

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

I.B.ZOKIROV

FUQAROLIK HUQUQI

I

qayta ishlangan va to`ldirilgan to`rtinchi nashr

*O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligining
Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan universitetlarning yuridik
fakultetlari, yuridik instituti va huquq asoslari o`qitiladigan boshqa oliy
o`quv yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent-2006

UDK 347 (575.1)
67.404
374

Mazkur darslik TDYI Ilmiy kengashining 2006 yil «28» yanvardagi majlisida nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir: **H.Rahmonqulov**, yuridik fanlari doktori, professor, O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

Taqrizchilar: **O.Oqyulov**, yuridik fanlari doktori, “Xo`jalik va mehnat huquqi” kafedراسi professori.
B.Samarxo`jayev, yuridik fanlari doktori, O`zbekiston Milliy universiteti Huquqshunoslik fakulteti dekani.

Zokirov I.B.

374

Fuqarolik huquqi: Universitetlarning yuridik fakultetlari, yuridik instituti va huquq asoslari o`qitiladigan oliy o`quv yurtlari talabalari uchun darslik. I qism./Mas'ul muharrir: H.Rahmonqulov. –4-nashr. Qayta ishlangan va to`ldirilgan. –T.: TDYI nashriyoti, 2006. -354 bet.

Sarlavhada: O`zbekiston Respublikasi adliya vazirligi; Toshkent davlat yuridik instituti.

BBK 67.404 (5U)ya 73

Mazkur darslik O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi va boshqa qonun hujjatlari asosida yozilgan. Kitob universitetlarning yuridik fakultetlari, yuridik instituti va huquq asoslari o`qitiladigan oliy maktab talabalariga darslik sifatida tavsiya etiladi. Shuningdek, darslikdan sud, prokuratura, advokatura, notariat va boshqa organ xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

© **I.Zokirov.**

© **Toshkent davlat yuridik instituti, 2006 yil.**

DARSLIK HAQIDA

Mana, mamlakatimiz Davlat mustaqilligiga erishganiga ham 15 yil to'ymoqda. Ushbu sana bizdan yiroqlashgani sari bu voqelikning mazmun-mohiyatini yanada teran anglab bormoqdamiz. Ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Aniqrog'i, iqtisodiyot liberallashtirib, islohotlar chuqurlashmoqda va o'tgan davrning eng muhim yutuqlaridan biri shuki, kishilarning tafakkuri, shuuri o'zgardi, voqea-hodisalarga xolisona, adolat yuzasidan o'z bahosini bermoqda.

Bo'layotgan o'zgarishlarni kitobxonga, o'quvchiga, talabaga yetkazish o'z kasbini sevadigan va sharaflaydigan har qanday olim uchun sharaflidir. Shu ma'noda ustoz Ikrom Bekenovich Zokirov tomonidan tayyorlangan mazkur darslik haqida ham faqat iliq gaplarni aytish mumkin. 1996 yilda I.B.Zokirov tomonidan milliy huquqshunosligimiz tarixida ilk bor monografik qo'llanma – darslik - O'zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi yaratilgan edi. Darslik butun mamlakatimiz ilmiy jamoatchiligi, talaba yoshlar orasida qo'lma-qo'l bo'lib ketdi.

Ayni vaqtda shuni ham aytish kerakki, oradan o'tgan yillar davomida amalga oshirilayotgan islohotlarni huquqiy ta'minlash sohasida katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Shu yillar mobaynida mamlakatimizda ko'plab yangi qonun hujjatlari qabul qilindi. Ular jumlasiga Yer, Uy-joy, Oila kodekslari, "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida", "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida", "Xususiy korxonalar to'g'risida" kabi yangi qonunlar qabul qilindi, shuningdek o'tgan davr mobaynida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, Fuqarolik kodeksiga, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida", "Lizing to'g'risida", "Mulkchilik to'g'risida", "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonunlarga qator qo'shimcha va o'zgartishlar kiritildi. Qolaversa, talay qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Tabiiyki, ularning qabul qilinishi o'z-o'zidan avvalgilarini harakatdan to'xtatdi. Ushbu qonun hujjatlaridagi huquqiy normalar fuqarolik huquqining mazmun-mundarijasiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Mazkur holatlarni o'quvchiga, ayniqsa, talabalarga yetkazish darslikning yangi tahrirda yozilishiga turtki bo'ldi. Ushbu mas'uliyatli vazifani ustoz I.B.Zokirov yana o'z zimmasiga oldi. Va mana, qo'limizda darslikning mutlaqo yangicha shakl-shamoyil, mazmun-mundari-jadagi nusxasi turibdi.

Darslikni yozishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, xalqaro Shartnoma va Konvensiyalar, Fuqarolik kodeksiga, mazmunida

fuqarolik-huquqiy normalar yotgan kodekslar (Uy-joy, Yer, Oila kodekslari), joriy qonunlar, qonunosti hujjatlariga tayanilgan, sud amaliyoti materiallaridan unumli foydalanilgan. Ayni vaqtda darslikda jahon va mahalliy sivilistika ilmi erishgan eng so`nggi yutuqlarning ruhi sezilib turibdi.

Aminmizki, qo`lingizdagi darslik Sizni fuqarolik huquqi sohasidagi bilimlaringizni boyitishda yaqin ko`makdosh, yelkadosh bo`ladi.

M.H.Rustamboyev,
TDYI rektori, yuridik fanlari doktori, professor.
O`zbekistonda xizmat ko`rsatgan yurist,

Ushbu kitobni Mozoyir to`qsabo o`g`li Zokir bobomning va Tillajon buvimning yorqin xotirasiga bag`ishlayman.

Birinchi bob

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQI TUSHUNCHASI, TAMOYILLARI VA TIZIMI

1.1. Fuqarolik huquqi tushunchasi

Fuqarolik huquqi O`zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo`lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o`tish davrida fuqarolar va boshqa subyektlarning moddiy, ma'naviy ehtiyojlarini tobora to`laroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish, mustahkamlashga qaratilgan huquq normalari yig`indisidan iboratdir. Sodda qilib aytganda, **fuqarolik huquqi - yuridik jihatdan teng bo`lgan sbyektlar o`rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig`indisidir.** Fuqarolik huquqining huquq sohaları tizimida tutgan o`rnini anglash uchun, dastavval ushbu huquq sohasi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarni tahlil etish lozim.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar keng o`rinni egallaydi. Ayniqsa, bu munosabatlar kishilar o`rtasidagi o`zaro iqtisodiy muomalada, kundalik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan harakatlarda ko`p uchraydi.

Fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar doirasi O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddada belgilab qo`yilgan. Bunga asosan fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo`lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o`zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog`liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Bu munosabatlar doirasida mulkiy munosabatlar yetakchi o`rinni egallaydi.

Mulkiy munosabatlar deganda, iqtisodiy munosabatlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari, umuman kishi mehnatining har

qanday mahsulotlarni yaratish, egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog`liq bo`lgan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Mulkiy munosabatlarning barchasi ham fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinavermaydi. Ba'zi mulkiy munosabatlar huquqning boshqa sohalari bilan ham tartibga solinadi. Huquqiy munosabatda qatnashuvchi bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy jihatdan bo`ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlar - ma'muriy huquq normalari bilan, soliq va budjet bilan bog`liq munosabatlar - moliya huquqi normalari bilan, shuningdek yer bilan bog`liq munosabatlar - yer huquqi normalari bilan, mehnat shartnomasi hamda intizomiy bo`ysunuv bilan bog`liq munosabatlar - mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi asosan muayyan ekvivalent (tenglik) barobari bilan belgilanadigan, qiymat, baho bilan ifodalanadigan va ishtirokchilari teng darajada ko`riladigan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mulkiy xarakterdagi huquqiy munosabatlar, ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning moddiy boyliklarni yaratish, ularni egallash, bu boyliklardan foydalanish, ularni tasarruf etish sohasida bo`lgan o`zaro huquqiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlaridan, ya'ni ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi hamda ular bilan chambarchas bog`liq holda ko`riladi.

Fuqarolik huquqi iqtisodiy munosabatlarni maxsus yuridik shaklda mulkiy-huquqiy munosabatlar shaklida rasmiylashtiradi va mustahkamlaydi.

Fuqarolik huquqida mulkiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlarining huquqiy shakli sifatida ko`riladi. Shu ma'noda mulkiy munosabatlar shaxslar o`rtasidagi, ularning erklari bilan bog`liq bo`lgan ijtimoiy munosabatlarning alohida toifasini - huquqiy munosabatlarni bildiradi.

Fuqarolik huquqi mulkning barcha shakllari - xususiy va ommaviy mulkni mustahkamlash, tasarruf qilish huquqlarini belgilaydi, ushbu huquqlarni amalga oshirishni rasmiylashtiradi, qo`riqlaydi hamda kafolatlaydi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar doirasi nihoyatda keng. Bular jumlasiga oldi-sotdi, xilma-xil buyurtmalar qabul qilish (ijro etish), turar-joylarni ijaraga qo`yish va ijaraga olish, korxonalar, tashkilotlarning bir-biriga mahsulotlar yetkazib berish, qurilish ishlarini amalga oshirish, transport korxonalari orqali yuk va yo`lovchi tashish, yetkazilgan zararni qoplash, qonun va vasiyat bo`yicha meros olish, umuman har qanday shakldagi mulkni egallash, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlar kiradi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar ikki turga: mulkiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lgan shaxsiy munosabatlarga va mulkiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy munosabatlarga (shaxsiy nomulkiy) bo`linadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lgan munosabatlarga misol qilib, intellektual faoliyat natijalariga bo`lgan va mualliflik huquqiga doir munosabatlarni ko`rsatish mumkin. Bu munosabatlarda faqat mulkiy munosabatlarnigina emas, balki ularning shaxsiy huquqlarini ham, chunonchi, asarni o`z nomidan, taxallusi ostida yoki nomini ko`rsatmasdan anonim tarzda nashr etish (FK, 1053-modda), asarning daxlsizligi huquqlari, ixtironing muallifi bo`lib tanilish huquqi va boshqa huquqlarni belgilaydi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy munosabatlarga FK, 100-moddada ko`rsatilganidek, fuqaro o`zining sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro`siga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs basharti, ularning haqiqatga to`g`ri kelishini isbotlay olmasa, sud orqali raddiya talab qilish huquqi va shu kabi boshqa huquqlar misol bo`ladi.

Mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy munosabatlar shaxsning o`zi bilan bevosita bog`liq bo`lgan va undan begonalashtirilmaydigan huquqlardir. Bunday huquqlar jumlasiga fuqaroning ismiga bo`lgan huquqi (FK, 19-modda), o`z tasviri (sur'ati)ning daxlsizligiga bo`lgan huquq, mualliflik huquqi (FK, 1046-modda), mualliflik nomiga bo`lgan huquq (FK, 1051-modda) va hokazolar kiradi.

Garchi fuqarolik huquqi shaxsiy munosabatlarning ko`plab turini tartibga solsa-da, lekin har qanday shaxsiy huquqiy munosabatlar ham fuqarolik huquqi bilan tartibga solinavermaydi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-modda, 4-bandiga asosan shaxsiy nomulkiy munosabatlar va mulkiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy munosabatlar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa yoki bu munosabatlarning mohiyatidan o`zgacha hol anglashilmasa, fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadi. Ushbu modda qoidasi tegishli yo`sinda yuridik shaxslarga ham tadbiq etiladi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda fuqarolik huquqining o`ziga xos uslubi va xususiyatlari bor, bu bilan u o`ziga yondosh bo`lgan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi. Chunonchi, fuqarolik huquqi oila huquqi, moliya huquqi, ma'muriy huquq, davlat huquqi, mehnat huquqi, yer huquqi bilan bevosita bog`liq bo`lsa ham, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solishda bu huquq sohalaridan ma'lum

darajada farq qiladi. Dastlab fuqarolik huquqining oila huquqidan farqi to`g`risida to`xtalib shuni aytish kerakki, oila huquqi nikoh hamda oilaga taalluqli bo`lgan munosabatlarni, er - xotin, ota-onalar bilan bolalar o`rtasidagi, oilaning boshqa a'zolari o`rtasidagi munosabatlarni, farzandlikka olish, shuningdek davlat organlarining oilani mustahkamlash hamda onalar va bolalarga moddiy yordam ko`rsatishga taalluqli munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq fuqarolik huquqining ma'lum bir qismi bo`lib qolmay, huquqning alohida sohasi hisoblanadi. Nikoh va oilaga oid munosabatlar maxsus kodeks O`zbekiston Respublikasining Oila kodeksi¹ bilan tartibga solinadi. Oila huquqida mulkiy munosabatlar emas, balki shaxsiy huquqiy munosabatlar ustunlik qiladi. Bu munosabatlar oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning xususiyatlarini belgilaydi. Misol qilib aliment majburiyatlarini olsak, bu majburiyatlar mulkiy xarakterda bo`lgan munosabatlardan emas, balki shaxsiy, oilaviy (er va xotinlik, qarindoshlik) munosabatlaridan kelib chiqadi.

Oila huquqining fuqarolik huquqidan farq qiluvchi asosiy xususiyati shundaki, oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar va shaxsiy nomulkiy munosabatlar faqatgina bitta oila a'zosi o`rtasida vujudga keladi hamda bu yerda fuqarolik huquqi uchun eng asosiy o`rinni egallaydigan keng ma'nodagi mulkiy muomala kuzatilmaydi. Agar oila a'zolari o`rtasida o`zaro fuqarolik muomalasi (oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash) amalga oshirilsa ham, bu holat oila huquqi me'yorlari bilan emas, fuqarolik huquqi me'yori bilan tartibga solinadi.

Mulkiy munosabatlarda davlat hokimiyati organlari qatnashib, mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchilarga o`z erklarini buyursalar, bunday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqiga emas, balki ma'muriy huquqqa taalluqli bo`ladi. Chunonchi, yuqori davlat organining o`z vakolati doirasida chiqarilgan buyrug`iga muvofiq muayyan binolar, uskunalarni topshirish - qabul qilish bilan bog`liq munosabat ma'muriy-huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Agar mulkiy munosabatlarda davlat organlari fuqarolik muomalasining ishtirokchisi sifatida bir-birlariga nisbatan teng huquqli bo`lib va bir-birlariga o`zlarining erklarini buyruqlar tartibida buyura olmaydigan bo`lib qatnashsalar, bunday munosabatlar fuqarolik huquqiga taalluqli bo`ladi.

Soliqlar olish, tashkilotlarni pul mablag`lari bilan ta'minlash, fuqarolarga pul ssudalari berishga doir va boshqa bir muncha munosabatlar moliya huquqi tomonidan tartibga solinadi.

¹ O`zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. -T.: Adolat. 1998.

Shaxsiy huquqlar faqat fuqarolik huquqi bilan qo`riqlanmaydi. Fuqarolarning saylov huquqlari va boshqa siyosiy huquqlari, masalan, O`zbekiston Konstitutsiyasida ko`rsatilgan fuqarolarning shaxsiy huquqlari davlat huquqi tomonidan qo`riqlanadi.

Mehnat munosabatlari alohida guruhga kiradigan munosabatlardir. Mehnat muhofazasi, mehnat intizomi, ish haqi, ish vaqti va dam olish vaqti ijtimoiy sug`urta va mehnat bilan bog`liq bo`lgan boshqa xususiy munosabatlar mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Tashkilotlar va fuqarolarning yerdan, suvdan foydalanish sohasidagi munosabatlari ma'muriy-huquqiy xarakterga ega bo`lib, yer va suv qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Keyingi paytlarda bozor iqtisodiyoti samarasi o`laroq, O`zbekiston Respublikasi huquq tizimiga kirib kelgan va bozor iqtisodiyotida vujudga kelgan yangi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohalari: tadbirkorlik huquqi, xo`jalik huquqi, xalqaro xususiy huquqdan fuqarolik huquqining farqli jihatlarini ajratib ko`rsatish muhimdir. Dastavval fuqarolik huquqining tarkibiy qismi hisoblangan xo`jalik huquqi, xalqaro xususiy huquq o`tgan asrning o`rtalarida alohida huquq sohasi sifatida talqin etila boshlangan bo`lsa, tadbirkorlik huquqi to`g`risidagi fikrlar respublikamiz mustaqillikka erishgach vujudga kela boshladi. To`g`ri huquqshunos olimlar xalqaro xususiy huquqni alohida huquq sohasi sifatida tan olsa-da, xo`jalik huquqi va tadbirkorlik huquqini (ba'zi hollarda ikkalasi bitta huquq sohasi tadbirkorlik (xo`jalik) huquqi deya talqin etilmoqda (ta'kid - muallifniki I.B.). Mustaqil huquq sohasi sifatida e'tirof etishga doir bahsli fikr bildiradilar.

Shunday bo`lsa-da, ularning fuqarolik huquqidan farqli jihatlarini ko`rsatib o`tamiz. Chunki yuqoridagi muayyan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqlarni (alohida huquq sohasi deb atashga bizningcha hali erta) alohida huquq sohasi yoki huquq sohasi emasligi masalasini tadqiq etish, mazkur darslikning predmetini tashkil etmaydi.

Xalqaro xususiy huquq fuqarolik huquqidan farq qilib, chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. O`z o`zidan ravshanki, agar mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarda chet el elementi ishtirok etsa, bunday munosabat xalqaro xususiy huquq predmeti hisoblanadi².

Xo`jalik va tadbirkorlik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar esa, xo`jalik yurituvchi subyektlarning tashkiliy boshqaruv, ularning o`z faoliyatini amalga oshirishi uchun turli xil fuqarolik-huquqiy

² Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2002. -13 б.

shartnomalarga kirishi bilan bog`liq bo`ladi (mutaxassislar hozirgacha bu huquq sohasining predmetini aniq talqin etisha olmaydi).

Fuqarolik huquqi huquqning boshqa sohalarida kabi o`zi tartibga soladigan huquqiy munosabatlarga, ularning ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta'sir ko`rsatish maxsus vositalari va usullari yig`indisidan, ya'ni o`z uslubidan foydalanadi. Qo`riqlash funksiyasini bajaruvchi huquq sohalaridan (jinoiyat huquqi, ma'muriy huquq va sh.k.) farqli ravishda fuqarolik huquqi, eng avvalo, normal huquqiy munosabatlarga ta'sir ko`rsatadi. Uning tartibga solish uslubidagi o`ziga xos xususiyatlar:

-fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqqa ega bo`lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishida;

- fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko`ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo`llanishida;

- fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo`lishida;

- buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirish tartibida himoya qilinishida;

-buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqni buzadigan harakatlarga chek qo`yish, yetkazilgan zararlarni undirib olish va shu kabi choralar qo`llanilishida namoyon bo`ladi.

1.2. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (prinsiplari) - bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang`ich qoidalaridir. H.R.Rahmonqulov fuqarolik huquqi tamoyillari haqida o`z fikrini bildirar ekan, huquqning alohida sohasi sifatida xususiy huquq tarkibida bo`lgan fuqarolik huquqi tamoyillari uning predmetini tashkil qiluvchi ko`p qirrali mulkiy, mulk bilan bog`liq va mulk bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy va tashkiliy-huquqiy munosabatlarning xususiyatlari bilan ifodalinishini ta'kidlaydi³.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi. Bu tamoyil O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddada va FK, 1-moddada o`z ifodasini topgan. Fuqarolik qonunlarida ushbu konstitutsiyaviy tamoyildan kelib chiqib, barcha fuqarolar uchun teng hajmda huquq layoqati, ularning huquq va muomala layoqatlari

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.: ТДҲОИ. 2003.-35 б.

cheklanishiga yo`l qo`yilmasligi belgilab qo`yilgan. Taraflarning teng huquqliligi nafaqat fuqarolarga, balki boshqa subyektlarga ham taalluqlidir va u yuridik shaxslarning u yoki bu tarini tartibga soluvchi qonunlarda ham o`z aksini topgan;

2) barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy tomondan babbaravar muhofaza qilinishi. Mazkur tamoyil O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-modda va O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 166-moddada bevosita mustahkamlab qo`yilgan;

3) mulkiy munosabatlarning mafkuraviy munosabatlardan ajratilganligi. O`tmishda iqtisodiy, shu jumladan, mulkiy munosabatlarni tartibga solishda har xil mafkuraviy qoliplar va aqidalardan kelib chiqilgan edi. "Iqtisodiy maqbullikdan siyosiy konyunkturaviy manfaatlarning ustun kelishi sobiq Ittifoq xalq xo`jaligi parokandalik yoqasiga, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning jiddiy buzilishiga, ishlab chiqarishning texnika jihatdan qoloqligiga olib keldi"⁴. Xuddi shu sababli ham O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 12-moddada hech qanday mafkura davlat mafkurasi sifatida o`rnatilishi mumkin emas, deb ko`rsatildi;

4) qonunda nimaiki ta'qiqlanmagan bo`lsa, ruxsat beriladi. Bu tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erkinligi, tashabbuskorligini kafolatlaydi. Qonunda nimaiki ta'qiqlanmagan bo`lsa, ruxsat berish tamoyili fuqarolik huquqi subyektlarining nafaqat qonunda ko`rsatilgan harakatlarni amalga oshirish, balki qonunda belgilangan bo`lsa ham, lekin qonun bilan ta'qiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirishlari imkonini beradi. Lekin shu o`rinda bunday harakatlarning ahloq me'yorlariga ham zid kelmasligi lozimligini aytib o`tish joiz. Fuqarolik kodeksining 8-modda muvofiq, fuqarolik huquqining subyektlari nafaqat qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlarni, lekin unga zid bo`lmagan shartnomalar hamda boshqa bitimlarni ham tuzishlari mumkin.

Fuqarolik huquqida bunday tamoyil (qonunda nimaiki ta'qiqlanmagan bo`lsa, ruxsat beriladi) ning mavjudligi fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga erkinlik va tashabbus berish bilan birga, iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladigan yangi huquqiy munosabatlarni, qolaversa, huquqiy institutlarning vujudga kelishini ta'minlaydi;

5) fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarning ijtimoiy adolat va qonuniylik tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Bu holat O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 14-moddada mustahkamlangan;

6) fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkining daxlsizligi. Bu qoida FK, 1-moddada o`z ifodasini topgan. Shu bilan birga, FK,

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон. 1992. -48 б.

166-modda muvofiq, mulk daxlsizdir va qonun bilan qo`riqlanadi. Mulkning daxlsizligi mulkdorga qarshi turgan barcha subyektlarning mulk huquqini buzishidan o`zlarini saqlashlaridan iborat. Bu yerda “mulkdorga qarshi turgan” iborasini muayyan mulkning sohibi bo`lmagan har qanday boshqa shaxs sifatida tushunish lozim. Bunday subyektlar (shaxslar) o`zganing mulkiga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan “o`zlarini saqlash”ni amalga oshirsalar, mulkning daxlsizligi tamoyiliga amal qilgan bo`ladilar.

Fuqarolik huquqining boshqa tamoyillari kabi mulkning daxlsizligi tamoyili ham mutlaqlik xarakteriga ega emasligini nazarda tutib, FK, 166-modda 2-qismi, mulkdorning mol-mulkini olib qo`yishga, shuningdek, uning huquqlarini cheklashga faqatgina qonunda nazarda tutilgan hollar-dagina yo`l qo`yilishi mumkinligini belgilaydi;

7) Qonuniy asoslarga ega bo`lmasdan turib, hech kim fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirokchilarining xususiy ishlariga o`zboshimchalik bilan aralashishga haqli emas.

Fuqarolik huquqi uchun muhim ahamiyatga ega bo`lgan asosiy tamoyillardan biri hisoblangan xususiy ishlarga o`zboshimchalik bilan aralashishga yo`l qo`yilmasligi tamoyili fuqarolik huquqi subyektlari o`z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlaridagi harakatlar bevositaligi va uzluksizligini ta'minlaydi. Ma'lumki, fuqarolik huquqida fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining xususiy manfaatlari asosiy o`rinni egallaydi. Shuning uchun qonun chiqaruvchi ana shu manfaatlar ustunligini kafolatlash maqsadida FK, 1-moddadayoq, mazkur tamoyilni mustahkamlaydi. Bundan tashqari ushbu tamoyil boshqa qonun hujjatlarida ham alohida qoida tarzida belgilab qo`yilgan. Masalan, O`zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida”gi 2000 yil 25 maydagi qonunining 34-modda muvofiq, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Bunday aralashuv FK, 1-modda talablariga zid bo`lib, noqonuniy harakat hisoblanadi. Albatta, qonun hujjatlarida ko`zda tutilgan aralashuv (xususiy ishlarga) bundan mustasnodir;

8) fuqarolik huquqlarining to`sqinliksiz amalga oshirilishi (FK, 1-modda). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o`z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda har qanday to`sqinliklarni bartaraf etilishini talab qilishga haqli. Qonun hujjatlaridagi ba'zi cheklashlarning mavjud bo`lishi bu tamoyilning ahamiyatiga putur yetkazmaydi. Chunki huquq subyektiga berilgan, huquq subyektlarining o`z huquqini amalga oshira olish imko-

niyatiga ega bo'lishlari, bu huquqlar mavjudligining asosiy mezonidir. Aynan shu xususda to'xtalar ekan, H.R.Rahmonqulov fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutilishini ta'kidlab o'tadi⁵;

9) fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining buzilgan huquqlarining tiklanishi (FK, 1-modda). Fuqarolik huquqi birinchi navbatda huquqiy munosabat ishtirokchisining buzilgan huquqlarining avvalgi holatiga qaytarilishiga qaratiladi (mulkni natura hoida qaytarish, buzilgan shaxsiy huquqni tan olish va h.k.). Buzilgan huquqlarning tiklanishi, amalda mumkin bo'lmagan hollardagina taraflar talabini qanoatlantirishning boshqa usullari qo'llaniladi;

10) fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlash (FK, 1-modda). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'z huquqlarini himoya qilish uchun o'z talabini maxsus organ - sud orqali bildirishga haqli va bu huquq qonun bilan kafolatlanadi;

11) shartnoma tuzish erkinligi (FK 1-354-moddalar). Fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlari hamda burchlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar, o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar.

FK, 354-moddada esa, ushbu tamoyilning mazmuni ochib berilgan. Shartnomalar erkinligi tamoyilini quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish orqali tushunish mumkin:

1) subyektning shartnoma bo'yicha o'z kontragenti, ya'ni shartnoma bo'yicha sherigini tanlash erkinligi;

2) shartnoma predmetini, ya'ni aynan qanday holat yuzasidan shartnoma tuzishni tanlash erkinligi;

3) shartnoma shartlarini tanlash erkinligi.

Ushbu uchala holatni amalga oshirishda subyektga hech qanday noqonuniy ta'sir o'tkazmaslik lozim bo'ladi. Ba'zi hollarda yuqoridagi holatlar subyektga qonuniy ta'sir o'tkazish orqali uning xohish-irodasini boshqa tomonga o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. Shartnomalar erkinligi tamoyiliga nisbatan bunday cheklov faqatgina qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda tadbiiq etiladi (FK, 377-modda).

Ular shartnoma asosida o'z huquqlari va majburiyatlarini belgilashda hamda qonunga zid bo'lmagan har qanday shartnoma shartlarini belgilashda erkindirlar;

⁵ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.: ТДҶОИ. 2003 -42 б.

12) bozor munosabatlari sharoitidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan fuqarolik huquqi tamoyillaridan yana biri - O'zbekiston Respublikasining butun hududida tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larning erkin harakatda bo'lishidir (FK 1-modda). Bu tamoyil bozor iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan moddiy ne'matlarning erkin harakatlanishi hisobiga tovar-pul munosabatlari tezlashishini amalga oshirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, iqtisodiy rivojlanish va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning geografik joylashishi muayyan turdagi tovarlar taqsimotining nomutanosibligiga sabab bo'ladi. Mazkur tamoyil ana shu nomutanosiblikni bartaraf etishda yetakchi o'rinni egallaydi.

Shuning uchun ham faqatgina xavfsizlikni ta'minlash, insonlarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish, tabiatni va madaniy boyliklarni muhofaza qilish uchun zarur bo'lganda, tovarlar va xizmatlar harakatda bo'lishini cheklash qonun hujjatlariga muvofiq joriy etilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida xo'jalik hisobi tamoyili fuqarolik-huquqiy munosabatlarida, masalan, yetkazilgan mahsulotlar yoki bajarilgan ishlar uchun kelishilgan narxlar bo'yicha haq to'lashda, shartnomalarni bajarmaganlik yoki kechiktirib bajarganlik yoxud sifatsiz bajarganlik uchun sanksiyalar belgilashda ifodalanadi.

Bulardan tashqari ayrim huquqiy institutlar, jumladan, majburiyat huquqi, mulk huquqi, mualliflik huquqi, vorislik huquqi instituti ham o'z tamoyillariga ega.

1.3. Fuqarolik huquqi tizimi

Fuqarolik huquqi ham o'z navbatida muayyan tizimlashtiriladi, ayni vaqtda uning o'zi ham xususiy huquq tizimiga kiradi.

Bunday tizimlashtirish, tarkibiy qismlarga ajratish uchun asos bo'lib, butun tarmoq uchun xos bo'lgan asosiy, umumiy qoidalar - umumiy qismni ajratish hisoblanadi. Fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismi fuqarolik huquqlari tushunchasi, ularning vujudga kelishi, amalga oshirishi va himoya qilinishi, fuqarolik muomalasi subyektlari, obyektlari, shuningdek muddatlar to'g'risidagi asosiy qoidalarni hamda barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlarga qo'llaniladigan umumiy tartibdagi boshqa ba'zi normalarni o'z ichiga oladi. Ushbu holatlar tizimi fuqarolik huquqi tizimini shakllantirishi, o'quv-nazariy va ayni vaqtda huquqni qo'llash bo'yicha muhim ahamiyatga ega, chunki uni umumiy (birinchi) qism tarkibiga kiruvchi qoidalar boshqa barcha fuqarolik-huquqiy normalarni qo'llashda u yoki bu darajada hisobga olinadi.

Shu nuqtai-nazardan qaraganda fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismga kirmagan barcha normalar fuqarolik huquqining Maxsus (ikkinchi) qismiga mansubdir deb aytish mumkinmi? - degan savol tug'ishli tabiiy. Biroq, bir qarashda mantiqiy jihatdan to'g'ri bo'lgan bu qoida fuqarolik huquqiga nisbatan to'la qo'llanmaydi. Shu sababli ham garchi, FK ikki qismga bo'linsa ham, ikkinchi qismi Maxsus qism deb nomlanmagan. FK, umumiy qoidalaridan tashqarida bo'lgan normalar mazmunan rang-barang va hajmi jihatdan nihoyatda ulkan hisoblanadi. Bu esa, ularni yanada kengaytirilgan holda tizimlashtirilishini talab etadi. Shu sababli ham agarda, oldin huquq tarmog'i qismlarga va institutlarga bo'linadigan bo'lsa, endilikda tabaqalanish tizimi hamda pog'onalari kengaydi va ko'paydi. Endilikda fuqarolik huquqini kichik tarmoqlarga tizimlashtirish qo'llanmoqda. Kichik tarmoq - bu bir turdagi guruhlariga kiruvchi munosabatlarni tartibga soluvchi va o'zining umumiy qoidalariga ega bo'lgan normalarni yirik-yirik guruhlari bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda fuqarolik-huquqiy normalarni beshta kichik tarmoqlarga bo'lish qabul qilingan.

Bular jumlasiga:

a) mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar (ba'zi adabiyotlarda uni ashyoviy huquq deb ham ataydilar). Ushbu kichik tarmoq mulkiy munosabatlar ishtirokchilariga ashyolar (mol-mulklar) tegishlilikini, mansubligini rasmiylashtiradi, bu tegishlilik esa mulkiy muomalaning sharti yoxud natijasi (oqibati) sifatida namoyon bo'ladi;

b) mulkiy muomalaning o'zini rasmiylashtiruvchi majburiyat huquqi. Majburiyat huquqi ham o'z navbatida shartnomalar huquqi va delikt huquqi kabi kichik tarmoqlarga bo'linadi. Ularning har ikkalasi uchun ham yagona, umumiy bo'lgan Umumiy qism mavjud. Shartnoma majburiyatlari ham o'z navbatida mol-mulkni ashyoviy huquq asosida topshirish, foydalanish uchun berish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, birgalikdagi faoliyat bo'yicha majburiyatlarga bo'linadi. Majburiyatlar ichida bir tomonlama harakatlar (bitimlar)dan kelib chiqadigan majburiyatlar ham alohida ajralib turadi. Buzilgan huquqni muhofaza qilishga qaratilgan majburiyatlar delikt (zarar yetkazishdan kelib chiqadigan) majburiyatlarga va asossiz boyishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo'linadi. Umuman olganda, majburiyat huquqi fuqarolik huquqining eng puxta tizimlashtirilgan qismi hisoblanadi. Ushbu qism o'z hajmi bo'yicha ham beqiyosdir. U FK, 20-bobidan to 58-bobiga qadar bo'lgan normalarni (234-1030-moddalar) qamrab olgan;

v) mutlaq huquqlar deb atalmish kichik tarmoq intellektual mulk bo'yicha normalar majmuini tashkil etadi. Uning tarkibiga ijodiy faoliyat mahsullari (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, integral mikrosxemalar topologiyasi, kompyuter dasturlari, mualliflik va turdosh huquqlar obyektlari - fan, adabiyot, san'at asarlari va ularning ijrolari, tijorat sirlari, shu jumladan nou-xou)ga nisbatan huquqlarni rasmiylashtirish, fuqarolik muomalasida ularni amal qilishi, ushbu nomoddiy obyektlardan foydalanish huquqiy rejimini belgilovchi fuqarolik-huquqiy normalar kiradi. Ayni vaqtda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini, tovarlar, ishlar va xizmatlarni shaxsiylashtirish (individuallashtirish) vositalariga nisbatan huquqlarni vujudga kelishi, amal qilishi bekor bo'lishi va huquqiy himoya qilish bo'yicha munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik-huquqiy me'yorlar ham ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiradi. Bunday individuallashtirish vositalari bo'lib firma nomi, tovar belgisi, tovar chiqarilgan joy nomiga bo'lgan huquqlar hisoblanadi;

g) fuqaro vafot etgan taqdirda uning mol-mulki va mulkiy huquqlari boshqa shaxslarga (ya'ni vasiyat bo'yicha yoki qonun bo'yicha uning merosxo'rlariga) o'tishini tartibga soluvchi normalar majmuidan iborat bo'lgan vorislik huquqi;

d) so'nggi vaqtlarda nomoddiy ne'matlarni (shaxsiy nomulkiy huquqlarni) himoya qilishni tartibga soluvchi normalar majmui ham fuqarolik huquqining kichik tarmog'i sifatida qaralishi to'g'risida nuqtai-nazarlar ham ilgari surilmoqda⁶. Ushbu kichik tarmoq jismoniy va yuridik shaxslarni sha'ni, qadr-qimmati va ishbilarmonlik obro'si, fuqarolarning hayoti, sog'ligi, shaxsiy daxlsizligi, ularning xususiy hayoti, erk-muxtoriyatini ta'minlovchi huquqlar va shu kabilarni vujudga kelishi, ularni amalga oshirish, huquqiy muhofaza qilish bo'yicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Shartli ravishda bu turkumga kiruvchi huquqlarni shaxsiy huquqlar deb nomlash o'rinli bo'lur edi.

Fuqarolik huquqi tizimida kichik tarmoqlar o'z navbatida institutlarga bo'linadi. Huquq instituti deganda, unchalik yirik bo'lmagan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisi majmui tushuniladi. Har bir kichik tarmoq o'z navbatida huquq institutlariga bo'linadi. Masalan, majburiyat huquqi kichik tarmog'i alohida shartnomalar majburiyatlari institutlariga – oldi-sotdi, ijara, pudrat va shu kabilarga bo'linadi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar kichik tarmog'i ham o'z navbatida mulk huquqi, cheklangan ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilishning ashyoviy-huquqiy usullari institutlariga bo'linadi.

⁶ Гражданское право. Т.1. //Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. –12 б.

Fuqarolik-huquqiy institutlar ham o`z navbatida yanada bo`laklarga bo`lingan holda muayyan qismlarga tizimlashadi. Ushbu qismlar subinstitutlar deb ataladi. Ayni vaqtda subinstitutlar ham tartibga soluvchi munosabatlari bir xilligi va yagonaligi bilan ajralib turadi. Masalan, shartnomaviy majburiyatlar institutlari ularning alohida ayrim turlari to`g`risidagi qoidalarini qamrab oladi (masalan, oldi-sotdi shartnomasi instituti quyidagi subinstitutlarga bo`linadi – chakana oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, ulgurji oldi-sotdi; ijara shartnomasi quyidagi institutlarga bo`linadi – prokat, transport vositalari ijarasi, korxonalar ijarasi, lizing (moliya ijarasi) va h.k.). Fuqarolik-huquqiy institutlar va subinstitutlari ham o`zlarining umumiy qoidalariga ega. Bu esa ularni tashkil etuvchi normalarni yuridik jihatdan bir xilligidan dalolat beradi.

Bu o`rinda shuni ham unutmaslik lozimki, kichik tarmoqning umumiy qoidalari ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiruvchi tegishli institutlar qoidalariga ham taalluqlidir, ushbu institut umumiy qoidalari esa uning tarkibiga kiruvchi subinstitutlar ham tegishlidir. Masalan, majburiyatlar hamda shartnomalarning umumiy qoidalari oldi-sotdi va ijara institutlariga ham taalluqli bo`lib, ular ham o`z navbatida mahsulot yetkazib berish va prokat subinstitutlariga nisbatan ham oid hisoblanadi. O`z navbatida oldi-sotdining umumiy qoidalari mahsulot yetkazib berish va kontraktatsiyaga ham tegishli bo`lib, ijaraning umumiy qoidalari transport vositalari ijarasi, prokat shartnomasi va moliyaviy ijara shartnomalariga ham taalluqlidir.

Fuqarolik huquqi – bu har qanday rivojlangan huquq tizimining eng muhim tarkibiy qismidir. Ayni vaqtda fuqarolik huquqi iborasini fuqaroviylik bilan chalkashtirmaslik lozim. Shaxsning fuqaroligi – bu uning jismoniy shaxs sifatida muayyan davlatga mansubligi, davlat bilan shaxs o`rtasidagi doimiy, barqaror huquqiy bog`lanishidir. Fuqarolik huquqi esa mutlaqo boshqa va keng ma`nodagi tushunchadir. Fuqarolik huquqi iborasining kelib chiqishi tarixiy ildizi rim “sivil huquqi” (jus civil)ga borib taqaladi. Qadimgi Rimda bu huquq tushunchasi Rimning tubjoy fuqarolari-kviritlar (cives) huquqini, davlat-shaharlar (civitas) huquqini anglatgan. Keyinchalik, Yevropa mamlakatlari huquq tizimlari tomonidan Rim xususiy huquqini o`zlashtirib olish (retsensiya) jarayonida bu tushuncha hozirgi zamon yuridik atamashunosligiga ko`chirildi. Shu sababli ham fuqarolik huquqini ba`zan sivilistika deb ham ataydilar. Mamlakatimiz mustaqilligining ilk davrlarida fuqarolik huquqi bilan fuqaroviylikni farqlash maqsadlarida fuqarolik huquqini muomala huquqi (muomala) deb atash haqida takliflar ham bo`ldi. Biroq bu takliflar ilmiy jamoatchilik

tomonidan keng qo`llab-quvvatlanmadi va natijada fuqarolik huquqi iborasi o`z kuchida qoldi.

Fuqarolik huquqini xarakterlashda xususiy huquq iborasi ham keng qo`llaniladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasi – bu eng avvalo, kishilarning xususiy manfaatlar doirasidir. Boshqacha aytganda xususiy manfaat kishilarni fuqarolik-huquqiy munosabatda harakatlantiruvchi kuchdir. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning muayyan qismi kishilarning o`zlari tomonidan tartibga solinadi, chunki hech qanday normativ hujjat hayotdagi barcha holatlarni, masalan, o`zini tutishning eng maqbul variantlarini belgilab bera olmaydi. Albatta, normativ hujjatlar kishilarning noinsof shaxslarni suiiste'molliklaridan, tajovuzlaridan muhofaza etish, zaif, ojizlarni himoya qilishni amalga oshiradi. Biroq, davlatning xususiy manfaatlar sohasiga aralashuvi yalpi, chegarasiz va o`zbiarmonlik bilan amalga oshirilmaydi. Ommaviy hokimiyat fuqarolarning har qanday manfaatlarini yagona haqiqiy ifodachisi va himoyachisi bo`lishga da'vo qilmasligi lozim. Xususiy manfaat egasi o`z manfaati uchun o`zi harakat qilmog`i kerak. Aks holda, yaqin o`tmishdagi tarixiy tajribamiz dalolat berganiday, davlatdan turli ne'matlarni kutuvchilarga (olma pish, og`zimga tush qabilida fikr yurituvchi shaxslarga) aylanib qoladilar, mustaqil va tashabbuskor faoliyat yuritishga bo`lgan qiziqishlarini yo`qotadilar, bu esa oxir-oqibatda davlat uchun ham, jamiyat uchun ham salbiy oqibatlarni vujudga keltirishi mumkin. Shu sababli xususiy manfaat xususiy huquq timsolida o`z huquqiy negiziga ega bo`lishi shart.

Butun dunyo bo`yicha huquqiy munosabatlar normal xususiy-huquqiy va ommaviy-huquqiy tartibga solishning mavjudligi va ularning farqlanishiga asoslanishi lozim. Fuqarolik huquqi yoxud xususiy huquq Qadimgi Rimdan boshlab (*jus privatum*) xususiy huquq sohasini anglatadi, unga ishtirokchilarning yuridik tengligi va mustaqilligi, ularning xususiy mulklari daxlsizligi, shartnomalar erkinligi, buzilgan huquq hamda manfaatlarining mustaqil sud orqali himoya qilinishi kabi xususiyatlardir.

Albatta, insoniyat sivilizatsiyasi qadimgi davrdan buyon o`z rivojida beqiyos murakkab ijtimoiy jarayonlarni bosib o`tdi, avval texnik va ijtimoiy inqiloblar, keyin ilmiy va axborot taraqqiyoti tufayli tubdan yangi ijtimoiy fenomenlar vujudga keldi. Bularning barchasi fuqarolik (xususiy) va ommaviy huquqlar tafovutlariga asoslangan huquq tizimlari negizini bartaraf eta olmadi, ularning ko`rinishlari o`zgardi, xolos.

Huquqni xususiy va ommaviy huquqlariga farqlanishi umumiy saqlanib qolmoqda. Ulardagi prinsipial farqlar ilk bora Yustinian Digestlarida o`z ifodasini topgan edi. Qadimgi Rim yuristi Ulpian ommaviy huquq Rim

davlat maqomini belgilaydi, xususiy huquq esa alohida shaxslar foydasini ko`zlaydi, deb ko`rsatgan edi.

Ommaviy huquq va xususiy huquq nisbatini aniqlash va farqlash bir qarashda oson tuyulsa ham, aslida murakkab masala hisoblanadi. Gap shundaki, xususiy huquq sohasida ham qonun chiqaruvchi ba'zan umum-majburiy imperativ normalardan foydalanadi, bu tartibga solinayotgan huquqiy munosabatlar qatnashchilari tashabbuskorligi va mustaqilligini cheklaydi. Masalan, fuqarolik qonunchiligi barcha yuridik shaxslarni ro`yxatdan o`tkazishni, ko`chmas mulk bilan bog`liq barcha bitimlarni ham davlat ro`yxatida qayd etilishini shart qilib qo`yadi. Ushbu talabga rioya qilmaslik subyekt harakatlarini yuridik jihatdan beoqibat bo`lishiga olib keladi (masalan, yuridik shaxs vujudga kelmaydi, ko`chmas mulkka nisbatan huquq mavjud bo`lmaydi va h.k.). Boshqa jihatdan olganda ham, ommaviy huquq sohasida ba'zan sud tartibida himoya qilish qo`llaniladi, masalan, mansabdor shaxslarni davlat boshqaruvi harakatlari va qarorlari ustidan sudga shikoyat berish tartibi mavjud. Manfaatlarni sud orqali muhofaza qilish esa xususiy huquqqa ko`proq xosdir.

Biroq, bunday umumiylik ommaviy huquq va xususiy huquq o`rtasidagi tafovutlarni bartaraf etmaydi, chunki har ikkala huquqiy "majmualar" sohasidagi huquqiy munosabatlar turlicha huquqiy rejimga egadir. Bir necha asrlar davomida huquqshunos olimlar har ikkala huquqiy "majmualar" o`rtasidagi farqlarni belgilovchi mezonlarni aniqlashga uringanlar. Oxir-oqibatda ma'lum bo`ldiki, asosiy farqlar huquqiy munosabatlar tabiatidan kelib chiqqan holda huquqni bu munosabatlarga ta'sir qilish xarakteri va usullari bilan bog`liq ekan.

Odatda, xususiy huquqda ishtirokchilar erki-irodasi avtonom (muxtor) va ular mulkiy jihatdan mustaqildirlar yoki alohida mol-mulkka egadirlar. Ba'zan, mulkiy munosabatlarda bunday belgilar bo`lmasligi ham mumkin. Masalan, soliqlar yig`imi va huquqbuzarlik uchun jarimalar solish orqali davlat budjetini shakllantirish bo`yicha munosabatlar. Bunday hollarda taraflar o`rtasidagi munosabatda tenglik bo`lmay, aksincha, bu munosabatlar hokimiyat va bo`ysunishga asoslanadi, bu esa o`z navbatida taraflarning erk muxtoriyatini (o`z xohishiga ko`ra ish ko`rishni) istisno etadi. Bir tomonni ikkinchi tomondan hokimiyat bo`yicha bo`ysunuviga asoslangan bunday munosabatlar (masalan, soliq munosabatlari, moliya munosabatlari) ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqini yoki boshqacha aytganda ommaviy huquq majmuasining tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo`yicha sotuvchi xaridordan tovar qiymatini to`lashni talab etsa, bu talab shartnoma tuzilganda xaridor o`zi ushbu shartga rozi ekanligiga asoslanadi. Agarda taraflardan biri tuzilgan shartnomani buzsa, vujudga kelgan nizo taraflarning o`zaro kelishuvi asosida hal etiladi yoxud nizo yechimidan manfaatdor bo`lmagan uchinchi tomon – sud tomonidan hal etiladi. Agarda shaxsga tegishli pul mablag`lari soliq sifatida ushlab qolinayotgan bo`lsa, bunda shaxsning roziligi umuman talab etilmaydi, pulni olib qo`yishni uchinchi tarafning o`zi, sudga murojaat qilmagan holda amalga oshirishga haqli.

Yuqorida fuqarolik (xususiy) huquqiy munosabatlarda taraflarning erk muxtoriyati mavjud ekanligi ta'kidlangan edi. Xususiy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erk muxtoriyati (erk-irodasining avtonomligi) deganda, ularning mulkiy muomalaga kirishishga nisbatan, aynan qaysi kontragent bilan, qanday shartlar asosida kelishishga nisbatan erkin inonixtiyorining mavjudligini anglatadi, bunday masalalar bo`yicha yechimlar, qarorlar ishtirokchilar tomonidan o`z tashabbuslariga ko`ra, tavakkal qilish asosida o`z mulkiy mas'uliyatini his qilgan holda qabul qilinadi. Ular o`z huquqlarini amalga oshirish yoki oshirmaslik, shu jumladan, sud orqali u yoki bu mulkiy talab qo`yish masalasini ham o`zlari hal etadilar.

Nihoyat, xususiy huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkiy jihatdan mustaqildirlar. Umumiy qoidaga ko`ra, ular o`z mol-mulklariga nisbatan mulkdordirlar va xuddi shu sababli olingan hosil-daromadlarni o`zlash-tiradi va ayni vaqtda kelib chiqadigan zararlar ham ularning zimmasiga tushadi. Ular o`z mol-mulklari bilan o`z majburiyatlari bo`yicha mulkiy muomalaning boshqa ishtirokchilari oldida javob beradilar. Bu esa, haqiqiy jonkuyar va hisob-kitobga puxta tadbirkor bo`lishga undaydi hamda amalda shunga majbur qiladi.

Fuqarolik (xususiy) huquq sohasiga, shuningdek ba'zi nomulkiy munosabatlar ham kiradi, ularning ishtirokchilari (ushbu munosabatlar doirasida) ushbu nomulkiy munosabatlarni amalga oshirish, rasmiylashtirishda mustaqildirlar.

Xususiy huquq to`g`risidagi ta'limot nuqtai-nazaridan fuqarolik huquqini fuqarolarning, shuningdek ular tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslarning xususiy (mulkiy va nomulkiy) munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy huquq tarmog`i sifatida ta'riflash lozim bo`lib, bu huquqiy munosabatlar ishtirokchilar tashabbusi bilan shakllanadi va ularning (xususiy) manfaatlarini qanoatlantirishga qaratiladi.

Ushbu ta'rifdan xususiy huquqiy va ommaviy huquqiy yondashuvlar o`rtasidagi tub, prinsipial tafovutlar yaqqol ko`rinib turibdi. Ommaviy

huquqiy yondashuvda davlat va jamoat (ommaviy) manfaatlarini amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan hokimiyat – tashkilotchilar, majburiy asoslar ustunlik qiladi. Xususiy-huquqiy yondashuv esa, xo`jalik faoliyatida o`zlarining (xususiy) manfaatlarini amalga oshiruvchi ishtirokchilar tashabbuskorligi va mustaqilligi bilan bog`liq.

Albatta, iqtisodiyotni, mulkiy munosabatlarni tartibga so`lishda ushbu har bir yondashuv o`zining afzalliklariga va nuqsonlariga ega, shu sababli ham ularning hech biri hech qachon “sof holatda” qo`llanilmaydi. Masalan, favqulodda vaziyatlarda, ya'ni urush hollarida, tabiiy ofatlarda, ommaviy huquqiy asoslarni kuchaytirmasdan va keng qo`llamasdan aslo iloji yo`q. Boshqa tomondan olganda, tovarlar bozorida yakkahokimlikka (monopoliyaga) va g`irrom raqobatga qarshi kurash, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va shunga o`xshash boshqa vaziyatlarda xususiy-huquqiy asoslarni cheklashga to`g`ri kelishi tabiiy. Demak, muammo davlatning mulkiy muomalaga aralashuviga yo`l qo`yish yoki uni istisno etishda, ta'qiqlashda emas, balki bunday aralashuvni cheklash uchun qonunda uning doiralarini va shakllarini aniq-ravshan belgilab qo`yishda namoyon bo`ladi.

O`zbekistonda xususiy huquqni vujudga kelishi va rivojlanish tarixi fuqarolik huquqini vujudga kelishi va rivojlanish tarixi bilan uzviy bog`liqdir. Ayni vaqtda xususiy huquq nisbatan kengroq tushunchadir. Shu sababli ham xususiy huquq o`z tarkibiga fuqarolik huquqidan tashqari xalqaro xususiy huquq, oila huquqi, mehnat huquqini ham qamrab oladi. Ushbu huquqiy tuzilmalar yig`indisi xususiy-huquqiy oilani tashkil etadi, degan qarashlar mavjud⁷.

O`z o`zidan ravshanki, masalan, davlat boshqaruvidagi munosabatlar uning ishtirokchilarining erkinligi va mustaqilligi tamo-yillari asosida tashkil etilishi mumkin emas, chunki bu munosabatlarning xarakteri uning qatnashchilariga markazlashtirgan ta'sir bo`lishini va ular muayyan pog`onalar bo`yicha bo`ysunish tartibida joylashuvini nazarda tutadi. Iqtisodiyotda, ayniqsa, tovarlar ayirboshlash sohasidagi munosabatlarda (ya'ni, bozorda) esa aksincha, uning ishtirokchilariga tashabbus va tadbirkorlik berish uchun eng maksimal darajada erkinlik yaratish zarur.

Xususiy huquq va ommaviy huquq o`zaro bir-biri bilan bog`liq hamda bir-biriga ta'sir ko`rsatib turadi. Biroq, shuni ta'kidlash o`rinliki, bu ularning bir-birlari bilan qo`shilib ketishiga olib kelmaydi, chunki yuqorida ta'kidlanganidek, ularning huquqiy tartibga solishda yondashuvlarida tub, o`tib bo`lmas farqlar mavjud. Biroq, ular o`rtasidagi aloqadorlik,

⁷ Гражданское право. Т.1. //Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. –8 б.

bog`lanish ham doimiy, barqaror xarakterga ega. Masalan, fuqarolik protsessual huquqi ommaviy-huquqiy sohaga taalluqli bo`lsa ham, xususiy huquqiy ta'sirlar ostida tadbirkorlar o`rtasidagi nizolarni ko`rish jarayonida tortishuvchilik xarakterini kuchaytirib yubordi, nizolarni hal etishda hakamlik (nodavlat) shakllarini keng qo`llashga yo`l qo`yila boshlandi. Biroq, shunga qaramay protsessual tartib o`ziga xos bo`lgan ommaviy-huquqiy xarakterni saqlab qolmoqda. Barcha rivojlangan davlatlar huquq-tartibotlarida xususiy huquq va ommaviy huquq ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning ikki turi sifatida, huquqiy tartibga solishning ikki mustaqil, alohida tarmoqlari sifatida mavjud.

Xususiy (fuqarolik) huquqni chuqurroq anglab yetish uchun uning tushunchasiga, xususiyatlariga e'tibor berishimiz lozim. Xususiy huquq xo`jalikni bozor bo`yicha tashkil etishga asoslangan huquqiy tartibning o`zagi, negizidir. Tarixiy taraqqiyotni tahlil etish shuni ko`rsatadiki, xususiy-huquqiy tamoyillar, masalan, mulk daxlsizligi, shartnomalar, zarurat taqozosiga ko`ra, u yoki bu cheklovlarga duchor bo`lib turgan. Bunday cheklovlarning darajasi xarakteriga qarab huquqiy tizimlar turlari va tiplari farqlanadi.

Shunisi diqqatga sazovorki, eng qattiqqo`l va johil tuzumlarda ham eng og`ir va shafqatsiz cheklov sharoitlarida ham xususiy huquq (fuqarolik huquqi) sohasi hech qachon yo`q bo`lib ketmagan, chunki bizga ma'lum bo`lgan barcha sivilizatsiyalar tovar xo`jaligi hamda tovarlar ayirboshlashsiz mavjud bo`lishi mumkin emas, bu istisno etiladi. Aslini olganda, xususiy huquq qadimgi Rim davrlaridan buyon shaxsning «qo`lini va yo`lini bog`lovchi» har qanday mahrumliklardan ozod bo`lish, erkin mulkdorlik, shartnomalarda erkinlik, vasiyat qilishda erkinlik va shu kabilarni muqarrar ravishda talab qiluvchi erkin iqtisodiy rivojlanish mahsulidir.

Bozor iqtisodiyoti shakllanishi jarayonida ilgari ommaviy-huquqiy sohaga kirgan munosabatlarni muayyan darajada tijoratlashuvi ro`y beradi. Masalan, yerga nisbatan mutlaq davlat mulkchiligidan voz kechilgan muayyan hollarda yerga nisbatan xususiy mulkchilik joriy etish mumkin bo`ldi, yerga nisbatan ijara huquqini garovga qo`yishga yo`l qo`yildi. Lekin shunday bo`lsa ham aksariyat xorijiy mamlakatlardan farqli ravishda O`zbekiston Respublikasida yer huquqi, tabiiy resurslarga nisbatan huquqlarni ommaviy huquq sohasidan to`la chiqib xususiy huquq sohasiga o`tishi ro`y bergani yo`q. Biroq shunga qaramay, konsessiya shartnomalari, mahsulot taqsimotiga oid bilimlarni qonuniy asoslarga ega bo`lgani ushbu sohada ham xususiy huquq o`z ta'sirini o`tkaza boshlaganidan darak beradi, deb aytish mumkin.

O`zbekiston Respublikasi Oila kodeksida nikoh shartnoma-larining mustahkamlab qo`yilganligi er-xotinga o`z mol-mulklarini huquqiy rejimlarini o`zlari belgilashlariga imkon beradi, bu esa oilaviy munosabatda xususiy huquqiy asoslari o`sib borishni ko`rsatadi. Oila huquqida nomulkiy elementlar mulkiy munosabatlarga nisbatan ustuvor ahamiyatga ega, shuningdek nikoh-oila aloqalari ixtiyoriy va teng huquqlilik asosiga quriladi, davlatning oilaviy ishlarga eng kam darajada aralashuvi tamoyili amal qiladi (asosan, voyaga yetmagan bolalar, mehnatga layoqatsiz er-xotin manfaatlarini himoya qilish maqsadlaridagina davlat hokimiyat vakolatlaridan foydalanadi). Fuqarolik huquqi predmetida keng doiradagi nomulkiy munosabatlar (sha'n, qadr-qimmat, ishchanlik obro`sini qo`riqlash, ma'naviy ziyonni undirish, xususiy hayot sirlarini, xususiy daxlsizlikni huquqiy muhofaza qilish va h.k.) an'anaviy ravishda mavjudligini hisobga olgan holda oila huquqining xususiy huquqiy tabiati to`g`risida gapirish mumkin (ushbu hol barcha ilg`or huquq tartibotiga asoslangan mamlakatlarda istisnosiz amal qiladi).

Ba'zi mualliflar har holda uzil-kesil bo`lmasa ham mehnat huquqini xususiy huquqiy tabiatga ega deb hisoblaydilar⁸. Mehnat qonunchiligida mustahkamlab qo`yilgan mehnat shartnomasi to`g`risidagi qoidalar mehnat huquqi asosida yotadi va hozirgi bosqichda bu qoidalar yanada rivojlantirildi. Mehnat shartnomasi va fuqarolik shartnomasi o`rtasidagi umumiylikni ham yodda tutish lozim.

Ayni vaqtda mehnat-huquqiy munosabatlarini tartibga solishning asosiy yo`nalishini hali ham mehnat-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari uchun keng doiradagi maxsus sotsial kafolatlarni belgilash hisoblanadi. Bu kafolatlarni tabiiyki, ijtimoiy ommaviy-huquqiy manfaatlarini ko`zlab belgilanadi va ommaviy-huquqiy usullar orqali ta'minlanadi. Demak, mehnat huquqida ommaviy-huquqiy asoslar hali ham kuchli ekanligini e'tirof etmoq lozim. Ayniqsa, mehnat huquqidan ajralib chiqqan ijtimoiy ta'minot huquqida bu hol yaqqol namoyon bo`ladi. Bu o`rinda shuni ham unutmaslik lozimki, qit'a, Yevropa huquq tizimida, eng avvalo, german shaxobchasida mehnat huquqi xususiy-huquqiy tuzilma sifatida qaraladi.

Xalqaro xususiy huquq o`zining asosiy yuridik belgisi (predmeti va tartibga solish uslubi) bo`yicha hech qachon o`zining xususiy-huquqiy tabiatini yo`qotmagan (rivojlangan mamlakatlar huquqiy tartiboti taraqqiyoti nuqtai-nazaridan olganda, albatta). Buning ustiga nazariy jihatdan olganda, u deyarli doimo fuqarolik huquqining tarkibiy qismi bo`lgan kichik tarmog`i sifatida qarab kelingan. Agar xalqaro xususiy huquqiy

⁸ Гражданское право. Т.1. //Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. –9 б.

normalar an'anaviy ravishda amaldagi Fuqarolik kodeksining 6-bo'limida mustahkam o`rin olganligini e'tiborga olsak, u holda xalqaro xususiy huquqning xususiy huquq oilasining a'zosi sifatidagi o`rni bo'yicha hech qanday bahs-munozara bo'lishiga aslo o`rin yo`q.

Rivojlangan mamlakatlar huquq-tartibotida yuridik shaxslar to'g'risidagi fuqarolik-huquqiy normalar negizida odatda tijorat yuridik shaxslari huquqiy maqomini (ya'ni, ularning vujudga kelishi, ro'yxatdan o'tkazish tartibi, faoliyatini tashkil etish, boshqarish, qayta tashkil etish, tugatish tartibini) belgilovchi normalar korporativ huquq yoki «kompaniyalar huquqi» tushunchasida mujassamlanadigan o`ziga xos kichik tarmoqni ifodalaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham korporativ huquq faol shakllanish bosqichida turibdi. Aksiyadorlik jamiyatlari, to'liq va kommandit shirkatlar, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, xususiy korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, xoldinglar – ushbu tijorat tuzilmalarining har biri haqida maxsus qonun hujjatlari qabul qilingan. Ayni vaqtda korporativ huquq mustaqil tarmoq bo'lmay, u xususiy huquq doirasida (savdo huquqi alohida ajralib chiqqan mamlakatlarda esa uning doirasida) mavjud bo'lishini unutmazlik lozim⁹.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash o`rinliki, fuqarolik huquqi xususiy huquqning o`zagini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi huquq-tartibotidagi xususiy huquq tartibotdagi xususiy huquq tizimiga bugungi kunda fuqarolik huquqidan tashqari oila huquqi, xalqaro xususiy huquq ham kiradi, deb aytish mumkin.

1.4.O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari

Fuqarolik huquqi kishilar o`rtasidagi kundalik hayotiy ehtiyojlar bilan bog`liq bo`lgan odatdagi, doimiy, normal mulkiy munosabatlarni, shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga solganligi sababli ham u boshqa huquq tarmoqlariga nisbatan qadimiyroq ildizlarga ega, deb aytish mumkin. Insoniyat mavjudligining eng qadimgi davrlarida fuqarolik huquqi ko`proq odat huquqi me'yorlari ko`rinishida bo`lganligini tasavvur etish qiyin emas. O'zbekiston hududida qadimdan istiqomat qilgan ajdodlarimiz o`rtasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ilk bosqichlarini musulmon huquqiga qadar bo`lgan davrdan boshlash mumkin. O`sha davrlarda

⁹ Respublikamizda ham ayrim mualliflar yuridik shaxsning ayrim turlari bilan bog`liq mustaqil huquq tarmoqlarini joriy etishni taklif etmoqdalar. Masalan, J.I.Yuldashev yagona "aksiyadorlik huquqi"ni joriy etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ. 2004. -6 б.

amal qilgan huquq manbalari haqida biz juda ham kam ma'lumotlarga egamiz. Biroq bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalarga, masalan, "Avesto" kitobiga asosan aytish mumkinki, mol-mulk, majburiyat huquqi, meros masalalarini tartibga solishga qaratilgan muayyan manbalar mavjud bo`lgan¹⁰.

O`zbekiston hududida VI asrlardan to XX asr boshlariga qadar fuqarolik-huquqiy munosabatlar musulmon huquqi me'yorlari asosida tartibga solingan. Albatta, bunda musulmon huquqining sunniylik oqimi, xanafiya mazhabi asosiy o`rin egallagan. Musulmon huquqi amal qilgan davrlarda huquqning asosiy manbai Qur'oni Karim hisoblangan. Qur'oni Karimda mol-mulk, meros, vasiylik va homiylik, hadya, xayr-ehson, majburiyat munosabatlarida ahdga sodiqlik va shu kabi masalalarni tartibga soluvchi ko`rsatmalar mavjud. Qur'oni Karimda tartibga solinmagan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sunna, ijmo, qiyos orqali tartibga solingan¹¹.

Sunna – Muhammad payg`ambar (s.a.v.)ning so`zlari, ko`rsatmalari, xatti-harakatlaridir. Ular Hadislar ham deyiladi. Hadislar Qur'ondan keyingi ikkinchi muqaddas manba hisoblanadi.

Ijmo – Qur'on va Hadisda aniq ko`rsatma berilmagan huquqiy masalalarni hal etishda faqihlar va mujtahidlarning to`planib, yagona fikrga kelgan holda hukm chiqarish, ya'ni fatvo berishidir.

Qiyos – islomda shariat manbalaridan biri bo`lib, Qur'on, Sunna, Ijmoda biror huquqiy masalaga aniq javob topilmaganida, uni shunga o`xshash masalaga taqqoslash yo`li bilan hukm chiqarishdir.

Shuni faxr bilan aytishimiz mumkinki, musulmon huquqini shakllantirishda va rivojlanishida buyuk ajdodlarimiz Burhoniddin Marg`oniy, Imom al-Buxoriy, Ubu Iso Muhammad bin Iso Termiziyalar muhim rol o`ynadilar. Ular tomonidan musulmon huquqining muhim manbai Hadislar to`planib, tizimga solindi, sharhlar tayyorlandi. Ayniqsa, Marg`oniyning "Hidoya" nomli ko`p tomli asari asrlar davomida musulmon huquqida asosiy qo`llanma sifatida xizmat qilmoqda.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Markaziy Osiyo, shu jumladan, O`zbekiston hududining katta qismi (Buxoro amirligi, Qo`qon va Xiva xonligi) Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi. Shu sababli ham O`zbekiston hududida yerli aholi uchun musulmon huquqi

¹⁰ Бобоев Х., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. -Т.: Адолат. 2001. -52 б.

¹¹ Муслмон ҳуқуқи манбалари ҳақида қаранг: Бурхониддин Ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1 жилд. -Т.: Адолат. 2000.; Мухтасар. -Т.: Чўлпон. 1994. Ҳадислар. 1, 2, 3, 4 томлар. -Т.: Қомуслар нашриёти 1991-1994.; Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи. 1997. -20-36 б.

me'yorlari bilan birga, XIX asr oxirlari – XX asr boshlaridan Rossiya imperiyasining fuqarolik qonunlari qo'llana boshlandi. Bu qonunlar faqat yerli, tub joyli bo'lmagan kishilargagina qo'llangan, deb o'ylash noto'g'ri bo'lur edi. O'sha vaqtlarda tub joy aholisi ham kompaniyalar, shirkatlar, zavodlar, korxonalar, banklar tashkil eta boshlagan, Rossiya va boshqa xorijiy tijoratchilar bilan faol munosabatga kirishgan¹². Ularning qimmatbaho qog'ozlar, tijorat amallari bilan bog'liq munosabatlarini tartibga solish bevosita Rossiya fuqarolik qonunlari bilan tartibga solina borgan. Demak, bu davrlarda fuqarolik munosabatlari o'ziga xos dualistik asoslar – musulmon huquqi va Rossiya imperiyasi qonunlari bilan tartibga solingan, desak bo'ladi.

Bunday dualistik asoslar Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari fuqarolik qonunlariga ham xos bo'lgan. To'g'ri ushbu respublikalarda yagona kodifikatsiyalashgan fuqarolik qonuni bo'lmagan (Xorazm Respublikasi bundan mustasno. Chunki u yerda 1924 yilning 7 noyabrida Grajdanlik kodeksi qabul qilingan). Shariat, odat bilan birga, RSFSR qonunchiligi asosida ishlab chiqilgan me'yorlar ham amal qilgan. Mulkchilik munosabatlarida xususiy mulk bilan bir qatorda davlat mulki, vaqf mulki, turli kooperativlar mulki mavjud bo'lgan. Shartnomalar ko'pincha og'zaki, katta summalarda bo'lsa guvohlar ishtirokida, ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lsa yozma ravishda tuzilgan¹³.

O'zbekistonda fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda sovet davri bir tekis kechmaganligi, ziddiyatli bo'lgan-ligini qayd etmoq kerak. 1917 yilgi Oktabr to'ntarishidan keyingi dastlabki "harbiy kommunistizm" davrlarida amalda korxonalar o'rtasida pulsiz muomala – naryadlar asosida mahsulotlar ayirboshlash, kartochkalar orqali iste'mol mollari taqsimoti amalga oshirilgan, erkin savdo ta'qiqlangan¹⁴. Bu davr shu bilan yakunlandiki, xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlariga nafrat bilan qaragan marksistik hokimiyat yangi iqtisodiy siyosat davriga o'tishga, an'anaviy fuqarolik-huquqiy institutlaridan foydalanishga majbur bo'ldi. 1922 yil 31 oktabrda VSIK RSFSR Grajdanlik kodeksini qabul qildi va u 1923 yil 1-yanvardan boshlab amalga kirdi. Bu kodeks keyinchalik

¹² Батафсил қаранг: И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Т.: Фан. 1988. -60-65 б. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. -Т.: ТДЮИ 2004. -10-15 б.

¹³ Раҳманкулов Х.А. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. -66-72; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. -Т.: Фан. 1988. -60-64-б.

¹⁴ Grajdanskoye pravo. ch.1. -М.: Yur. izdat. 1998. -31 б.

boshqa ittifoqdosh respublikalarning jumladan O`zbekiston SSRning ham grajdanlik kodeksiga namuna bo`ldi¹⁵.

Turkiston ASSR 1924 yil dekabr oyigacha avtonom respublika sifatida RSFSR tarkibida bo`lganligi sababli, RSFSR qonunlari, jumladan yuqorida aytilgan Grajdanlik kodeksi ham Turkiston hududida bevosita amalda bo`ldi. O`zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil topgandan so`ng O`zSSR Revolyutsion komiteti 1924 yil 27 noyabrda qaror qabul qilib, unda hokimiyatning tegishli organlari tomonidan O`zbekiston SSR uchun umumiy qonunlar tasdiqlanguncha uning tarkibiga kiradigan xududlarda SSSR Hukumati tomonidan qabul qilingan qonunlar va O`zbekiston SSRning tegishli xududlarida qo`llanib kelingan mahalliy qonunlar amalda bo`lib hisoblanishi¹⁶ belgilandi.

O`zSSR tarkibiga kirgan sobiq Turkiston ASSR hududida, so`ngra Markaziy Osiyo respublikalarining milliy davlat chegaralanishi o`tkazilishi munosabati bilan O`zSSR tarkibiga o`tgan sobiq Buxoro va Xorazm Halq respublikalari hududlarida O`zbekiston SSR Markaziy Ijroya Komitetining 1928 yil 28 yanvar tarixiy qaroriga ko`ra RSFSRning 1922 yilgi Grajdanlik kodeksi amalda bo`lishi belgilandi¹⁷. Ushbu kodeksga «O`zSSR chegarasida amalda bo`lgan Grajdanlik kodeksi» yoki «O`zSSRda amalda bo`lgan Grajdanlik kodeksi» degan nom berildi. O`zSSR Markaziy Ijroiya Qo`mitasi va Xalq Komissarlari Kengashining 1929 yil 13 aprel qaroriga muvofiq esa O`zSSR chegarasida bo`lgan Grajdanlik kodeksiga «O`zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Grajdanlik kodeksi» nomi berildi¹⁸. O`zbekiston hududida ham amal qila boshlagan GKning matniga O`zbekiston mustaqil o`zgarishlar kiritishga haqli ekanligi belgilab qo`yildi¹⁹. O`zbekiston Respublikasida to` XX asrning 60-yillar boshlarigacha amal qilgan fuqarolik qonunchiligi o`z davri ziddiyatlari mazmunida aks ettiradi. Amalda fuqarolarning o`z fuqarolik huquqlarini amalga oshirish imkoniyatlari chegaralangan, xususiyl mulk, tadbirkorlik ta`qiqlangan, huquq me'yorlarida mafkuraviyl aqidalar ustuvor o`rinni egallagan edi. Deyarli barcha mol-mulk davlat qo`lida to`plangan, kuchli ma'muriyl buyruqbozlik tizimi, harbiylashtirilgan tartib-intizom fuqarolik qonunlari ta'sirini amalda zaiflashtirgan edi.

¹⁵ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик хукуки. (Юридик фак. Студентлари учун дарслик). 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар тахрири остида). 2-нашр. –Т.: Ўқитувчи. 1988. -18 б.

¹⁶ Ўзбекистон ССР Қонунлари тўплами. –Т.: 1925. 1-сон. 2-модда.

¹⁷ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик хукуки. (Юридик фак. Студентлари учун дарслик). 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар тахрири остида). 2-нашр. –Т.: Ўқитувчи. 1988. -18 б., Зокиров И.Б. Становление и развитие советского граждансконо права в БНСР и ХНСР. –Т.: Фан. 1988.

¹⁸ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик хукуки. 2-нашр. –Т.: Ўқитувчи. 1988. -280 б.

¹⁹ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. издат. 1998. -49 б.

50-yilning o`rtalarida SSSR Grajdanklik kodeksi loyihasi ishlab chiqildi. Bu holat Ittifoqdagi respublikalarning nomiga bo`lsa ham, davlat suvereniteti mavjudligini amalda yo`qqa chiqarib, yagona qonunni joriy etishga olib kelishi mumkin edi. Biroq 1957 yilda SSSR Konstitutsiyasiga kiritilgan o`zgarishlar, ya'ni "iliqlik" (ottepel) davri bu g`oyani amalga oshirishga to`siq bo`ldi.

1956-1964 yillarda fuqarolik qonunchiligini kodifikatsiyalash bo`yi-cha sivilist olimlar o`rtasida juda katta bahs-munozaralar bo`lib o`tdi. 1961 yilda SSR Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar Grajdanklik qonunchiligi asoslarining qabul qilinishi bu bahslarga chek qo`ymadi. Bu bahslar ostida davlatga tegishli korxonalariga iqtisodiyotda yakka hukmronlik qilgan shart-sharoitlarda ular o`rtasidagi munosabatlarni fuqarolik qonunchiligi bilan emas, balki xo`jalik huquqi bilan tartibga solish, ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi bo`ysunish (vertikal) va shartnomali (gorizontal) munosabatlarni muayyan ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan tartibga solish yoki fuqarolik qonunchiligini bu munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohasidagi mavqeyini saqlab qolish haqidagi qarashlar yotar edi.

SSR Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar Grajdanklik qonunchiligi Asoslari asosida ishlab chiqilgan va 1963 yil 23 martda qabul qilingan O`zbekiston SSRning Grajdanklik kodeksi 8 bo`lim, 622 moddadan iborat bo`lgan. Uning mazmunida kommunistik mafkura aqidalari singdirilgan bo`lib, bu uning davlat mulkining imtiyozli huquqiy holatidan, fuqarolarning mulk huquqi cheklanganligi, jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari nazarda tutilmaganligi, juda ko`p masalalarni tartibga solish mahkamaviy hujjatlar ixtiyoriga berib qo`yilganligi va shu kabi holatlarda o`z aksini topgan.

O`zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligiga erishgan, mamlakatimizda bozor munosabatlarini qaror toptirish, huquqiy demokratik davlatni shakllantirish bosh maqsad sifatida belgilab olindi. Amaldagi GK esa bu vazifalarni bajara olmas edi.

Shu sababli ham o`sha davrdan boshlab fuqarolik qonunchiligi rivojida yangi bosqich boshlandi. Bu bosqichning xarakterli xususiyati shundaki, bunda GKning iqtisodiyot sohasini tartibga soluvchi me'yorlari amalda qo`llanmay qo`yildi. Ularning o`rniga Mulkchilik to`g`risidagi, Tadbirkorlik to`g`risidagi, Xo`jalik jamiyatlari va shirkatlari to`g`risidagi, Kooperatsiya to`g`risidagi, Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish to`g`risidagi yangi qabul qilingan qonunlar ishlay boshladi. Ushbu qonunlarda xususiy mulk, tadbirkorlik o`zining huquqiy asoslariga ega bo`ldi, jamoat birlashmalari, turli tadbirkorlik tuzilmalari tashkil etishga va fao-

liyat yuritishiga keng yo`l ochildi hamda ularni amalga oshirish kafolatlari belgilab qo`yildi. Plan-rejaning iqtisodiyotda shartnomalarga nisbatan ustunligi bekor qilindi. Yuqorida sanab o`tilgan qonunlar o`tish davrida fuqarolik qonunchiligining o`zagini tashkil etdi, deb aytish mumkin. Ayni vaqtda eski GKning ayrim me'yorlari bozor munosabatlari tizimini shakllantirishga to`squinlik qilishi mumkin edi. Bu salbiy ta'sirni bartaraf etish talab etildi. 1992 yilda O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingandan keyin O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy nazorat qo`mitasi GK 96-modda 2-qismini, ya'ni davlat mulkini qonunsiz egallashlaridan qaytarib olish bo`yicha talablarga nisbatan da'vo muddatini qo`llamaslik haqidagi me'yorni, Respublikamizda barcha mulk shakllarining tengligi va teng huquqiy himoya qilinishi xususidagi Konstitutsiyaning 53-modda zid deb topdi, shu sababli ham u yuridik kuchga ega emas, deb belgilandi. Ayni vaqtda GKning bittadan ortiq uy-joyga shaxsiy egalik huquqining bekor bo`lishi haqidagi normasi (GKning 121-modda), yuridik shaxslar o`rtasidagi, o`zaro talablarga nisbatan qisqartirilgan da'vo muddati belgilash haqidagi norma (84-modda)lar ham bekor bo`ldi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin fuqarolik qonunlarini tubdan qayta qurish, bozor tizimi, huquqiy demokratik davlat talablari, rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida yangilash vazifasi ko`ndalang qo`yildi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda eski GK o`rniga og`irlik markazini o`z zimmasiga olgan joriy qonunlarni uzviy bog`laydigan, yaxlit tizimga soladigan, ular o`rtasidagi mutanosiblikni ta'minlaydigan yangi FK ishlab chiqish lozim edi. Mamlakatimizda bu boradagi sa'y-harakatlar 1992 yil o`rtalaridan boshlandi. Avvaliga bu jarayon respublikamiz sivilist olimlari guruhi faoliyati doirasida kechgan bo`lsa, keyinchalik keng miqyoslarga ko`chdi. MDH davlatlari, shu jumladan, Rossiya, Qozog`iston, Ukraina, Yevropa mamlakatlari olimlari bilan respublikamiz olimlari ham MDH mamlakatlari uchun FK modelini yaratishda hamkorlik qilishdi. Bunday hamkorlikning zarurati quyidagilar bilan izohlanadi:

–birinchidan, MDH mamlakatlari, shu jumladan, O`zbekiston bozor munosabatlari tizimini qaror toptirishni o`z pirovard maqsadlari qilib belgilashdi. Bozor munosabatlari tizimi huquqiy asoslari barcha uchun umumiy jihatlarga ega. Demak, ushbu umumiy jihatlarni har qaysi MDH davlati yakka-yakka ishlab chiqqanidan ko`ra, birgalikda, hamkorlikda ishlab chiqishi maqsadga muvofiq edi;

–ikkinchidan, bunday hamkorlikda, Yevropa mamlakatlari sivilist olimlari ishtirokida FK modelini yaratish rivojlangan mamlakatlar fuqarolik qonunlarining eng ilg`or tajribasidan foydalanishga imkon berardi;

–uchinchidan, FK, yagona modeli (namunaviy andozasi) asosida MDH mamlakatlari o`z fikrlarini ishlab chiqarishlari bu mamlakatlar va rivojlangan mamlakatlar fuqarolik qonunlarining bir-birlariga yaqinlashuviga, ular o`rtasida ziddiyatlar yoxud nomuvofiqliklarni kamaytirishiga, oxir-oqibatda o`ziga xos yagona huquqiy maydon vujudga kelishiga ko`maklashdi. Bu esa mamlakatlar o`rtasidagi iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi.

O`zbekistonda yangi FKni ishlab chiqishda, eng avvalo, fuqarolik qonunchiligining tarkibi to`g`risida bahs-munozaralar bo`lib o`tdi. Bunda asosan Yevropa mamlakatlarining ba'zi olimlari O`zbekistonda FKdan Savdo kodeksini alohida ajratib chiqarishni taklif etdilar. Xususiy huquq tizimini ikkiga ajratadigan dualistik tizimda fuqarolik huquqi va savdo huquqi alohida-alohida huquq sifatida mavjud bo`ladi va bu qator rivojlangan mamlakatlarda amal qiladi (masalan, Fransiya Savdo kodeksi (1807y.), Germaniya Savdo tuzuklari (1896y.), AQSH Namunaviy savdo kodeksi (1958y.). Biroq bu nuqtai-nazar O`zbekiston Respublikasining fuqarolik qonunchiligini kodifikatsiyalashtirish jarayonida sezilarli ta'sir ko`rsata olmadi va rad etildi. Buning o`ziga yarasha sabablari bor edi. Birinchidan, mamlakatimizda ma'muriy-buyruqbozlik tizimi oqibatlarini bartaraf etish, bozor munosabatlari tizimiga o`tish bosqichida birdaniga fuqarolik qonunchiligini ikkiga bo`lish, uni qo`llash amaliyotda jiddiy qiyinchiliklar, anglashilmovchiliklarni keltirib chiqarishi, sivilist olimlar guruhida ixtisoslashuv, bo`linishga olib kelishi va bu esa fuqarolik huquqi fani rivojiga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin edi. Ikkinchidan esa, hozir butun dunyoda fuqarolik va savdo huquqi normalarining yaqinlashuvi, unifikatsiyalash jarayoni ketayotgan bir vaqtda mamlakatimizda fuqarolik huquqini ikkiga ajratish dunyo mamlakatlaridagi fuqarolik qonunlari umumiy rivojlanish yo`nalishiga nomuvofiq bo`lgan bo`lur edi.

Shuni ta'kidlash o`rinliki, yangi FKni ishlab chiqish va amalga kiritish bilan fuqarolik huquqining rivojlanish jarayoni to`xtab qolgani yo`q. Aksincha, bugun o`z rivojining yangi bosqichiga qadam qo`ymoqda. Bundagi asosiy strategik yo`nalish bozor munosabatlari tizimini mustahkamlash, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonini erkinlashtirish, shaxsiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va muhofaza qilish darajasini yuqoriga ko`tarish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, O`zbekistonda fuqarolik huquqining rivojini quyidagi davrlar va bosqichlarga bo`lish mumkin:

1.Musulmon huquqi davri. Bu XIX asrning 2-yarmigacha davom etgan.

2.Dualistik davr. Bu davr XIX asr oxiri va XX asr boshlarini o`z ichiga oladi. Bu davrda fuqarolik munosabatlari musulmon huquqi normalari bilan birga ayrim sohalarda Rossiya imperiyasi qonunlari bilan ham tartibga solingan.

3.Sovet davri. Bu davr bir necha bosqichlarga bo`linadi. Birinchi bosqich 1917-1924 yillarni o`z ichiga oladi. Bu davrda Turkiston, shartli ravishda Buxoro va Xorazm Respublikalarida amal qilgan fuqarolik normalarining o`ziga xosligini ko`rsatish mumkin. Ikkinchi bosqich 1925 yildan to 60-yillar boshlarigacha bo`lgan vaqtni o`z ichiga oladi. Bunda fuqarolik qonunlarining ahamiyati, ayniqsa, iqtisodiyot sohasida juda kam bo`lgan. Uchinchi bosqich o`tgan asrning 60-yillar boshlaridan to 80-yillar oxiriga qadar davom etgan. Bu davrda ma'muriy tizim ustuvorligi sharoitida fuqarolik normalari amal qilgan.

4.O`zbekiston Respublikasi mustaqilligi bilan fuqarolik qonunchiligi rivojida sifat jihatdan yangi davr boshlandi. Bu davrni ham ikki bosqichga bo`lish mumkin. Birinchi bosqichda – 1991 yildan 1997 yilgacha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda asosiy og`irlik markazi eski GKga emas, yosh, mustaqil davlatning joriy qonunlari zimmasiga tushgan. Yangi FK amalga kiritilgandan boshlab esa fuqarolik qonunchiligi rivojining yangi bosqichi boshlandi.

Ikkinchi bob

HOZIRGI ZAMON FUQAROLIK HUQUQINING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

2.1. Hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik-huquqiy tizimlar

Hech qaysi mamlakat, davlat, xalq hozirgi zamon sharoitlarida fuqarolik huquqsiz ijtimoiy munosabatlarni samarali tartibga sola olmaydi. Hatto dunyoni qaysi bir ovloq chekkasida hali ham o`rmonlar, chakalakzorlarda istiqomat qiluvchi yovvoyi qabilalarda ham o`zaro mahsulotlar, buyumlar ayirboshlash, savdo-sotiq munosabatlari eng ibtidoiy ko`rinishlarda ro`y beradi va ularni tartibga soluvchi odat, patriarxal huquq qoidalarining anchagina qismi fuqarolik-huquqiy xarakterga ega.

Hozirgi vaqtda dunyoda amal qiluvchi uch asosiy huquq tizimlari – qit'a huquq tizimi, umumiy huquqi tizimi va musulmon huquqi tizimida fuqarolik huquqi o`ziga xosliklarga ega.

Albatta, fuqarolik-huquqiy tizim shartlari tushunchasi aslida fuqarolik-huquqiy tizim mavjud huquq tizimidan kelib chiqadi. Shu bilan birga, mavjud fuqarolik-huquqiy tizimlar o`rtasida yaqinlik, o`zaro uzviylik ham borligini inkor etib bo`lmaydi. Bunday yaqinlik, uzviylik kishilar, davlatlar o`rtasidagi mustahkam iqtisodiy, madaniy aloqalar tufayli vujudga kelgan, huquq tizimlari esa, bir-birlaridan andoza olishgan, o`zaro boyishgan.

Har qanday tizim kabi fuqarolik-huquqiy tizimlar ham muayyan tarkibiy qismlardan iborat. Fuqarolik-huquqiy tizim tarkibiy qismlariga huquq manbalari, ularning tarkibi, fuqarolik huquqining ichki tuzilishi, me'yorlarning qismlar, bo`limlar, boblar, quyi sohalar, institutlar bo`yicha taqsimlanishi, huquqni qo`llash amaliyoti, huquqqa va uning amaliyotiga nisbatan doktrinalar kiradi. Yuqoridagi tarkibiy qismlar musulmon, qit'a (roman-german) va umumiy (anglo-amerika) huquq tizimlarida yaqqol namoyon bo`lsa, patriarxal huquq tizimida zaif tarzda aks etadi. Qit'a huquq tizimi asosan Yevropa qit'asi mamlakatlarini (Buyuk Britaniyadan tashqari) qamrab olgan, shuning uchun ham u qit'a huquq tizimi nomini olgan. Bundan tashqari bu tizimga Lotin Amerikasining ko`p mamlakatlari, Koreya, Xitoy va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar kiradi. Umumiy huquq tizimi AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Hindiston, Yangi Zelandiyada qo`llanadi. Musulmon huquq tizimi Yaqin va O`rta Sharq mamlakatlari – Eron, Saudiya Arabistoni, Afg`oniston, Liviya, Malayziya, Iordaniya va shu kabi davlatlarda qo`llaniladi. Tropik Afrika mamlakatlarida, Arabiston yarim orolining sharqiy qismidagi ko`chmanchi qabilalarida, Janubiy Sharqiy Osiyoning milliy ozchiligini

tashkil etuvchi xalqlarida patriarxal hayot tarzi sababli patriarxal huquq tizimi qo`llaniladi.

MDH mamlakatlari, shu jumladan, O`zbekiston fuqarolik huquqi tizimi qit'a huquq tizimiga mansub, deb hisoblash joiz.

Hozirgi zamonda barcha fuqarolik huquqi tizimlari o`rtasida o`zaro yaqinlashuv, bir-biridan andoza olish, implantatsiya jarayoni kechmoqda. Bu jarayon asosan, iqtisodiy, ilmiy-ijodiy, madaniy sohalardagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarda yaqqol namoyon bo`lmoqda. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ayrim sohalari bo`yicha xalqaro Konvensiya, davlatlararo bitimlar, Butunjahon Savdo Tashkiloti, Yevropa iqtisodiy hamjamiyati, Butunjahon Intellektual mulk Tashkiloti, Xalqaro tadbirkorlik Palatasi va boshqa qator umumjahon, mintaqaviy va davlatlararo tuzilmalarning faoliyati bu sohada o`ziga xos turtki bermoqda, uni maqsadga muvofiq tarzda yo`naltirmoqda. Ayni vaqtda ayrim sohalarda (masalan, meros, ayrim turdagi bitimlar va shu kabi) bunday yaqinlashuv jarayoni kuzatilmayapti. Shu sababli ham turli fuqarolik huquq tizimlari o`rtasida tafovutlar yaqin kelajakda bartaraf etilishiga umid qilish qiyin.

Biz quyida qit'a, umumiy va musulmon fuqarolik huquq tizimlarini ko`rib chiqamiz.

Qit'a huquq tizimi.

Qit'a huquq tizimining tarixiy ildizlari Rim xususiy huquqiga borib taqaladi. Yevropa huquqshunos olimlari tomonidan rim xususiy huquqi normalarini takomillashtirish asosida qit'a davlatlarida milliy fuqarolik huquqi tizimlari vujudga keldi. Biroq ushbu milliy huquq tizimlarida qadimgi Rim xususiy huquqining juda ko`p tushunchalari, institutlari, iboralari va ba'zan huquq normasi novellalari aynan saqlanib qolganini ko`rish mumkin.

Qit'a huquq tizimida huquqni ommaviy va xususiy huquq sohasiga ajratish xarakterli belgidir. Ommaviy huquq – bu siyosiy hokimiyatni tashkil etish va amalga oshirishni tartibga soladi, u jamiyat manfaatlarini ifodalaydi, uning asosida davlat hokimiyati turadi. Xususiy huquq – sivil huquqi (fuqarolik huquqi) alohida kishilar, xususiy shaxslar manfaatlariga xizmat qiladi. Bu shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatlarida teng huquqqa egadir va ularning hech biri alohida imtiyozlarga ega emas.

Qit'a huquq tizimida ham yagonalik, bir xillik mavjud emas. Unda ikki asosiy yo`nalish Germaniya va Fransiya fuqarolik qonunchiligi farqlanadi. Yevropa davlatlari o`z fuqarolik qonunchiligini shakllantirganda ushbu davlatlarning yo unisi yoki bunisidan andoza olganlar. Fuqarolik

huquqining roman guruhi asosida 1804 yilda qabul qilingan Fransiya fuqarolik kodeksi (u Napoleon fuqarolik kodeksi degan nom bilan ham mashhur), german guruhi asosida esa 1896 yilda qabul qilingan Germaniya fuqarolik tuzuklari yotadi.

Fransiya fuqarolik kodeksi institutsiyaviy deb nomlanadi (u Yustinian kodifikatsiyasining bir qismi bo`lgan rim huquqi bo`yicha oddiy darslikning institutsiyalaridan o`zlashtirilgan). Institutsiyaviy tizim fuqarolik-huquqiy normalarni quyidagi qismlarga guruhlashtiradi: 1) shaxslar (ya'ni huquq subyektlari); 2) ashyolar (huquq obyektlari) va ashyoviy huquqlar; 3) da'volar va ushbu da'volar bo`yicha majburiyatlar. Keyinchalik bu tizim takomillashuvi natijasida undan protsessual normalar chiqarilib, sof moddiy huquq normalari qoldi, umumiy qoidalar va boshqa bo`limlar bilan boyitildi.

Fuqarolik huquqi tizimining germaniya yo`nalishi "german guruhi kodeksi" deb ataladi, chunki u yustinian kodifikatsiyasining Digest (kodeks) lariga asoslanadi. Uning mohiyati shundaki, xususiy huquq normalari avval boshdanoq moddiy va protsessual huquq normalariga bo`linadi hamda protsessual huquq normalari alohida holda mavjud bo`ladi. Ayni vaqtda barcha moddiy huquq normalari fuqarolik huquqining barcha institutlariga taalluqli bo`lgan normalar (ular «Umumiy qism» deb atalib, unda huquq subyektlari, huquq obyektlari, huquqlarning mazmuni, shu jumladan ularni amalga oshirish va himoya qilishga doir umumiy qoidalar o`z mujassamini topgan) bilan alohida institutlarga – ayoshviiy huquqlar, majburiyatlar, oila va meros huquqlariga bag`ishlangan normalar (maxsus qism)ga bo`lingan. Foydalanishga qulayligi jihatidan hamda yuridik texnikasi nuqtai-nazaridan olganda, pandekt tizimi institutsional tizimdan afzalroqdir. Bunday qulaylik umumiy va maxsus qismlarga bo`linishda ham yaqqol namoyon bo`ladi (institutsional tizimda esa umumiy qoidalar har bir institut bo`yicha qayta-qayta takrorlanishi mumkin). Biroq uzoq davrlik taraqqiyot davomida bu tizimlar o`rtasida yaqinlashuv jarayoni ketganini va hozir bular mustaqil tizim sifatida xususiyatini yo`qotganligini bugungi kunda e'tirof etish mumkin. Yevropa mamlakatlari o`rtasida faol hamkorlik kuchaygan shart-sharoitlarda pandekt va institutsion yo`nalishlari yagona qit'a huquq tizimining tarkibiy qismlariga aylanib qoldi.

Qit'a huquqi tizimi manbalari haqida so`z ketganda, uni muayyan huquqiy ta'limotlar (doktrinalar), eng avvalo, Rim huquqi ta'siri ostida rivojlanginini qayd etish lozim. Bu huquq tizimi normalarini shakllantirishda ilmiy mavhumlashtirish, inson aql-idroki va omillar faoliyati hal qiluvchi rol o`ynaganini ta'kidlash lozim. Ko`pchilik hayotiy voqealar,

vaziyatlar huquqiy ta'limot orqali qarab chiqiladi va unga moslashtiriladi. Qit'a huquq tizimi yondashuvining mohiyati u yoki bu amaliy yechimni topish va uni qiyomiga yetkazish emas, balki asosiysi umumiy namunaviy tamoyilni ishlab chiqish, keyin uning yordamida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hisoblanadi.

Demak, qit'a huquq tizimida asosiy manba bo`lib, qonunlar hisoblanadi va ular ichida Fuqarolik kodeksi markaziy o`rinni egallaydi. Fuqarolik kodeksi va qonunlarning normalari umumiylikdan xususiylikka, mavhumlikdan muayyanlikka yo`naltiriladi. Bunda yuristning asosiy vazifasi – muayyan holatni, vaziyatni pozitiv huquqning u yoki bu normasi ta'siri ostiga tushirish hisoblanadi. Alohida qonunlar Fuqarolik kodeksiga bo`ysundirilgan holda yaratiladi va qo`llanadi.

Qit'a huquq tizimida odat huquqi manbalar sifatida juda kam ahamiyatga ega. Huquqiy tartibga solishda asosiy tayanch markazi qonun hisoblanadi. Mohiyatan olganda, odatlar amaldagi pozitiv huquqni to`ldiruvchi ish muomalasi odatlari ko`rinishida namoyon bo`ladi.

Ma'lumki, qit'a huquq tizimida pretsedent huquqi mavjud emas. To`g`ri, ba'zi mamlakatlarda sud amaliyoti huquq manbai sifatida e'tirof etilsa ham, bu faqat tor doirada, qonun bilan tartibga solinmagan yoxud to`liq tartibga solinmagan munosabatlarga nisbatangina qo`llanadi. Ayni vaqtda huquqdagi kamchiliklarni qonunchilik yordamida bartaraf etishning aniq yo`llari mavjud, bu esa kamchiliklarni amaliyot orqali bartaraf etishga zarurat qoldirmaydi.

Qit'a huquq tizimida shaxslar to`g`risidagi normalar ikki qismga bo`linadi: 1) jismoniy shaxslar to`g`risida; 2) yuridik shaxslar to`g`risida. Jismoniy shaxslarning huquq layoqati ularning huquq va burchlarga ega bo`lish layoqati, muomala layoqati, qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Huquq layoqati barcha uchun teng bo`lib, uning mazmuni pozitiv huquq bilan belgilab qo`yilgan. Insonning sog`lig`i va yoshiga qarab muomala layoqatining bir qancha darajalari belgilangan. Muomala layoqatining hajmi pozitiv huquq bilan belgilanadi.

Qit'a huquqida yuridik shaxslar haqida batafsil ishlab chiqilgan ta'limot (doktrina) mavjud. Yuridik shaxs o`ziga xos mavhumlashtirilgan toifa (kategoriya) bo`lib, yuridik shaxslarni ehtimol tutilgan, mumkin bo`lgan barcha turlarni qamrab oladi. Yuridik shaxslarning mohiyati va belgilariga (ular qonunlarda belgilab qo`yilgan), shuningdek ularni tasniflash – turkumlashga alohida ahamiyat beriladi. Ushbu turlar ro`yxati qat'iy tizimga solingan. Yuridik shaxslarni vujudga keltirish, qayta tashkil etish va tugatishning barchasi uchun umumiy bo`lgan qoidalari belgilab

qo'yilgan. Yuridik shaxslarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi normativ-murojaat tartibida amalga oshiriladi va davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Tijorat yuridik shaxslari umumiy (universal) huquq layoqatiga ega. Notijorat yuridik shaxslar uchun maxsus huquq layoqati belgilangan. Barcha yuridik shaxslar uyushmalar va muassasalarga bo'linadi. Uyushmalar (korporatsiyalar) turli jamiyatlar va shirkatlarga – to'liq shirkat (ba'zi mamlakatlarda to'liq shirkat yuridik shaxs hisoblanmaydi), kommandit shirkati, mas'uliyati cheklangan jamiyat, aksiyadorlik jamiyatlariga bo'linadi. Shirkatlarni (jamiyatlarni) turlarga bo'linishi asosida ularning ishtirokchilarini korporatsiya majburiyatlari uchun javobgarlik xarakteri asosiy me'zon bo'lib hisoblanadi. To'liq shirkatda barcha ishtirokchilar o'zlarining barcha mol-mulklari bilan solidar javob beradilar. Kommandit shirkatda esa bir xil ishtirokchilar (kommanditchilar) ustav fondiga qo'shgan ulushlari hajmida, boshqalar, ya'ni to'liq a'zolar (komplimentarlar) o'zlarining barcha mol-mulklari bilan solidar javob beradilar. Shirkat a'zolaridan farqli ravishda jamiyat a'zolarining javobgarligi ularning ustav fondlariga kiritilgan ulushlar bilan cheklanadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat bilan aksiyadorlik jamiyatlari o'rtasidagi farq ularning ishtirokchilariga ulushlar (hissalar, paylar) yoki qimmatbaho qog'oz sifatidagi aksiyalar tegishli bo'lishida namoyon bo'ladi. Korporatsiyalar tashkil etishda qit'a qonunchiligi boshlang'ich ustav kapitali hajmi va shakllantirish tartibiga nisbatan juda qattiq talablar qo'yadi.

Muassasalarda esa muassis o'z mol-mulkidan muassasa uchun alohida ajratib, biriktirib qo'yadi, muassasa ma'muriyati muassasa maqsadlarini amalga oshirishda ushbu mol-mulknini boshqaradi. Odatda, muassasa uning mol-mulkining mulkdori, a'zolari va boshqaruvchilari bo'lmagan shaxslarning manfaatlari uchun faoliyat yuritadi. Bu shaxslar destinatlar deb ataladi. Davlat g'aznasi (fisk), davlat korxonalarini va boshqa muassasalar, diniy tashkilotlar va xayriya jamg'armalari (fondlari) muassasa ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ashyoviy huquqlar. Qit'a huquq tizimida ashyoviy huquqlar turkumi mavjud. Bu huquqning mohiyati ashyoning shaxs bilan bog'liqligida yotadi, shaxsning shaxslar bilan bog'liqligida emas. Ashyoviy huquqlarning alohida turlari mavjud bo'lishi bilan birga, barcha ashyoviy huquqlar uchun umumiy qoidalar ham mavjud.

Ashyoviy huquqlar shaxsning o'z ashyolariga bo'lgan huquqlariga (bular jumlasiga mulk huquqi ham kiradi) va shaxsning o'zgalar ashyolariga bo'lgan huquqlariga (bular jumlasiga servitutlar, emfitevzis, garov, qurilish qilish huquqi va shu kabilar kiradi) bo'linadi. O'zgalar ashyolariga

boʻlgan huquqlar begonaning mol-mulkiga boʻlgan ta'sirning usullari, hajmlari, quvvati va boshqa jihatlari boʻyicha farqlanadi. Oʻzgalar ashyolariga boʻlgan huquqlar mulkdorga burchlar yuklagani sababli ashyoviy huquqlar doirasi qatʼiy belgilab qoʻyilgan (numenis clausus). Bu esa, ushbu doira, roʻyxatdan tashqari oʻzboshimchalik bilan ashyoviy huquqlar vujudga kelmasligini bildiradi. Har qanday holda ham ashyoviy huquq mazmuni pozitiv huquq bilan belgilanadi.

Ashyoviy huquqlarni alohida turlari bilan birga egallash shaxsni ashyo bilan bogʻlanganligi faktik holati (shaxsni ashyo ustidan hukmronligi) ekanligiga katta eʼtibor qaratiladi. Qit'a huquqi doirasida egallash maxsus egalik qilishni taʼminlash daʼvolari bilan himoya qilinadi, muayyan mezonlarga javob beradigan egalik qilish buzilganda, huquqbuzarni aybidan qatʼi nazar, bunday daʼvolarni qoʻllash mumkin.

Tabiiyki, asosiy ashyoviy huquq boʻlib mulk huquqi hisoblanadi. Ashyoviy huquq normalarining asosiy qismi unga bagʻishlangan. Har bir mamlakatda mulk huquqining mazmuni oʻziga xos boʻlishiga qaramasdan, ularning barchasi uchun umumiy boʻlgan jihatlari ham mavjud.

Qit'a huquq tizimida mulk huquqini talqin etishda Rim anʼanalariga va eng avvalo, «bir ashyoga nisbatan ikkita toʻliq mulk huquqi boʻlishi mumkin emas» degan asosiy tamoyildan kelib chiqiladi. MulK huquqi yagona va boʻlinmasdir. Boʻlingan yoki ikkilangan mulk boʻlishi mumkin emas. MulK huquqini ushbu doirasiga sigʻmaydigan hayotiy vaziyatlarning xususiyatlari yo oʻzgalar mulkiga boʻlgan huquqlarda yoki u yoki bu obyektga nisbatan u yoki bu subyektning mulk huquqini oʻziga xosliklarini belgilab koʻyishda ifodalanishi mumkin. Garchi keyingi vaqtlarda qit'a huquqi tomonidan anglo-amerika huquqining mutlaqo qarama-qarshi tamoyillaridan (masalan, trass, yoki ishonib topshirilgan mulk) kelib chiquvchi konstruksiyalar oʻzlashtirilayotgan boʻlsa ham, biroq ular oʻrnashib qolgan anʼanalarni buzmaganda moslashtirilmoqda (masalan, ishonib topshirilgan mulk oʻrniga oʻzganing mol-mulkini ishonchli boshqarish belgilangan).

Qit'a huquq tizimi amal qilayotgan tamoyillardan yana biri – bu mulk huquqining eng toʻlaqonligi tamoyilidir (plena in re potestas). Yevropa mamlakatlarining qonunchiligida mulk huquqining tarkibiy qismlari (mulkdor vakolatlari – egallash, tasarruf etish, daromad olish huquqi va shu kabilar) turlicha ifodalaniladi, baʼzan esa hatto gʻaroyib vakolat ham (masalan, mol-mulkni yoʻq qilib tashlash huquqi) belgilab qoʻyilgan. Biroq ayni vaqtda ushbu vakolatlari bilan mulk huquqi mazmuni chegaralanmasligi, bu vakolatlari «eng mutlaq tarzda», «mulkdorning xohishiga

ko`ra», «mustaqil tarzda» amalga oshirilishi belgilab qo`yilgan. Xuddi shu bilan mulk huquqining maxsus xarakteri, uning boshqa huquqlardan farqi, uni boshqa ashyoviy yoxud majburiyat huquqi bilan taqqoslaganda mazmunan har doim keng va mustaqil ekanligi ta'kidlanadi.

O`zgalar mulkiga bo`lgan huquqlar (*iura in re aliena*) ham nihoyatda turlicha va xilma-xil, biroq bu huquqlar ta'siridagi ashyoning mulkdori mavjudligi ularni yagona guruhga birlashtirib turadi. Umumiy qoidaga ko`ra, mulkdor uning ashyosiga nisbatan ta'sirlarga toqat qilishi lozim, biroq so`nggi vaqtlarda shunday ashyoviy huquqlar ham vujudga kelmoqdaki, uning asosida mulkdor u yoki bu faol harakatlarni sodir etishi lozim. Mulkdorning qaysi vakolatlari cheklanganligiga qarab ashyoviy huquq egalariga o`zgalar ashyosiga nisbatan berilgan imkoniyatlar bo`yicha ashyoviy huquqlar quyidagi turlarga bo`linadi: 1) faqat foydalanish huquqi (*servitut*); 2) faqat tasarruf etish (*garov huquqi*); 3) egallash va foydalanish (masalan, uy-joylarni va yer uchastkalarining ba'zi ijarachilari); 4) egallash, foydalanish va cheklangan doiralarda tasarruf etish (*emfitevzis* – *ishonchli boshqarish*) o`rtasidagi har qanday xususiy huquqiy munosabatlarga mo`ljallangan universal konstruksiya bo`lgan majburiyat (*obligatio*) markaziy o`rinni egallaydi. Majburiyat huquqi shaxslar o`rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga mo`ljallangan huquq normalari tizimidan iborat. Majburiyat doirasida bir shaxsga boshqa shaxsdan (*iug in personal*) qandaydir harakatlarni sodir etish (*taqdim etish*) yoki muayyan harakatlarni sodir etishdan saqlanishni talab qilish huquqi tegishli bo`ladi. Majburiyat taraflari bo`lib kreditor (talab qilish huquqiga ega bo`lgan shaxs) va qarzdor (*zimmasiga burch*, majburiyat yuklatilgan shaxs) hisoblanadi, majburiyat predmeti fuqarolik huquqining har qanday obyekt bo`la oladi, majburiyatning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Bunda majburiyat mazmuni nafaqat pozitiv huquqqa, balki taraflarning erki, irodasiga ham bog`liq bo`ladi.

Majburiyat huquqining g`oyat keng rivojlangan umumiy qismi mavjud bo`lib, unda barcha turdagi majburiyatlarga qo`llanadigan normalar mujassamlangan. Majburiyat huquqining maxsus qismi majburiyatlarning alohida turlariga bag`ishlanadi.

Majburiyatlar, eng avvalo, ularning kelib chiqish asoslari bo`yicha turkumlanadi. Majburiyatlar vujudga kelishining bir qancha bosh asoslari farqlanadi – shartnoma, bir tomonlama bitim, zarar yetkazish (*delikt*), topshiriqsiz boshqalarning ishlarini yuritish, asossiz boyish va qonun.

Shartnoma ikki va undan ortiq shaxslarning o`zaro huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvi sifatida tan olinadi. Shartnoma

tuzilgandan keyin qat'iy bajarilishi lozim (pacta sunt sertsonda), uning ijrosi majburiyligi ta'minlanadi.

Jabrlanuvchining shaxsiga yoxud mol-mulkiga qandaydir muayyan shartnoma bilan bog`liq bo`lmagan holda ziyon yetkazish delikt hisoblanadi.

Shartnomani buzgani uchun va delikt uchun javobgarlik ayblilik tamoyili asosida belgilanadi, ayni vaqtda zarar yetkazuvchining aybdorligi prezumpsiyasi belgilab qo`yilgan. Biroq bu umumiy tamoyildan istisnolar ham mavjud.

Shartnomalar, eng avvalo, o`zlarining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni bo`yicha turlarga bo`linadi – mol-mulkni mulk sifatida topshirish, foydalanishga topshirilgan shartnomalar, ishlar bajarish va xizmatlar ko`rsatish to`g`risidagi shartnomalar va h.k. Shartnoma huquqida shartnomalarning barcha turlari uchun qo`llaniladigan umumiy qoidalar ham mavjud.

Deliktlar bosh va maxsus deliktlarga bo`linadi. Bosh delikt standart qoidalarga kiritilgan har qanday ziyonni qoplash uchun asos bo`ladigan umumiy qoidalardan iborat. Maxsus deliktlar ziyonning alohida xarakteri (mulkiy ziyon, ma'naviy ziyon, shaxsga yetkazilgan ziyon, sog`liqqa yetkazilgan ziyon), zarar yetkazish manbai (oshirilgan xavf manbai), aybi (aybli yoxud aybsiz javobgarlik), zarar yetkazuvchining shaxsi (masalan, yollanma xodim, davlat xizmatchisi) va boshqa holatlar bo`yicha o`z xususiyatiga ega.

Mutlaq huquqlar (intellektual mulk) inson tafakkuri, ijodiy faoliyat natijalari qator xalqaro konvensiyalar – mualliflik huquqiga bag`ishlangan Bern va Jeneva, patent tartibga soluvchi Parij va boshqa xalqaro konvensiyalar asosida yaratilgan rivojlangan qonunchilikda mustahkamlab qo`yilgan. Shu sababli ham, bu masalada qit'a yoki anglo-amerika huquq tizimi bilan bog`liq o`ziga xos xoslik mavjud emas. Har ikkala tizimga kiruvchi mamlakatlar qonunchiligi bir asr mobaynida yuqorida ko`rsatilgan konvensiyalar asosida bir xildagi modellar (qoliplar, andozalar) asosida tarkib topdi.

Ushbu institutlar doirasida mavjud bo`lgan tushunchalar o`rtasidagina ayrim juz'iy farqlar mavjud. Qit'a huquq tizimida odatda mualliflik yoki patent huquqlari tushunchalaridan foydalaniladi, ba'zan ular «mutlaq huquqlar» nomi bilan umumlashtiriladi. Anglo-amerika huquqida esa adabiy (badiiy) va sanoat mulki degan iboralar qo`llanadi, intellektual mulk tushunchasi ularni birlashtiruvchi ibora hisoblanadi. Bunday talqin mulk tushunchasi doirasini kengaytirishga moyil bo`lgan mavjud doktrinaga mos keladi. Shuni ham e'tirof etish o`rinliki, bunday iboralarni qo`llash

xalqaro konvensiyalarda ham, qit'a huquq tizimining ba'zi mamlakatlarida (masalan, Fransiyada) ham rasm bo`lgan. Biroq bunday holda ham «mulk» iborasidan shartli ravishda foydalaniladi (bunday huquqlarning himoyasi mutlaq ekanligini ta'kidlash ma'nosida).

Qit'a huquqi va anglo-amerika huquq tizimlarining oila huquqi birbirlaridan kam farq qiladi, shu sababli bu haqda alohida to`xtalish maqsadga muvofiq emas.

Vorislik huquqi. Marhumning mol-mulkini uning merosxo`rlariga o`tishini tartibga soluvchi normalar tizimiga vorislik huquqi deyiladi. Vorislik bu universal huquqiy vorislik bo`lib, uning doirasida meros qoldiruvchidan vorislarga barcha mol-mulklar, chunonchi aktivi (huquqlari) va passivi (burchlari) ham o`tadi. Ayni vaqtda mol-mulkni meros bo`yicha o`tkazishning shunday shakli ham mavjudki, bunda mol-mulkni oluvchi meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgarlikdan ozod bo`ladi (vasiyat majburiyati yoxud legat). Odatda, legat meros qoldiruvchiga majburiyatlari bo`yicha emas, faqat huquqlari bo`yicha singulyar (qisman) huquqiy vorislikni bildiradi.

Vasiyat bo`yicha va qonun bo`yicha vorislik farqlanadi. Vasiyat bo`yicha vorislikda meros vasiyatda ko`rsatilgan shaxslarga o`tadi. Vasiyatnoma turli shakllarda tuzilishi mumkin – meros qoldiruvchini o`z qo`li bilan yozilgan yozma vasiyatnoma, davlat mansabdor shaxsi (notarius) huzurida (ishtirokida) tantanali ravishda e'lon qilgan vasiyatnoma, guvohlar huzurida saqlash uchun qonun bo`yicha vorislikda merosxo`rlarning muayyan navbati belgilanadi (razradlar, porotellar), demak, meros qoldiruvchiga yaqinroq bo`lgan vorislar navbati mavjud bo`lganda, qolgan merosxo`rlar merosga chaqirilmaydi.

Anglo-amerika huquq tizimi.

Anglo-amerika huquq tizimi umumiy tavsifnomasi. Ushbu huquq tizimi negizida umumiy huquq (common lawe) yotadi, umumiy huquq Buyuk Britaniyada qirollik sudlari faoliyati natijasida vujudga kelib, bunda qirollik sudlari uchun majburiy bo`lgan. Sudlar tomonidan yangidan-yangi qarorlar qabul qilish asosida oldin umumiy huquqning rivojlanishi ta'minlanadi, uning rivoji to`xtagach esa, kansler sudi faoliyati natijasida tarkib topgan adolat huquqi (equity) rivoji ta'minlandi. Bunday dualizm Rim xususiy huquqi doirasidagi sivil va pretor huquqlari dualizmiga o`xshaydi. Keyinchalik umumiy huquq va adolat huquqi yig`indisidan pretsendent huquqi vujudga keldi va unga parlament tomonidan qabul qilinadigan statut huquqi (statute law) qo`shildi. Biroq pretsendent huquqi statut huquqi-

ga nisbatan mustaqil rivojlanishga ega bo`ldi va hatto butunlay statut huquqining ham qo`llanish tartibini belgilay boshladi.

Xuddi shunday ko`rinishdagi ingliz huquqi Buyuk Britaniya koloniyalariga – AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zellandiyaga, boshqa mamlakatlarga ham o`tkazildi va bu mamlakatlarda modifikatsiyalash-tirildi. Ingliz huquqi AQShda eng ko`p darajada o`zgarishlarga duchor bo`ldi. Shu sababli ham u anglo-amerika huquqi tizimi degan nomni oldi. Bu o`zgarishlar eng avvalo, AQShning federativ tuzilishi bilan bog`liq. AQSH tarkibiga kiruvchi shtatlar fuqarolik qonunchiligini yaratish sohasida katta mustaqillikka ega bo`lganlar va hozir ham egalar. Shu sababli shtatlarni qonun ijodkorligi faoliyatini unifikatsiyalashtirish (bixil-lashtirish) uchun federatsiya darajasida to`laqonli qonunlar qabul qilingan yoxud tavsiyaviy (modellashirilgan) namunaviy kodifikatsiyalar yaratil-gan. Biroq AQSH huquqi o`z xususiyatlariga ega bo`lishiga qaramasdan ingliz huquqi bilan yagona tizimni tashkil etadi.

Huquq manbalari. Ingliz-amerika tizimida manbalarning umumiy doirasi bir xil – qonunlar, sud amaliyoti, odatlar bo`lsa ham, ularning nisbati o`zgarib turadi.

Garchi keyingi vaqtlarda qonunlar ko`proq qabul qilinayotganiga qaramasdan, ular ingliz-amerika huquq tizimida qit'a huquq tizimidagidek rol o`ynamaydi. Bu o`rinda shuni ta'kidlash lozimki, fuqarolik qonunchili-gini kodifikatsiyalashtirilgan hujjatlari – kodekslar mavjud emas. Qonunlar fuqarolik huquqining alohida institutlari – yuridik shaxslar, mulk huquqi, oldi-sotdi va shu kabilarga nisbatan, ya'ni ular to`g`risida qabul qilingan, lekin ular tizimga solinmagan. Faqat u yoki bu darajada tizimga solingan hujjatlar mavjud, biroq baribir ular fuqarolik huquqining ayrim institut-lariga taalluqli xolos (masalan, AQShning Namunaviy Savdo kodeksi).

Fuqarolik huquqi mazmunini belgilashda pretsedent huquqi shaklida namoyon bo`ladigan sud amaliyoti hal qiluvchi ahamiyatga ega. Pretsedent huquqi – yuqori sud instansiyalari hal qiluv qarorlari yig`indisining tizimlashtirilgan doktrinasi bo`lib, ular xuddi shunday o`xshash ishlarda qo`llanishi lozim bo`ladi. Shunday qilib, pretsedentlar huquq manbai bo`lib qoladi. Sud hal qiluv qarorlarini o`zgartirib boradi. Huquq foydali an'analarni saqlagan holda asta-sekin rivojlanadi. Albatta, chunki ishni hal etishda qo`llanishi mumkin bo`lgan manbalar doirasi haddan tashqari keng va katta hajmli bo`ladi. Biroq ilmiy-texnika taraqqiyoti bu borada ham o`z ta'sirini o`tkazmoqda. Hozirgi vaqtda mashinali o`qiladigan pretsedentlar to`plamlari mavjud bo`lib, bu esa ulardan foydalanishni ancha yengil-lashtiradi.

Odatlarda ham, ayniqsa, yangi pretsedentlarni shakllantirishda yetarli darajada katta e'tibor beriladi. Ish muomalasi odatlariga kelganda shuni qayd etish o`rinliki, AQShda ularning ahamiyati yetarli darajada katta, bunda ular xususiy xarakterdagi tavsiyaviy hujjatlar asosini tashkil etadi (shartnoma huquqi, agentlar, ishonib qo`yilgan mulk va shu kabilarga bag`ishlangan), ular alohida shtatlar uchun model vazifasini o`taydi.

Ingliz-amerika doktrinasi pretsedent huquqining hal qiluvchi ta'siri ostida rivojlanmoqda. Agarda qit'a yuristi uchun amaliyot ehtiyojlariga unchalik to`g`ri bo`lmasa ham mintaqaviy va qat'iy tizimli normalar yaratish hisoblanadi, ingliz-amerika tizimi yuristi esa amaliyotning har bir so`qmog`i bo`yicha borishga tayyor. Doktrina alohida pretsedentlarni umumlashtirish yo`li bilan kazuistik ravishda rivojlanadi. Qaysi usul yaxshi ekanligini aytish qiyin. Hozirgi bosqichda bu huquqiy tizimlarning yaqinlashuvi ro`y berayotgani tasodifiy emas, bu Yevropa hamjamiyati misolida yaqqol namoyon bo`lmoqda.

Shaxslar. Ingliz-amerika huquqida ham shaxslar haqidagi qoidalar jismoniy va yuridik shaxslarga bag`ishlangan normalarga bo`linadi. Shaxslarning huquq subyektligini tartibga solish pozitiv huquqda unchalik aniq emas. Asosiy e'tibor huquq subyektligini amaliyotda ehtiyoj sezilgan tarkibiy qismlari mazmuniga qaratiladi.

Huquq layoqati va muomala layoqatini farqlash amalga oshirilmaydi. Uning o`rniga huquq subyektligining yagona tushunchasi (legal capacity) mavjud. To`g`ri, amaliyotda passiv va aktiv muomala layoqatiga to`g`ri keladi, boshqacha aytganda, huquqiy harakatlarni mustaqil sodir etish layoqati sifatida talqin etiladi. Huquq subyektligi formal jihatdan teng hisoblanib, umumiy qoidaga ko`ra shaxs tug`ilishi bilan boshlanib, o`limi bilan tugaydi. Ingliz-amerika huquq tizimida shaxsni bedarak yo`qolgan deb topish va o`lgan deb e`lon qilish mustaqil huquqiy institutlar sifatida mavjud emas.

Yuridik shaxslarga kelganda, shuni ta'kidlash o`rinliki, ularning umumiy tushunchasi juda zaif ishlangan. Universal kategoriyadagi yuridik shaxslar o`rniga yuridik shaxslarning ikki asosiy turi, shirkatlar (partships) va kompaniyalar (Buyuk Britaniyada) yoki korporatsiyalar (AQShda, Buyuk Britaniyada ommaviy korporatsiyalar) mavjud. Shirkatlarning bir necha turi bo`lib, ular asosan bir-biridan shirkat majburiyatlari, qarzlari bo`yicha sheriklarning (ishtirokchilarning) javobgarlik xarakteri bo`yicha farqlanadi. To`liq shirkatlar yuridik shaxs hisoblanmaydi. Shirkatlarning turlaridan biri kommandit (limited partnerships) shirkat yuridik shaxs hisoblanadi.

Biroq yuridik shaxslar to'g'risidagi asosiy normalar kompaniyalar (korporatsiya) larga bag'ishlangan hujjatlarda o'z mujassamini topganini qayd etish lozim. Qit'a huquq tizimida bunday yuridik shaxslarning o'xshashlari bo'lib mas'uliyati cheklangan jamiyat, aksiyadorlik jamiyatlari hisoblanadi. Biroq kompaniyalar ham, korporatsiyalar ham ularning ishtirokchilariga qanday hissa (ulush) yoki aksiyalar tegishli bo'lishiga qarab farqlanmaydi. Ular yagona ibora – shares bilan almashtiriladi. Korporatsiyalarni tashkil etishda dastlabki ustav kapitalini shakllantirishga qit'a huquq tizimidagi kabi ahamiyat berilmaydi. Formal jihatdan haliga qadar yuridik shaxslarning huquqiy layoqati umumiyligi e'tirof etilmagan. Yuridik shaxslarning maxsus huquq layoqati to'g'risidagi normalar (ultra vires doktrinas) hozircha bekor qilinmagan, biroq amaliyotda uning ahamiyati tobora pasayib bormoqda. Ingliz-amerika huquqida mulkdor tomondan tashkil etiladigan muassasa kabi yuridik shaxs turi mavjud emas. Korporatsiyalar (ular foyda, daromad olish maqsadisiz ham tashkil etilishi mumkin) yoxud ishonilgan mulkdorlar (mol-mulknini ishonchli boshqaruvchilar) uning o'rnini bosadi.

Mulk (property, ownership). Bu ingliz-amerika huquqining eng asosiy, muhim tushunchalaridan biridir. Shaxslarning ashyoga nisbatan munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normalar tizimi sifatida ashyoviy huquq mavjud emas. «Ashyoviy huquq» o'rnini «mulk» kategoriyasi egallaydi. Huquqlarni o'zining ashyolari va o'zganing ashyosiga nisbatan ham huquqlar ham mulk huquqi tarkibiga kiradi. Agar qit'a huquq tizimi bo'yicha ko'chmas mulk ham o'z ashyosiga nisbatan bo'lgan huquq hisoblanmaydi, chunki yerni oliy mulkdori bo'lib davlat (tojdor) hisoblanadi. Shu ma'noda olganda yerning har bir egasi mulkdor emas. Amaliyotda esa bunday emas, chunki «tojdor»ning vakolatlari nomiga xolos.

Ingliz-amerika huquqida mulknini talqin etishning asosiy belgisi bo'lingan (ikkilangan) mulknini mavjudligiga yo'l qo'yish hisoblanadi. «Bir ashyoga – bir mulk huquqi» tamoyili bu o'rinda amal qilmaydi. Buning o'rniga bir necha shaxslarni bir ashyoga nisbatan mulk huquqini mazmuni va miqdori ishtirokchilarni kelishuvi (erki, irodasi) orqali belgilanish tamoyili belgilangan. Qit'a huquqida esa ashyoviy huquqlar turlari va mazmuni obyektiv huquqda qayd etib qo'yilgan bo'lib, bu esa har ikkala huquq tizimi o'rtasidagi farqni yaqqol ko'rsatadi.

Mulk huquqini bo'lish nafaqat gorizontol holatda – makonda, balki vertikal holatda – zamonda ham yo'l qo'yiladi. Masalan, bir mulkdor yer uchastkasini ijaraga berishdan daromad olish huquqiga ega bo'lsa, boshqasi undan foydalanishdan daromad olish huquqiga ega. Qandaydir

ashyo bir mulkdorga umrbod berilishi mumkin, u vafot etgandan keyingina boshqa mulkdorga berilishi mumkin, har ikkala holatda ham hozirgi va kelgusi mulkdorlar o`rtasida taqsimlanadigan mulk huquqi to`g`risida gap boradi. Demak, ushbu turlicha mulk huquqining mazmuni dastlabki mulkdor erki yoki mulkdorlar kelishuvi bo`yicha belgilanadi.

Mulk (property) juda ham keng ma'noda talqin etiladi. An'anaviy huquqlardan tashqari unga ba'zi talab qilish huquqlarini (masalan, pensiyalar, nafaqalar, alimentlarga va sh.k. bo`lgan huquqlar), mutlaq huquqlar ayniqsa, ular begonalashtirilishi mumkin bo`lsa (intellektual mulk) ham kiritiladi. Bu o`rinda fikr yuritish quyidagi mantiqiy xolatlar bilan bog`liq: agarda huquq begonalashtirilishi mumkin bo`lsa, garchi o`ziga xos xususiyatli bo`lsa ham, ashyo hisoblanadi, demak, mulk obyekt bo`lishi mumkin.

Ingliz-amerika huquq tizimidagi mulk talqinini yuqorida ko`rsatilgan xususiyatlari ishonilgan mulkda (trust) yaqqol namoyon bo`ladi. Ishonilgan mulkning mohiyati shundan iboratki, trust muassisi – dastlabki mulkdor (setilor) ashyoni ishonilgan mulkdor (trustee) boshqaruviga topshiradi, ishonchli boshqaruvchi bu mulkdan foydalanish natijasida olingan ashyolar yoxud daromadlarni manfaat ko`ruvchiga (beneficiary) topshirishi lozim. Manfaat ko`ruvchi sifatida trust muassisi ham, uchinchi shaxslar (keng ma'nodagi omma, olomon ham) bo`lishi mumkin. Ishonilgan mulkdor ham, manfaat ko`ruvchi ham mulkdorlar hisoblanadi, biroq ularning huquqlari hajman farq qiladi, ishonilgan mulkdor o`ziga topshirilgan mol-mulkni boshqarishni (foydalanish) amalga oshirsa, manfaat ko`ruvchi daromad olishga va ashyoni qaytarib olishga bo`lgan huquqlarga ega bo`ladi. Har bir mulkdorning huquqlari hajmi trust qanday shartlarda ta'sis etilganiga qarab (u qonunda, shartnomada yoxud bir tomonlama bitimda belgilab qo`yilishi mumkin) o`zgarishi mumkin. Masalan, ishonilgan mulkdorga manfaat ko`ruvchiga daromaddan ulush ajratish yoki ajratmaslik huquqi berilishi mumkin. Ayni vaqtda shunday ishonilgan mulk bo`lishi ham mumkinki, uning doirasida har qanday vaqtda bu huquqni tugatish va ashyoni o`ziga qaytarib olishi mumkin. Binobarin, trustning bunday «rezina» konstruksiyasi turlicha shakllarga kiritilishi va modifikatsiyalashtirilishi mumkin. Shu sababli ham uni eng kutilmagan vaziyatlarda – asossiz boyish hollarida, kompaniya va uning direktorlari, prinsipal va agenti o`rtasidagi, vorislik va shu kabi munosabatlarda qo`llaydilar. Biroq uning eng asosiy tayinlanish, vazifasi – o`z mol-mulkini boshqarishni xohlamaydigan yoxud unga qodir bo`lmagan shaxslar mol-mulkini boshqalar tomonidan samarali boshqarishni ta'minlash hisoblanadi. Xuddi

shu ma'noda va xuddi shu sabablarga ko`ra ham ushbu konstruksiya boshqa huquqiy tizimlar tomonidan ham o`zlashtirilmoqda.

Ingliz-amerika huquqi doirasida mol-mulkni egallash shaxsni ashyo bilan faktik, amaliy bog`liqlik holati sifatida talqin etiladi, biroq egallashni himoya qilishda maxsus egallash da'volari emas, balki zarar yetkazishdan kelib chiqadigan (traspase u nuisance) da'volar qo`llanadi. Bu esa mol-mulkni egallashni himoya qilish uni buzishda aybning borligi yoki yo`qligiga bog`liqligidan dalolat beradi.

O`zgaralar mulkiga bo`lgan huquqlarga kelganda esa, shuni qayd etish lozimki, u mustaqil kategoriya sifatida mavjud emas. Biroq bu uning amaliyotda qo`llanmasligini anglatmaydi. Masalan, ashyoviy huquqlar jumlasiga garov huquqi va servitutlarni kiritish mumkin.

Shartnoma va delikt huquqi. Ingliz-amerika huquq tizimida shartnoma (contract) hamda delikt (tort) muhim va asosiy tushunchalardan hisoblanadi. Har qanday majburiyatlarga qo`llanadigan majburiyat huquqi-ning umumiy qismi mavjud emas. Umumiy qism, shunda ham legal ko`rinishda emas, balki doktrinal ko`rinishda faqat shartnoma va delikt huquqida mavjud.

Majburiyatning mavhumlashtirilgan (formallashtirilgan) tushunchasi ham mavjud emas. Asosiy e'tibor delikt va shartnomaga qaratilgan. Majburiyatlarning legal klassifikatsisi (tasnifi) ham yo`q. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari bo`lib shartnoma, kvazishartnoma (shartnomasifat) majburiyatlar – asossiz boyish, o`zgaralar manfaatini ko`zlab topshiriqsiz harakat qilish va delikt hisoblanadi.

Ingliz-amerika huquqi bo`yicha shartnoma – bu sanksiya bilan ta'minlangan (sudga himoya so`rab murojaat qilish imkoniyati nazarda tutilgan) taqdim etish (qanoatlantirish) evaziga berilgan va'da hisoblanadi. Demak, shartnoma muqobil talablarni qanoatlantirishni (consideration) nazarda tutadi: talab qilish huquqini olish uchun kreditor oldin qarzdorga u yoki bu haqda va'da bergan bo`lishi lozim. Bundan oferta (shartnoma tuzish haqidagi taklif) akseptlanmaguncha taraflarni bir-biri bilan bog`lamaydi degan qoida kelib chiqadi (ba'zi istisno holatlardan tashqari). To akseptlanmaguncha oferta erkin ravishda chaqirib olinishi mumkin. Qit'a huquq tizimida esa boshqa holatni ko`ramiz: oferta qilgan shaxs u yoki bu darajada ushbu oferta bilan bog`liq. Muqobil ijrolarning shartligi haqsiz, tekin tuziladigan shartnomalarni mavjud bo`lishiga to`squinlik qiladi. Shu sababli ham «muhr bilan» degan alohida shartnomalar konstruksiyasi tuzilgan bo`lib, bunda muqobil ijro bo`lmagan hollarda ham qarzdorlarga majburiyat yuklash imkonini beradi. Albatta, o`zaro taqdim etishlar

(muqobil ijrolar) faqat taraflarning kelishuvi asosidagina amalga oshirilishi mumkin, biroq bunda kelishuvga emas, balki muqobil ijro mavjudligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`ladi.

Shartnoma huquqi amaliyot ehtiyojlariga javob tariqasida rivojlanib bordi. Shartnomalarni legal turkumlash mavjud emas. Amaliy ehtiyojlarga ko`ra vujudga kelgan shartnomalarning alohida turlari alohida qonunlar (masalan, tovarlar oldi-sotdisi to`g`risidagi qonun) bilan tartibga solinadi, u yoki bu aniq va bir xil mezonlar yordamida ularni ajratish mumkin emas.

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik zarar yetkazganlik tamoyili asosida belgilanadi: qarzdor o`zi tomonidan yo`l qo`yilgan buzilish uchun aybidan qat'i Nazar, javob beradi. Bu ingliz-amerika huquqidagi muhim bir qoidadan kelib chiqadiki, ushbu qoidaga asosan qarzdor kreditorga yetkazilgan zararlarni to`liq qoplagan holda shartnomadan har qanday vaqtda voz kechishi mumkin.

Ingliz-amerika huquqi shartnoma huquqiga asosiy e'tiborning qaratganligini yana bir sababi shundaki, bu huquq tizimida muayyan darajada rivojlantirilgan bitimlar haqidagi ta'limotlar mavjud emas. Shu sababli ham bitimlar to`g`risidagi normalar shartnoma huquqida ifodalangan.

Delikt huquqi sud amaliyoti tomonidan ishlab chiqilgan maxsus deliktlar yig`indisi sifatida namoyon bo`ladi. Bosh (general) delikt mavjud emas, faqat uning doktrinal modellarigina mavjud. Delikt deyilganda, shaxsga yoki mol-mulkka ziyon yetkazish tushuniladi. Maxsus deliktlarning legal tasnifi ham mavjud emas.

Deliktlarning quyidagi turlari farqlanadi: shaxsga ham, uning mol-mulkiga ham ziyon yetkazishga taalluqli bo`lgan bostirib kirish, tajovuz (trespass); muayyan shaxs yoxud nomuayyan doiradagi shaxslarni mol-mulkdan hotirjam foydalanishni buzadigan yomon ziyonkorlik (nuissance); o`zgalar biznesiga ziyon yetkazish maqsadini ko`zlaydigan bo`hton (libel la stander), fitna (conspiracy); boshqalarning haq-huquqlariga loqaydlik bilan munosabatda bo`linganini ifodalovchi beparvolik (negligance) va shu kabilar. Umumiy qoidaga ko`ra, ushbu deliktlar uchun javobgarlik ziyon yetkazuvchining aybi bo`lgan taqdirda ro`y beradi.

Vorislik huquqi. Ingliz-amerika huquq tizimida u qator o`ziga xos belgilarga ega. Ingliz-amerika huquq tizimi bo`yicha vorislik o`z mohiyatiga ko`ra universal huquqiy vorislik hisoblanmaydi, chunki meros qoldiruvchining barcha huquq va majburiyatlari uchinchi shaxsning ishonilgan mulkiga (trust) o`tadi, ishonilgan mulkdorning asosiy vazifasi meros qoldiruvchining (bevosita ifodalangan yoki taxmin qilingan) erki-irodasini bajarish hisoblanadi. Vasiyat bo`yicha vorislikda *executor* va

qonun bo'yicha vorislikda *administrator* deb ataladigan bu ijrochining vazifasi meros qoldiruvchining qarzlarni to'lash, qolgan mol-mulkni merosxo'rlarga berish, merosxo'rlar manfaatini ko'zlab harakat qilishdir. Merosxo'rlar mol-mulkni qarzlardan tozalangan holda olganlari uchun ular meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgar emaslar. Shunday qilib meros bilan legat o'rtasida farq yo'q va shu sababli ham legat konstruksiyasi mavjud emas.

Ingliz-amerika huquqida qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha vorislik farqlanadi. Biroq vasiyatnomaning faqat bir shakliga yo'l qo'yiladi – vasiyatnoma yozma bo'lishi, meros qoldiruvchi tomonidan imzolanishi va eng kamida ikki guvoh hozirligida tasdiqlangan bo'lishi shart.

2.2.Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari²⁰

Afrika va Osiyoning ba'zi mamlakatlarida musulmon huquq tizimi o'zining hukumron mavqeini saqlab turibdi. Biroq bu degani musulmonlikning ilk davrida yoxud o'rta asrlarda amal qilgan musulmon huquqi hali ham o'sha shakl va mazmunda, qat'iy saqlanib qoldi degani emas. Boshqa huquq tizimlari ta'sirida, fan-texnika taraqqiyoti musulmon huquq tizimiga nisbatan ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Albatta, fuqarolik huquqining hamma sohalarida ham bu ta'sir bir xilda deb bo'lmaydi. Agarda zamonaviy fan va texnika, yangi obyektlar bilan bog'liq yangi bitimlar musulmon huquqi normalari bilan uyg'unlashgan bo'lsa, musulmon huquqining ilk davri normalari odat huquqi bilan birgalikda oila, vorislik – meros va mulk huquqining ba'zi sohalarida o'z ta'siri darajasini saqlab turibdi, deb aytish mumkin. Shaxsiy-diniy tizim – musulmon huquqi ko'p mamlakatlarda (Jazoir, Sudan, Somali, Keniya, Kamerun, Tanzaniya, Iroq, Iordaniya va hokazo) Yevropa huquqiy tizimlari bilan uyg'unlashgan holda milliy-huquqiy tizimlarning xilma-xilligini tashkil etgan. Ba'zan bir fuqarolik-huquqiy munosabat bir vaqtning o'zida ikki va undan ortiq huquq tizimi normalari bilan tartibga solinishini ko'rish mumkin. Bunday dualizm va plyuralizm (xilma-xillik) amaliyotda muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy.

Musulmon huquqiga amal qilayotgan mamlakatlarda bu huquq tizimining ta'siri turlichadir. Masalan, Saudiya Arabistoni, Eronda u qat'iy

²⁰ Musulmon huquqida fuqarolik huquqi masalalari qator olimlar tomonidan o'rganib chiqilgan. Qarang: X.P.Rahmonkulov. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999. -20-35 б.; X.Мухамедов. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 2-қисм. -Т.: ТДЮИ. 2003. -395-464 б.

va mutlaq ta'sirga ega. Ba'zi mamlakatlarda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, dualizm va plyuralizmga yo'l qo'yiladi. Ba'zi mamlakatlarda (Suriya) musulmon huquqi qonunchilikning asosiy manbai sifatida Konstitutsiviy asosga ega bo'lsa, boshqa mamlakatlarda uni qo'llash shariat sudlari tizimi bilan ta'minlanadi (Iroq, Malayziya, Iordaniya).

Musulmon huquqi normalari turli mazhablar bo'yicha bir oz farq qilishi mumkin. Eng yirik mazhablar bo'lib malikiylar (asoschisi – Malik ibn Anas), Hanafiylar (asoschisi Abu Hanifa), Shafiiylar (asoschisi – ash-Shofiy), Xanbaliylar (asoschisi – Ahmad ibn Xanbaliy) hisoblanadi. Yaqin Sharq mamlakatlari qonunchiligida va yuridik ta'limotlar (doktrinalar) da fuqarolik-huquqiy munosabatlar sohasida musulmon huquqini qo'llashda musulmonlarning shaxsiy maqomi mavjud bo'lib, u asosan oila-nikoh va vorislik munosabatlariga qo'llanadi. Ushbu doktrina XIX asrda Misrda yirik olim va davlat arbobi Muhammad Qadri (1821-1888) tomonidan ishlab chiqilgan va Suriya, Marokash, Iroq, Tunis, Iordaniya qonunlarida o'z ifodasini topgan. Ushbu doktrinani qo'llanish doirasi ba'zi mamlakatlarda oila-nikoh, vorislik – meros masalalaridan tashqari hadya, vaqf mulkidan foydalanish masalalarini ham qamrab oladi. Hindistonda musulmon huquqi musulmon jamoasi a'zolariga tegishli shaxsiy huquq sifatida qaraladi. Agarda Sharqning Arab mamlakatlarida musulmon huquqi davlat ta'siri ostida yangilanib, modifikatsiyalashtirilgan bo'lsa, Hindistonda an'anaviy, musulmon huquqi manbalari – Qur'on, Sunna, Ijmo', Qiyos qo'llaniladi. Hindistonning Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lgan davrda qabul qilingan Musulmonlarning shaxsiy huquqlari to'g'risidagi qonun (1937 yil) va musulmoncha nikohlarda ajralish to'g'risidagi qonuni (1939 yil) amal qiladi.

Musulmon mamlakatlarida fuqarolik huquqining manbalari ichida kodifikatsiyalashtirilgan me'yoriy hujjatlar markaziy o'rinni egallaydi. Masalan, Misr FK (1949 yil)da musulmon huquqining barcha mazhablari mujassamlangan. Ushbu FK Iroq, Eron FK mazmuniga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

Islom davlatlari qonunchiligi va huquqiy doktrinalari mulkchilik masalalarida ingliz-amerika yoxud qit'a huquq tizimlari asosiy institutlarini o'zlashtirgan. Ayni vaqtda sof musulmon huquqi ta'siri ostida qolgan munosabatlar ham mavjud. Bu asosan musulmonlarning shaxsiy maqomi va vaqf mulki bilan bog'liq. Vaqf mulki diniy-xayriya vazifalarini bajarib, islom davlatlari sotsial-iqtisodiy hayotida jiddiy rol o'ynamaydi. Biroq shunga qaramay, u musulmon mulk huquqining o'ziga xosligini namoyon qiladi.

Musulmon – huquqiy doktrinada mulkchilik munosabatlariga kuchaytirilgan e'tibor mavjud, unga alohida g'oyaviy-siyosiy tus beriladi. Bu, ayniqsa, yerga nisbatan mulkchilikda yaqqol ko`rinadi. Islom mamlakatlari yerdan yer xo`jasiz, egasiz, qarovsiz qolmasligiga e'tibor qaratiladi. Agarda yer muayyan muddat (odatda, 5 yil) davomida ishlanmasa, mulkdor yerdan mahrum etilishi mumkin. Musulmon huquqida yerga nisbatan davlat mulkchiligi ustuvor tarzda mustahkamlab qo`yilgan, bu esa agrar munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Garchi yerga nisbatan xususiy mulkchilikning «muqaddas va daxlsizligi» rad etilsa ham, umuman olganda, xususiy mulk aslo inkor etilmaydi, balki o`zining mustahkam asosiga ega. Bunda faqat mulkdorning mutlaq, hech narsa bilan chegaralanmaydigan vakolatlarigina inkor etiladi, xolos.

Ko`pgina musulmon mamlakatlari kolonial qaramlikni boshdan kechirgan. Shu sababli ham majburiyat – huquqiy munosabatlariga umumiy huquq va qit'a huquqi o`z ta'sirini o`tkazgan. Majburiyatning vujudga kelish asoslari orasida shartnoma markaziy o`rinni egallaydi. Shartnoma uni tuzuvchi shaxslar erki-irodasining mos kelishuvi natijasida vujudga keladi, albatta bunday erk-iroda huquqiy ko`rsatmalarni buzmasligi lozim. Shartnoma uni tuzgan shaxslar uchun qonun bo`lib qoladi, u faqat taraflarning kelishuvi yoxud qonunda nazarda tutilgan asoslar bo`yichagina o`zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin (Jazoirning 1975 yilda qabul qilingan FK, 59 va 106-moddalari).

Eron FKda majburiyat huquqining o`ziga xosliklari o`z ifodasini topgan. Undagi shartnomalarning turkumlanish mezonini bo`lib shartnomaning taraflar uchun qay darajada majburiyligi hisoblanadi. FKda shartnomalarning quyidagi turlari belgilab qo`yilgan: chaqirib olinmaydigan (favqulodda holatlardan tashqari hech qaysi taraf tomonidan bekor qilinishi mumkin emas), chaqirib olinadigan (har qaysi taraf o`z xohishiga ko`ra xohlagan vaqtda bekor qila oladi, masalan, topshiriq, omonat), bekor qilinishi mumkin bo`lgan (bunday shartnoma nafaqat taraflar xohishiga ko`ra, balki uchinchi shaxslar tashabbusi bilan ham bekor bo`lishi mumkin), qat'iy (tasodifiy tashqi omillarga hech qanday bog`liq emas), shartli (qit'a huquq tizimidagi sharti kechiktirilgan yoki bekor bo`lish sharti bilan tuzilgan bitimlarga o`xshash) shartnomalar.

Ma'lumki qit'a huquq tizimida xususiy va ommaviy huquq farqlanadi, xususiy huquq dualizmi mavjud bo`lgan va savdo huquqlariga bo`linadi. Musulmon huquqi amal qiladigan mamlakatda bunday bo`linish sezilmaydi. To`g`ri, Misr qonunchiligida savdo, shirkat, dengiz kemalarini qurish pudrati, shuningdek ta'minlovchi bitimlar savdo qonunchiligi bilan

tartibga solinishi ko`rsatilgan (bunday shartnomalarda savdo-sotiq odatlari qo`llaniladi, shakliga nisbatan formal talablar qo`yilmaydi va h.k.).

Shartnomalarni tuzish tartibi (protsedurasi) ham qit'a huquq tizimiga o`xshash. Kelishuv qachon sodir bo`lgani bo`yicha «hozir bo`lgan shaxslar» o`rtasida shartnoma (bunda taraflar bevosita va doimiy muloqotda bo`ladilar), «rozilikni izhor qilish» shartnomalari (bunda aksept «sodir bo`lgandan keyin» shartnoma tuzilgan hisoblanadi) va «rozilikni olish» shartnomalari (bunda aksept offerentga ochiq-ravshan yetkazilishi lozim, tuzish tartibi farqlanadi (Jazoir FK, 64-67-moddalari).

Tuzilgan shartnomalarning haqiqiylik shartlari deyarli o`xshashdir. Masalan, Jazoir FK, 96-modda asosan ommaviy tartibga va xushxulq ahloqqa zid shartnomalar haqiqiy emas. Shuningdek, shartnoma predmeti jismoniy jihatdan mumkin bo`lmagan harakatlar sodir etilishini talab etsa, zo`rlilik, aldash, yanglishuv ta'sirida tuzilgan bo`lsa ham shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Ba'zi mamlakatlarda ushbu talablar bevosita FKda emas, balki joriy shartnomaga qo`yilgan talablar (taraflarning o`z erki-irodasiga shartnoma predmetining belgilab qo`yilganligi va shartnoma asosining qonuniyligi) ichida shartnoma shakliga qo`yiladigan talablar mavjud emas. Shakl bo`yicha talablar, masalan, notarial guvohlantirish shartligi bitimlarni qayd etish to`g`risidagi Qonunda turli shirkatlar tuzish, hadya, ko`chmas mulklar bo`yicha bitimlar uchun belgilab qo`yilgan (Qonunning 46-47-moddalari).

Shartnomalarning predmeti bo`lib muomaladan chiqarilmagan har qanday ashyolar, shu jumladan, shartnoma tuzilgan vaqtda natura holda mavjud bo`lmagan ashyolar ham, shuningdek boshqa shaxslarga o`tkazish mumkin bo`lmagan huquqlardan tashqari har qanday huquqlar bo`lishi mumkin. Biroq kelajakda olinishi kutilayotgan meros shartnoma predmeti bo`la olmaydi (Jazoir FK, 92-modda).

Ba'zi holatlarda musulmon mamlakatlari FKlari shaxsiy huquqiy tizimlarni belgilashda hududiy huquq qoidalari ta'sirini aks ettiradi. Masalan, Eron FK (247-263-moddalari) shariat normalarini o`zida mujassamlashgan holda predmeti uchinchi shaxslarning mol-mulki bo`lgan shartnomalarni tuzish imkoniyatlarini nazarda tutadi.

Fuqarolik qonunlarida shartnomalarni ijro etish va ularni ijro etmaslik oqibatlarini, shuningdek lozim darajada ijro etmaslik masalalari batafsil tartibga solingan.

Osiyo va Arab Sharqi mamlakatlarining qit'a huquqi tizimini qabul qilgan huquq tizimlarida majburiyatlarning natura shaklida bajarilishi

shartligi belgilab qo'yilgan. Bu esa shartnomalarni natura shaklida ijro etish lozimligini anglatadi.

Zararlarni undirish – majburiyatlarni ijro etmaganlik yoxud lozim darajada ijro etmaganlik uchun vujudga keladigan oqibat hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha zarar nafaqat majburiyat ijro etilmaganligi sababli yetkazilgan muayyan mulkiy talofat, balki boy berilgan foydani ham o'z tarkibiga oladi (Jazoir FK, 182-modda, Eron FPKning 728-modda, Indoneziya FK, 1243-modda).

Ko'pgina musulmon mamlakatlarida vorislik munosabatlarini tartibga solish ko'proq musulmon-huquqiy doktrinaga asoslanadi. Aholisining katta ko'pchiligi islomga e'tiqod qiladigan mamlakatlarda meros sohasida huquq tizimi dualizmi mavjud emas. Hatto fransuz huquqi namunasidagi Fklari amal qiladigan mamlakatlar (Suriya, Iroq) Fuqarolik kodekslarida ham vorislik tartibga solinmagan. Vorislik huquqi musulmon huquqining eng muhim institutlaridan biri bo'lib, atroflicha ishlab chiqilgan, puxta muvofiqlashtirilgan qat'iy huquq normalari tizimidan iboratdir. Ayni vaqtda musulmon mamlakatlaridagi vorislik huquqi faqat an'anaviy musulmon huquqi normalari bilangina tartibga solinadi, deb o'ylash noto'g'ri bo'lur edi. Ba'zi mamlakatlar qonunlarida musulmon huquqining an'anaviy tamoyillaridan sezilarli farq qiladigan ancha qoidalar mavjud. Masalan, Suriyada, Pokistonda nevaralarning taqdim qilish huquqi bo'yicha meros olishi tan olinadi. Suriyada ayollarning meros olishi bo'yicha hissalarini kengaytirilgan.

Musulmon huquqida vasiyat qilish erkinligi chegaralanadi. Vasiyat qiluvchi qonun bo'yicha vorislarni meros olishga chaqirish navbatini o'zgartira olmaydi va huquq tomonidan belgilanganiga zid ravishda vorislikning alohida tartibini yarata olmaydi. Bundan tashqari vasiyat bo'yicha qonunga asosan vorislar doirasiga kirmaydigan shaxslarxo'r meros bo'lib qolgan taqdirda mol-mulkning faqat uchdan birigina berilishi mumkin, xolos.

Musulmon huquqida qonun bo'yicha vorislikda ayol va erkakning meros hajmlarida tengligi mavjud emas. Vorislik huquqi tabiati bo'yicha meros mol-mulkiga nisbatan erkak va ayol voris sifatida teng huquqlarga ega. Meros chaqirilish navbatida erkak va ayol teng, biroq ayol erkak ulushining yarmini oladi, xolos. Marhumning uzoq qarindosh-urug'larini merosxo'r sifatida navbatga chaqirilishida ham erkak va ayol teng emas.

An'anaviy musulmon huquqida vafot etgan musulmon shaxsning vorislari sifatida boshqa dindagi yoxud e'tiqoddagi shaxslarning chaqirilishida ham qiyinchiliklar mavjud.

Qonun bo`yicha vorislik hanafiy mazhabida quyidagi toifalarga bo`linadi:

I. Qur'on bo`yicha muayyan ulushlarda meros oluvchi vorislar: 1) er; 2) xotin; 3) bobosi yoxud ota tomonidan to`g`ri nasab chizig`i bo`yicha boshqa erkak qarindosh; 5) onasi; 6) buvisi yoxud ota tomonidan to`g`ri nasab chizig`i bo`yicha boshqa ayol qarindosh; 7) qizi; 8) o`g`lining qizi bo`lgan nabirasi yoxud o`g`il tarafdin to`g`ri nasl chizig`i bo`yicha boshqa ayol qarindoshi; 9) tug`ishgan singlisi; 10) ota bir ona boshqa singlisi; 11) ota boshqa ona bir aka-ukasi; 12) ota boshqa ona bir singlisi.

II. Agnat vorislari, ya'ni, oila boshlig`i qaramog`ida bo`lgan oila a'zolari: meros qoldiruvchining o`g`illari va qizlari, o`g`il tomondan nabiralari, otasi, aka-ukalari, ota tomonidan amakilari va jiyanlari, meros qoldiruvchining tug`ishgan va ota bir ona boshqa singillari.

III. Meros qoldiruvchining uzoq qarindoshlari, bular jumlasiga agnat qarindosh bo`lgan ayollar (dastlabki ikki toifaga mansub bo`lmagan ayollardan tashqari) va barcha kognatlar, ya'ni birinchi toifaga kirmaydigan qon-qarindoshlar. Ular yuqoridagi ikki toifa mavjud bo`lmagan taqdir-dagina meros oladilar.

Toifalar navbat asosida merosga chaqiriladilar. Qator vorislar vaziyatga qarab Qur'on bo`yicha yoki ikkinchi toifa vorislari sifatida merosga chaqirilishlari mumkin.

Har bir toifa doirasida ham muayyan navbat mavjud, navbat boshidagi vorislar mavjudligi quyidagi ro`yxat bo`yicha vorislarning meros olishi imkoniyatini bekor qiladi.

Birinchi navbatdagi vorislar bo`lib hisoblanadi:

Qur'on bo`yicha vorislardan: marhumning xotini (eri), ota-onasi va qizlari. Bular majburiy vorislar bo`lib, merosdan chetlatilishi mumkin emas, istisno hollaridan tashqari; ikkinchi toifa vorislariga – marhumning o`g`illari (va qizlari-o`g`illari bo`lmagan holda) kiradi.

Ushbu toifalarning boshqa vorislari meros olishda qatnashmasligi ham mumkin (masalan, o`g`li va otasi mavjud bo`lganda).

Qur'on bo`yicha vorislarning ulushlari ($1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/6$, $1/3$, $2/3$) meros qoldiruvchining xarajatlari va qarzlarni qoplash bilan bog`liq to`lovlar:

1) meros qoldiruvchini davolash, dafn etish bilan bog`liq xarajatlar; 2) meros mol-mulkni boshqarish bo`yicha hujjatlarni rasmiylashtirish xarajatlari; 3) meros qoldiruvchining vafotidan uch oygacha oldingi davr uchun meros qoldiruvchining ishchi-xizmatchilariga to`lanishi lozim bo`lgan ish haqi; 5) vasiyat va vasiyat majburiyati bo`yicha ulushlar.

Hanafiy mazhabiga ko`ra qonun bo`yicha va vasiyat bo`yicha vorislikda meros qoldiruvchining o`limiga qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sabab bo`lgan merosxo`rlar meros olishdan chetlashtirilishi mumkin.

Shia mazhabida, garchi u ham Qur'onga asoslansa-da, meros olish o`z xususiyatlariga ega. Birinchidan, unda ayollarga nisbatan xayrixohlik darajasi yuqori. Shialarda agnat kelib chiqishi bo`yicha erkak qarindoshlarga beriladigan imtiyozlar yo`q. Marhumning o`g`li va qizi vorislik huquqiga ega. Ikkinchidan, shialarda vorislari tasnifi oddiy bo`lib, uning asosida marhum bilan qon-qarindoshlik va er (xotinlik) munosabati yotadi.

Barcha vorislar uchga bo`linadi: birinchi navbatda er-xotin, ota-ona, farzandlar va ularning bolalari; ikkinchi navbatda bobosi, ota va ona ajdodi bo`yicha buva-buvilari, aka-ukalari, opa-singillar hamda ularning farzandlari kiradi; uchinchi navbatda meros qoldiruvchining ota-ona ajdodi bo`yicha tog`a-amaki, xola-ammalari va ularning farzandlari kiradi.

Musulmon huquqida oldi-sotdi savdosiga alohida e'tibor beriladi. Bunda qator o`ziga xosliklar ham mavjud. Masalan, xaridor tovarni ko`zdan kechirib, sifatini tekshirib olish huquqi bilan birga sotuvchi ashyodagi kamchiliklarni, nuqsonlarni ochiq aytishi lozim. Ko`chmas mulk sotilganda tutash yoki qo`shni uy-joy egalari imtiyozga ega bo`ladilar. Musulmon huquqida sotilayotgan tovarga belgilanadigan narx to`rt xil bo`lishi mumkin:

- 1.Musovama;
- 2.Vazia;
- 3.Murobaha;
- 4.Tavliya.

Musovama savdosida molning oldingi bahosi e'tiborga olinmaydi, xaridor sotuvchi bilan o`zaro tortishib, kelishuv asosida baholab oladi.

Vazia – molni o`z qiymatidan past narxda sotishdir. Murobaha molni kelib tushish narxi ustiga ma'lum bir foyda qo`yib sotish-dir. Bunda qo`yilgan foyda aniq aytiladi.

Tavliya – molni kelib tushish narxida sotishdir. Murobaha va tavliya savdolarida oldi-sotdi sohasida tajribaga ega bo`lmaganlar malaka hosil qiladi va savdo yo`llari bilan tanishadi.

Ilm fikh mutaxassislari mol ustiga qo`yiladigan ustama narx to`g`risida, foyda miqdori to`g`risida yakdil emaslar. Ba'zilari uni chegaralanmagan deb hisoblasalar ham, umumiy fikrga ko`ra ba'zi xaridorlarni g`o`rligidan foydalanib tovarni sotilayotgan qiymatidan oshirib sotish yoki sotuvchining soddaligi tufayli molni o`z qiymatidan arzonga olish (g`ayni faxish) savdoni buzish huquqini beradi. Kundalik xarid mollarda besh foiz,

chorva mollarida o`n foiz va ko`chmas mollarda 20 foizdan ortiq bahoga pand berish g`ayni faxish hisoblanadi (manbalar: Raddul Muxtor, Sharhi Ilyos).

Ma'lumki, musulmon huquqida foizlar evaziga qarz berish – sud-xo`rlik huquqqa xilof harakat hisoblanadi. Hozirgi zamon iqtisodiyotining tizimida tijorat banklari, pul-kredit muassasalari alohida o`rin egallaydi. Uning zamirida esa pul mablag`laridan haq evaziga foydalanish yotadi. Shu sababli ham musulmon huquqi amal qilayotgan mamlakatlarda «islom banklari»ning faoliyat yuritish qoidalari» odatdagi tijorat banklaridan farq qiladi.

Uchinchi bob
**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQINING
MANBALARI**

3.1. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari

Fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi.

Huquq manbaini tashkil etgan xalqning erki davlat erki bo`lib, ma'lum shaklda qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda ifodalanadi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddada: “Xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbaidir”, deb normalangan.

Huquq manbalari to`g`risida so`z yuritilganda, birinchi navbatda qonun ustida to`xtalish lozim. O`zbekiston Respublikasida qonunlar Oliy Majlis – hokimiyatning qonun chiqaruvchi oliy organi tomonidan amalga oshiriladi. Qabul qilinadigan bu qonunlar barcha uchun majburiy bo`lgan normativ hujjatlardir.

O`zbekiston Respublikasining asosiy qonuni – Konstitutsiya barcha qonunchilik uchun, jumladan, fuqarolik qonunchiligi uchun ham rahbariy manba hisoblanadi. Konstitutsiya normalari u yoki bu munosabatni umumiy holda, konstitutsiyaviy darajada normalaydi, fuqarolik huquqiga doir qonunlar esa, uni to`ldiradi, aniqlashtiradi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida huquqning, shu jumladan, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan. Konstitutsiyaning 18,27,36,42,53,54,56-moddalari bevosita fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 18-moddada teng huquqlilik to`g`risida, 27-moddada inson sha'ni, qadr-qimmatining qadrlanishi to`g`risida so`z boradi. 36-moddada esa, har bir shaxsning mulkdor bo`lishi mustahkamlab qo`yilgan. Vorislik huquqi qonun bilan kafolatlanishi ta'kidlangan.

42-moddada bo`lsa ijod erkinligi o`z ifodasini topgan. Konstitutsiyaning 53-modda alohida diqqatga sazovordir. Eng avvalo, Konstitutsiyada bir marta va ana shu moddada “bozor munosabatlari” o`z aksini topgan. Undan kelib chiqib, moddadagi quyidagi holatlarni alohida ko`rsatish mumkin:

- O`zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etishi;
- iste'molchilar huquqlarining ustuvorligi;
- iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanish va mehnat qilish erkinligi;

– barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi;

– xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi daxlsizligi va davlat muhofazasida ekanligi;

– mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkinligi kabi qoidalar. Bu holatlar keyinchalik mos ravishda O`zbekiston Respublikasining joriy qonun va qonunchilik hujjatlarida o`z aksini topdi²¹. Konstitutsiyaning 54-moddada esa mulk huquqining mazmuni bevosita o`z ifodasini topgan. Bunga asosan mulkdor o`ziga tegishli mol-mulkni o`z xohishiga ko`ra egallash, foydalanish, tasarruf qilishga haqli. Ayni paytda mulkdor huquqining chegaralari ham Konstitutsiyada belgilab berilgan. Ya'ni, mol-mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning qonun bilan qo`riqlanadigan huquq va manfaatlariga putur yetkazmasligi lozim.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning qabul qilinishi davlatimizda yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning paydo bo`lishiga poydevor bo`ldi.

Eng muhimi, Konstitutsiya fuqarolik huquqining asosiy ishtirokchisi hisoblangan inson va uning manfaatlarini oliy qadriyat deb hisoblaydi.

O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ham konstitutsiyaviy tamoyillarga asoslangan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos keladigan mexanizmni yaratishga qaratilgan. U fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda alohida o`rinni egallaydi.

“Qabul qilinadigan qonunlar va qonunchilikka oid hujjatlar o`zaro bog`langan bo`lishi va ijtimoiy yo`naltirilgan yaxlit bozor mexanizmining huquqiy tizimini jadallik bilan yaratishga ko`maklashish kerak”²², – degan edi I.A.Karimov. Bozor munosabatlarining butun tizimini birlashtirishga va uning ichki uyg`unligini ta'minlashga xizmat²³ qiladigan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga qaratilgan kodifikatsiyalashirilgan qonun bu – Fuqarolik kodeksidir.

Amaldagi Fuqarolik kodeksi shaxslarning mulkiy huquqlari bilan bog`liq bo`lgan masalalarni yangicha hal qildi. Unda:

²¹ “Mulkchilik to`g`risida”gi, “Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida”gi, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to`g`risida”gi, “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risida”gi Qonunlari, Fuqarolik, Mehnat, Uy-joy kodekslari, “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.01.1994 yilda-gi farmoni shular jumlasiga kiradi.

²² Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон. 1993. -70 б.

²³ Yuqorida ko`rsatilgan joyda.

– xilma-xil fuqarolik-huquqiy bitimlar tuzishda keng erkinlik va imkoniyatlar berilganligi;

– fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanishini keng tartibga solish;

– fuqarolarning huquq layoqati kengaytirilganligi, ular yollanma mehnatdan foydalanish, xususiy mulkka, jumladan, xususiy korxonalariga ega boʻlishi, mulk shakllarining tengligi va uning himoyasi kafolatlanganligi;

– fuqarolik-huquqiy munosabat subyekti boʻlgan yuridik shaxslarga oʻz faoliyatlarini amalga oshirishda, xoʻjalik ishlarini yuritishda keng imkoniyatlar berilganligini taʼkidlab oʻtish joiz.

Fuqarolik kodeksining tuzilishi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan fuqarolik huquqi tizimiga monanddir.

Oʻzbekiston Respublikasining joriy qonunlari ham fuqarolik huquqining manbai hisoblanadi. Ularga Mulkchilik toʻgʻrisidagi, Ijara toʻgʻrisidagi, Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari toʻgʻrisidagi, Qimmatli qirogʻozlar va fond birjalari toʻgʻrisidagi, Garov toʻgʻrisidagi, Lizing toʻgʻrisidagi va boshqa qator qonunlar kiradi.

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddada “Oʻzbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi boʻlib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi” deb koʻrsatilgan. Shunga koʻra, Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan va fuqarolik-huquqiy xarakteriga ega boʻlgan qonun hujjatlari fuqarolik huquqining manbaini tashkil etadi. Yuqoridagi qonunlar bunga misol boʻla oladi. Bugungi kunda yuzlab qonunlar fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlardir.

Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddada “Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiyaga va qonun-larga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega boʻlgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi”, deb belgilangan. Prezident tomonidan chiqariladigan mazkur farmonlar qonun osti hujjatlari deb yuritiladi. Prezident farmonlari turmushda, hayotda, xalq xoʻjaligida, iqtisodiyotda, ishlab chiqarishda kechiktirib boʻlmaydigan munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlash ehtiyojidan kelib chiqadi. Ularning aksariyati fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solayotganligi uchun fuqarolik huquqining manbai boʻlib hisoblanadi.

Bunga yaqqol misol qilib, “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni

rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi 1994 yil 21 yanvardagi Farmonini ko`rsatish mumkin. Amalda ushbu farmon O`zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichini boshlab berdi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddada “Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O`zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo`lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi”, deb ko`rsatilgan. Shunga binoan Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni, qonunlar, Oliy Majlisning boshqa qarorlari va Prezidentning farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlash yuzasidan qaror va farmoyishlar chiqaradi²⁴. Bunga misol qilib, Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentabrdagi “Qishloq xo`jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko`rsatish tashkilotlari o`rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro`yxatdan o`tkazish, bajarish shuningdek, ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to`g`risida”gi Nizomni tasdiqlash haqida qabul qilingan 383-sonli qarorini keltirish mumkin.

Respublika vazirliklari, Davlat qo`mitalari, idoralari o`z Nizomlari asosida chiqargan tegishli normativ hujjatlari ham fuqarolik huquqi manbalari hisoblanadi. Ayniqsa, fuqarolik huquqi sohasida Moliya, Tashqi iqtisodiy aloqalar, xorijiy investitsiyalar va savdo vazirligi, Qishloq va suv xo`jaligi vazirliklari, Davlat mulk qo`mitasi, “O`zbekengilsanoat” uyushmalari birmuncha ko`proq me'yoriy hujjatlar chiqaradilar. Ular tomonidan chiqarilgan me'yoriy hujjatlar mazkur soha uchun umummajburiy tusda bo`ladi.

Viloyat, tuman va shahar hokimliklari o`ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi zarur bo`lgan fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo`lgan qarorlar qabul qiladilar. Bunday qarorlar ham fuqarolik huquqining manbalari hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo`lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo`llaniladi (FKning 6-moddasi).

Tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo`llaniladigan xulq-atvor qoidasi biron-bir hujjatda yozilgan – yozilmaganidan qat'i nazar, ish muomalasi odati hisoblanadi.

²⁴ O`zbekiston Hukumatining normativ qarorlari fuqarolik huquqi manbai sifatidagi masala bo`yicha batafsil qaralsin: U.Чарияров. Правотворчество союзной республики (на материалах Узбекской ССР). -Т.: ФАН. 1991.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo`lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan mahalliy odat va an'analar qo`llaniladi. Biroq, qo`llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an'analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo`lmasligi kerak (FKning 6-moddasi).

Fuqarolik qonun hujjatlarini to`g`ri sharhlash va tadbiq etish uchun sud tajribasi muhim ahamiyatga ega bo`lsa ham, ammo u huquq manbai bo`lib hisoblanmaydi. Fuqarolik ishi bo`yicha sud tomonidan chiqarilgan qaror faqat mazkur ish uchungina majburiydir. O`zbekiston Respublikasining amaldagi "Sudlar to`g`risida"gi qonuni 17-moddasida "Oliy sud Plenumi sud amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko`rib chiqadi va qonun hujjatlarini qo`llash masalalari bo`yicha tushuntirishlar beradi", deb belgilangan. Bunga binoan Oliy sud Plenumi sud ishlarini ko`rishda qonunlarni qo`llash masalalari yuzasidan sudlarga rahbariy tushuntirishlari fuqarolik huquqining manbalari bo`lmasa ham, barcha sudlar uchun majburiy hisoblanadi va sudlar tomonidan og`ishmay ijro etilishi shart. Bunga misol sifatida O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 1997 yil 2 maydagi "Xususiylashtirilgan turar-joylarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf qilish bilan bog`liq ishlar bo`yicha sud amaliyoti haqida"gi qarori²⁵ ni ko`rsatish mumkin (mazkur qarorga 11.09.98 yilda o`zgartirishlar kiritilgan).

Shuningdek, O`zbekiston Respublikasi "Sudlar to`g`risida"gi qonunining 42-moddasi mazmuniga ko`ra, O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi xo`jalik sudlov sohasida sud hokimiyatining eng yuqori organi bo`lib, u tomondan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va O`zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir.

Oliy xo`jalik sudi Plenum majlisida dasturiy ko`rsatmalar qabul qiladi. Shuni aytish kerakki, O`zbekiston Respublikasining "Sudlar to`g`risida"gi qonunining 11-moddasida "O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq, O`zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo`jalik sudi O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega"²⁶ deb ko`rsatilgan.

²⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1998 йиллар. Шарқ. 1999. -47-58 б.

²⁶ O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993. 10-son. 367-modda.

3.2. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo`yicha amalda bo`lishi

Fuqarolik qonunlarining amalda bo`lish vaqti deyilganda mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan to huquqiy kuchini yo`qotish paytigacha qadar bo`lgan davr nazarda tutiladi.

O`zbekiston Respublikasining Normativ-huquqiy hujjatlar to`g`risidagi 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan qonunga ko`ra, O`zbekiston Respublikasining qonunlari va O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari, agar hujjatlarning o`zida boshqa muddat ko`rsatilgan bo`lmasa, rasman e`lon qilinganidan so`ng o`n kundan keyin kuchga kiradi²⁷.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarini e`lon qilish hamda amalga kiritish tartibi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Jumladan, normativ xarakterga ega bo`lgan qarorlarda ularning amalga kirish vaqti ko`rsatiladi, agar ko`rsatilmasa qarorlar qabul qilinib, matbuotda e`lon qilingan paytidan kuchga kiradi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 83-moddada, 2-qismiga asosan qonunlarni va boshqa normativ hujjatlarni qo`llashning zarur sharti ularning matbuotda e`lon qilinganligi hisoblanadi. E`lon qilinganlik deyilganda, qonun yoki normativ hujjat matni yoki asosiy mazmuni rasmiy manbalarda, matbuotda nashr etilganligi, ommaviy axborot vositalari, shu jumladan, radio, televideniye orqali ma`lum qilinganligi yoki xizmat tartibida ijrochilarga maxsus yetkazilganligi tushuniladi. Qonun hujjatining e`lon qilinganligi, undan hamma xabardor deb hisoblashga asos bo`ladi va kelajakda “men bu qonundan bexabarman” – degan vaj keltirishi shaxsning qonunga rioya qilmasligiga bahona bo`la olmaydi.

Fuqarolik qonunlari, shu jumladan, Fuqarolik kodeksi ham, umumiy qoida bo`yicha faqat kelajak uchungina amalda bo`lib, orqaga qaytish kuchiga ega emas, ya`ni ular yangi qonunning amalga kiritilish vaqtiga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga tadbiiq etilmaydi (FK, 4-modda, 1-bandi).

Qonunning orqaga qaytish kuchiga ega bo`lishi, ya`ni mazkur qonun amalga kiritilgan kunga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga ham tadbiiq etilishiga shu qonunning o`zida yoki boshqa qonunlarda to`g`ridan-to`g`ri nazarda tutilgan hollardagina yo`l qo`yiladi (FK, 4-modda, 2-bandi). Masalan, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29

²⁷ Ўзбекистон Республикасининг Норматив-хукукий хужжатлар тўғрисидаги 2000 йил 14 декабрдаги қонуни. //“Норма” Юридик ахборот тизими. 2004 йил 1 апрелгача бўлган версияси.

avgustdagi “O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to`g`risida”gi Qarorining 6-bandida keltirilishicha, kodeks 187-moddaning qoidalari mulkka egalik qilish 1997 yilning 1 martiga qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hol-larga ham tadbiiq etiladi. (Axborot uchun: 187-moddaga muvofiq mulkdor bo`lmagan, lekin ko`chmas mol-mulkka o`n besh yil davomida yoki bosh-qqa mol-mulkka besh yil davomida o`ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi).

Fuqarolik qonunlari amalga kiritilguniga qadar vujudga kelgan mu-nosabatlar bo`yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilganidan keyin vujud-ga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo`llaniladi, tuzilgan shartnoma bo`yicha tomonlarning munosabatlari bundan mustasno.

Fuqarolik-huquqiy xarakterdagi normativ hujjatlar to bekor qilin-gunicha yoki yangi hujjatlar bilan almashtirilgunicha amalda bo`ladi.

Fuqarolik qonunlari muayyan hududga taalluqlidir. O`zbekiston Res-publikasining normativ hujjatlari O`zbekiston hududida amalda bo`ladi. O`zbekiston qonun hujjatlarida va boshqa normativ hujjatlarda muayyan qoidalarning ma`lum viloyat, shahar yoki tuman hududidagina tadbiiq qilinishi to`g`risida ko`rsatmalar bo`lishi mumkin.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tadbiiq etilishi deyilgan-da, uning barcha shaxslar, chunonchi, fuqarolar (O`zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo`lmagan shaxslar) va yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo`shma yuridik shaxslar) ga nisba-tan bir xilda qo`llanilishi tushuniladi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik qonun hujjatlari umumiy qoida bo`yicha barcha uchun umummajburiy hisoblanadi. Lekin, muayyan sohani tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari faqat shu soha vakillariga taalluqli bo`ladi. Masalan, “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini hi-moya qilish to`g`risida”gi qonun aksiyadorlik jamiyati va uning aksiya-doriga, “Noshirlik faoliyati to`g`risida”gi qonun noshirlar va ularning faoliyatini tartibga solinishiga qo`llaniladi. Muayyan sohani tartibga soluv-chi qonun hujjati shu soha vakillari bo`lmagan shaxslarga tadbiiq etilmaydi.

3.3. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi

Fuqarolik qonunlari ijtimoiy hayot munosabatlarida kun sayin vujud-ga kelayotgan munosabatlarni to`la o`z ichiga olgan qoidalarni bera olmaydi. Turmushda fuqarolik huquqi normalari bilan nazarda tutilmagan

yangi munosabatlar ham paydo bo`lishi mumkin. Shu sababli fuqarolik huquqida analogiyaga (qiyos, o`xshatishga) yo`l qo`yiladi.

O`zbekiston Respublikasi FK, 5-modda asosan fuqarolik-huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to`g`ridan-to`g`ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o`xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo`llaniladi (qonun o`xshashligi). Agar qonun o`xshashligidan foydalanish mumkin bo`lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o`hshashligi) ga hamda halollik oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

Yuqorida ko`rsatilgan normaga binoan analogiya ikki turga bo`linadi: birinchisi – qonun bo`yicha, ikkinchisi – huquq bo`yicha. O`xshash munosabatlarni tartibga soladigan qonunni tadbiiq etishga qonun analogiyasi deyilsa, nizoli munosabatni qonunlarning umumiy asoslari va ma'nosiga tayanib hal qilishga huquq analogiyasi deb ataladi.

Analogiya to`g`risidagi qonun (qoida) larni tadbiiq etishda quyidagilarni nazarda tutish lozim. Birinchidan, yuqorida ko`rsatilgan qoidalarga faqat mazkur masala yuzasidan tegishli qonun va farmoyishlar bo`lmagan holdagina asoslanib ishni hal qilish mumkinligini, ikkinchidan, bunday analogiya tariqasida sud qarori faqat nizo uchun kuchda bo`lishligini va, uchinchidan, sud qonunlarning umumiy negizlari va mazmuniga quruqdan-quruq havola qilmay, balki qarorni ifodalashda sud qaysi qonunning umumiy asoslariga tayanib, o`z qarorini chiqarganligini ko`rsatishi lozim.

Fuqarolik huquqlarini cheklaydigan va javobgarlik belgilaydigan normalarni o`xshashlik bo`yicha qo`llanishga yo`l qo`yilmaydi (FK, 5-modda, 3-bandi).

3.4. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari

Fuqarolik-huquqiy normalarni tadbiiq etish va sharhlash to`g`risida to`xtalib shuni aytish kerakki, huquqiy normalarni tadbiiq etish deganda, konkret fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tegishli huquq normasiga muvofiq holda qilinishi va bu munosabat yuzasidan majburiy kuchga ega bo`lgan qaror qabul qilinishi tushuniladi. Huquq normalari tadbiiq etishga vakolatli bo`lgan davlat organlari tomonidan, chunonchi, sud, prokuratura, xo`jalik sudi va boshqa organlar, shuningdek ba'zi hollarda jamoat tashkilotlari tomonidan qo`llaniladi.

Huquq normalarini tadbiiq etish tushunchasidan ularga rioya qilish tushunchasi farq qiladi. Huquq normasini yuqorida aytilganidek, faqat

muayyan vakolatli organlarga tadbiq etishlari mumkin bo`lsa, huquqiy normalarga rioya qilishga har bir shaxs (fuqarolar ham yuridik shaxslar ham) majburdir.

Huquq normasining to`g`ri qo`llanilishi uning hozirgi vaqtda amalda bo`lish-bo`lmasligini, ya'ni uning bekor qilingan-qilinmaganligini yoxud o`zgartirilgan-o`zgartirilmaganligini, uning qanchalik majburiy bo`lish-bo`lmasligini va haqiqiy matnini aniqlash imkonini beradi. Huquq normasini tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga tadbiq etish uchun uning aniq mazmunini, ma'nosini va ahamiyatini belgilash zarur. Huquq normasi ma'nosini belgilash va tushuntirishga qonunni sharhlash, deyiladi.

Normani sharhlovchi subyektlar huquq normalariga rasmiy va norasmiy sharh beruvchilarga bo`linadi. Rasmiy sharh vakolatli bo`lgan hokimiyat organlari tomonidan berilib, ma'lum darajada majburiy kuchga ega bo`ladi. Bunday sharh Oliy Majlis tomonidan beriladi. Ular Respublika doirasida barcha fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy hisoblanadi.

Shuningdek, mahalliy Kengashlar tomonidan beriladigan sharhlar ham rasmiy, ayni paytda majburiy hisoblanadi.

Rasmiy sharhning turlaridan biri sud sharhlashidir. Ma'lum bir ishni hal qilishda sud tomonidan berilgan sharh chiqarilgan qarorning qonuniy kuchga kirganidan so`ng mazkur ish bo`yicha majburiy hisoblanadi. Ammo kelajakda shunga o`xshash boshqa ishni hal qilishda, boshqa sudlar, jumladan, shu sudning o`zi ham avvalgi ishning hal qilinishiga qarab masalan, i yecha olmaydi. Chunki, umumiy xarakterda bo`lgan ba'zi sharhlar Oliy sud Plenumi tomonidan beriladi. Shu tartibda qabul qilinadigan qarorlar sudlarda ishlarning bir xilda ko`rilishini ta'minlashga qaratilganligi sababli sudlar uchun majburiydir.

Norasmiy sharh deb, majburiy kuchga ega bo`lmagan sharhga, masalan, ilmiy asarlarda, darsliklarda, ma'ruzalarda beriladigan sharhlarga aytiladi. Bunday sharhlar yuridik kuchga ega bo`lmasa ham qonunning ma'nosini aniqlashga yordam beradi. Ular imloviy, mantiqiy, tizimli va tarixiy sharhlashga bo`linadi.

Imloviy sharhlashda imlo qoidalaridan foydalanib qonunda ishlatilgan ayrim so`zlar, jumlar, ifodalarning ma'nosini aniqlash yo`li bilan huquqiy normalarning mazmuni belgilanadi. Masalan, FK, 30-moddada "Ruhli kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o`z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqarolarni sud qonun hujjatlarida belgilab qo`yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topishi mumkin", deyiladi. Bu yerda qonun chiqaruvchi ikkinchi "yoki" so`zini ishlatishi natijasida fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish

uchun ikkita asosdan bittasi, ya'ni o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaslik yoki ularni boshqara olmaslikning mavjud bo'lishi yetarli ekanligini ifodalaydi.

Mantiqiy sharhlashda qonunda ishlatilgan ifodalar, tushunchalar bir-biri bilan ichki, uzviy, mantiqiy bog'langanligini aniqlab, huquqiy norma-ning mazmuni belgilanadi. Masalan, FK, ushbu 30-moddada "Ruhii kasal-igi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaroni sud qonun hujjat-larida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topish mum-kin", deb aytiladi. Demak, voyaga yetgan fuqaro ruhiy kasal bo'lsa ham, to sud tomonidan "muomalaga layoqatsiz" deb tanilguniga qadar muomalaga layoqatli, deb faraz qilinadi.

Tizimli sharhlashda huquq normasining mazmuni uning huquq tizimida egallagan o'rni belgilash, uni boshqa huquqiy normalar bilan taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Masalan, 1963 yilda qabul qilingan GKning 321-moddada mulkning ijaraga oluvchi tomonidan yomonlashti-rilgan holda yetkazilgan zararlarning ijaraga beruvchi tomonidan qoplani-shiga aytiladi. Bu yerda zarar yetkazilishi shartnoma bo'yicha olingan majburiyatni buzish bilan bog'liq bo'lgani uchun nizo GKning 479-modda bilan emas, 321-modda bilan hal qilinadi.

Tarixiy sharhlashda huquq normasi qanday tarixiy vaziyatlarda qabul qilinganligini belgilash yo'li bilan aniqlanadi. Sharhlash o'zining hajmi bo'yicha tub ma'nodagi sharhda qonunning ma'nosi uning ifodalan-ish, ya'ni yozilish shakliga aynan to'g'ri kelishi kerak. Cheklangan sharh-da qonunning ma'nosi uning ifodalanishiga qaraganda birmuncha torroq ko'rinadi. Kengaytirilgan sharhda qonunning mazmuni uning tub tahririga qaraganda birmuncha kengroq tushuniladi. Masalan, FK, 115-moddada: "Bitimning qonun talab qiladigan shakliga rioya qilmaslik qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan holdagina uning haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi", deb yozilgan.

Bunda "qonun" so'zi faqat Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan normativ hujjatnigina bildirmay, balki huquqning boshqa normalarini o'zining ta'siriy kuchiga qarab *imperativ va dispozitiv* normalarga bo'li-nadi. *Imperativ normalar*, deb ma'lum bir huquqiy munosabatda qatna-shuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan, qat'iy xarakterda bo'lgan, qat'iy buyruq beradigan normalarga aytiladi. Imperativ normalarga misol qilib "Fuqarolarning huquq layoqatidan yoki muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi va huquq layoqati yoki muo-mala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z o'zidan haqiqiy

emasdir” (FK, 23-modda, 3-qismi), deb aytilgan normani ko`rsatish mumkin. *Dispozitiv normalar*, deb taraflarning o`z ixtiyorlari bilan to`ldirilishi mumkin bo`lgan va shartnomalarda huquqiy munosabatlar ishtirokchilari-ning o`zaro kelishuvi bo`yicha tartibga solinishi mumkinligini ko`rsatadigan normalarga aytiladi. Masalan, FK, 223-modda 1-bandida ulushli mulkdagi mol-mulk ishtirokchilar o`rtasida ularning kelishuviga muvofiq taqsimlanishi mumkin deb yozilgan. Demak, bu huquqiy normaning mazmuniga ko`ra, umumiy mulk ishtirokchilari o`ziga tegishli bo`lgan ulushini o`zlarining kelishuvlariga muvofiq taqsimlashlari mumkin.

To`rtinchi bob

FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABAT

4.1. Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi

Fuqarolik-huquqiy munosabat deb, shaxslar o`rtasida bo`ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi. Shaxslar (fuqarolar va yuridik shaxslar) o`rtasida tuziladigan oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, biron-bir ishni bajarish, ijara, qarz to`g`risidagi shartnomalar fuqarolik-huquqiy munosabatlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabat sifatida eng avvalo, shaxslar, kishilar o`rtasidagi munosabat bo`lganligi uchun unda qatnashuvchilarning erki-irodasidan vujudga keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatda ifodalangan shaxslarning e`klari, turli-tuman manfaatlari davlatning fuqarolik-huquqiy normalarida (qonunlarda) o`z ifodasini topadi.

Shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) o`rtasida bo`ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun bilan tartibga solinadigan normal munosabatlar bo`lganligi tufayli ular ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi lozim. Ammo ba'zi hollarda huquqiy munosabat yuzasidan olingan majburiyatlar ixtiyoriy ravishda amalga oshirilmaganligi tufayli davlat tomonidan belgilangan majburiy ijro choralari qo`llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatga xos ba'zi xususiyatlar ham mavjud. Chunonchi, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar bu munosabatlarda o`zlariga xos mulkka, aniqrog`i, muayyan mulkiy mustaqillikka ega holda qatnashadilar. Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar bir-birlariga nisbatan teng huquqli shaxslar hisoblanadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning huquqlari buzilgan taqdirda, bu huquqlar, odatda, da'vo qo`zg`atish yo`li bilan sudlar tomonidan qo`riqlanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar uchta mustaqil elementdan - huquqiy munosabat subyektlari, mazmuni va obyektlaridan iboratdir.

Bunda, *fuqarolik-huquqiy munosabat subyektlari* bo`lib, ushbu huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar – fuqarolar va tashkilotlar (ya'ni, yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan korxonalar) hisoblanadi. Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabat subyekti bo`lishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar fuqarolik huquq layoqatiga, ya'ni fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo`lish layoqatiga molik bo`lishlari lozim.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Ba'zi mualliflar fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini bunday munosabat qatnashchilarining o'z subyektiv huquq va majburiyatlariga muvofiq amalga oshiradigan o'zaro harakatlari tashkil etadi, subyektiv huquqlar va burchlar esa huquqiy munosabatning huquqiy shaklidir, deb hisoblaydilar²⁸.

Subyektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi. Subyektiv huquqlar obyektiv huquq normalari, ya'ni davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi²⁹. Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlari odatda obyektiv huquq (davlat tomonidan o'rnatiladigan va belgilab qo'yiladigan huquqlar) normalaridan kelib chiqadi. Ushbu huquqqa nisbatan "subyektiv" so'zi qo'llanilishining asosiy sababi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining ushbu huquqning sohibi bo'lish hamda uni amalga oshirishdagi xohish-irodasining birlashishi ahamiyatga egaligidir. Chunki subyektiv huquq sohibi o'zining bu huquqlarini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki umuman amalga oshirmasligi yoxud ushbu huquqlardan voz kechishi mumkin.

Subyektiv huquqlar o'z egasiga qonun bilan yo'l qo'yilgan doiralarda o'z xohishi va ixtiyori bilan harakat qilish imkoniyatini beradi. Boshqacha qilib aytganda, subyektiv huquq subyektga o'z erkini amalga oshirish va o'z manfaatlarini qondirish imkoniyatini beradigan munosabatlarni vujudga keltiradi. Subyektiv huquq ikkinchi tomondan, huquqqa ega bo'lgan shaxsning boshqa shaxslardan o'z huquqining buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining subyektiv huquqi, bir tomondan, o'z mulkini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u subyektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Subyektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra mulkiy yoxud shaxsiy nomulkiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida subyektiv huquqlar kafolatlangan huquqlardir. Davlat bu huquqlarning amalga oshirilishini ta'minlaydigan moddiy sharoitlarni yaratadi.

Huquqiy munosabatlarning mazmunini yuqorida ko'rsatilganidek, huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi. Majburiyatning

²⁸ Гражданское право. Учебник. Ч.1. -М.: Проспект. 1996. -78-79 б.

²⁹ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. -М.: Юридическая литература. 1974. -134-140 б.

mohiyati shundaki, bunda huquqiy tartibning talabi bo`yicha uni o`z zimmasiga olgan shaxs ma'lum harakatlarni qilishga yoki harakatlarni qilishdan saqlanishga majbur bo`ladi.

Har qanday majburiyat qarzdor shaxsning, ya'ni zimmasida majburiyat bo`lgan shaxsning erkini ma'lum darajada cheklaydi, uni huquq egasi-ning manfaatlari bilan bog`laydi. Masalan, sotuvchi sotilgan mulkni xaridorga shartnomaga muvofiq ravishda topshirishga majbur. Ya'ni, birovdan ashyo sotib olgan shaxs bu ashyoning o`ziga topshirilishi uchun lozim bo`lgan barcha harakatlar qilinishini talab etishga haqlidir, sotuvchi esa – ashyoni topshirish bilan bog`liq harakatlarni qilishga majbur bo`ladi.

Shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar ijobiy (pozitiv) majburiyatlar, muayyan harakatlarni qilishdan saqlanishni talab etadiganlari esa salbiy (negativ) majburiyatlar deb ataladi.

Subyektiv huquqlar va majburiyatlar yagona huquqiy munosabatning elementi bo`lib, o`zaro bog`langandir. Birovda subyektiv huquqning bo`lishi, boshqa birovda albatta, bu huquqqa yarasha majburiyat bo`lishini bildiradi, va aksincha, har qanday majburiyat o`z qarshisida uni bajarishni talab qilishga haqli shaxsning bo`lishini bildiradi. Chunonchi, mulkdor o`ziga qarashli mulkdan foydalanish huquqiga ega bo`lgani uchun u boshqa fuqarolardan bu huquqdan foydalanishda to`squinlik qilinmasligini talab qila oladi. Qarzdor ma'lum bir harakatni bajarishga majbur bo`lsa, kreditor bu harakatning bajarilishini talab qilishga haqlidir. Bular haqida subyektlar mavzusida batafsil so`z yuritamiz.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning obyekt deb, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va majburiyatlari nimaga qaratilgan bo`lsa, shunga aytiladi. Bular – ashyolar, mol-mulklar, pullar va qimmatli qog`ozlar, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalari, shaxsiy nomulkiy huquqlardir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obyektlari sifatida ko`rilgan ashyolar fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega.

Ishlar va xizmatlar fuqarolar va yuridik shaxslarga ko`rsatiladigan huquqiy munosabatlarning obyektlari bo`lib hisoblanadi³⁰.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo`yicha sotuvchi ashyoni topshirishga qaratilgan harakatni qiladi, pudrat shartnomasi bo`yicha, kiyim tikish atelyesi mijozning buyurtmasi bo`yicha kiyim tikishga qaratilgan harakatni qilishga va o`zi bajargan ish natijasini topshirishga majburdir.

Intellektual faoliyat (ijodiy mehnat) natijalari, chunonchi, fan yoki san'at asarlari, ixtirolar, sanoat namunalari, mualliflik hamda sanoat mulki

³⁰ Ибратов Б. Служба быта и права потребителя. -Т.: Ўзбекистон. 1992. -35-40 б.

huquqi normasi bilan tartibga solinadigan va qo`riqlanadigan huquqiy munosabatlarning obyekti bo`ladi.

Mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy huquqlar FK, 100-moddada ko`rsatilgan bo`lib, ular shaxsning nomi, sha'ni, qadr-qimmati, ishchanlik obro`si va boshqa shaxslarning mulkiy xarakterda bo`lmagan manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan huquqiy munosabatlarning obyekti sifatida ko`riladi. Amaldagi fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlarimizda fuqarolik-huquqiy munosabat obyektlarini tashkil etadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlar doirasi birmuncha kengaytirilgan.

4.2. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi)

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar bir necha turga bo`linadi:

1) Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo`lgan ijtimoiy munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo`yish va boshqacha shaklda qo`ldan-qo`lga o`tkazish, umuman, mulkiy muomala bilan bog`liq huquqiy munosabatlar anglashiladi.

Mulkiy xarakterda bo`lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va yuridik shaxslar) ning o`zi bilan bevosita bog`liq bo`lgan, o`z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o`tkazilishi mumkin bo`lmagan shaxsiy huquqlar, chunonchi, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlar bilan bog`liq bo`lgan huquqlardan iborat.

2) Mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar. Mutlaq huquqiy munosabatlarda subyektiv huquq egalari o`z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar. Mutlaq huquqlar noma'lum har bir kimsa tomonidan buzilishi mumkin bo`lgani sababli har kimdan qo`riqlanadi. Ularga mulk, mualliflik huquqlari, shaxsiy huquq kabilar kiradi.

Nisbiy huquqiy munosabatda esa faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar) ga nisbatangina kuchda bo`ladi. Shartnomaga asoslangan barcha huquqlar nisbiy huquqlar jumlasidandir. Nisbiy huquqlarga asoslangan talablarning amalga oshirilishi, majburiyatlarning bajarilishi, qarzga olingan pulning to`lanishi bo`yicha o`z zimmasiga shartnoma asosida majburiyat olgan shaxsdangina talab qilish mumkin bo`ladi.

3) Mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlar. Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo`lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi. Mulkiy-huquqiy munosabatlarda huquq egasi bo`lgan shaxslar boshqa shaxslarning ijobiy harakatlariga muhtoj bo`lmay, o`z huquqlarini o`zlari bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo`ladilar.

Majburiyat-huquqiy munosabatlari nisbiy munosabat bo`lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog`liq bo`lsa ham, hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog`liq bo`lmasligi mumkin. Bunday munosabatlar, odatda fuqarolik muomalasi natijasida vujudga keladi. Chunonchi, muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko`rsatilishi yoki yetkazilgan zararni to`latilishiga qaratilishi mumkin. Barcha shartnomalar, birovga zarar yetkazish, mulkni asossiz olish yoki tejash bilan bog`liq munosabatlar majburiyat munosabatlari hisoblanadi.

Bozor munosabatlari tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi turi – **korporativ huquqiy munosabatlar** (4) ham vujudga keldi. Subyektlarni yuridik shaxs belgilariga ega bo`lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar – korporatsiyalarda a'zoliqi (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardir. Bunday huquqiy munosabatlar mazmunini korporativ huquq tashkil etadi. Korporativ huquqiy munosabatlarni vujudga kelish asoslari turlicha bo`lib, ular jumlasiga:

- ta'sis shartnomasida qatnashish;
- kooperativga a'zo bo`lib kirish;
- aksiyalarni sotib olish va sh.k. kiradi.

Korporativ huquq tufayli korporatsiya ishtirokchilari (xo`jalik shirkatlari, jamiyatlari, kooperativlar va sh.k. a'zolari) korporatsiyani va uning mol-mulkini turli shakllarda boshqarishda qatnashadilar. Korporativ huquqlarini amalga oshira borib, korporatsiya qatnashchilari fuqarolik huquqining mustaqil subyekti – yuridik shaxs hisoblangan ushbu korporativ tuzilma erki-irodasini shakllanishiga ta'sir etadi. Bunday vaziyat fuqarolik-huquqiy tartibga solish uchun tipik xol emas, chunki umumiy qoidaga ko`ra fuqarolik muomalasida subyektlar mustaqil va bir-biriga bog`liq emas, shu sababli kontragentlar erki-irodasini shakllanishida bevosita qatnasha olmaydi.

Korporativ huquqlarni amalga oshirish bevosita yoxud bivosita bunday huquq sohiblari mulkiy manfaatlarini qanoatlantirish maqsadini ko`zda tutadi. Shu sababli ham korporativ huquqlarni mulkiy huquqlar jumlasiga mansub deb hisoblash mumkin.

5) Imtiyozli (afzallik) huquqiy munosabatlar.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muayyan huquq subyektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega (FK, 224-modda). Yopiq aksiyadorlik jamiyati a'zosi ham o'z aksiyalarini sotganda, boshqa a'zolar sotib olishda imtiyozga ega. Garovga oluvchi garov predmeti sotilganda, uning qiymati hisobidan o'z talablarini qanoatlantirishda boshqa kreditorlarga nisbatan imtiyozga ega. Ushbu huquqlar o'ziga xos bo'lib, fuqarolik-huquqiy munosabatlari subyektlari teng huquqligi doirasidan tashqari chiqadi. Shu sababli ham imtiyozli huquqiy munosabat faqat qonunda belgilangan asoslar bo'yicha va maxsus doiradagi subyektlar uchungina vujudga keladi. Imtiyozli huquqlar mustasno xarakterga ega bo'lib, faqat vakolatli subyektgina undan voz kecha oladi. Imtiyozli huquqlarni buzuvchi har qanday yuridik harakatlar o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

4.3. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar

Fuqarolik huquqi normalari (qonunlar) o'z o'zidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi ma'lum holatlar bilan belgilanadi. Binobarin, huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar yuridik fakt deb yuritiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan, shuningdek nazarda tutilmagan bo'lsada, fuqarolik qonunlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan holatlar mavjud bo'lishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko'rilgan yuridik faktlar turlicha bo'lib, subyektlar erki-irodasi mazmuniga ko'ra ikki guruhga: hodisalar va harakatlarga bo'linishi mumkin.

FK, 8-modda 1-qismida ko'rsatilishicha, fuqarolik huquqlari va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek fuqarolar hamda yuridik shaxslarning garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lmasa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko'ra fuqarolik huquq hamda burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

FK, 8-modda 2-qismida fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari sanab chiqilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek garchi qonunda nazarda tutilmagan bo`lsada, unga zid bo`lmagan shartnoma va boshqa bitimlardan;

2) davlat organlari hamda fuqarolar o`zini o`zi boshqarish organlari-ning fuqarolik huquqlari va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida qonunda nazarda tutilgan hujjatlaridan;

3) sudning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilagan qarorlaridan;

4) qonun yo`l qo`ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida;

5) fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;

6) boshqa shaxsga zarar yetkazish natijasida;

7) asossiz boyib ketish natijasida;

8) fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;

9) qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarining kelib chiqishi bilan bog`laydigan hodisalar natijasida.

Hodisalar, voqealar, ya'ni kishilarning erkidan tashqari sodir bo`ladigan faktlar (masalan, o`lim va shunga o`xshashlar) faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqi va majburiyatlarini vujudga keltiradi. Masalan, fuqaro vafot etgan taqdirda uning merosxo`rlari vorislik huquqi to`g`risidagi normalar asosida meros olish huquqiga, marhumning qarzi bo`lsa, olgan meros mulki qiymati hajmidan shu qarzni to`lashga majbur bo`ladilar. Tabiiy ofatlar, yong`in yuz bergan taqdirda, sug`urta organlari jabrlangan shaxs zararini sug`urta haqidagi huquqiy normalarga asosan to`lashga majbur bo`ladilar (agar avvaldan sug`urta shartnomasi tuzilgan bo`lsa).

Harakatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar) ning erki bo`yicha qilinadigan yuridik faktlar hisoblanadi. Har qanday harakat ham yuridik fakt hisoblanmaydi, faqatgina muayyan huquqiy oqibat tug`diradigan harakatgina yuridik fakt sifatida e'tirof etiladi. Ular o`z navbatida ikki turga: huquq yo`l qo`ygan va huquq yo`l qo`ymagan harakatlarga bo`linadi.

Huquq yo`l qo`ygan harakatlar qonun bilan man etilmagan harakatlardan iborat. Bunday harakatlar fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo`lib, muayyan huquqiy oqibatni tug`dirishga qaratiladi.

Huquq yo`l qo`ymagan harakatlarga birovga zarar yetkazish va asossiz boyib ketish holatlari kiradi (FK, 8-modda, 2-qismi, 6-7-bandlar).

Qonun yo`l qo`ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida ham fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga keladi. Davlat ro`yxatidan o`tkazilishi lozim bo`lgan mol-mulkka nisbatan huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo`yilmagan bo`lsa, tegishli tartibda ro`yxatdan o`tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

4.4. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi.

Fuqarolik huquqlarining himoya qilinishi

Fuqarolar va yuridik shaxslar o`zlarining huquq layoqati mazmuniga yarasha xilma-xil fuqarolik huquqlari olish imkoniyatiga egadirlar.

Prezidentimiz I.Karimov uqtirganidek, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va burchlarni bajarish vaqtida fuqarolar va tashkilotlar davlatimiz bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir³¹.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi FK, 9-moddada ko`rsatilgan. Unga asosan fuqarolar va yuridik shaxslar fuqarolik huquqlarini o`z erklari bilan, o`z manfaatlarini ko`zlab qo`lga kiritadilar hamda amalga oshiradilar. Ular o`zlariga tegishli fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, bu huquqlarni himoya qilish huquqini ham o`z xohishlariga qarab tasarruf etadilar. Bunda ular, hatto o`zlariga tegishli huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishga ham haqlidirlar va bu holat qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari (masalan, merosdan voz kechish) huquqlarning bekor qilinishiga olib kelmaydi.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Qonun fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining insofli, oqilona va adolat bilan harakat qilishini nazarda tutadi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o`z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari, ahloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa ish yuritish odobi qoidalariga rioya qilishlari shart. Ular o`z huquqlarini amalga oshirish jarayonida boshqalarga zarar yetkazmas-

³¹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон. 1993. -72 б.

liklari, o'z huquqlarini suiiste'mol qilmasliklari, shuningdek ulardan qonun hujjatlariga zid ravishda foydalanmasliklari shart.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda ushbu shartlarga rioya etmasalar, sud ularga tegishli huquqni himoya qilishni rad etishi mumkin. Subyektiv fuqarolik huquqini amalga oshirish – zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsni muayyan xatti-harakatni qilishga (agar o'z burchini ixtiyoriy ravishda bajarmasa) majbur qilish yo'li bilan kafolatlanadi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari FK, 11-moddada mustahkamlab qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) huquqni tan olish (masalan, asarning, birov tomonidan o'zlash-tirilib nashr etilgani to'g'risida nizo bo'lgani holda, shu asarga nisbatan mualliflikni tan olish);

2) huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish (masalan, mulk egasi o'zining mulkidan foydalanish huquqining har qanday ravishda buzilishini bartaraf etish va kelgusida mulkdan foydalanishda halaqit bermaslik majburiyatini buzuvchi shaxsga yuklash);

3) bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash;

4) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish;

5) shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi;

6) burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish (masalan, sotilgan ashyo sotuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda topshirilmaganida uning oluvchisiga majburiy tarzda olib berish);

7) zararni to'lash;

8) neustoyka undirish;

9) ma'naviy ziyonni qoplash;

10) huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish;

11) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi;

12) qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish tartibi ham umumiy va maxsus tartibga bo'linadi. Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning umumiy tartibi sud va xo'jalik sudi orqali himoya qilishdan, shuningdek fuqaroni o'z huquqlarini o'zi himoya qilishdan iborat bo'ladi. FK, 10-modda asosan buzilgan fuqarolik huquqlari protsessual qonunlarda yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudlovga taalluqli

bo`lishiga qarab, sud, xo`jalik sudi yoki xolislar sudi tomonidan himoya qilinadi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqlari ma'muriy tartibda himoya qilinadi. Ma'muriy tartibda qabul qilingan qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkin (FK, 10-modda 2-bandi).

Shaxsning o`zi tomonidan ham fuqarolik huquqlarini himoya qilishga yo`l qo`yiladi. Biroq bunda himoya ma'lum shartlar asosida amalga oshirilmog`i lozim. Ular FK, 13-moddada nazarda tutilgan. Unga asosan shaxsning o`zi tomonidan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari huquqni buzish darajasi bilan baravar bo`lishi hamda huquqni buzishga yo`l qo`yish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi lozim. Masalan, iste'molchi o`ziga sotilgan nuqsonli tovarni ushlab qolib, yetkazilgan zarar va neustoyka to`lanmaguncha qaytarib bermaslikka haqli bo`ladi³².

Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning maxsus tartibi faqat qonun yoki boshqa normativ hujjatlarda maxsus ko`rsatma bo`lgan taqdirdagina qo`llanilishi mumkin. Himoya qilishning maxsus tartibi quyidagichadir: fuqarolik huquqlarini himoya qilish qonunlar bilan belgilangan hollarda va tartibda kasaba uyushma tashkilotlari tomonidan ham amalga oshiriladi.

O`rtoqlik sudlari O`zbekiston Respublikasi "O`rtoqlik sudlari to`g`ri-sida"gi nizomda ko`rsatilgan fuqarolik ishlarini ko`rib, hal qiladi.

Fuqaro va tashkilotlarning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish sud tartibida amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda, agar fuqaroning sha'niga dog` tushiradigan va qadr-qimmatini pastga uradigan ma'lumotlar shaxsning turar joy yoki ishlash joyida birinchi marta sodir etilgan bo`lsa, jabrlangan shaxsning huquqi turar joy yoki ishxonasidagi o`rtoqlik sudi tomonidan himoya qilinishi mumkin.

³² Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2003. № 3. 20-29 б.

Beshinchi bob

FUQAROLAR – FUQAROLIK HUQUQINING SUBYEKTLARI SIFATIDA

5.1. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi

Huquq subyektlarini xarakterlaydigan asosiy huquqiy xususiyatlar huquq va muomala layoqatlaridan iborat. Fuqarolik huquq va burchlariga ega bo`lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi (FK, 17-modda). Har bir shaxs fuqarolik huquq va burchlariga ega bo`lish layoqatiga molik bo`lmay turib, fuqarolik huquqining subyekti bo`la olmaydi. Bu qoida odatda yuridik shaxslarga taalluqli bo`lsada, jismoniy shaxslar uchun ham ahamiyatli hisoblanadi.

Davlat hayotning moddiy sharoitlariga qarab fuqarolarning huquq layoqati, ya'ni muayyan huquq va burchlarga ega bo`lish layoqatini belgilaydi. Huquq layoqatining xarakteri va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi.

Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o`zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddada aytilgandek, O`zbekiston Respublikasidagi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo`lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Ushbu qoidaga asoslangan holda fuqarolik huquqida fuqarolar huquq layoqatida teng hisoblanadilar. Ya'ni, barcha fuqarolarga bir xildagi huquq va burchlar belgilanadi.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolari huquq layoqatining mazmuni Konstitutsiyaning “Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari” nomli ikkinchi bo`limidagi qator moddalarda keng ta'riflangan va mustahkamlangan. Ularda fuqarolarning mol-mulkka ega bo`lishi, meros olishi, meros qoldirishi, kasb va turar-joy tanlash, fan, adabiyot, san'at asarlari yaratish, tadbirkorlik faoliyati bilan va umuman qonunda ta'qiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug`ullanish, shuningdek boshqa keng mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo`lishlari mumkinligi aytilgan va asosiy qonun darajasida mustahkamlangan.

O`zbekiston Respublikasida fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati mazmunini FK, 18-moddada mustahkamlab qo`yilgan. Unga asosan fuqarolar:

–mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo`lishlari;

- mulkni meros qilib olishlari va vasiyat qilib qoldirishlari;
- bankda jamg`armalarga ega bo`lishlari;
- tadbirkorlik, dehqon (fermer) xo`jaligi bilan hamda qonunda ta'qiq-lab qo`yilmagan boshqa faoliyat bilan shug`ullanishlari;
- yollanma mehnatdan foydalanishlari, o`zlari mustaqil ravishda yoki boshqa fuqarolar va yuridik shaxslar bilan birgalikda yuridik shaxslar tashkil etishlari;
- qonunga zid bo`lmagan har qanday bitimlar tuzishlari va majbu-riyatlarda qatnashishlari;
- boshqa shaxslar tomonidan yetkazilgan zararining to`lanishini talab qilishlari;
- mahsulot turini va yashash joyini tanlashlari;
- fan, adabiyot va san'at asarlarining, ixtirolarning, qonun bilan qo`riqlanadigan boshqa intellektual faoliyat natijalarining muallifi huquqiga ega bo`lishlari;
- shuningdek, boshqa mulkiy va shaxsiy huquqlarga ega bo`lishlari mumkin.

Qonunda belgilangan hollar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas. Fuqaroning huquq va muomala layoqatidan to`la yoki qisman voz kechishi haqidagi, shuning-dek o`z huquq va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o`z o`zidan haqiqiy emas deb hisoblanadi (qonun yo`l qo`ygan hollardan tashqari), (FK, 23-modda). O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-modda ayrim fuqarolik huquqlaridan, chunonchi xizmat bo`yicha chek-lash, muayyan huquqdan mahrum qilish hollarini ko`zda tutadi. Jinoyat qonunida huquqdan mahrum qilish vaqtincha chora sifatida ko`zda tutiladi³³.

O`zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 45-moddada ko`rsatil-ganidek, muayyan huquqdan mahrum qilish bir yildan besh yilgacha muddatga tayinlanishi mumkin. Bu muddat o`tgach, fuqaro yana o`zi mahrum qilingan o`sha huquqni qonuniy asoslarda qo`lga kiritishi mumkin bo`ladi.

5.2. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo`lishi

Huquq layoqati kishi tug`ilganidan to o`limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo`ladi. Yangi tug`ilgan chaqaloq ham har xil huquqlarga, chunonchi, yashash huquqi, ovqatlanish huquqi, erkin bo`lish huquqi kabi

³³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. -Т.: Адолат. 2001. -21 б.

qator tabiiy huquqlarga, shu jumladan, ota-onalardan tarbiya olish va boshqa huquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruhiy xastalar ham huquq subyekti bo'lib hisoblanadi. Ular, xususan, davolanish, pensiya olish va boshqa huquqlarga ega. Ularning mulkiy huquqlari to'liq hajmda saqlanadi.

Kishi tug'ilishi bilan uning hayoti boshlanganidek, tug'ilishi bilan huquq subyekti sifatida yashashi ham boshlanadi. Kishining tug'ilish fakti muhim yuridik ahamiyatga ega bo'lganligi tufayli bolaning tug'ilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limida (FHDYO) davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Ro'yxatdan o'tkazilmaslik tug'ilgan bolaning huquqiga ta'sir etmaydi, faqat uning huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur harakatlarni amalga oshirishda qiyinchilik tug'diradi.

Kishining huquq layoqati uning tug'ilishi bilan boshlansa ham, qonun ba'zi hollarda hali tug'ilmagan bolaning – kelgusidagi huquq subyektining manfaatlarini ham e'tiborga oladi va qo'riqlaydi. Masalan, qonunga asosan meros qoldiruvchi vafot etgan, ya'ni qonun belgilangan tartibda meros ochilganidan so'ng tug'ilgan bolalari ham voris bo'la oladilar (FK, 1118-modda). Uy-joy kodeksida ko'rsatilganidek, fuqarolarga uy-joy berilganida, turar-joy hajmini belgilashda oilada homilador ayollarining bo'lishi ham hisobga olinadi.

Huquq layoqati kishi, ya'ni huquq subyekti vafot etishi bilan tamom bo'ladi. O'lgan kishining to'limiga qadar ixtiyorida bo'lgan huquq va zimmasidagi majburiyatlarning bir qismi (mulkiy, shaxsiy huquq va majburiyatlari) bekor bo'ladi, shu bilan birga ba'zi mulkiy huquqlar vorislarga o'tadi. O'lim qator huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktdir. Shuning uchun o'lim ham tug'ilish singari fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limi (FHDYO) da oila qonunchiligiga muvofiq qayd etiladi.

Normal tartibda guvohlantirilgan o'lim hollaridan tashqari, qonun fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan deb e'lon qilish institutini ham belgilaydi.

5.3. Fuqarolarning muomala layoqati

Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir (FK, 22-modda). Muomala layoqatini yuridik harakatlar qilish, ya'ni qonun bo'yicha ma'lum huquqiy oqibatlar qilish layoqati deb ham ta'riflash mumkin (masalan, shartnomalar tuzish, yetkazilgan zararni to'lash va hokazolar).

Muomala layoqatining huquq layoqatidan farqi shuki, barcha fuqarolar ham muomala layoqatiga ega bo'laermaydilar. Muomala layoqatiga ega bo'lishning sharti shundan iboratki, muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasolik bilan o'z harakatlarining oqibatlarini tushunib harakat qiladilar. Ma'lumki, yangi tug'ilgan bola to'la huquq layoqatiga ega bo'lsa ham, o'z harakatlari bilan bironta huquq va majburiyat olmaydi. Ongli harakatlar qilish layoqati faqat ma'lum yoshga yetgandan keyingina boshlanadi. Binobarin, fuqarolik muomala layoqatining fuqaro to'la hajmda voyaga yetish bilan vujudga kelishini ko'rsatadi. Voyaga yetish 18 yoshga to'lish bilan boshlanadi. Bu yoshga yetish bilan kishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, jumladan, mulkiy munosabatlarda to'la qatnashuvchigina bo'lib qolmay, siyosiy huquqlar bilan birga, boshqa fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini ham oladi.

Qonun voyaga yetish yoshini belgilash bilan bir qatorda, voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'lishini ham belgilaydi (FK, 22-modda).

Voyaga yetgan fuqarolar teng darajada muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Fuqarolarning muomala layoqati faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina cheklanishi mumkin. Fuqaroning muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o'z o'zidan haqiqiy emas (FK, 23-modda).

To'la muomala layoqati yuqorida ko'rsatilganidek, o'n sakkiz yoshga yetgan fuqarolarga berilgani sababli bu yoshga to'lmagan shaxslarning huquqiy holatini belgilashda ular ikkiga bo'linib, ya'ni o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan va o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan shaxslar muomala layoqati o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar (kichik yoshdagi bolalar) to'la ravishda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar:

- 1) mayda maishiy bitimlar;
- 2) tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial guvohlantirish yoki davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar;
- 3) qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlarni amalga oshirishga haqlidirlar (FK, 29-modda).

N.Ashurovaning fikricha, kichik yoshdagi bolalar mustaqil tuza oladigan mayda maishiy bitim deganda, bola yoki uning oila a'zolarining odatdagi, xar kungi ehtiyojini qondirishga qaratilgan va yuqori bo`lmagan bahodagi bitim tushuniladi. Bitimning mayda maishiy bitim ekanligini belgilovchi ikki shart mavjud bo`lishi talab etiladi. Birinchisi, odatdagi, har kungi ehtiyojlarni qondirishga qaratilganligi va ikkinchisi, yuqori bo`lmagan bahoda bo`lishi talab etiladi³⁴.

O`n to`rt yoshgacha bo`lgan voyaga yetmaganlar uchun bitimlarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari tuzadilar.

Birovga yetkazilgan zararlari uchun ham kichik yoshdagi bolalar javobgar bo`lmaydilar. Ular uchun ota-onalari yoki boshqa nazoratchilari javobgardir. O`n to`rt yoshgacha bo`lgan voyaga yetmaganlarning banklarga omonat qo`yish va ularni tasarruf qilish huquqlari qonun bilan belgilanadi.

O`n to`rt yoshdan o`n sakkiz yoshgacha bo`lgan voyaga yetmaganlar (o`smirlar) qisman muomalaga layoqatli bo`lib, qonuniy vakillari (ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylari) ning roziligi bo`lgan taqdirda o`z harakatlari bilan huquq va majburiyatlar olishlari mumkin.

O`smirlar bitimlarni ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylarining roziligi bilan tuzadilar. Ammo ular mustaqil ravishda o`zlarining ish haqlari yoki stipendiyalarini tasarruf qilishga, o`z asarlari, ixtirolariga bo`lgan mualliflik hamda ixtirochilik huquqlarini, o`z kashfiyotlariga bo`lgan huquqlarini amalga oshirishga, kredit muassasalariga mablag`lar qo`yish va ularni tasarruf etishga, shuningdek, mayda maishiy bitimlarni tuzishga haqlidirlar. Ular 16 yoshdan kooperativlarga a'zo bo`lib kirishlari mumkin.

Yetarli asoslar mavjud bo`lganida sud qonuniy vakillari yoxud vasiylik va homiylik organining iltimosnomasiga ko`ra o`smirning o`z ish haqi yoki stipendiyasini mustaqil tasarruf qilish huquqini cheklashi yoki bu huquqdan mahrum etishi mumkin (FK, 27-modda 8-bandi).

O`smirlar boshqa shaxslarga yetkazilgan zararlari uchun FK bilan belgilangan tartibda javobgar bo`ladilar.

Ruhiy kasallar va aqli zaiflar to`la hajmda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Ongli harakatlar qilish va o`z harakatlarining yuridik oqibatlarini hisobga olish layoqati (muomala layoqati) ga, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli ega bo`lmagan fuqaro – muomala layoqatiga ega emas deb tanilishi mumkin. Har qanday ruhiy kasallik yoki aqli zaiflik fuqaroni ongli harakatlar qilish va fuqarolik muomalasida qatnashish

³⁴ Ашурова Н. Муомала лаёқати. // Ҳаёт ва қонун. 2003. № 2. -47 б.

layoqatidan mahrum qilmaydi. Ruhiiy holat buzilishi faktining o`ziga kishini muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo`lmaydi. FKda ko`rsatilishicha, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o`z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqaro sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin, shu munosabat bilan unga nisbatan vasiylik belgilanadi (FK, 30-modda).

Ruhiy kasalni yoki aqli zaif kishini sud tomonidan tayinlangan psixiator (ruhshunos) larning ishtiroki bilan bo`ladigan maxsus komissiya tomonidan ko`rib tekshirish va uning natijalari haqida dalolatnoma tuzish sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topish haqida hal qiluv qarori chiqarish uchun asos bo`ladi. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro nomidan bitimlarni ularning vasiylari tuzadilar.

Fuqaroning muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo`lgan asoslar bekor bo`lsa, sud uni muomalaga layoqatli deb topadi va belgilangan vasiylikni bekor qiladi (FK, 30-modda). Qonun ba'zi hollarda voyaga yetgan fuqarolarning muomala layoqatini cheklash hollarini nazarda tutadi, chunonchi, FK, 31-moddada ko`rsatilishicha, spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o`z oilasini og`ir moddiy ahvolga solib qo`yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklab qo`yilishi mumkin. Bunday holda u mayda maishiy bitimlarni istisno qilganda, qolgan bitimlarni homiyning roziligisiz tuza olmaydi.

Agar fuqaro spirtli ichimlik yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilishni tashlasa, sud uning muomalaga layoqati cheklanganligini bekor qiladi. Sud qaroriga asosan unga nisbatan belgilangan homiylik ham bekor qilinadi.

5.4. Vasiylik va homiylik

Muomalaga layoqatsiz fuqaro shaxsini, uning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda mulkiy huquqlarini qo`riqlash uchun vasiylik va homiylik belgilanadi.

Vasiylik shundan iboratki, bunda muomalaga layoqatsiz shaxs – o`n to`rt yoshga to`lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan vasiy harakat qiladi hamda o`zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug`diradi.

Homiylikda homiylar qisman muomala layoqatiga ega bo`lgan shaxslarga (o`n to`rt yoshdan o`n sakkiz yoshgacha bo`lgan fuqarolarga)

o`z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam ko`rsatadilar, shuningdek ularni uchinchi shaxslarning ba'zan bo`lishi mumkin bo`lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Homiylik ba'zi hollarda jismoniy kamchiliklari bo`lgan, masalan, ko`zi ojiz (ko`rlik), mayiblik sababli o`z huquqlarini o`zlari amalga oshira olmaydigan va himoya qila olmaydigan to`la muomala layoqatiga ega bo`lgan shaxslarga nisbatan ham belgilanadi. Bunday shaxslarga nisbatan homiylikning vazifasi huquqlar olish yoki ularni amalga oshirish bilan bog`liq turli harakatlarni ular uchun bajarishdan iborat.

Bolaning ota-onasi olti oydan ortiq muddatda bo`lmagan hollarda, agar bolaning manfatlari uchun zarur bo`lsa, ularga nisbatan ham vasiylik va homiylik belgilanadi³⁵.

Mahalliy organlar vasiylik va homiylik organlari bo`la oladi. Ular voyaga yetmaganlarga nisbatan vasiylik harakatlarini amalga oshirishni yosh bolalarga nisbatan – xalq ta'lim bo`limlariga, ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan – sog`liqni saqlash bo`limlariga, vasiylikka olinuvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa – ijtimoiy ta'minot bo`limlariga yuklaydilar. Qishloq joylarida vasiylik va homiylik fuqarolik yig`inlari tomonidan belgilanadi.

O`zbekiston Respublikasidan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog`idan mahrum bo`lgan O`zbekiston Respublikasining voyaga yetmagan fuqarolariga va sog`lig`i tufayli o`z huquqini mustaqil ravishda amalga oshira olmaydigan, o`z majburiyatlarini bajara olmaydigan O`zbekiston Respublikasining voyaga yetmagan fuqarolariga vasiylik va homiylik faoliyatini amalga oshirish O`zbekiston Respublikasining konsullik idoralari zimmasiga yuklanadi. Agar vasiylikka olinuvchining mulki u turgan joyda bo`lmasa, ikki vasiy: biri – uning o`ziga nisbatan, ikkinchisi – vasiylikka olingan shaxsning mulkiga nisbatan tayinlanishi mumkin.

Ota-onalar vasiylik va homiylik vazifalariga alohida tayinlanmay, qonun bo`yicha bajaradilar. Ota-onalari bo`lmagan taqdirda yoki ular amalda bu vazifani birona sabab, masalan, qamoqda yoki shifoxonada bo`lishi tufayli bajara olmasalar yoki ota-onalik huquqidan mahrum bo`lgan bo`lsalar – vasiylik va homiylik organlari vasiy va homiy, birinchi navbatda, vasiylikka olinuvchiga yoki homiy tayinlanayotganga yaqin shaxslardan biriga tayinlaydi.

Muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan shaxslar, sud tomonidan ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinganlar yoki ota-onalik huquqi cheklanganlar sobiq farzandlikka oluvchilarning farzand-

³⁵ Юлдашева Ш. Вasiylik va хомийлик институтлари.// Ёш олимлар тўплами. №1. -Т.: ТДЮИ. 2002. -54-59 б.

likka olganligi Oila kodeksining 169-modda muvofiq bekor qilingan shaxslar (ya'ni, o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlayotgan yoki ularni lozim darajada bajarmayotgan, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilayotgan, farzandlikka olinganlarga nisbatan, shafqatsizlik bilan muomalada bo'layotgan, muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lgan shaxslar) qonun bilan zimmalariga yuklangan majburiyatlarni lozim darajada bajarmaganliklari yoki o'z huquqlarini suiiste'mol qilganliklari uchun vasiylik (homiyluk) vazifalaridan chetlatilgan shaxslar, ruhiy yoki narkologik muassasalarda ro'yxatda turganlar, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ilgari hukm qilingan shaxslar vasiy va homiy qilib tayinlanishi mumkin emas³⁶.

Vasiy va homiyning asosiy vazifasi vasiylikka olinuvchining shaxsi va mulki yuzasidan g'amxo'rlik qilishdan, vasiylikka olinuvchining manfaatlarini qo'riqlashdan iborat. Binobarin, vasiylikka oluvchi o'ziga ishonilgan mulkdan o'zi uchun hech qanday foyda olmasligi lozim. U vasiylikka olingan shaxsni asrash va uning mulkini idora etish xarajatinigina undirishga haqli. Umumiy qoida bo'yicha vasiylik va homiyluk vazifalari bepul bajariladi. Vasiy va homiy o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsga ta'minot berishga majbur emas. Vasiy va homiyning o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsning ta'minoti uchun qilgan xarajatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ushbu shaxsning mablag'i hisobidan qoplanadi, bu mablag` yetarli bo'lmagan taqdirda esa, uning ta'minoti uchun vasiylik va homiyluk organlari nafaqa tayinlashi mumkin.

Vasiy vasiylikka olingan shaxs tomonidan bitimlar tuzishga haqli, lekin vasiylikka olinuvchining mulkiy ahvoriga yomon ta'sir etadigan bitimlar tuzishda vasiylik organlarining roziliklari bilan ish qilish lozim. Notarial guvohlantirishni talab qiladigan shartnomalar tuzish, vasiylikka olingan shaxsga qarashli mulkiy huquqlardan voz kechish, mulkni taqsimlash va shu kabi harakatlar uchun vasiylik organlarining roziligi zarur. Yosh bolalarga qarashli imoratlarni sotish uchun vasiylik organlaridan maxsus ruxsat olinishi kerak.

Vasiy vasiylikka olingan shaxsning o'zi bilan va uning nomidan o'zining yaqin kishilari bilan bitimlar tuza olmaydi, chunki bunda vasiylikka olinuvchining manfaatlariga zarar keltirib, o'ziga yaqin kishilarning manfaatlariga ustunlik berish xavfi bor.

Vasiy voyaga yetmaganlarning tarbiyalanishlari, sog'liklari haqida g'amxo'rlik qilishga va ular bilan birga turishga majbur. Ruhiy kasal-

³⁶ Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисида Низом. Тўплам. -Т.: Адолат. 1999. -76-77 б.

larning vasiylari esa, ularni davolash va sog`liklariga muvofiq sharoitda asrash tadbirlarini ta'minlashlari lozim.

Homiylar g`amxo`rlik qilish uchun o`zlariga ishonilgan shaxslarga, ularning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarida yordam ko`rsatadilar, ularni uchinchi shaxslarning yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Bitim tuzish uchun vasiylik va homiylik organlarining roziliklari talab qilinmagan hollarda, bitimlar tuzishga rozilik bera oladilar.

Vasiylar va homiylar o`z himoyalardagi shaxslarning huquq va manfaatlarini har qanday shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan, sudlarda ham maxsus vakolatlarsiz himoya qila oladilar (FK, 32-modda).

Vasiylik va homiylik bilan bog`liq bo`lgan munosabatlarga oid asosiy qoidalar Oila kodeksi hamda vasiylik va homiylik organlari to`g`risidagi Nizom bilan tartibga solinadi.

5.5. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining subyekti jismoniy shaxslar ham bo`lishi mumkin. FK, tegishli normalarida, chunonchi, 18-moddaning talabiga ko`ra, fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo`lishlari dehqon va fermer xo`jaligi tashkil etishlari, tadbirkorlik hamda qonunda ta'qiqlanmagan boshqa faoliyat bilan shug`ullanishlari, shuningdek, yollanma mehnat asosida faoliyat yuritishlari mumkinligi belgilanadi.

Umumiy qoida bo`yicha, fuqarolar 18 yoshga to`lib, to`liq muomala layoqatiga ega bo`lgach, xususiy tadbirkorlik bilan shug`ullanishga haqli. Biroq, FK, 28-modda asosan 16 yoshga to`lgan voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi bo`yicha ishlayotgan bo`lsa, yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanayotgan bo`lsa, u to`la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin.

Voyaga yetmagan shaxsni to`la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyning roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud, bunday rozilik bo`lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipatsiya qilingan voyaga yetmaganning majburiyatlari bo`yicha, xususan, u yetkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo`yicha, tadbirkorlik faoliyati bilan bog`liq majburiyatlar bo`yicha javobgar bo`lmaydilar. Emansipatsiya qilingan voyaga yetmagan tadbirkorga nisbatan FK, 27-modda 1-2-bandi qo`llanilmaydi.

Xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanmoqchi bo`lgan fuqaro tuman (shahar) hokimligiga zarur hujjatlar taqdim etgan holda ariza bilan murojaat qiladi. Agar tadbirkor maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyat turi bilan shug`ullanish istagini bildirsa, tegishli organlarning xulosasini ham taqdim etishi lozim. Yuridik shaxs bo`lmasdan o`z faoliyatini amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor sifatida ro`yxatdan o`tkazilgan jismoniy shaxsga u albatta davlat ro`yxatidan o`tkazilganligi to`g`risida guvohnoma beriladi va tegishli hududiy soliq organida qayd etiladi. Shu paytdan boshlab fuqaro tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishga haqli. Uning faoliyatiga nisbatan FK, tijorat tashkilotlari bo`lgan yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalari qo`llaniladi. Davlat ro`yxatidan o`tmasdan turib xususiy tadbirkorlik bilan shug`ullanganlik uchun qonunlarda tegishli javobgarlik mavjud.

Yakka tadbirkor kreditorlarning u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog`liq bo`lgan talablarini qanoatlantirishga qodir bo`lmasa, bunday tadbirkor belgilangan tartibda bankrot deb topilishi mumkin. Yakka tadbirkorni bankrot deb topish rasm-rusmlarini amalga oshirish jarayonida uning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog`liq bo`lmagan majburiyatlari bo`yicha kreditorlari ham o`z talablarini qo`yishga haqli. Mazkur kreditorlarning ushbu tartibda qo`yilgan talablari yakka tadbirkor bankrot deb topilganidan keyin ham o`z kuchini saqlab qoladi (FK, 26-modda).

Xususiy tadbirkorga berilgan guvohnoma muddati tamom bo`lganda, qonunga nomuvofiq faoliyat yuritganda, jumladan, ruxsat olish asosida shug`ullanish lozim bo`lgan faoliyat bilan ruxsatsiz shug`ullanganda xususiy tadbirkorlik huquqi bekor bo`ladi. Xususiy tadbirkor o`z xohishiga ko`ra guvohnomada ko`rsatilgan muddatdan oldin ham tadbirkorlik faoliyatini to`xtatishga haqli.

Bugungi kunda yakka tadbirkor fuqaro ham mustaqil, yuridik shaxs tuzib, faoliyat yuritish ham mustahkamlandi. Masalan, dehqon xo`jaligi³⁷ yoki xususiy notarial idoralar³⁸ shular jumlasidandir.

5.6. Fuqarolarning turar joyi

Fuqaroning doimiy turar joyi fuqarolik huquqi uchun muayyan ahamiyatga egadir. Fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi

³⁷ Ўзбекистон Республикасининг Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил. 5-6-сон. 88-модда.

³⁸ Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2-сон, 42-модда.

uning yashash joyi hisoblanadi, deb ko`rsatiladi. O`n to`rt yoshga to`lgan voyaga yetmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo`lgan fuqarolarning qonuniy vakillari, ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga yetmaganlar yoki vasiylikda bo`lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi (FK, 21-modda).

Turar joy tanlash huquqi muomalaga layoqatli fuqaroning o`zi tomonidan belgilanadi. Turar joy tanlash huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdagina, masalan, ozodlikdan mahrum qilinishi hollarida maxsus ijozat olish yo`li bilan joylashish mumkin hududlarda cheklanishi mumkin.

Odatda, fuqaro yashash uchun qayerda ro`yxatdan o`tgan bo`lsa, shu joy uning turar joyi hisoblanadi. Fuqaroning turar joyi qonunga muvofiq ko`p hollarda huquqiy ahamiyatga ega. Chunonchi, fuqarolik da'volari bilan, qoidaga ko`ra javobgarining turar joyi hududidagi sudga murojaat qilinadi. Ammo ba'zi da'volar, masalan, aliment undirish, zararni to`latish to`g`risidagi da'volar da'vogarning turar joyidagi sudga bildirilishi mumkin. Majburiyatlarning ko`p qismi qarzdorning turar joyida, pul majburiyatlari esa – kreditor turgan joyda ijro etiladi. Meros qoldirgan shaxsning oxirgi doimiy turar joyi bo`yicha meros ochiladi va hokazo.

Turar joy bilan bog`liq huquqiy munosabatlar asosan O`zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi³⁹ orqali tartibga solinadi.

5.7. Fuqaroni bedarak yo`qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e`lon qilish

Fuqaroning huquq layoqati uning o`limi natijasida batamom tugaydi. Ammo huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish uchun shu huquqiy munosabatlarning ishtirokchilaridan biri bo`lgan fuqaro ayrim sabablarga ko`ra doimiy yashash joyidan uzoq muddatga ketib qolganda, uning haqiqiy yashash joyini aniqlash imkoniyati bo`lmasa, bunday hollarda bedarak yo`qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida, umuman, huquqning boshqa sohalarida ham bedarak yo`qolgan deb topish instituti katta amaliy ahamiyatga ega. Bu institut bedarak yo`qolgan fuqaroning qarindoshlari va boshqa manfaatdor shaxslarning shaxsiy va mulkiy huquqlari ta'minlanishini kafolatlaydi.

Turmushda shunday voqealar ham bo`ladiki, ba'zan fuqaro o`zining doimiy yashash joyiga uzoq muddat kelmay qo`yadi. U o`zining qayerda turganligi to`g`risida bironta ma'lumot ham yubormaydi. Uning qayerda

³⁹ Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси. -Т.: Адолат. 1999.

yashayotganini yoki qayerga ketganini aniqlashga qaratilgan barcha harakatlari behuda ketadi. Uning tirik yoki o'likligini aniqlash mumkin bo'lmaydi. Bunday hollarda ham huquqiy munosabat qatnashchisi bo'lgan fuqaroning ancha vaqt yo'qolib ketishi uning huquqiy munosabatdagi taqdiriga ta'sir qilmasligi kerak. Odatda, bunday fuqaroning doimiy yashab turadigan joyida qandaydir mulklari qoladi. Bu shaxs biron-bir majburiyatda qarzdor yoki kreditor bo'lishi mumkin. U shuningdek huquq va majburiyatning egasi bo'lgani uchun boshqa kishilarning shaxsi bilan bevosita bog'liq bo'lishi, chunonchi, nikohda bo'lishi, ota-onalik huquq va majburiyatiga ega bo'lishi ham mumkin. Fuqaroning uzoq vaqt doimiy turar joyiga qaytib kela olmasdan bedarak yo'qolib ketishi ko'p vaqtga cho'zilib ketmasligi kerak. Chunki davlat fuqarolik-huquqiy munosabatning bunday beqarorligiga befarq qaray olmaydi. Bedarak yo'qolgan fuqaroning yaqin kishilarining, kreditorlarining, davlatning va nihoyat o'zining shaxsiy manfaatlari, bunday noaniqlik va beqarorliklarning tugatilishini talab etadi.

Basharti bedarak yo'qolgan fuqaro o'lgan bo'lsa, uning biron-bir huquqiy munosabatda bo'lishi to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Binobarin, unga tegishli bo'lgan huquq va burchlar boshqalarga o'tishi kerak. Manfaaddor shaxslar esa, uning vorislariga nisbatan o'zlarining tegishli e'tiroz va da'volarini bildirish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim.

Fuqarolik kodeksining 33-modda birinchi qismida bedarak yo'qolgan deb topish to'g'risida umumiy qoidalar beriladi. Unga asosan, agar fuqaroning qayerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaaddor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topishi mumkin. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish uning fuqarolik huquqlarini bekor qilmaydi. Aksincha, bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning huquqlarini himoya qilish uchun zarur choralar amalga oshirilishi talab qilinadi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning mol-mulkini doimiy suratda boshqarib turish zarur bo'lsa, bu mol-mulk sudning qaroriga muvofiq vasiylik va homiylik organi tomonidan belgilanadigan va ushbu organ bilan tuziladigan ishonchli boshqaruv to'g'risidagi shartnoma (FK, 49-bobi) asosida ish olib boradigan shaxsga topshiriladi. Bu mol-mulkdan bedarak yo'qolgan shaxs qonunga muvofiq boqishi kerak bo'lgan fuqarolarga ta'minot beriladi, uning soliqlar va boshqa majburiyatlari bo'yicha qarzlari to'lanadi (FK, 34-modda).

Manfaaddor shaxslarning arizalari bo'yicha vasiylik va homiylik qiluvchi organ bedarak yo'qolgan fuqaroning mulkini qo'riqlash uchun, shuningdek uning mulkini idora etish uchun, uning qayerda ekanligi

to`g`risidagi oxirgi ma'lumot olingan kundan e'tiboran bir yil o`tishini kutmasdanoq mulkka boshqaruvchi tayinlashi mumkin.

Fuqaroni bedarak yo`qolgan deb topish boshqa huquqiy oqibatlarini ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, fuqaroni bedarak yo`qolgan deb topish topshiriq shartnomasining bekor bo`lishiga asos bo`ladi. Agar fuqaro jinoyat qilgan yoxud alimentlarni undirish ishi bo`yicha qidiruvdan yashirinib yurgan bo`lsa, bunday hollarda u bedarak yo`qolgan deb topilmaydi.

Bedarak yo`qolgan deb topilgan fuqaro qaytib kelgan yoki uning turar joyi aniqlangan taqdirda, sud uning bedarak yo`qolgan deb topish haqidagi qarorni bekor qiladi. Sudning qarori asosida fuqaroning mol-mulkini boshqarish bekor qilinadi (FK, 35-modda).

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish to`g`risidagi asosiy qoida FK, 36-moddada berilgan. Bu qoidada aytilishicha, "agar fuqaroning qayerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo`lmasa, basharti u o`lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo`lgan deb taxmin qilish uchun asos bo`ladigan vaziyatlarda bedarak yo`qolgan bo`lib, uning qayerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo`lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo`qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo`lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o`tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin".

Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda uning huquqiy munosabatlari tugaydi, mulkiga nisbatan meros ochiladi, shaxsiy majburiyatlari tamom bo`ladi va hokazo.

Basharti vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro tirik bo`lsa, uning barcha huquqiy munosabatlari amalda davom etaveradi. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelgan taqdirda yoki uning qayerda turganligi ma'lum bo`lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin u har qanday shaxsdan bu shaxsga bepul o`tib qolgan mavjud mol-mulkini o`ziga qaytarib berishni uch yil (FK, 150-modda talabiga ko`ra) mobaynida sud orqali talab qilishga haqli.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo`lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to`lamagan bo`lsalar, bu

holda to'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.

Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulkini haq to'lashni nazarda tutadigan bitimlar asosida olgan shaxslar mol-mulkni vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning tirikligini bila turib, sotib olganliklari isbotlansa, ular fuqaroga bu mol-mulkni qaytarib berishlari shart. Bunday mol-mulkni asli holda qaytarib berishning imkoni bo'lmasa, uning qiymati to'lanadi.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning mol-mulki meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan va sotib yuborilgan bo'lsa, fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin unga mol-mulkni sotishdan tushgan pul qaytarib beriladi (FK, 37-modda).

5.8. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 38-modda asosan, quyidagi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak:

1. Tug'ilish;
2. O'lim;
3. Nikoh tuzilganligi;
4. Nikohdan ajralish⁴⁰.

Farzandlikka olish, otalikni belgilash, familiya, ism va ota ismini o'zgartirish, jinsning o'zgartirilishi kabi faktlar yuqorida sanab o'tilgan fuqarolik holati hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan ifodalanadi.

Fuqaroning shaxsiy hayotdagi hamda uning jamiyatdagi huquqiy holati (fuqarolik holati) uchun, uning fuqarolik huquqi va oila huquqining subyekti sifatida tanilishi uchun ahamiyatli hisoblangan yuqoridagi faktlar davlatning tegishli organlari tomonidan ro'yxatga olinadi (qayd qilinadi).

Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro'yxatga olish shahar va tuman markazlarida, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) bo'limi tomonidan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari (fuqarolik yig'inlari) kotiblari tomonidan olib boriladi.

Fuqaroning tug'ilish faktini ro'yxatga olish mazkur fuqaroga nisbatan fuqarolik huquq layoqatining vujudga kelganligini va bolaning ma'lum ota-onadan tug'ilganligini belgilash uchun zarur. Fuqaroning faqat ma'lum yoshga to'lgandan so'ng muomala layoqatiga ega bo'lganligi sababli

⁴⁰ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 25 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қонуни таҳририда.

tug`ilish faktini olish mazkur fuqaroga FHDYO bo`limi fuqarolik muomala layoqatining vujudga kelganligini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bolaning tug`ilishi to`g`risidagi ariza FHDYO organiga bir oylik muddat ichida bolaning ota-onasi yoki ulardan biri tomonidan, alohida hollarda esa, qo`shnilari, qarindoshlari, tibbiyot muassasalari ma'muriyati, ichki ishlar yoki vasiylik va homiylik organlari tomonidan berilishi mumkin. Tug`ilish to`g`risidagi ariza bola o`lik tug`ilgan taqdirda ham berilishi shart. O`lik tug`ilgan bola tug`ilishdan keyin 24 soat ichida FHDYO idorasida qayd etilishi kerak.

Nikohni qayd etish muhim davlat ahamiyatiga ega bo`lgan hujjat hisoblanadi. Oila qonunchiligida belgilanishicha, faqat FHDYO idoralari-da qayd etilgan nikohgina er va xotin uchun muayyan huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi. Nikoh nikohlanuvchilarning turar-joylari bo`yicha O`zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga rioya qilinib ro`yxatdan o`tkaziladi.

Nikohdan ajralish er-xotinning roziligi bo`yicha yoki sudning nikohni bekor qilish to`g`risidagi hal qiluv qarori asosida qayd etiladi. Er va xotinning ajralishlari FHDYO idoralarida qayd etilgandan keyingina tan olinadi, ular o`rtasidagi er va xotinlikka oid huquq hamda majburiyatlar bekor bo`ladi.

Fuqaroning vafot etganligi yoki vafot etgan deb e'lon qilinganligini qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Fuqaroning o`lim fakti qayd etilishi huquq layoqatini bekor qiladi. Shu munosabat bilan vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari tamom bo`ladi. Uning mulkiga nisbatan meros ochiladi. Fuqaroning vafot etganligi to`g`risidagi ma'lumot o`lim fakti to`g`risidagi tibbiyot guvohnomasi bilan uch kundan kechiktirilmay FHDYO idorasiga bildirilishi va shu muddat ichida o`lim fakti qayd etilishi shart. O`ldirilgan, shuningdek o`zini o`zi o`ldirgan yoki baxtsiz hodisadan o`lgan yoki murda topilgan paytdan boshlab 24 soat ichida o`lim sababi to`g`risida tibbiyot muassasasi tomonidan berilgan guvohnomaga muvofiq FHDYO organida qayd etiladi. O`lim fakti to`g`risidagi arizalar va marhumning yaqin kishilari yoki turar-joy idorasi tomonidan, zo`rlik bilan o`ldirilishi, o`zini o`zi o`ldirish yoki baxtsizlik hodisasidan o`lish hollaridagi tegishli ma'lumotlar tergov organlari yoxud militsiya tomonidan berilishi lozim.

Farzandlikka olish fakti bu to`g`rida shahar (tuman) hokimligi tomonidan chiqarilgan qarorga binoan ro`yxatdan o`tkaziladi. Farzandlikka olinuvchining nasabi va ota ismi sifatida farzandlikka oluvchining nasabi va ismi ko`rsatilishida yoki farzandlikka oluvchi er va xotin bolaning ota-

onalari sifatida yozilishida bolaning tug`ilishi to`g`risida yozilgan ma'lumotlarga tegishli o`zgartirishlar kiritiladi. Farzandlikka olishning bekor qilinishi ham shahar (tuman) hokimliklari qarori bilan rasmiylashtiriladi va FHDYO idorasida qayd etiladi.

Fuqarolar familiya, ism va ota ismlarini o`zgartirish to`g`risida 16 yoshga to`lganlaridan so`ng FHDYO idoralari murojaat qilishlari mumkin. Fuqaroning ishi tergovda yoki u sudlangan bo`lsa, shuningdek davlat hokimiyati idoralari norozilik bildirs, FHDYO idoralari nasab va ismlarning o`zgartirilishiga yo`l qo`yilmaydi va bu sud tomonidan hal etiladi.

Otalikni belgilash nikohda bo`lmagan ota-onadan tug`ilgan bolaga otalikni belgilash ota va onasi (agar otasi voyaga yetmagan bo`lsa, unda uning ota-onasi yoki qonuniy vakili) tomonidan berilgan birgalikdagi ariza asosida FHDYO organida amalga oshiriladi. Otalikni belgilashda otaning shaxsan ishtiroki talab etiladi. 10 yoshga to`lgan bolaga nisbatan otalik uning roziligi bilan belgilanadi.

FHDYO organi otalikni belgilash haqidagi ariza asosida tug`ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o`zgartirishlar kiritadi.

Agar otalik belgilangan shaxs nikoh tuzgan bo`lsa, u holda FHDYO organi nikoh tuzilganligi va bolalarining tug`ilganligi haqidagi dalolatnoma yozuvlariga tegishli o`zgartirishlar kiritadi, shuningdek otalikning belgilanganligi haqida ma'lumotnoma beradi.

Fuqarolik holatlari hujjatlari yozuvlarini bekor qilish va tiklash FHDYO idoralari tomonidan manfaatdor shaxslar o`rtasida nizo bo`lsa yoki fuqarolik holati hujjatlaridagi yozuvlarda jiddiy tafovutlar bo`lsa, sud qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu faktlarning davlat va jamiyat hayotidagi, fuqarolar hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, FHDYO organlari arxivlarida ular tuzilgan kundan boshlab, 75 yil mobaynida saqlanadi. Bu muddat tugagach, ushbu dalolatnoma yozuvlari daftarlari tegishli shahar, viloyat va Respublika FHDYO arxivlariga topshiriladi.

Fuqaroning tug`ilishi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, farzandlikka olinishi, familiya ism va ota ismini o`zgartirilishi, fuqaroning o`limi faktlarini qayd etish O`zbekiston Respublikasi Oila kodeksi hamda O`zbekiston Respublikasi shahar va tuman hokimliklari fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo`limlariga hamda o`zini o`zi boshqarish idoralari fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga⁴¹ muvofiq rasmiylashtiriladi.

⁴¹ Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalarini. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрел қарори билан тасдиқланган. Тўплам. -Т.: Адолат. 1999. -5-61 б.

Oltinchi bob

YURIDIK SHAXSLAR

6.1. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari

Fuqarolik huquqining mustaqil subyektlari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashish va shu munosabat bilan muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi layoqati nafaqat fuqarolarga, balki yuridik shaxslarga ham beriladi.

O'zbekistonda yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarning butun bir turkumi vujudga keltirilgan. Kooperatsiya, Fermer xo'jaligi, Siyosiy partiyalar, Banklar va bank faoliyati to'g'risida, Notariat, Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish, Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar, Nodavlat notijorat tashkilotlar, Birja va birja faoliyati to'g'risidagi qonunlar shular jumlasidandir. Ularning har birida turli xo'jalik yuritish shakliga ega bo'lgan u yoki bu yuridik shaxslarga o'ziga xos ta'riflar, tushunchalar berilgan. FK esa ularning barchasini umumlashtirib quyidagicha ta'rif beradi:

O'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan ham o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi (FK, 39-modda).

Yuqorida berilgan ta'rifdan aniqlanishicha, har qanday tashkilot emas, balki muayyan talablarga javob beradigan tashkilotlarga yuridik shaxs bo'la oladi.

Yuridik shaxslar:

- 1) tashkiliy birlik;
- 2) mulkiy mustaqillik;
- 3) mustaqil mulkiy javobgarlik;
- 4) fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish belgilariga ega bo'lishi kerak.

Tashkiliy birlik – bu yuridik shaxsning huquq subyekti sifatida tashkil bo'lganligini, muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligini bildiradi.

Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishi (strukturasi)ni ko'rsatadigan Nizomi yoki Ustavi bo'lishi kerak. Ba'zi davlat muassasalari va davlat budjetida bo'lgan boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa tashkilotlar ham alohida Nizomga ega

bo`lmay, mazkur turdagi tashkilotlar haqidagi umumiy Nizom asosida ish olish borishlari mumkin.

Yuridik shaxslarning ayrim filiallari (xo`jalik bo`limlari, uchastkalari, agentliklari) ma'lum tizimga ega bo`lgan, muayyan tarzda tashkil etilgan bo`lsa ham, ular butun bir tashkilot (korxonalar, muassasa) ishining bir qisminigina bajaruvchi tashkilotlari bo`lgani tufayli yuridik shaxs bo`la olmaydi. Masalan, Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy universitetining yuridik fakulteti muayyan shaklda tashkil topib, ish olib borish tartibi, kafedra a'zolari o`rtasidagi o`zaro munosabatlar, dekanning vakolatlari belgilangan bo`lsa ham, yuridik shaxs hisoblanmaydi.

Mulkiy mustaqillik – fuqarolik huquqining subyekti bo`lishi uchun yuridik shaxs hisoblangan har qanday tashkilotning o`ziga xos mulki bo`lishi, har qaysi davlat tashkilotining o`ziga birlashtirilgan mulki bo`lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, yuridik shaxslar mustaqil balans yoki smetaga ega bo`lishlari kerak (FK, 39-modda, 2-bandi).

Yuridik shaxslarning mol-mulki ularning Ustav doirasida aks ettiriladi. Ustav fondi ta'sischilarining qo`shgan pul mablag`lari, ko`chmas mol-mulklari, a'zolik badallaridan, tadbirkorlik faoliyatidan topilgan daromadlaridan, fuqarolarning ixtiyoriy xayriya mablag`laridan, aksiyalaridan tushgan dividendlardan va qonunda man etilmagan o`zga manbalardan tashkil topadi. Bu sohada ayrim cheklovlar ham bor. Chunonchi, siyosiy partiyalar davlat organlaridan, korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan, xorijiy davlatlar va tashkilotlardan, xalqaro tashkilotlardan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo`lmagan shaxslardan, diniy tashkilotlardan, anonim xayriya beruvchilardan mablag`lar va boshqa mol-mulklar olishi ta'qiqlanadi⁴².

Davlat tashkilotlari davlatga qarashli mulkka nisbatan to`la xo`jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqigagina egadirlar. Kooperativlar va jamoat tashkilotlari, ularning birlashmalari o`zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo`lgan mulkni egallaydi. Alohida mulkka ega bo`lmagan yoki mustaqil ravishda boshqara olmaydigan va shu sababli boshqa shaxslar bilan xo`jalik munosabatlarida bo`la olmaydigan tashkilotlar fuqarolik huquqining subyekti bo`lib hisoblanmaydi.

Mustaqil mulkiy javobgarlik – shundan iboratki, yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o`z majburiyatlari yuzasidan o`ziga tegishli bo`lgan (davlat tashkiloti esa, o`ziga birlashtirib qo`yilgan) mulki bilan javob beradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat tashkilotlarining majburiyatlari yuzasi-

⁴² Ўзбекистон Республикасининг Сиёсий партиялар тўғрисидаги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 15-сон. -Т.: Адолат. 1997. -14 б.

dan davlat javobgar bo`lmaydi, bu tashkilotlar ham davlat tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo`lmaydilar. Davlat budjetida turadigan tashkilotlarning qarzini qoplash, mablag` berish shartlari va tartibi O`zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxsning yuqori organi o`ziga qarashli yuridik shaxs hisoblangan tashkilotlarning qarzlari yuzasidan javobgar bo`lmaydi. Ammo yuridik shaxsning yuqori organi o`ziga bo`ysunadigan tashkilotning qarzlari uchun qonunda yoki Nizomda nazarda tutilgan hollarda javobgar bo`lishi mumkin. Quyi tashkilotlar ham o`zlarining yuqori tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo`lmaydilar.

Yuridik shaxslar o`z majburiyatlari bo`yicha o`zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob beradi.

Davlat korxonasi mol-mulki yetarli bo`lmaganida davlat uning majburiyatlari bo`yicha subsidiar (qo`shimcha) javobgar bo`ladi.

Yuridik shaxsning bankrotligi uning mulkdori yoki ta'xischining g`ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan bo`lsa, yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo`lmaganda, uning mulkdori (yoki ta'xischisi) zimmasiga subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Fuqarolik muomalasida o`z nomidan harakat qilishi – yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o`z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo`lmagan huquqlarga ega bo`la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi, demakdir. Yuridik shaxs sudda, xo`jalik sudida mustaqil ravishda da'vogar va javobgar bo`la oladi.

Har bir yuridik shaxs o`z firma nomiga ega bo`lishi talab etiladi. Firma nomi yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shaklini bildiradi. Masalan, “Zarbdor” savdo–ishlab chiqarish jamoa korxonasi. Bu yerda “Zarbdor” – korxonaning nomi, ya'ni, korxonaning mahsulot va xizmatlari “Zarbdor” yorlig`i ostida chiqariladi. “Savdo-ishlab chiqarish” korxonasi faoliyatining xarakterini, “jamoa korxonasi” – korxonaning jamoa mulkchiligiga asoslanganligini bildiradi.

Shuningdek, yuridik shaxslar rasmiy nomga, ya'ni, davlat nomida bo`lishlari ham mumkin. Yuridik shaxslarga rasmiy nomni berishda O`zbekiston Respublikasi Hukumati ruxsat beradi. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 28 yanvardagi Farmoniga ko`ra, Toshkent Davlat Universitetiga O`zbekiston Milliy Universiteti maqomi berildi⁴³.

⁴³ /Ўзбекистон овози. 2000 йил 29 январь. №13-сон.

6.2. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati

Yuridik shaxs o'z faoliyatida o'z ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadlarga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi huquq layoqatlarining hajmida farq bo'lishi mutloqo tabiiydir. Tashkilotlar fuqarolarga nisbatan belgilangan birmuncha huquq va majburiyatlarga ega bo'la olmaydilar, faqat o'z ustav yoki nizomlarida ko'rsatilgan faoliyat bilangina shug'ullana oladilar.

Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilanadi (FK, 41-modda, 3-bandi).

Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot yoki korxon qatnashadigan munosabatlarning doirasi uning tashkil qilinish maqsadlari bilan hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning xarakteri bilan belgilanadi. Yuridik shaxs o'zi qatnashadigan munosabatlarga qarab ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Shunday qilib, yuridik shaxsning huquq layoqati, unga maxsus yuklangan vazifalar bilan belgilanadi (maxsus huquq layoqati prinsipi). Yuridik shaxs qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan ayrim faoliyat turlari bilan faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosidagina shug'ullanishi mumkin. Masalan, neft, neft mahsulotlari va gaz qazib chiqarish, ularni qayta ishlash va sotish faoliyati.

Fuqarolik huquqida fuqarolarga nisbatan huquq layoqatining tenglik prinsipi o'rnatilgan, fuqarolik huquq layoqatining mazmuni hamma fuqarolar uchun qonun bilan teng hajmda belgilangan bo'lsa, yuridik shaxslarning huquq layoqati undan farqlanib, ularning har qaysi turi uchun har xil bo'ladi. U barcha yuridik shaxslar uchun birorta umumiy hajmda oldin emas, balki muayyan yuridik shaxsning paydo bo'lishida, uning ish maqsadlariga qarab, qonun, ustav yoki nizomlarida belgilanadi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati ham fuqarolik muomala layoqatidan farq qiladi. Agar fuqarolarda huquq layoqatidan farq qilib, muomala layoqati muayyan yoshga yetgach vujudga kelsa, muomala layoqati yuridik shaxslarda huquq layoqati bilan bir vaqtda tashkil topadi. Shu bilan birga, fuqarolik muomala layoqatidan farq qilib yuridik shaxslarning muomala layoqatini cheklash va uni muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin emas.

Yuridik shaxs o'z ustavi yoki nizomi asosida harakat qiladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, uning ustavi yoki nizomi tasdiqlangan paytdan boshlab yoxud tegishli vakolatli idora ushbu yuridik shaxsni tashkil etish haqidagi qaror chiqargandan keyin vujudga keladi. Yuridik shaxs davlat

ro`yxatidan o`tkazilgandan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi (FK, 44-modda, 4-bandi).

Umumiy qoida bo`yicha, yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari qonun talablari darajasida bo`lsa, uni uch ish kunida davlat ro`yxatidan o`tkazish lozim. Ayrim yuridik shaxslarni tashkil qilish va davlat ro`yxatidan o`tkazish qonun bilan ta'qib qilinadi. Masalan, Konstitutsiyaviy tuzumni zo`rlik bilan o`zgartirishni maqsad qilib qo`yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ`ib qiluvchi, xalqning sog`lig`i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar hamda jamoat birlashmalarining maxfiy jamiyat va uyushmalarning tuzilishi va faoliyati ta'qiqlanadi.

Yuridik shaxsning ustavi yoki u haqdagi nizom shunday hujjatki, bunda uning faoliyati uchun yuridik ahamiyatga ega bo`lgan qoidalar mustahkamlanadi. Ustavda yuridik shaxsning nomi, uning joylashgan yeri, tashkil bo`lish maqsadi va tartibi, uning tashkiliy tuzilishi, a'zolarga ega bo`ladigan tashkilot bo`lsa, a'zolikka qabul qilish shartlari, mulkning tarkibi singari qator qoidalar belgilanadi.

Ba'zi hollarda, yuridik shaxsni tashkil etishda, mazkur turdagi yuridik shaxslarning tashkiliy tuzilishi va faoliyatiga doir barcha umumiy qoidalarni nazarda tutgan tipovoy yoki namunaviy ustavlarning bo`lishi yuridik shaxs ustavini tuzish vazifasini yengillashtiradi. Bunday namunaviy ustavlarga fermer xo`jaligining namunaviy ustavini⁴⁴, qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi)ning namunaviy ustavini⁴⁵ misol qilib ko`rsatish mumkin.

Yuridik shaxsning organlari ham bo`ladi. Yuridik shaxs qonun, ustav yoki nizom bo`yicha belgilangan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi o`z organlari orqali fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo`ladi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati, ya'ni, o`z harakatlari bilan fuqarolik huquqlari va burchlarini olish layoqati, yuqorida ko`rsatilganidek, ularning organlari orqali amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning organlari qonun, ustav yoki nizomga muvofiq ravishda yuridik shaxsning erk-irodasini ifodalaydi va yuridik shaxs nomidan faoliyat olib boradi. Yuridik shaxslarning organlari yakka boshchilikka asoslanib, direktor, rais,

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сон қарорига 2-илова. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. Тўплам. -Т.: Адолат. 1999. -205-222 б.

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 299-сон Қарорига 4-илова. Юқоридаги тўплам. -160-175 б.

boshqaruvchi yoki kollegial boshqaruv, vakillar majlisi, umumiy majlis (yoki yig`ilish) singari tartibida boshqaradigan organ bo`lishi mumkin.

Davlat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslarning organlari, qoida bo`yicha, yakka boshchilik asosida belgilanadi. Masalan, Toshkent Davlat yuridik instituti rektori.

Kooperativ va jamoat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslarning organlari ikki turga: yakka (tartib) boshchilikka asoslangan (masalan, boshqaruv raisi) yoki kollegial tartibda boshqarishga asoslangan (masalan, a'zolarning umumiy majlisi, boshqaruvi) bo`lishi mumkin.

6.3. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo`lish tartibi

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga kelishi mumkin:

1. ***Buyruq (farmoyish) orqali.*** Masalan, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ToshDYUIni tashkil etish to`g`risidagi qarori bunga misol bo`la oladi. Odatda, bunday usul bilan davlat tashkilotlari hisoblangan yuridik shaxslar tashkil topadi.

Qolgan ikki usulda esa yuridik shaxslarning ta'sischi bo`lib, mulkdorlar yoki ular vakil qilgan shaxslar qonunda nazarda tutilgan hollarda esa boshqa tashkilotlar va fuqarolar hisoblanadi.

2. ***Murojaat qilish usuli.*** Bunda muassislar tomonidan tuziladigan yuridik shaxslarning vujudga kelishi imkoniyati qonun tomonidan oldindan belgilab qo`yilmagan bo`ladi. Binobarin, bunday hollarda davlat organi xuddi shunday yuridik shaxsning bo`lish-bo`lmasligi maqsadga muvofiqligini tekshiradi.

3. ***Ruxsat olish usuli.*** Bunday usulda tashkil topadigan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyatlari qonunlarda oldindan belgilab qo`yiladi va binobarin, ularning tashkil bo`lish-bo`lmasligi maqsadga muvofiqligi tekshirilmaydi, balki ta'sis hujjatlarining (yuridik shaxslarni tashkil etish haqidagi ta'sis shartnomasi va ularning ustavi) qonunga muvofiqligi tekshiriladi, xolos. Yuridik shaxs ta'sis shartnomasi ishtirokchilar tomonidan tuziladi, ustavi esa ro`yxatga olinadi (nizomi tasdiqlanadi).

Ta'sis hujjatlarida yuridik shaxslarning tarkibi va vakolatlari, boshqa zaruriy ma'lumotlar bo`lmog`i kerak. Ta'sis shartnomasida ishtirokchilar yuridik shaxs faoliyatini amalga oshirishda vujudga kelgan foyda va zararni taqsimlash, yuridik shaxsni boshqarish tartibini belgilaydilar.

Yuridik shaxs murojaat qilish va ruxsat olish usullari orqali tashkil topganda, albatta, uni tashkil qiluvchilar tashabbuskor guruh bo`ladi. Bu guruh fuqarolar (jismoniy shaxslar) dan ham, yuridik shaxslardan ham

iborat bo`lishi mumkin. Ular muassislar yoki ta'sischi deb ataladi. Ta'sischi orasida davlat ham uning organlari bo`lishi mumkin. Muassislar ko`p hollarda yuridik shaxsning mol-mulkini vujudga keltirishga o`z ulushini qo`shadi. Bu ulushlar asosida ustav fondi tashkil topadi.

Fuqarolik qonun hujjatlari "ta'sischi" va "muassis" atamalarining tushunchasi hamda ular o`rtasidagi farqli jihatlarni belgilamaydi. Ko`pchilik hollarda (ayniqsa, keyingi paytda "ta'sischi" atamasi huquq normalarida deyarli qo`llanilmayapti. Yuridik shaxsni tashkil etayotgan shaxs (yoki shaxslar) huquq normalarida muassis (yoki muassislar) atamasi bilan nomlanmoqda. Bu holat esa o`z o`zidan kundalik hayotda ishlatilayotgan "ta'sischi" va "muassis" atamalarining bir xildagi ma'noga egaligini ifodalaydi.

Yuridik shaxs o`z faoliyatida ko`zlangan maqsad bo`yicha tijoratchi va tijoratchi bo`lmagan turlarga bo`linadi (FK, 40-modda). Yuridik shaxslarning tijoratchi turlari muassislarning foyda olish maqsadini ko`zlab tuziladi. Notijorat turlarida muassislar foyda olish maqsadini ko`zlamaydilar.

Qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi yuridik shaxslar ham va notijorat yuridik shaxslar ham tadbirkorlik (foyda olishga qaratilgan faoliyat) faoliyati bilan shug`ullanishlari mumkin, lekin bunda, tijoratchi yuridik shaxslardan farq qilib notijorat yuridik shaxslar o`z tadbirkorlik faoliyatlaridan olgan foydani faqat a'zolarining ehtiyojini qondirish yoki o`zga mushtarak maqsadni amalga oshirish uchun ishlatadilar. Olingan foydani boshqa maqsadlarda ishlatilishiga yo`l qo`yilmaydi. Shu munosabat bilan notijorat yuridik shaxslarga nisbatan FKda "foyda olishni maqsad qilib qo`ymagan" degan ibora emas, balki "foyda olishni o`z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo`ymagan" iborasi belgilangan. Bu esa, notijorat tashkiloti tadbirkorlik bilan shug`ullanishi muayyan foyda ko`rishi mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo`lmaydi, xolos.

Yuridik shaxs bekor bo`lganida ularning tijorat turlarida yuridik shaxs hamma kreditorlar bilan hisob-kitob qilgandan keyin mol-mulki muassislar o`rtasida taqsimlab olinadi. Notijorat xarakterdagi yuridik shaxslarda esa qolgan mol-mulkka nisbatan muassislar haq-huquqqa ega bo`lmaydilar. Yuridik shaxslarning davlat ro`yxatidan o`tish ma'lumotlari, shuningdek o`ziga xos nomi davlat reyestriga kiritiladi.

Yuridik shaxslarni ro`yxatdan o`tkazishni tashkil etishning maqsadga muvofiq emasligi haqidagi asos bilan uni ro`yxatdan o`tkazishni rad etish faqat yuridik shaxslarni murojaat etish usuli bilan tashkil qilish tartibida

qo'llaniladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazish rad etilganda sudga shikoyat bilan murojaat qilish mumkin bo'ladi. Yuridik shaxslar davlat ro'yxatidan o'tgan paytidan boshlab tuzilgan hisoblanadi. Yuridik shaxsni qayta tuzish bu haq-dagi tegishli qaror bilan amalga oshiriladi. Qarorda muassislarni shartnomaga qo'shilish va shartnomadan chiqish tartibi kabilar ko'rsatiladi. Odatda, tijoratchi yuridik shaxslarning ustavleri qonunda belgilangan tartibda tuman hokimliklarida davlat ro'yxatiga olinadi. Jamoat birlashmalari maqomiga ega bo'lgan yuridik shaxslar, shuningdek yirik qo'shma korxonalar, davlat tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar nizomlari maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan (Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi kabi) tasdiqlanadi. Respublikamiz hozirgi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish davrida yuridik shaxslar ko'pincha qayta tashkil etish yo'li bilan bekor bo'ladi. Qayta tashkil etish turli shakllarda jumladan, qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish shakllarida amalga oshirilishi mumkin (FK, 49-modda).

Yuridik shaxs birlashganida ikki yoki bir necha tashkilot o'zining mustaqil ravishda ish olib borishini bekor qiladi va yagona tashkilotga birlashadi, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Yuridik shaxs bo'linganda o'z faoliyatini bekor qiladi va uning negizida ikki yoki bir necha yuridik shaxs paydo bo'ladi hamda avvalgisining huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi.

Yuridik shaxsning qo'shilishida uning huquq va majburiyatlari uni qo'shib olayotgan yuridik shaxsga o'tadi hamda qo'shilgan yuridik shaxs o'zining mustaqil ravishda faoliyat yuritishini to'xtatadi. Ajralish shaklida esa faoliyat yuritayotgan yuridik shaxs tarkibidan mustaqil tashkilot ajralib chiqadi va o'z holicha yuridik shaxs huquqini oladi.

Kooperativ jamoat tashkilotlarining birlashishiga, bo'linishiga a'zolarning umumiy majlislari (yig'ilishlari) va vakillari majlisi (yig'ilish) ning qarori asosidagina yo'l qo'yiladi.

Yuridik shaxslarni qayta tashkil qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari yoki o'zlarining ustavleri bilan belgilanadi.

Yuridik shaxslar qayta tashkil etilganida universal huquqiy vorislik vujudga keladi.

Yuridik shaxsni tugatish uning huquq va burchlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxsga o'tmasdan bekor qilinishiga olib keladi.

FK, 53-moddada yuridik shaxslarni tugatish asoslari quyidagicha belgilangan:

1. Yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) ning yoki ta'sis hujjalari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, shu jumladan, yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, yuridik shaxsning amal qilish muddati tugashi, uni tashkil etishdan ko`zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan yoki yuridik shaxsni tashkil qilish chog`ida qonun hujjalari buzilishiga yo`l qo`yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo`lmasa, sud yuridik shaxsni ro`yxatdan o`tkazishni haqiqiy emas deb topganida;

2. Yuridik shaxs faoliyati ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilgan yoki qonun bilan ta'qiqlab qo`yilgan faoliyat amalga oshirilgan taqdirda, shuningdek FKda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq tugatiladi;

3. FK, 57-moddada aytilganidek, yuridik shaxsning bankrot deb hisoblanishi uning tugatilishiga olib keladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, tugatish komissiyasi tayinlanadi. Tugatish komissiyasi yuridik shaxsni davlat ro`yxatidan o`tkazish haqidagi ma'lumotlar bosib chiqarilgan matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlar tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi (FK, 55-modda). Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo`lishi mumkin emas.

6.4. Yuridik shaxslarning turlari

Yuridik shaxslarning turlari jamiyatda mavjud bo`lgan mulk shakllariga bevosita bog`liqdir. Ma'lumki, O`zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo`lib, yuridik shaxslar ham o`z navbatida davlatga tegishli va xususiy (nodavlat) yuridik shaxslar ko`rinishidadir.

FK, 40-moddada aytilganidek, foyda olishni o`z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki foyda olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tijoratchi bo`lmagan tashkilot) yuridik shaxs bo`lishi mumkin.

Tijoratchi bo`lgan yuridik shaxslar jumlasiga xususiy korxonalar, xo`jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari hamda unitar korxonalar kiradi.

Tijoratchi bo`lmagan yuridik shaxslar jumlasiga jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasalar kiradi.

Tijoratchi bo`lmagan tashkilotlar o`z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doiralarda tadbirkorlik faoliyatlari bilan ham shug`ullana oladi. Nodavlat, notijorat tashkilotlarning davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, 1999 yil 14 aprelda O`zbekiston Respublikasining Nodavlat notijorat tashkilotlar to`g`risidagi qonuni⁴⁶ qabul qilindi va amalga kiritildi.

FK, 77-modda ko`ra yuridik shaxslar o`zlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya etish maqsadida uyushmalar (ittifoq) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin. Uyushma yuridik shaxs hisoblanib, uning a'zolari o`z mustaqilliklarini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma o`z a'zolarining majburiyatlari bo`yicha uyushmaning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo`ladi.

Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari ham yuridik shaxs sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qatnashchilaridir (FK, 78-modda).

Umuman, yuridik shaxslar o`z faoliyatlarida Fuqarolik kodeksi normalariga, soha qonunlariga, shuningdek ustavlari va boshqa ta'sis hujjatlariga asoslangan holda ish olib boradilar.

6.5. Xususiy korxonalar – yuridik shaxs sifatida

O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida mavjud bo`lmasada 2003 yil 11 dekabrda qabul qilingan “Xususiy korxonalar to`g`risida”⁴⁷ qonunining qabul qilinishi bilan yangi tashkiliy huquqiy shakldagi tijoratchi yuridik shaxsning huquqiy maqomi belgilandi.

Ushbu qonunning 3-modda asosan, mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxonalar deb e'tirof etiladigan bo`ldi. Xususiy korxonalar tadbirkorlik subyektlarining tashkiliy-huquqiy shaklidir. Xususiy korxonalar o`z mulkida alohida mol-mulkka ega bo`ladi, o`z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo`lishi hamda ularni amalga oshirishi, majburiyatlarni bajarishi, suda da'vogar va javobgar bo`lishi mumkin. Xususiy korxonalar o`z majburiyatlari bo`yicha o`ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi. Xususiy korxonalar mulkdori korxonaning mol-mulki yetarli bo`lmagan taqdirda, xususiy korxonaning majburiyatlari bo`yicha o`ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo`ladi.

⁴⁶ Ўзбекистон Республикасининг Нодавлат нотижорат ташкilotлар тўғрисидаги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 йил. №5. 115-модда.

⁴⁷ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2004 йил, 3-сон, 28-модда.

Xususiy korxonaga to'liq firma nomiga ega bo'lishi lozim va qisqartirilgan firma nomiga ega bo'lishga haqli. Xususiy korxonaga O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bank hisobvaraqlari ochadi. Xususiy korxonaga o'zining to'liq firma nomi davlat tilida ifodalangan va xususiy korxonaning joylashgan yeri ko'rsatilgan muhrga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni paytning o'zida uning firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin. Xususiy korxonaga o'zining firma nomi yozilgan shtamplariga va blankalariga, o'z emblemasiga, shuningdek belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan tovar belgisiga hamda ko'zga tashlanib turadigan boshqa identifikatsiya vositalariga ega bo'lishga haqli.

Xususiy korxonaga mulkdor tomonidan tuziladi, mulkdor unga tegishli mol-mulk beradi va uning ustavini tasdiqlaydi. Xususiy korxonaga, agar uning ustavida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi.

Xususiy korxonaga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi bo'lishga yoki ularning ustav fondida o'zgacha tarzda ishtirok etishga, vakolatxonalar ochishga va filiallar tuzishga haqli.

Xususiy korxonaning ta'sis hujjati uning ustavidir. Xususiy korxonaning ustavida korxonaning firma nomi, uning joylashgan yeri va pochta manzili to'g'risidagi ma'lumotlar, asosiy faoliyat turlarining ro'yxati, mulkdorning familiyasi, ismi, otasining ismi va yashash joyi, ustav fondining miqdori o'z ifodasini topishi lozim, bundag tashqari ustavda qonun hujjatlariga zid kelmaydigan boshqa qoidalarni ham belgilanishi mumkin.

Xususiy korxonaga davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi. Xususiy korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qog'ozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yohud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi. Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi.

Xususiy korxonaning ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish mulkdorning qaroriga ko'ra xususiy korxonaning ustaviga o'zgartishlar

kiritish yo`li bilan amalga oshiriladi. Agar ikkinchi moliya yilining va shundan keyingi har bir moliya yilining yakunida xususiy korxonalar sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan kam ekanligi ma'lum bo`lib qolsa, xususiy korxonalar o`z ustav fondini o`zining sof aktivlari qiymatidan oshmaydigan miqdorda kamaytirishi shart. Xususiy korxonalar sof aktivlarining qiymati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi.

Xususiy korxonalar mulkdori korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi, korxonalar nomidan ishonchnomasiz ish ko`radi, uning manfaatlarini ifodalaydi, xususiy korxonalar pul mablag`larini hamda boshqa mol-mulkini tasarruf etadi, shartnomalar, shu jumladan mehnat shartnomalari tuzadi, ishonchnomasalar beradi, banklarda hisobvaraqlar ochadi, shartlarni tasdiqlaydi, korxonalar barcha xodimlari uchun majburiy bo`lgan buyruqlar chiqaradi va ko`rsatmalar beradi.

Xususiy korxonalar mulkdori xususiy korxonalar ustaviga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o`zgartirishlar va qo`shimchalar kiritish, xususiy korxonani qayta tashkil etish va tugatish to`g`risida qaror qabul qilish, xususiy korxonalar soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar to`langanidan keyin qolgan foydasidan o`z ixtiyoriga ko`ra foydalanish, xususiy korxonalar naga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo`yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etish huquqiga ega. Xususiy korxonalar mulkdori qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo`lishi mumkin.

Xususiy korxonalar mulkdori ustav fondini shakllantirishi, o`ziga qarashli korxonani yakka boshqarishi shart. Xususiy korxonalar mulkdori zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo`lishi mumkin.

Xususiy korxonalar mulkdori o`zi vaqtinchalik bo`lmagan taqdirda shu muddatda rahbarlik vazifasini bajarib turishni boshqa jismoniy shaxs zimmasiga yuklash to`g`risida yozma qaror qabul qiladi. Xususiy korxonalar mulkdori muvaqqat rahbar ning xususiy korxonalar mol-mulkini tasarruf etishga oid huquqini cheklab qo`yishi mumkin.

Vafot etganligi, muomalaga layoqatsizligi, muomala layoqati cheklanganligi yoki bedarak yo`qolgan deb topilganligi oqibatida mulkdorning xususiy korxonalar rahbari vazifasini bajarishi mumkin bo`lmay qolgan taqdirda xususiy korxonani boshqarish fuqarolik qonun hujjatlariga va xususiy korxonalar ustaviga muvofiq amalga oshiriladi.

Xususiy korxonalar mol-mulki qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari, natsionalizatsiya qilinmaydi. Shuningdek, uning mol-mulki rekvi-

zitsiya qilinmaydi, xususiy korxonaning mulkdoriga rekvizitsiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga muodil kompensatsiyasi to`lanadigan tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tusdagi boshqa holatlar bundan mustasno.

Xususiy korxonalar qonun hujjatlariga muvofiq har qanday faoliyat turlarini amalga oshiradi. Xususiy korxonalariga tadbirkorlik subyektlari uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar, preferensiyalar va kafolatlar tatbiq etiladi. Qonun hujjatlari bilan belgilanadigan tartibda xususiy korxonalar uchun davlat budjetiga va davlat maqsadli jamg`armalariga soliqlar hamda boshqa majburiy to`lovlarning doimiy stavkalari belgilanadi. Xususiy korxonaning foydasi soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar to`langanidan so`ng korxonalar mulkdorining tasarrufiga o`tadi hamda unga soliq solinmaydi.

Xususiy korxonalar faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko`pi bilan ikki yilda bir marta, belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxonalar o`z huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida qonunga muvofiq assotsiatsiyalarga (uyushmalarga) va boshqa birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Xususiy korxonalar mulkdori xususiy korxonani mol-mulk majmuasi sifatida sotishga, hadya qilishga, vasiyat qilib qoldirishga yoki uni o`zgacha usulda boshqa shaxsga o`tkazishga haqli.

Xususiy korxonalar uning mulkdori yoki sudning qaroriga ko`ra, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin. Xususiy korxonalarining tuzilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi va tugatilishi sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

6.6. Xo`jalik shirkatlari – yuridik shaxs sifatida

Xo`jalik shirkati – bu shirkat nomidan harakat qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzgan shartnomaviy yuridik shaxs maqomiga ega bo`lgan birlashmasidir.

Xo`jalik shirkatlari va jamiyatlari bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatining eng faol ishtirokchilari hisoblanadi. Ular tijoratchi tashkilotlar jumlasiga kirib, ustav kapitallari, odatda, muassislarning qo`shgan umumiy (hissa) mol-mulk va mablag`lari yoki ishtirokchilarning aksiyalaridan iborat bo`ladi.

Xo`jalik sharkatlarining uning majburiyatlari uchun ishtirokchilar o`z mulklari bilan solidar va subsidiar tarzda javobgar bo`lishlari, uning tadbirkorlik faoliyatida ishtirokchilar shaxsiy ishtiroki xarakterli (kommanditchilardan tashqari), ta'sis hujjati ta'sis shartnomasi hisoblanishi, xo`jalik sharkatlaridan ishtirokchilar chiqib ketadigan bo`lsa, tegishlixa uning ta'sis hujjatiga o`zgartirish kiritilishi uning o`ziga xos xususiyatlarini tashkil etadi.

O`zbekiston Respublikasining “Xo`jalik sharkatlari to`g`risida”gi 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan qonuni 3-modda muvofiq muassislarining (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo`lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo`lgan tijorat tashkiloti xo`jalik shirkati hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. Xo`jalik shirkati, agar uning ta'sis shartnomasida boshqacha qoida belgilangan bo`lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan har qanday turdagi faoliyatni amalga oshirishi mumkin.

Xo`jalik shirkati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi (ishtirokchisi) bo`lishi, vakolatxonalar va filiallar tashkil etishi mumkin.

Ta'sis shartnomasi xo`jalik shirkatining ta'sis etish hujjati hisoblanadi. Unda xo`jalik shirkatining turi, faoliyat sohasi, maqsadlari va muddatlari, muassislarining (ishtirokchilarning) tarkibi, firma nomi va pochta manzili, ustav fondining miqdori va uni hosil qilish tartibi, har bir ishtirokchi ulushining miqdori va nominal qiymati, hissalarining tarkibi, ularni kiritish muddatlari va tartibi, ustav fondini ko`paytirish va kamaytirish tartibi; boshqaruv organlari, shirkatni qayta tashkil etish va tugatish tartibi, shuningdek qonun hujjatlariga zid bo`lmagan boshqa shartlar o`z ifodasini topadi. Bundan tashqari ta'sis shartnomada, vakolatxona va filiallari to`g`risidagi ma'lumotlar bo`lishi kerak.

Yakka tadbirkorlar va tijoratchi tashkilotlar to`liq shirkatning ishtirokchilari hamda kommandit shirkatda to`liq sheriklar bo`lishlari mumkin. Yuridik va jismoniy shaxslar kommandit shirkatda hissa qo`shuvchilar bo`lishlari mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan bo`lmasa, to`liq shirkatning ishtirokchilari va kommandit shirkatning to`liq sheriklari, shuningdek kommandit shirkatda hissa qo`shuvchilar bo`lishga haqli emaslar.

Xo`jalik sharkatlarining ikki to`liq va kommandit sharkat kabi turlari mavjud.

FK, 60-modda va “Xo`jalik shirkatlari to`g`risidagi qonunning” 8-modda muvofiq ishtirokchilari (to`liq sheriklari) o`z o`rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo`yicha o`zlariga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradigan shirkat to`liq shirkat deb hisoblanadi.

Shaxs faqat bitta to`liq shirkatning ishtirokchisi bo`lishi mumkin.

To`liq shirkatning firma nomi yo uning barcha ishtirokchilari nomini (nomlanishini), shuningdek “to`liq shirkat” degan so`zlarni yoxud bir yoki bir necha ishtirokchining “va kompaniya” degan so`zlar qo`shilgan nomini (nomlanishini), shuningdek “to`liq shirkat” degan so`zlarni o`z ichiga olishi kerak.

To`liq shirkatning ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatidan tarkib topadi. Va uning miqdori to`liq shirkatni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko`ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo`lmasligi kerak. To`liq shirkat ishtirokchisining shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko`rinishida belgilanadi. To`liq shirkat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushining nominal qiymati bilan shirkat ustav fondining (ustav kapitalining) o`zaro nisbatiga muvofiq bo`lishi kerak. Ishtirokchi ulushining haqiqiy qiymati shirkat sof aktivlari qiymatining uning shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushi miqдорiga mutanosib bo`lgan bir qismiga mos bo`ladi. To`liq shirkat davlat ro`yxatidan o`tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi o`z hissasining kamida o`ttiz foizini shirkatning ustav fondiga kiritishi shart. Qolgan qismi ta`sis shartnomasida ko`rsatilgan muddatda kiritilishi lozim bo`lib, bu muddat shirkat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan e`tiboran bir yildan oshmasligi kerak.

Pul, qimmatli qog`ozlar, boshqa ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo`lgan boshqa shaxsga o`tkaziladigan o`zga huquqlar ishtirokchilarning to`liq shirkat ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo`shadigan hamda shirkatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalarini bo`lishi mumkin.

Ishtirokchilarning umumiy yig`ilishi shirkatning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. To`liq shirkatning joriy faoliyatini boshqarish maqsadida ta`sis shartnomasida shirkatning ijro etuvchi organini tuzish nazarda tutilishi mumkin. Ijro etuvchi organni tuzish va uning vakolatlari, uning a`zolariga haq to`lash tartibi shirkatning ta`sis shartnomasi hamda boshqa hujjatlari bilan belgilanadi.

To`liq shirkat ishtirokchilari shirkatning majburiyatlari yuzasidan o`z mol-mulklari bilan solidar tarzda subsidiar javobgar bo`ladilar.

FK, 61-modda va “Xo`jalik shirkatlari to`g`risida”gi qonunning 28-modda muvofiq, shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo`yicha o`zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradi gan ishtirokchilar (to`liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog`liq zararlar uchun o`zlari qo`shgan hissalar doirasida javobgar bo`ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo`shuvchi, kommanditchi) mavjud bo`lsa, bunday shirkat kommandit shirkat deb hisoblanadi.

Kommandit shirkatda ishtirok etayotgan to`liq sheriklarning huquqlari va ularning shirkat majburiyatlari bo`yicha javobgarligi to`liq shirkat ishtirokchilari javobgarligi kabi bo`ladi. Shaxs faqat bitta kommandit shirkatda to`liq sherik bo`lishi mumkin. To`liq shirkat ishtirokchisi kommandit shirkatda to`liq sherik bo`la olmaydi. Kommandit shirkatdagi to`liq sherik o`sha shirkatning o`zida hissa qo`shuvchi va boshqa to`liq shirkatda ishtirokchi bo`lishi mumkin emas. Kommandit shirkatning firma nomi yo barcha to`liq sheriklarning nomlarini (nomlanishini) va “kommandit shirkat” degan so`zlarni yoxud kamida bitta to`liq sherikning “va kompaniya” degan so`zlar qo`shilgan holdagi nomini (nomlanishini), shuningdek “kommandit shirkat” degan so`zlarni o`z ichiga olishi kerak.

Agar kommandit shirkatning firma nomiga hissa qo`shuvchining nomi kiritilgan bo`lsa, bunday hissa qo`shuvchi to`liq sherikka aylanadi.

Kommandit shirkat faoliyatini boshqarish to`liq sheriklar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday shirkatni uning to`liq sheriklari tomonidan boshqarish va uning ishlarini yuritish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Hissa qo`shuvchilar kommandit shirkatni boshqarishda va uning ishlarini yuritishda ishtirok etishga ishonchnomasiz boshqa har qanday tarzda uning nomidan ish ko`rishga haqli emaslar. Hissa qo`shuvchilar shirkatni boshqarish va uning ishlarini yuritish bo`yicha to`liq sheriklarning xatti-harakatlari xususida bahslashishga haqli emaslar.

6.7. Xo`jalik jamiyatlari yuridik shaxs sifatida

Xo`jalik jamiyatlari – bu bir yoki bir necha shaxslar tomonidan jamiyat nomidan tadbirkorlik faoliyatini birga amalga oshirish uchun o`z mulklari (asosan mablag`lari)ni qo`shish yo`li bilan tuzgan tashkilotidir.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq, xo`jalik jamiyatlarining mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo`shimcha mas'uliyatli jamiyat va aksiyadorlik jamiyatlari kabi turlari mavjud.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo`shimcha mas'uliyatli jamiyatlar FK va "Mas'uliyati cheklangan hamda qo`shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to`g`risida"gi qonun va boshqa qonun hujjatlari huquqiy tartibga soladi.

Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorlarda ulushlarga bo`lingan xo`jalik jamiyati mas'uliyati cheklangan jamiyat deb hisoblanadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari bo`yicha javobgar bo`lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog`liq zararlar uchun o`zlari qo`shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo`ladilar. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning o`z hissasini to`la qo`shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo`yicha har bir ishtirokchi hissasining to`lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo`ladilar.

Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdordagi ulushlarga bo`lingan xo`jalik jamiyati qo`shimcha mas'uliyatli jamiyat deb hisoblanadi. Bunday jamiyatning ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo`yicha o`ziga tegishli mol-mulkulari bilan hamma uchun bir xil bo`lgan va qo`shgan hissalar qiymatiga nisbatan jamiyatning ta'sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo`ladilar. Qo`shimcha mas'uliyatli jamiyat ishtirokchilari javobgarligining eng yuqori miqdori qo`shimcha mas'uliyatli jamiyatning ustavida nazarda tutiladi. Ishtirokchilardan biri bankrot bo`lib qolganida uning qo`shimcha mas'uliyatli jamiyat majburiyatlari bo`yicha javobgarligi, agar jamiyatning ta'sis hujjatlarida javobgarlikni taqsimlashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo`lmasa, boshqa ishtirokchilar o`rtasida ularning qo`shgan hissalariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo`shimcha mas'uliyatli jamiyatlar qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan har qanday faoliyat turlarini amalga oshirishi mumkin.

Jamiyat o`z majburiyatlari yuzasidan o`ziga qarashli barcha mol-mulk bilan javobgar bo`ladi. Jamiyat o`z ishtirokchilarining majburiyatlari yuzasidan javob bermaydi. Jamiyatning bankrotligi ishtirokchi sifatidagi shaxsning aybi tufayli vujudga kelgan bo`lsa, jamiyatning mol-mulki yetarli bo`lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo`yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Davlat va uning organlari jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo`lmaydi, xuddi

shuningdek jamiyat ham davlat va uning organlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo`lmaydi.

Yuridik va jismoniy shaxslar jamiyatning ishtirokchilari bo`ladilar. Qonunda ayrim toifadagi jismoniy shaxslarning jamiyatda ishtirok etishi ta'qiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan bo`lmasa, jamiyatning ishtirokchilari bo`lishga haqli emaslar. Jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilishi mumkin bo`lib, u jamiyatning yagona ishtirokchisiga aylanadi. Jamiyat keyinchalik bir ishtirokchisi bo`lgan jamiyatga aylanishi mumkin. Jamiyat yagona ishtirokchi sifatida bir shaxsdan iborat boshqa xo`jalik jamiyatiga ega bo`lishi mumkin emas. Jamiyat ishtirokchilarining soni ellik kishidan oshmasligi lozim. Agar jamiyat ishtirokchilarining soni ushbu belgilangan me'yordan oshib ketse, jamiyat bir yil ichida ochiq aksiyadorlik jamiyati yoki ishlab chiqarish kooperativi etib qayta tuzilishi kerak. Agar ko`rsatilgan muddat davomida jamiyat qayta tuzilmasa va jamiyat ishtirokchilarining soni belgilangan me'yorga qadar kamaymasa, u yuridik shaxslarni davlat ro`yxatidan o`tkazuvchi organning talabiga binoan sud tartibida tugatilishi kerak.

Jamiyatning ta'sis shartnomasi va ustavi jamiyat ta'sis hujjatlari deb hisoblanadi. Agar jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilsa, shu shaxs tasdiqlagan ustav jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi. Jamiyat ishtirokchilarining soni ikki va undan ortiq kishiga ko`paysa, ular o`rtasida ta'sis shartnomasi tuzilishi kerak.

Jamiyat ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatlaridan tarkib topadi. Jamiyat ustav fondining (ustav kapitalining) miqdori jamiyatni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko`ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo`lmasligi lozim. Jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida ko`rsatilgan jamiyatning ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) o`z hissasining kamida o`ttiz foizini kiritishi shart. Jamiyatning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida belgilangan va jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan boshlab bir yildan oshmaydigan muddat mobaynida jamiyatning ustav fondiga (ustav kapitaliga) o`z hissasini to`liq kiritishi kerak. Jamiyatning ishtirokchisi tomonidan hissaning to`liq kiritilganligi jamiyat ishtirokchisiga beriladigan guvohnoma bilan tasdiqlanadi.

Jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig`ilishi jamiyat boshqaruvi-ning oliy organi hisoblanadi.

Jamiyatning ustavida jamiyatning kuzatuv kengashini tuzish nazarda tutilishi mumkin.

Jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlik qilish jamiyatning yakka-boshchilik asosidagi ijro etuvchi organi tomonidan yoki jamiyatning kollejal ijro etuvchi organi tomonidan amalga oshiriladi. Jamiyatning ijro etuvchi organi jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishiga va, agar tuzilishi jamiyatning ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, jamiyatning kuzatuv kengashiga hisobdordir.

Xo'jalik jamiyatlari turlaridan yana biri aksiyadorlik jamiyatidir. Ustav fondi muayyan miqdordagi aksiyalarga bo'lingan jamiyat aksiyadorlik jamiyat hisoblanadi. Ishtirokchilar (aksiyadorlar) jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar, jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlariga qarashli aksiyalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar (FK, 64-modda).

J.I.Yuldashev xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari ichida aksiyadorlik jamiyatlari yirik va o'rta biznesga, qolgan xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari mayda va o'rta biznesga xos xo'jalik yurituvchi subyektlar deb hisoblaydi⁴⁸.

Aksiyadorlik jamiyatlarining huquqiy maqomi FK, 1996 yil 26 aprel-da qabul qilingan "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

AJ o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli barcha mol-mulki bilan javobgar bo'ladi. Aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar va uning faoliyati bilan bogliq ziyonlarni o'zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida to'laydilar. Aksiyalar haqining hammasini to'lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladilar. Jamiyat o'z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalarni berish huquqiga ega bo'lgan aksiyador sifatidagi shaxsning gayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo'lsa, mazkur aksiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatining ustavida tegishli huquq nazarda tutilgan taqdirdagina, aksiyador majburiy ko'rsatma berish huquqiga ega bo'ladi. Jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga

⁴⁸ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ 2004. -22-30 б.

ega bo`lgan aksiyador jamiyatning muayyan harakatni amalga oshirishi oqibatida nochor (bankrot) bo`lib qolishini oldindan bilib, o`z huquqidan uning ana shunday harakatni amalga oshirishini ko`zlab foydalangan holdagina jamiyatning nochorligi (bankrotligi) aksiyadorning harakatlari tufayli vujudga keltirilgan deb hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati ochiq yoki yopiq bo`lishi mumkin. Ochiq aksiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni cheklanmaydi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatlarining muassislari esa kamida uch shaxsdan iborat qilib belgilanadi. Aynan muassislarining belgilangan miqdori turli davlatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Italiyada – 2, Shveysariyada – 3, Germaniyada – 5, Angliya, Fransiya, Yaponiyada – 7, Estoniya, Rossiya, Niderlandiya, Shveysiya, Finlandiya va AQShning ko`pgina shtatlarida – 1 kishi v.x.k⁴⁹.

Qatnashchilari o`zlariga tegishli aksiyalarini o`zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo`lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. OAJ o`zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o`tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir. OAJ aksiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan sanada O`zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo`yicha ellik ming AQSH dollariga teng bo`lgan summadan kam bo`lmasligi kerak⁵⁰.

Aksiyalari faqat o`z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Bunday jamiyat o`zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o`tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. YOAJ aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo`lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda, u yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aksiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aksiyadorlar reyestrda ro`yxatga olingan kundan e'tiboran olti oy ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim.

Yopiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori esa, jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan sanada qonun hujjatlarida belgilan-

⁴⁹ Долинская В.В. "Акционерное право". -М.: "Юридическая литература». 1997. С. 243.

⁵⁰ Хусусийлаштирилган корхоналарни корпоратив бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 19 апрелдаги 189-сонли қарори /Ўзбекистон овози. 2003 йил 22 апрел.

gan eng kam oylik ish haqining ikki yuz baravari miqdoridan kam bo`lmasligi kerak.

Jamiyat filiallar tashkil etishi hamda vakolatxonalar ochishi mumkin. Ular o`zlarini tashkil etgan jamiyat tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadi va shu jamiyat tasdiqlagan nizomlar asosida ish ko`radi. Filial yoki vakolatxonaning rahbari jamiyat tomonidan tayinlanadi va jamiyat bergan ishonchnoma asosida ish ko`radi. Filial hamda vakolatxona faoliyati uchun javobgarlik ularni tuzgan jamiyat zimmasida bo`ladi.

Ta'sis yig`ilishi (muassis) tasdiqlagan ustav jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi.

Davlat korxonasi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilayotganda davlat mulkini tasarruf etishga vakolatli organ tasdiqlaydigan emissiya ma'lumotnomasi ham ta'sis hujjati hisoblanadi.

Jamiyatning ustav fondi aksiyadorlar sotib olgan jamiyat aksiyalari-ning nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo`lishi lozim.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulkining o`z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxonaning (mol-mulkning) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etadi.

Aksiyadorlik jamiyatini aksiyadorlarning umumiy yig`ilishi, kuzatuv kengashi va ijroiya organi boshqaradi.

Aksiyadorlarning umumiy yig`ilishi jamiyatni boshqarishning oliy organidir.

Jamiyatning kuzatuv kengashi jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi, ushbu Qonun bilan aksiyadorlar umumiy yigilishining mutlaq vakolatlariga kiritilgan masalalarni hal etish bundan mustasno. Ovoz beruvchi aksiyalarning egasi bo`lgan aksiyadorlar soni o`ttiz kishidan kam bo`lgan jamiyatda kuzatuv kengashi vazifasi jamiyat ustavi bilan aksiyadorlarning umumiy yigilishi zimmasiga yuklanishi mumkin. Bunday hollarda aksiyadorlar umumiy yigilishini o`tkazish masalasini hal etishga vakolati bo`lgan muayyan shaxs yoki jamiyat organi jamiyat ustavida o`z aksini topishi kerak.

Jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) yoki kollegial ijroiya organ (boshqaruv, direksiya) tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bir paytning o`zida ham yakka-boshchilik asosidagi, ham kollegial ijroiya organlari bo`lishi nazarda tutilgan jamiyat ustavida ulardan har birining vakolatlari belgilab qo`yilishi

kerak. Bunday hollarda jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijroiya organi (direktor) vazifasini bajaruvchi shaxs kollegial ijroiya organi (boshqaruv, direksiya) raisi vazifasini ham amalga oshiradi.

Aksiyadorlar umumiy yig`ilishining qaroriga binoan jamiyat ijroiya organining vakolatlari shartnoma bo`yicha tijorat tashkilotiga (boshqaruvchi tashkilotga) yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga) berilishi mumkin. Tuziladigan shartnomaning shartlari, basharti ustavda o`zgarish qoida nazarda tutilmagan bo`lsa, jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanadi. Jamiyat ijroiya organining vakolatlariga jamiyatning kundalik faoliyatiga rahbarlik qilishga doir barcha masalalar kiradi, aksiyadorlar umumiy yig`ilishining mutlaq vakolatlariga yoki kuzatuv kengashining vakolatlariga kiritilgan masalalar bundan mustasno.

Xo`jalik shirkati va jamiyatlari yuridik shaxs huquqini olgan shu'ba va tobe xo`jalik jamiyatlarga ega bo`lishi mumkin.

FK, 67-modda muvofiq, bir (asosiy) xo`jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo`jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeiga ega bo`lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o`rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo`lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo`jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo`lsa, ushbu ikkinchi xo`jalik jamiyati sho`ba xo`jalik jamiyati hisoblanadi.

Sho`ba xo`jalik jamiyati o`zining asosiy jamiyati (shirkati)ning qarzlari bo`yicha javob bermaydi.

Shu'ba xo`jalik jamiyatiga bajarilishi shart bo`lgan ko`rsatmalarni berishga huquqli asosiy jamiyat ana shunday ko`rsatmalarni bajarish uchun shu'ba jamiyat tomonidan tuzilgan bitimlar yuzasidan shu'ba jamiyat bilan solidar javobgar bo`ladi. Asosiy jamiyatning shu'ba xo`jalik jamiyatga bajarilishi shart bo`lgan ko`rsatmalarni berish huquqi shu'ba xo`jalik jamiyat bilan tuzilgan shartnomada yoki shu'ba xo`jalik jamiyatning ustavida ko`zda tutilgan taqdirdagina asosiy jamiyat bunday huquqqa ega deb hisoblanadi.

Shu'ba xo`jalik jamiyati asosiy jamiyatning aybi bilan nochor (bankrot) bo`lib qolgan hollarda asosiy jamiyat shu'ba xo`jalik jamiyatning qarzlari yuzasidan subsidiar javobgar bo`ladi. Asosiy jamiyat shu'ba xo`jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida nochor (bankrot) bo`lib qolishini oldindan bilib, yuqorida aytilgan o`z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan shu'ba xo`jalik jamiyatning shunday harakatlarni amalga oshirishini ko`zlab foydalangan hollardagina shu'ba xo`jalik

jamiyatning nochorligi (bankrotligi) asosiy jamiyatning aybi bilan yuz bergan deb hisoblanadi.

Shu'ba xo'jalik jamiyat aksiyadorlari asosiy jamiyatdan uning aybi bilan shu'ba xo'jalik jamiyatga keltirilgan ziyonni to'lashni talab qilishga haqlidir. Asosiy jamiyat shu'ba xo'jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida ziyon ko'rishini oldindan bilib, o'z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan shu'ba xo'jalik jamiyatning shunday harakatlarni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan holdagina ziyon asosiy jamiyatning aybi bilan keltirilgan deb hisoblanadi.

Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lsa, bunday xo'jalik jamiyati qaram jamiyat deb hisoblanadi.

Qaram xo'jalik jamiyati yuridik shaxs hisoblanadi. Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat qaram jamiyat ustav fondining tegishli qismini qo'lga kiritib olganligi haqidagi ma'lumotlarni qonunda nazarda tutilgan tartibda darhol e'lon qilishi shart.

Xo'jalik jamiyatlari bir-birlarining ustav fondlarida o'zaro qatnashishining chegarasi va bunday jamiyatlardan biri boshqa jamiyat ishtirokchilari yoki aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida foydalanishi mumkin bo'lgan ovozlar soni qonunda belgilab qo'yiladi. Ishtirok etuvchi va tobe xo'jalik jamiyatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

6.8. Davlat korxonalari – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasi FK, 70-modda muvofiq, unitar korxonada deb o'ziga birlashtirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilotga aytiladi. Bu korxonaning mulki bo'linmasdir va u qo'shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxonada xodimlari o'rtasida ham taqsimlanmaydi. Unitar korxonaning mol-mulki unga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida tegishlidir. Unitar korxonada o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan javob beradi. Unitar korxonada o'z mol-mulk egasining majburiyati bo'yicha javob bermaydi.

FK, 71-moddada belgilanishicha, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan, xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxonada mulkdorning yoki u vakil qilgan organning qaroriga muvofiq tashkil etiladi. Korxonaning ta'sis hujjati belgilangan tartibda tasdiqlangan ustavidan iborat. Xo'jalik yuritish huquqiga asoslangan unitar korxonada o'z mol-mulkining bir

qismini xo`jalik yuritish uchun belgilangan tartibda topshirish yo`li bilan yuridik shaxs bo`lgan boshqa unitar korxonasi (sho`ba korxonasi) tashkil etishi mumkin. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda davlat organining qaroriga muvofiq davlat mulki bo`lgan mol-mulk negizida operativ boshqarish huquqiga asoslangan davlat unitar korxonasi (davlat korxonasi) tashkil etilishi mumkin. Operativ boshqaruv huquqiga asoslangan davlat korxonasi nomi uning davlat korxonasi ekanligini ko`rsatib turadi, korxonaning mol-mulki yetarli bo`lmaganida davlat korxonasi majburiyatlari bo`yicha subsidiar javobgar bo`ladi.

Davlat korxonasi uni tuzgan davlat organining qaroriga muvofiq qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin (FK, 72-modda).

Davlat korxonasi asosiy ta`sis hujjati bu – uning ustavidir. Davlat korxonasi ana shu ustav asosida ish olib boradi. Ustavda quyidagilar belgilanadi: korxonaning nomi, joylashgan yeri, mol-mulki va mablag`lari, xo`jalik faoliyati turi, faoliyat predmeti, mehnatni tashkil qilish va unga haq to`lash, korxonasi boshqaruvi, hisoboti, korxonasi faoliyatini qayta tashkil qilish va tugatish haqidagi qoidalar.

6.9. Ishlab chiqarish kooperativlari – yuridik shaxs sifatida

Fuqarolarning shaxsiy ishtiroki, a`zolarining (ishtirokchilarning) mulki bilan qo`shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo`jalik faoliyatini olib borish uchun a`zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi ishlab chiqarish kooperativi hisoblanadi. Qonunda va ishlab chiqarish kooperativining ta`sis hujjatlarida uning faoliyatida a`zolik asosida yuridik shaxslar ham ishtirok etishi nazarda tutilishi mumkin (FK, 69-modda).

Ishlab chiqarish kooperativining a`zolari kooperativning majburiyatlari bo`yicha qonunda va kooperativ ustavida nazarda tutilgan miqdorlarda va tartibda subsidiar javobgar bo`ladilar.

Kooperativning firma nomi kooperativ nomini va “ishlab chiqarish kooperativi” degan so`zlarni o`z ichiga olgan bo`lishi kerak. Ishlab chiqarish kooperativlarining huquqiy mavqei va a`zolarining huquqiy burchlari Fuqarolik kodeksi hamda boshqa qonunlar bilan belgilanadi. Kooperativ fuqarolar istagi bilan yoki yuridik shaxslarning tashabbusi bilan mutlaqo ixtiyoriylik asosida tashkil etiladi. Kooperativ a`zolari bo`lgan fuqarolarning soni uch kishidan kam bo`lmasligi kerak.

Kooperativ mustaqil tarzda ham, mulkning har qanday shakliga mansub korxonalar, muassasalar, tashkilotlar huzurida ham tashkil etilishi va faoliyat ko`rsatishi mumkin.

Kooperativning ustavi kooperativ ta'sis etishni istagan fuqarolarning umumiy yig`ilishida yoki yuridik shaxslar muxtor vakillarining yig`ilishida qabul qilinadi va kooperativ joylashgan yerdagi tuman hokimligida ro`yxatga olinadi.

Kooperativning oliy boshqaruv idorasi umumiy yig`ilishi –konferensiya, syezd bo`lib, ular kooperativ raisini (boshqaruvini), taftish komissiyasini (taftishchini) saylaydi va ularga kooperativni boshqarish bo`yicha o`z vakolatlarini topshiradi.

Kooperativning mol-mulki o`z a'zolarining pul va moddiy badallari, banklarning kreditlari, o`zi ishlab chiqargan mahsulotlar, bu mahsulotlarni sotishdan, kooperativ ustavida nazarda tutilgan o`zga xil faoliyatdan kelgan daromadlar hamda qonunlarda man etilmagan boshqa manbalar hisobiga hosil bo`ladi.

Kooperativ o`z faoliyatini quyidagi hollarda tugatadi:

1. Mol-mulk egasining yoki u vakolat bergan organning qaroriga yoxud sudning hal qiluv qaroriga muvofiq;

2. Agar ro`yxatga olingandan bir yil o`tgach ishlab chiqarish, xo`jalik faoliyatini boshlamasa yoki amalda to`xtatib qo`yilgach, daromadlar to`g`risidagi deklaratsiyani topshirgan vaqtdan boshlab bir yil davomida faoliyatini boshlamasa;

3. Olti oydan ko`proq vaqt davomida to`lovga qobiliyatsiz bo`lsa;

4. O`zbekiston Respublikasi qonunlarida ko`zda tutilgan boshqa hollarda⁵¹.

Kooperativ tugatilgan taqdirda unga nisbatan haqdorlar va yollanib ishlovchilarning da'volari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulki kooperativ a'zolari o`rtasida ustavda ko`rsatilgan tartibda taqsimlanadi.

6.10. Matlubot kooperativi – yuridik shaxs sifatida

Ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'ziligiga asoslangan ixtiyoriy birlashmasi matlubot kooperativi hisoblanadi va birlashuv uning a'zolari tomonidan o`z mulkiy (pay) badallarini qo`shish yo`li bilan amalga oshiriladi (FK, 73-modda).

⁵¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида кооперация тўғрисида”ги қонун (1991 йил 14 июн). Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: Адолат. 1991. 3-сон. -27-44 б.; “Ўзбекистон Республикасида кооперация тўғрисида”ги қонунга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1995 йил 28 декабр. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1995. -Т.: Адолат. 10-сон. -88-93 б.

Matlubot kooperativi ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak: kooperativ a'zolari qo'shadigan pay badallarining miqdori, kooperativ a'zolari pay badallarining tarkibi va ularning qo'shish tartibi, badalni qo'shish majburiyatini buzganlik uchun javobgarlik, kooperativni boshqarish organlarining tarkibi va vakolatlari, ular tomonidan qarorlar qabul qilish tartibi, shu jumladan, qarorlar bir ovozdan yoki ovozning ko'pchiligi bilan qabul qilinadigan masalalar va shuningdek, kooperativ ko'rgan zararlarni kooperativ a'zolari tomonidan to'lash tartibi to'g'risidagi masalalar ko'rsatiladi⁵².

Matlubot kooperativining nomida uning faoliyatini asosiy maqsadi ko'rsatilishi, shuningdek "kooperativ" so'zi yoki "matlubot jamiyati" degan so'zlar bo'lishi kerak.

Matlubot kooperativining a'zolari uning majburiyatlari bo'yicha har bir kooperativ a'zosi to'laydigan qo'shimcha badalning to'lanmagan qismi doirasida subsidiar javobgar bo'ladilar. Bu holda kooperativ a'zolari solidar javob beradilar (FK, 73-modda, 5-band).

Matlubot kooperativining tijorat faoliyatiga nisbatan Fuqarolik kodeksining tijoratchi tashkilotlar to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Matlubot kooperatsiyasi xalqaro kooperativ alyansida va boshqa xalqaro tashkilotlarda qatnashishi mumkin⁵³.

6.11. Jamoat birlashmalari – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarida belgilangan huquqlari, erkinliklarini va siyosat, iqtisod, ijtimoiy rivojlantirish, fan-madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish-irodalarini erkin bildirishi natijasida vujudga keladigan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasidir. Siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, faxriy va nogironlar uyushmalari, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalar, yurtdoshlar birlashmalari, fondlar, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmasi deb ataladi.

Faoliyati jamiyatning axloqiy negizlarini, umumbashariy insonparvarlik qadriyatlarini buzishga qaratilgan, shuningdek, konstitutsion tuzumni

⁵² Туребеков Т. К. Вопросы становления и развития законодательства о некоммерческих организациях и гражданско - правового статуса отдельных их видов. //Хозяйство и право. 2004. №4. -84 б.

⁵³ "Ўзбекистон Республикасида кооперация тўғрисида"ги қонунга ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида"ги қонуни. 1993 йил 26 декабр. Ўзбекистоннинг янги қонуналари. Адолат. 1993. 10-сон. -88-93 б.

g`ayriqonuniy yo`l bilan o`zgartirish yoki O`zbekiston Respublikasi xududining birligini buzish, urushni, zo`ravonlikni va shafqatsizlikni, jamiyatni parchalashga olib boradigan ijtimoiy, shu jumladan, sinfiy; shuningdek, irqiy, milliy va diniy adovatni avj oldirish, qonun bilan ta'qiqlangan boshqa xatti-xarakatlar qilish maqsadini ko`zlaydigan jamoat birlashmalarining tuzilishiga yo`l qo`yilmaydi. Harbiylashtirilgan jamoat birlashmalari va qurolli tuzilmalar, shuningdek, diniy xarakterga ega partiyalar, ularning filiallari va boshqa struktura bo`laklari tashkil etish ta'qiqlanadi.

Jamoat birlashmalari qonunda ko`rsatilgan miqdordan kam bo`lmagan tashabbuskor guruh tomonidan tuziladi⁵⁴. Buning uchun ta'sis qurultoyi yoki umumiy yig`ilish chaqirib, unda ustav va rahbar organlari tasdiqlanadi.

Ustavda quyidagilar ko`rsatiladi:

1. Jamoat birlashmasining nomi, maqsadi va vazifasi.
2. Jamoat birlashmasining o`z faoliyatini amalga oshiradigan hudud ichki tuzilishi.
3. Jamoat birlashmasiga qabul qilish shartlari va tartibi.
4. Jamoat birlashmasi a'zolarining huquq va burchlari.
5. Jamoat birlashmasidagi uning tashkilotlari, rahbar organlarining vakolatlari va ularni tuzish tartibi.
6. Jamoat birlashmasi mablag`lari va uning vujudga kelish manbalari.
7. Jamoat birlashmasining manzilgohi.
8. Ustavga o`zgartirishlar kiritish tartibi.
9. Jamoat birlashmasi faoliyatini to`xtatish tartibi.

Xalqaro jamoat tashkilotlarining, respublika, viloyatlararo birlashmalarining ustavlari O`zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro`yxatga olinadi. Viloyat, tuman, shahar hududlarining doirasida amal qiluvchi birlashmalar viloyat hokimligi Adliya boshqarmalarida ro`yxatga olinadi. Jamoat birlashmalari va ularning tashkilotlari ustavi ro`yxatga olingandan boshlab yuridik shaxs huquqini oladi. Siyosiy partiyalar xo`jalik faoliyati bilan shug`ullanishlari mumkin emas.

O`z oldiga siyosiy maqsadlarni qo`ygan jamoat birlashmalari esa xo`jalik faoliyati bilan shug`ullanishi mumkin, lekin bu haqda ularning ustavlarida ko`rsatilishi kerak.

⁵⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги, “Сийсий партиялар тўғриси-да”ги, “Нодавлат ноижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонунлари.//”Норма” Юридик ахборот тизими. 2005 йил 1 апрелгача бўлган версияси.

Jamoat birlashmalari faoliyati asosan O`zbekiston Respublikasining «Jamoat birlashmalari to`g`risida»⁵⁵gi, «Siyosiy partiyalar to`g`risida»⁵⁶gi, «Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to`g`risida»⁵⁷gi, «Nodavlat notijorat tashkilotlari to`g`risida»⁵⁸gi qonunlari va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

6.12. Jamoat fondi – yuridik shaxs sifatida

FK, 75-moddada jamoat fondlarga quyidagicha ta'rif berilgan: fuqarolar va(yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo`shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko`zlaydigan, a'zolari bo`lmagan nodavlat notijorat tashkiloti jamoat fondi hisoblanadi⁵⁹.

Jamoat fondiga uning muassislari(muassisi) yoki vasiyat qiluvchi tomonidan o`tkazilgan mol-mulk fondning mulkidir. Fond muassislari(muassisi) yoki fond vasiyatnoma bo`yicha tashkil etilganda vasiyatnomani ijro etuvchi fondning majburiyatlari bo`yicha javob bermaydilar. Fond esa, o`z muassislari(muassisi) ning yoki vasiyatnomani ijro etuvchining majburiyatlari uchun javob bermaydi.

Jamoat fondining mol-mulkidan o`z ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda ma'muriy xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi. Jamoat fondi qonun hujjatlariga muvofiq, o`z ustavida nazarda tutilgan maqsadlarga to`g`ri keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanishga haqli. Jamoat fondlar tijorat tashkilotlari ustav fondidagi(ustav kapitalidagi) ishtiroki qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Jamoat fondlari har yili o`z faoliyati to`g`risida hisobot e'lon qilishi shart.

Jamoat fondini boshqarish tartibi va uning organlarini shakllantirish tartibi ustavi bilan belgilanadi.

Jamoat fond ustavida quyidagi ma'lumotlar bo`lishi kerak: Jamoat fondining ustavida fondning nomi, uning joylashgan yeri (pochta manzili), jamoat fondi faoliyatini boshqarish tartibi, fond organlarining tuzilishi, akolatlari va shakllantirilish tartibi, fond organlarining mansabdor shaxslarini tayinlash(saylash) va ularni lavozimidan ozod qilish tartibi, fondning mol-mulkini shakllantirish manbalari, fondning, uning vakolatxonalari

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 йил. 4-сон., 76-модда.

⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил. 2-сон., 36-модда.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 йил. 9-сон. 344-модда.

⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 йил. 5-сон. 115-модда.

⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2004 йил 30 апрелдаги таҳририда. Ушбу ўзгартириш 2004 йил 26 июндан амалга киритилди.

hamda filiallarining mol-mulkini boshqarish borasidagi huquq va majburiyatlari, fond vakolatxonalarini ochish va filiallarni tashkil etish tartibi, fondni qayta tashkil etish va tugatish tartibi, fond tugatilganida uning mol-mulkidan foydalanish tartibi, fondning ustaviga o`zgartirish va qo`shimchalar kiritish tartibi kabi masalalar.

Jamoat fondining ustavida fondning belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tkazilgan ramziy belgisining tavsifi, shuningdek, qonun hujjatlariga zid bo`lmagan boshqa qoidalar ham bo`lishi mumkin.

Jamoat fondlari asosan, FK va O`zbekiston Respublikasining «Nodavlat notijorat tashkilotlari to`g`risida»gi qonuni bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunlarning samarasi sifatida bugungi kunda mamlakatimizda yuzlab jamoat fondlar, shu jumladan, xorijiy mamlakatlarda joylashgan fondlarning filiallari yoki vakolatxonalari faoliyat yuritmoqda.

6.13. Muassasalar – yuridik shaxs sifatida

Davlat muassasalari yuridik shaxs sifatida davlat budjetida turadigan va mustaqil smetaga ega bo`ladigan davlat muassasalari ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lmagan faoliyat, chunonchi, ma'muriy idora etish yoki ijtimoiy-ma'naviy ishlarni boshqarishni amalga oshiradi. Bular jumlasiga mustaqil smetaga, rahbarlarni kredit taqsimlash huquqiga ega muassasalar (shifoxonalar, oliy o`quv yurtlari, teatrlar, sud-prokuratura va boshqalar) kiradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat muassasalari o`z nizomlari doirasida o`zlari yuritayotgan vazifalarni amalga oshirib, turli fuqarolik bitimlari tuzadilar, o`zlariga biriktirilgan mulkdan operativ boshqarish huquqi asosida foydalanadilar. Davlat organlari o`z qarzlari uchun javobgar bo`ladi. Biroq mablag`i yetmasa, belgilangan tartibda davlat ham uning uchun javobgar bo`lishi mumkin.

6.14. Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari – yuridik shaxs sifatida

O`zbekiston Respublikasining “Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari to`g`risida”gi qonuni takidlanganidek, fuqarolarning o`zini o`zi boshqarishi – bu fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlar bilan kafolatlangan, ularning o`z manfaatlaridan, tarixiy xususiyatlaridan, milliy va ma'naviy qadriyatlardan, mahalliy urf-odatlar va an'analardan kelib chiqqan holda mahalliy ahamiyatga ega bo`lgan masalalarni hal qilishlaridir.

Mahalliy o`zni o`zi boshqaruv organlari ichida mahalla alohida o`rinni egallaydi. O`zbekiston Respublikasida 1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan «Mulkchilik to`g`risida»gi qonunning 10-moddasida “Mahallalar egalik qiladigan, foydalanadigan va tasarruf etadigan mol-mulk mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati yoki ularning mushtarak daromadlari, shuningdek mazkur mol-mulkdan xo`jalik maqsadlarida foydalanishdan kelgan tushumlar, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari moddiy va xayriya yo`sinidagi yordamlari, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari beradigan moddiy va moliyaviy resurslar asosida vujudga keltirilgan mol-mulkdan iborat”, – deyiladi.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. O`zi saylab qo`ygan organlar mahalla mulkini to`la xo`jalik yuritish asosida egallaydi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

Yuqorida ta'kidlangan qoidalarga ko`ra mahallaga to`la yuridik shaxs huquqi berildi. Binobarin, mahalla turli fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtirok etishi mumkin.

6.15. Yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonlari

Yuridik va jismoniy shaxslar o`z vazifalarini amalga oshirish va aholiga yaqindan xizmat ko`rsatish maqsadlarida o`z filiallari (bo`limlari, idoralari, agentliklari)ni tashkil etishlari mumkin. Filial yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan hamda uning barcha vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini, shu jumladan vakolatxona vazifalarini bajaradigan alohida bo`linmasidir (FK, 47-modda, 2-band).

Filial yuridik shaxsning tarkibiy qismi bo`lib, mustaqil yuridik shaxs hisoblanmaydi va muayyan bir joyda yuridik shaxsning vazifalarni boshqarishga xizmat ko`rsatish maqsadida tuziladi.

Filiallar o`zlariga berilgan vakolatlar doirasida ba'zi yuridik harakatlarni qilishlari mumkin. Ammo bunday harakatlar natijasida olingan majburiyatlar yuzasidan yuridik shaxs mulkiy javobgar bo`ladi.

«Chet el investitsiyalari to`g`risida»⁶⁰gi O`zbekiston Respublikasi qonunining 7-moddasida ko`rsatilishicha, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar ushbu Qonun talablariga rioya etgan holda O`zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan sho`ba korxonalar, filiallar, shuningdek yuridik shaxs bo`lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo`limlar ochishi mumkin.

⁶⁰ Ўзбекистоннинг янги қонуни. 19-сон. -Т.: Адолат. 1998. -139 б.

Vakolatxona yuridik shaxsning u turgan yerdan tashqarida joylashgan, yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydigan va ularni himoya qiladigan alohida bo`linmadir. Qonunda boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, vakolatxona va filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi. Ular o`zlarini tashkil etgan yuridik shaxs tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadilar hamda u tasdiqlagan nizomlar asosida ish olib boradilar. Vakolatxona va filiallarning rahbarlari yuridik shaxs tomonidan tayinlanadi hamda uning ishonchnomasi asosida ish olib boradi (FK, 47-modda).

Vakolatxona va filiallar ularni tashkil etgan yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ko`rsatilgan bo`lishi kerak.

6.16. Yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko`rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlariga bo`lgan huquq

O`zbekiston Respublikasida tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmatlar ko`rsatadigan va xo`jalik-tijorat faoliyati bilan shug`ullanadigan hamda fuqarolik muomalasida qatnashadigan har bir yuridik shaxs o`zigagina xos tovar belgisi va xizmat ko`rsatish belgisiga ega bo`ladi. Bu belgilar bir yuridik shaxsning tovarlari va xizmatlarini o`zga yuridik shaxslarning turdosh tovarlari va xizmatlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardir.

Tovar belgisi sifatida so`zlar, tasvirlar, qabariq va boshqa belgilar yoki ularning jamlama ifodasi ro`yxatdan o`tkaziladi.

Tovar belgisini ro`yxatdan o`tkazish to`g`risidagi talabnoma yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan shaxsan yoki patent idorasida ro`yxatga olingan patent vakili orqali berilishi mumkin.

Jamoat manfaatlariga, insoniylik va axloq qoidalariga zid bo`lgan belgilar tovar belgisi yoki tovar belgisining qismi sifatida ro`yxatdan o`tkazilishiga yo`l qo`yilmaydi.

Tovar belgisining egasi ushbu belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda, shu jumladan, undan o`zga shaxslar foydalanishiga ruxsat berish yoki ta'qiqlab qo`yishda mutloq huquqqa egadir.

Tovar belgisidan qonunga zid ravishda foydalangan yuridik va jismoniy shaxslar O`zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq javobgar bo`ladilar.

O`zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari tovar belgilarini boshqa davlatlarda ro`yxatdan o`tkazish yoki xalqaro miqyosda ro`yxatdan o`tkazish huquqiga ega.

Chet el yuridik shaxslari xalqaro shartnomalarga yoki o'zaro hamkorlik asosida tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida nazarda tutilgan huquqlardan O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari bilan bab-baravar foydalana-dilar. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida O'zbe-kiston Respublikasi tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi qonundan farq qiluvchi o'zgacha qoidalar belgilangan bo'lsa, u holda xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Har bir mamlakat, mintaqa, ma'lum bir hudud o'z iqlimi, havosi, tuproq tarkibi, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy sharoitlari bilan o'ziga xosdir. Ba'zan bu o'ziga xoslik o'sha hudud doirasida ishlab chiqariladigan tovarlar, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatning o'ziga xos alohida sifat belgilariga ega bo'lishini ta'minlaydi. Boshqa joydagi aynan o'shanday ishlab chiqilgan tovarlar, bajariladigan ishlar yoki ko'rsatiladigan xizmatlar o'shanday sifatga, belgilarga ega bo'lmaydi. Binobarin, ma'lum geografik hududning tabiiy sharoitlari yoki boshqa omillar (asosan o'sha joyda yashovchilarning kasbi malakasi, mahorati) bilan uzviy bog'liq ravishda tayyorlangan tovarlar boshqa joyda tayyorlangan aynan shunday tovarlarga nisbatan xaridorgir, yuqori sifatli, alohida xususiyatli, raqobatbardoshli hisoblanadi. Bozorda ushbu tovar tayyorlangan joyning nomi tovarning ma'lum sifati, xususiyatga ega ekanligi haqida o'ziga xos sertifikat hisoblanadi. Masalan, «Borjomi», «Yessen-tuki», «Toshkent» suvlari, Uchqora mayizi, Urgut tamakisi, Yangiqo'rg'on anjiri, Quva anori va h.k. Ba'zan tovar tayyorlangan joyning tabiiy shartsharoitlari emas, balki o'sha joyda yashovchi aholining ma'lum bir kasbxunarga, mahsulot tayyorlashga bo'lgan alohida mahorati, malakasi ushbu tovarning sifatini belgilashda alohida muhim omil bo'lishi ham mumkin. Masalan: Chust pichog'i, Samarqand noni, Xiva gilami va h.k.

Tovar chiqarilgan (tayyorlangan) joy nomi sifatida mamlakat nomi ishlatilishi (Braziliya kofesi, Eron gilami, Gruziya choyi), aholi punkti yoki mintaqaviy hudud nomi (Toshkent suvi, Chust pichog'i) umuman, qandaydir geografik obyekt nomi (masalan, Tyan-Shan suvi) qo'llanilishi mumkin. Bunday maqsadlarda o'sha geografik obyekt tarixiy nomi ishlatilishi mumkin (Shampan sharobi, Kogor sharobi va h.k.) Bunda eng asosiysi o'sha joyda ishlab chiqarilgan tovarning yuqori sifati, alohida belgilarga ega ekanligi va xuddi shu holat tovarlar bozorida, xaridorlar orasida ma'lum ahamiyatga ega ekanligidir⁶¹.

⁶¹ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқи мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2003. -93 б.

Tovarlarning kelib chiqish mamlakatlarini aniqlash qoidalarini 1988-yil 8-aprelda Adliya vazirligi tomonidan ro`yxatga olingan⁶².

Tovar kelib chiqqan joy nomi O`zbekiston Respublikasi Patent idorasi ro`yxatidan o`tkazdiriladi⁶³. Bunda asos bo`lib FK 1108-moddaning ikkinchi qismida belgilangan talablarga ishlab chiqariladigan tovarning javob berishi va ayni o`shanday tovar ishlab chiqaruvchining o`sha hudud doirasida faoliyat yuritishi hisoblanadi (Masalan, Surxondaryoda faoliyat yuritayotgan hunarmand o`z mahsulotini Chust pichog`i deb bozorda sotishi maqsadga muvofiq emas).

Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi guvoxnomasi 10 yil muddatga beriladi, bu muddat tugagach uzaytirilishi mumkin.

Dunyoning deyarli barcha davlatlarida tovarlarni chiqarilgan joylar nomlaridan g`ayriqonuniy foydalanish, bu joylar nomlari haqida noto`g`ri yoki yolg`on ma'lumot berish g`irrom raqobatning ko`rinishlaridan hisoblanadi va tegishli javobgarlik choralari (zararlarni to`latish, hududiga olib kelishni ta'qiqlash, arest solish, tovarlarni yo`q qilib tashlash va h.k.) qo`llaniladi. O`zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to`g`risida»gi 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan qonunning 8-modda asosan yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalarida va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovar sotish, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi xususida iste'molchini chalg`itish insofsiz raqobat hisoblanadi va ta'qiqlanadi.

⁶² Правила определения страны происхождения товаров. //Оптовик. №3 (30.07.98) -65-66 б.

⁶³ Аслида рўйхатга олишни вилоят хокимликларига топшириш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Yettinchi bob
**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI – FUQAROLIK-HUQUQIY
MUNOSABATLAR SUBYEKTI SIFATIDA**
7.1. Umumiy qoidalar

O`zbekiston Respublikasining mustaqil davlat deb e`lon qilinishi, uning xalqaro huquq subyekti, mustaqil suveren davlat sifatida tan olinishi O`zbekistonning o`z boyligini o`zi mustaqil tasarruf qilish imkoniyatini berdi. Endilikda bozor iqtisodiyoti sharoitiga o`tayotgan O`zbekiston Respublikasi iqtisodiy aloqalarning turlari va shakllarini mustaqil belgilash imkoniyatiga ega bo`ldi. Darvoqe, O`zbekiston mustaqilligining moddiy asosi ham uning mol-mulkidir⁶⁴.

O`zbekiston Respublikasi o`ziga mulk huquqi asosida tegishli bo`lgan obyektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o`zaro foydali hamkorlik o`rnatishga, bunday hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan jami amaliy harakatlarni ro`yobga chiqarish uchun foydalanadi.

Ma'lumki, davlatning siyosiy tashkilot sifatidagi asosiy ijtimoiy vazifasi jamiyatdagi mavjud subyektlarning, ya'ni turli guruhlar, millatlar va elatlar, kishilar o`rtasidagi jipslikni ta'minlashdan iborat. Shu ma'noda barcha huquqiy demokratik davlatlarda bo`lgani singari O`zbekiston Respublikasida ham O`zbekiston, uning xalqi nomidan faqat u saylagan Oliy Majlis va Prezidentgina ish olib borishi mumkin (O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 10-modda). Manbalar mavzusida ayganimizdek, Konstitutsiya normalari joriy qonun hujjatlarida to`ldirib boriladi. Jumladan, yuqoridagi norma FK, 214-moddasida yanada mustahkamlanib, shunday deyiladi: "Respublika mulki bo`lgan mol-mulkni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, O`zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar (qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa) tasarruf qiladilar". Amalda davlat nomidan yuqoridagi normadan kelib chiqib, turli vazirlik, davlat qo`mitalari, davlat tashkilotlari qatnashishi mumkin. Jumladan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 21-fevraldagi farmoniga muvofiq, O`zbekiston Respublikasining yagona tashqi iqtisodiy siyosatini o`tkazish, tashqi bozorda umumdavlat manfaatlarini ta'minlash, chet mamlakatlardan bilan iqtisodiy, texnikaviy va savdo hamkorligi samaradorligini oshirish, bu sohada boshqaruvni takomillashtirish va xalqaro miqyosdagi

⁶⁴ O`zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligi Asoslari to`g`risidagi Konstitutsiyaviy qonunidan. 1991 yil 31 avgust. Hujjatlar. -T.: O`zbekiston. 1999.

samarali ishda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga zarur shart-sharoit yaratish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tashkil etildi⁶⁵. Keyinchalik bu vazirlik Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, bugungi kunda esa ushbu vazirlik O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 21-iyuldagi PF-3631-sonli Farmoni bilan Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi etib qayta tashkil etildi⁶⁶.

O`zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolarining huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida bevosita o`zaro foydali aloqalarni o`rnatish maqsadida xorijiy davlatlarda, xalqaro tashkilotlar huzurida O`zbekiston Respublikasining savdo vakolatxonalari ta'sis etiladi. Bu vakolatxonalar o`z faoliyatida O`zbekiston Respublikasi qonunlariga, o`zlari to`g`risidagi Nizomga, shuningdek O`zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo`lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Chet eldagi vakolatxonalar to`g`risidagi Nizom O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Shu munosabat bilan O`zbekiston Respublikasi o`z mulkini egallash, foydalanish va tasarruf etish yuzasidan fuqarolik huquqining mustaqil subyekt sifatida mamlakat ichida va xorijda chet davlatlar va boshqa subyektlar bilan bo`ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashib, o`z nomidan harakat qiladi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aytilganidek, O`zbekiston – suveren demokratik respublika degan nom bilan mustaqil davlat bo`lib, o`zining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshiradi (1, 2-moddalar).

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi.

Davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo`linmasdir. Shunga binoan davlat fuqarolik-huquqiy munosabatda yakka va yagona subyekt (fuqarolar va yuridik shaxslar kabi ko`p va turli xil emas) deb qaraladi.

O`zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqining boshqa subyektlari bilan teng huquqli ishtirokchi hisoblanadi.

Davlat – oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo`lganligi tufayli fuqarolik-huquqiy munosabat subyekt sifatida o`ziga xos xususiyatlarga ega. Chunonchi:

⁶⁵ O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari. 1-son. -T.: "Adolat". 1992. 64 b.

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 й., 28-29-сон., 206-модда.

1. Davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlari subyekti sifatida fuqarolik huquqi subyektlari amal qiladigan qonunlarni o`zi belgilaydi.

2. Davlat organlari fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi bo`ladigan hujjatlar chiqarishi mumkin (FK, 8-modda, 2-band).

3. Davlat immunitetdan foydalanadi, ya'ni, davlat mol-mulkidan haq undirishga davlat organlari rozi bo`lgandagina yo`l qo`yiladi.

4. Huquq va muomala layoqatini cheklash bo`yicha boshqa subyektlarga taalluqli bo`lgan qoidalar davlatga nisbatan tadbqiq etilmaydi.

Biroq ayni paytda, davlatning huquqlari mutloq cheksiz ham emas. Masalan, davlat shaxsiy huquqlarga ega bo`lmaydi. Binobarin, davlat alohida xususiyatlarga ega bo`lgan subyektdir.

7.2. O`zbekiston Respublikasi – mamlakatning ichki oborotida fuqarolik–huquqiy munosabatlarning subyekti

O`zbekiston Respublikasi FK, 79-modda asosan davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan bab-baravar asoslarda ishtirok etadi. Davlatning mamlakat ichki oborotidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtiroki quyidagilarda namoyon bo`ladi:

a) davlat o`ziga qarashli mol-mulkka nisbatan mulkdor sifatida harakat qilganida;

b) egasi bo`lmagan yoki egasi noma'lum bo`lgan ashyo egasiz hisoblanib, u sud qarori bilan davlat egaligiga o`tkazilganida (FK, 191-modda);

v) Fuqarolik kodeksining 193-moddasi, 2-bandiga binoan ashyoni topib olgan shaxs topilgan ashyoni mulk qilib olishdan bosh tortsa, ashyo davlat mulkiga o`tganda;

g) har bir fuqaro vasiyat bo`yicha o`zining butun mulkini yoki uning bir qismini davlatga vasiyat qilib meros tariqasida qoldirishida (FK, 1120-modda);

c) O`zbekiston Respublikasi davlati huquq subyekti sifatida ba'zi fuqarolik-huquqiy xarakterda bo`lgan kredit munosabatlarida, masalan, davlat zayomi obligatsiyalarini sotishida, qarz shartnomasida ishtirok etganida;

d) tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizotiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tushdagi boshqa vazifalarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko`zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to`lagan holda qonun hujjatlarida belgilan-

gan tartibda va shartlar asosida olib qo`yilishida (rekvizitsiya). Bunda rekvizitsiya o`tkazilishiga sabab bo`lgan vaziyatlarning amal qilishi to`xtaganidan keyin rekvizitsiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o`ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli ekanligida (FK, 203-modda);

e) mol-mulk musodara qilinganida, ya'ni, qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning hukmi (qarori) ga muvofiq jinoyat yoki o`zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to`lamasdan mulkdordan olib qo`yilishida (FK, 204-modda);

j) davlat ba'zi hollarda mualliflikka oid huquqiy munosabatlarda, masalan, asarni nashr etish huquqini sotib olganida, ixtirochilik munosabatlarida ixtiroga bo`lgan patentni sotib olganida huquq subyekti sifatida ishtirok etishida. Bunday huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi natijasida olingan daromadlar ham davlat budjetiga o`tkaziladi. Shu bilan birga, davlat mablag`lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk obyektiga nisbatan ham davlat mulk huquqini qo`lga kiritadi;

z) davlat, shuningdek konsessiya munosabatlarida ham qatnashada; Unga ko`ra, davlat chet el firmasi xususiy shaxs bilan kelishib olingan shartlar asosida muayyan xo`jalik faoliyatini amalga oshirish; yer osti boyliklarini ishlab chiqarish va foydali qazilmalarni kavlab olish, korxonalar qurish va eksploatatsiya qilish hamda boshqa huquqlarni beradi;

i) davlat chet mamlakatlarda ko`chmas mulkni sotib olishida va h.k.

Davlat o`zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo`yicha o`z mulki bo`lgan mablag`lari bilan javob beradi.

Fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan yuqorida aytganimizdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa organlar ishtirok etadilar.

Mamlakat ichidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, ya'ni, uning ichki oborotida davlat nomidan aksariyat hollarda O`zbekiston Respublikasining tegishli vazirliklari va davlat qo`mitalari qatnashadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda, O`zbekiston Respublikasi davlati nomidan harakat qiluvchi organlar tizimida O`zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo`mitasi va Moliya vazirligi, Markaziy bank alohida mavqega ega. Masalan, davlat nomidan davlat mulkini idora etadigan va boshqaradigan organ O`zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash qo`mitasidir. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to`g`risidagi 1991- yil 19-noyabr qonuniga binoan bu organ:

–mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan bog`liq bo`lgan munosabatlarni davlat nomidan amalga oshiradi;
–xususiylashtirish to`g`risidagi bitimlarni tuzadi;
–xususiylashtirish va ijaraga berish bilan bog`liq bo`lgan boshqa huquqiy munosabatlarni amalga oshiradi.

Davlat idoralarini fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki ikki xil ko`rinishda bo`ladi:

1. Davlat nomidan ishtirok etish. Bunda – muayyan organ davlat nomidan harakat qiladi va davlat uchun huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi (Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining chet el kompaniyasi bilan tuzgan shartnomasi bunga misol bo`la oladi).

2. Davlat organi fuqarolik muomalasida o`z nomidan harakat qiladi. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Ishlar boshqarmasining do`konlardan idora jihozlarini sotib olishi. Bunda faqat Oliy Majlisga birlashtirilgan mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Davlat ba'zi hollarda subyekt sifatida o`zining mansabdor shaxslari yoki organlari tomonidan yetkazilgan mulkiy zararni to`lashda javobgar bo`ladi (masalan, dastlabki tergov, tergov, prokuratura, sud organlarining mansabdor shaxslari fuqarolarga nisbatan qilgan g`ayriqonuniy harakatlari natijasida ularga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo`ladilar).

O`zbekiston Respublikasi FK, 15-moddada aytilganidek, davlat organi yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g`ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo`lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar davlat tomonidan to`lanishi kerak.

7.3. O`zbekiston Respublikasi – mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi

O`zbekiston davlati tashqi oborotda ham mustaqil huquq subyekt sifatida ishtirok etadi.

O`zbekiston Respublikasi o`ziga mulk huquqi asosida tegishli bo`lgan obyektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o`zaro foydali hamkorlik o`rnatishda, bunday hamkorlikni rivojlantirishda barcha amaliy harakatlarni ro`yobga chiqarish uchun foydalanadi.

O`zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi davlat organi bo`lib, respublikaning barcha tashqi iqtisodiy aloqalarni koordinatsiya qiladi, tartibga soladi, nazorat qiladi va boshqa-

radi. O`zbekiston Respublikasi hududidan tashqari va xorijda respublika nomidan barcha tashqi iqtisodiy masalalar bo`yicha uning manfaatlarini ko`zlab harakat qilish bilan birga O`zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni ham o`z zimmasiga oladi. Agentlik o`zining faoliyatini bevosita O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rahbarligida amalga oshiradi. Agentlik yagona tashqi iqtisodiy siyosat yuritish va uni rejalashtirish strategiyasini shakllantirish uchun umumdavlat manfaatlarini ham tashqi bozorda ta'minlash, xorijiy mamlakatlar bilan bo`ladigan iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, savdo, sport, sayyohlik va boshqa munosabatlarni rivojlantirish, bu sohada boshqaruvni takomillashtirish va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining samarali ishlashi uchun zarur bo`lgan sharoitlarni ta'minlash maqsadida tuzilgan.

O`zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida vazirlikning vakolatlarini olgan boshqarmalar, ular qoshida tuzilgan xo`jalik hisobidagi tijorat tuzilmalari, filiallari, respublika hududidami yoki xorijiy mamlakatlar hududida bo`lishidan qat'i nazar, xorijiy mamlakatlarda joylashgan vakolatxonalari, respublikaning xo`jalik hisobidan tashqi iqtisodiy va tashqi savdo birlashmalari, firmalari, tijorat-reklama markazi, transport vakolatxonasi va boshqa yuridik shaxs huquqiga ega bo`lgan tashkilotlar vazirlik tizimini tashkil qiladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o`zining butun faoliyatini O`zbekiston Respublikasining yagona iqtisodiy siyosatiga muvofiq va O`zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi rahbarligida amalga oshiradi.

Boshqarmalar mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida mushtarak ish olib boradilar.

Vazirlik o`z tarmog`idagi xo`jalik hisobida ish olib borayotgan va boshqa tashqi iqtisodiy tashkilotlarning majburiyatlari bo`yicha bu tashqi iqtisodiy tashkilotlar esa agentlikning majburiyatlari bo`yicha javobgar bo`lmaydilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi O`zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar bilan bo`ladigan barcha iqtisodiy munosabatlarida asosiy rol o`ynaydi va Respublika nomidan ish olib boradi.

Vazirlik o`zining ish faoliyatida Tashqi ishlar vazirligi, Markaziy bank bilan uzviy hamkorlik qiladi. Tashqi Ishlar vazirligi tizimida xalqaro shartnomalar bo`limi bo`lib, u respublika hukumatining barcha shartnoma-

larini ishlab chiqishda vazirlik bilan hamkorlik qiladi. Shuningdek, iqtisodiy aloqalarga tegishli shartnomalarni amalga oshirish uchun uning nusxalarini Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga yuboradi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vaziri respublika hukumatining vakolatiga muvofiq xorijiy mamlakatlar bilan, ularning yuridik va jismoniy shaxslari bilan tuziladigan xalqaro shartnomalarni imzolashi, xalqaro anjumanlarda uning nomidan vakil bo`lib ishtirok etishi mumkin.

O`zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolarining qonuniy huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy sohada bevosita o`zaro foydali aloqalarni o`rnatish maqsadida xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar huzurida O`zbekiston Respublikasining savdo yoki o`zga vakolatxonalarini ta'sis etiladi. Bu vakolatxonalar o`z faoliyatida O`zbekiston Respublikasi Qonunlariga, o`zlari to`g`risidagi Nizomga, shuningdek, O`zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo`lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. Chet eldagi vakolatxonalar to`g`risidagi Nizom O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

FK, 80-modda binoan Davlat o`zi tuzgan yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgar bo`lmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari). Davlat majburiyati yuzasidan yuridik shaxs ham javobgar bo`lmaydi. Ushbu qoidalar davlat tuzgan shartnoma asosida yuridik shaxsning majburiyatlari bo`yicha o`z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) yoki mazkur yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo`yicha o`z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) hollarga taalluqli emas.

Sakkizinchi bob

FUQAROLIK HUQUQINING OBYEKTALARI

8.1. Fuqarolik huquqi obyektlari tushunchasi va turlari

Huquqiy munosabatlarning obyekti huquq subyektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan narsalardir.

O'zbekiston Respublikasi FK, 81-modda asosan fuqarolik huquqlarining obyektlari jumlasiga:

- ashyolar;
- mol-mulklar;
- pullar va qimmatli qog'ozlar;
- ishlar va xizmatlar;
- intellektual faoliyat natijalari;
- shaxsiy nomulkiy huquqlar kiradi.

Umumiy holda fuqarolik huquqining obyektlarini ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lish mumkin.

Boshqacha aytganda, jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odob-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki ta'qiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va moddiy qiy-matliklar qadriyatlar boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining obyekti bo'la oladi.

8.2. Ashyolar – fuqarolik huquqining obyekti sifatida

Fuqarolik huquqlarining obyektlaridan biri hisoblangan ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin.

Ashyolar xalq farovonligi uchun, respublika fuqarolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Fuqarolik huquqida ashyolar jonli ashyolar ham, masalan, uy hayvonlari, jonsiz ashyolar ham, shuningdek, uy-joylar, ishlab chiqarish qurollari, asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar va boshqa narsalar insonlarning yashashi uchun muhim ahamiyatga egadir.

Huquq subyektlarining muayyan ashyo to'g'risidagi, jumladan, ashyodan foydalanish tartibi va uni tasarruf etish usullari to'g'risidagi xatti-harakatlarini belgilaydigan huquq normalarining yig'indisiga ashyo haqidagi qoida deb aytiladi. Ashyolarning jamiyatdagi tayinlanishlariga qarab, ularning har qaysisi uchun turlicha huquqiy qoida, masalan, yerdan

foydalanish qoidasi, korxonalardan foydalanish, ularni tasarruf etish kabi qoidalar belgilanadi.

Fuqarolik huquqida ashyolar o`zlarining iqtisodiy tayinlanishlariga, shuningdek huquq normalarida aks ettirilgan jismiy va boshqa xususiyatlarga qarab bir necha turga bo`linadi (klassifikatsiya qilinadi).

Ashyolarning muayyan xususiyatlari yuzasidan ham maxsus qoidalar belgilanishi mumkin. Masalan, o`zining xususiyatlari bo`yicha tevarakatrofdagilar uchun xavf tug`diradigan ashyolar, ya'ni xavfli xossalarga ega ashyolar (portlovchi moddalar, qattiq ta'sir qiluvchi zahar kabilar) to`g`risida alohida qoidalar belgilangan (FK, 883-modda). Bunday ashyolarni erkin olish va sotishga yo`l qo`yilmaydi. Muomalada bo`lishga yo`l qo`yilmaydigan fuqarolik huquqlari obyektlarining turlari (muomaladan chiqarilgan obyektlar) qonunda to`g`ridan-to`g`ri ko`rsatilgan bo`lishi kerak (Masalan, O`zbekiston Respublikasi «Mulkchilik to`g`risida»gi qonunining 19-moddasi 1-bandida ko`rsatilgan va O`zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanuvchi obyektlar). Shuningdek, bunday turkumdagi ashyolar O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustda qabul qilingan «Alohida turdagi korxonalar va mol-mulklarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ayrim masalalari to`g`risida»⁶⁷gi qarorida ham mustahkamlangan.

Muayyan muomala ishtirokchilarigagina qarashli bo`la oladigan yoki muomalada bo`lishga maxsus ruxsatnoma bilan yo`l qo`yiladigan (muomalada harakatlanishi cheklangan obyektlar) fuqarolik huquqi obyektlari turli qonunlarda ko`rsatilgan tartibda belgilanadi (masalan, yopiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalari fond birjasida erkin sotilishi mumkin emas, ov miltig`i faqat ruxsat olish va ro`yxatdan o`tish tartibida jismoniy shaxs egaligiga o`tishi mumkin va h.k.). Binobarin, qonun birinchi navbatda ashyolarni muomalada bo`lish xususiyatiga qarab farqlaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va tashkilotlar egaligida bo`lishi mumkin emas. Yuqorida ko`rsatilganidek yer, yer osti boyliklari, suv va o`rmonlar davlatga xos mulk bo`lganligidan ular faqat foydalanishgagina berilishi mumkin. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va boshqa tashkilotlarga sotilishi mumkin emas. Bu ashyolar garovga qo`yilmaydi va kreditorlarning talablarini qondirish uchun ular hisobidan haq undirilmaydi.

Agar fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyo qonuniy asoslarga ko`ra fuqarolarning mulki bo`lib qolsa, ya'ni fuqarolarning tasarrufiga

⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. 9-сон. 194-модда. Ўзбекистон-нинг янги қонуллари. 11-сон. -Т.: Адолат. 1996. -161-166 б.

o`tsa, u holda fuqaro ushbu fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni o`zidan begonalashtirish choralari ko`rishi lozim. Masalan, general vafotidan so`ng uning o`g`liga, generalga sovg`a qilingan pistolet meros bo`lib o`tadi. Bunda o`g`li fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni qonuniy asoslarda qo`lga kiritdi. Shundan so`ng, u bu ashyo haqda tegishli harbiy bo`limga xabar beradi va vakolatli davlat organi pistoletning bahosini to`lab, uni merosxo`rdan sotib oladi.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli bo`ladi.

Ba'zi ashyolar xalq xo`jaligi uchun bo`lgan ahamiyati, davlat xavfsizligi nuqtai nazaridan yoxud boshqa asoslar bo`yicha faqat alohida ruxsat bo`yicha olinishi, sotilishi mumkin. Bunday narsa (ashyo)larning ro`yxati, shuningdek ularga ruxsat berish tartibi maxsus qonunlar bilan belgilanadi. Maxsus ruxsatlar bo`yicha olinishi mumkin bo`lgan narsalar jumlasiga: qurol va o`q-dorilar, portlovchi va radioaktiv moddalar, qattiq ta'sir qiladigan zaharlar, muhr va shtamplar kiradi.

Valuta qimmatliklari: chet el valutasiga (banknotlar, qog`oz pullar, tanga-chaqalar); chet el valutasiga hisobida yozilgan to`lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditiv va boshqalar); bankning chet el valutasiga sotib olinadigan va shunday valutaga almashtirish huquqiga ega bo`lgan so`m hisobidagi to`lov hujjatlari (cheklar va boshqalar); har qanday shakl va holatdagi qimmatbaho metallar: oltin, kumush, platina guruhiga kiruvchi metallar (palladiy, iridiy, radiy, ruteniy va osmiy); xom va ishlangan shakldagi qimmatbaho tabiiy toshlar (olmos, gavhar, la'l, zumrad, saprif, marvarid va boshqalar) O`zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda va doiralardagina oldi-sotdi predmeti bo`lishi mumkin. Mazkur qimmatbaho metal va toshlardan yasalgan zargarlik va boshqa maishiy buyumlar hamda shunday buyumlarning siniq parchalari bundan mustasnodir.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar doirasi nihoyatda keng bo`lib, bular jumlasiga xilma-xil buyumlar kiradi. Ular quyidagicha tasniflanadi:

Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar (FK, 89-modda): iste'mol qilinadigan ashyolar bir karra foydalanish natijasida butunlay yo`qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o`zgaradigan narsalar (masalan, oziq-ovqat, xom-ashyo kabilar) dir.

Iste'mol qilinmaydigan ashyolar birmuncha uzoq vaqt davomida o`zining sifatini saqlaydigan narsalardir. Bunday ashyolar odatda qayta-qayta foydalanishga mo`ljallangan bo`ladi. Qayta-qayta foydalanish

davomida iste'mol qilinmaydigan ashyolarning yemirilishi ham asta-sekin kechadi. Iste'mol qilinmaydigan ashyolar jumlasiga: binolar, uskunalar, transport vositalari va h.k.lar kiradi.

Xususiy va turga xos alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar: xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar alohida faqat o'zlarigagina xos belgilari va o'ziga xos, yolg'iz sifatlari bo'lgan ashyolar hisoblanadi. O'zining belgilari bilan boshqa o'xshash ashyolarda ajralib turadigan narsalar, masalan, ma'lum ko'chadagi, ma'lum sonli uy-joy xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'la oladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar jumlasiga noyob, ya'ni o'zi bir dona bo'lgan ashyolar ham kiradi. Masalan, jahon birinchiligida chempion bo'lgan ot, ko'hinur olmosi va shu kabilar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqa ashyolardan muayyan usulda belgi qo'yish yoki muhr bosish, raqam qo'yish bilan farqlanadi.

Shu o'rinda pulning qaysi turdagi ashyoga mansubligi xususidagi masalaga e'tibor qaratish zarur. Zero, ko'pchilik holatlarda pulning xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi degan savol tug'iladi.

Bir tomondan qaraganda, pullarda muayyan belgi va raqam qo'yilgani uchun uni xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo deyish mumkin. Ikkinchi tomondan qaraganda, pullar bir turga xos, ya'ni ularning barchasi bitta vazifani – to'lov ekvivalenti vazifasini bajaradi.

Pulning ashyolarning qaysi turiga (xususiy yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga) mansubligi masalasiga javob FK, 87-modda 2-qismida ifodalangan. Ushbu normaga muvofiq, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar boshqasi bilan almashtirib bo'lmaydigan ashyolardir. Pullarni esa boshqasi bilan almashtirish mumkin (masalan, yirik pulni mayda pulga va aksincha).

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar, son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar hisoblanadi. Masalan, 100 dona shifer, 100 metr chit, 100 tonna paxta va hokazo. Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqasi bilan almashtirsa bo'ladigan ashyolardir. Shuning uchun ham bunday ashyolarga nisbatan ***persona non grata***ning (ya'ni, tur nobud bo'lmaydi) qoidasi qo'llaniladi. Fuqarolik huquqida ashyolarning xususiy va turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga bo'linishi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, majburiyatlarni ijro etishda, burchni natura hoida bajarilishida bunday bo'linishning o'rni beqiyos.

Bo`linadigan va bo`linmaydigan ashyolar. Bo`lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o`zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o`zining xo`jalik (maqsadli) ahamiyatini yo`qotmaydigan ashyo bo`linadigan ashyo hisoblanadi. Masalan: bir qop un, bir qop kartoshka, bir bidon paxta yog`i kabi.

Bo`linmaydigan ashyolar bo`lish natijasida qismlari dastlabki ashyo (butun) ning xossalarini yo`qotadigan, uning xo`jalik (maqsadli) ahamiyatini o`zgartiradigan ashyo bo`linmaydigan ashyo hisoblanadi (FK, 88-modda). Bo`linmaydigan ashyolarga shkaf, stol, televizor kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqida ashyolarning asosiy va mansub ashyolarga bo`linishi ham (FK, 90-modda) huquqiy ahamiyatga egadir. Mansub ashyo deb asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo`jalik maqsadi jihatidan u bilan bog`liq bo`lgan narsalarga aytiladi. Masalan, asosiy ashyo qulf bo`lsa, unga mansub ashyo kalitdir.

Mansub ashyo, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo`yilmagan bo`lsa, asosiy ashyoning taqdiriga bog`liq bo`ladi. Binobarin, asosiy ashyo to`g`risidagi shartlar mansub ashyoga ham doirdir. Masalan, birovning egaligiga yoki vaqtincha foydalanishiga asosiy ashyo o`tsa, mansub ashyo ham u bilan birga o`tadi. Ammo qonun yoki shartnomada boshqacha hollar ham belgilanishi mumkin, ya'ni asosiy ashyo birovga o`tkazilganda mansub ashyoning qoldirilishi to`g`risida alohida keli-shuv ham bo`lishi mumkin.

Mansub ashyodan uning tarkibiy qismini ajratish kerak. Ashyodan uni zararlantirmay va qiymatini jiddiy ravishda tushirmay ajratilishi mumkin bo`lmagan har narsa ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, velosipedning nasosi mansub ashyo bo`lsa, avtomashinaning radiatori ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Murakkab ashyolar. Agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo`yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi. Murakkab ashyo xususida tuzilgan bitim, agar shartnomada boshqacha tartib belgilab qo`yilgan bo`lmasa, uning tarkibiy qismlariga taalluqli bo`ladi (FK, 91-modda).

Ba'zi ashyolar hosil va daromad beradigan ashyolar bo`lishi va shu tufayli bu hosil va daromatlardan foydalanish, ularni tasarruf etish to`g`risidagi ishni hal etish masalasi qo`yilishi mumkin. Ashyoning hosil va daromadlari to`g`risida Fuqarolik kodeksining ba'zi moddalarida ko`rsatma beriladi. Jumladan, FK, 230-moddada mulkni birovlarining qonunsiz

egallashidan talab qilib olishda daromad va xarajatlarning to'lanishi aytiladi.

Ashyodan keladigan hosil va daromadlar, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lsa, ashyo egasiga tegishlidir (FK, 92-modda).

8.3.Mol-mulklar – fuqarolik huquqining obykti sifatida

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obykti bo'lib ko'ringan mulk tushunchasi to'g'risida to'xtalib, shuni aytish kerakki, ba'zi hollarda ashyo narsalarni mulk deb atalsa ham mol-mulk atamasining ma'nosi birmuncha keng bo'lishini bilamiz.

Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki tashkilotga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashylar yoki ashylarning yig'indisi nazarda tutiladi.

Mol-mulk tarkibiga majburiyat huquqi, mualliflik va ixtirochilikka oid mulkiy huquqlar, oila huquqi bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlardan kelib chiqadigan mulkiy talablar, qarz berilishida olingan tilxatlar ham kiradi.

Demak, mol-mulk bu munosabatdir. (bu haqda mulk huquqi va boshqa ashylvoy huquqlar mavzusida yanada batafsil to'xtaymiz).

Mol-mulk atamasi cheklangan holda, tor ma'noda sharh qilingan taqdirda, faqat ma'lum shaxsga tegishli mulkiy huquqlarning aktivinigina (mulkni talab qilish huquqlarinigina) o'z ichiga oladi. Agar "mol-mulk" atamasi keng ma'noda sharhlansa, shaxsning faqat huquqlarigina, ya'ni aktivinigina nazarda tutilmay, balki uning uchinchi shaxs oldida bo'lgan majburiyatlari, ya'ni passivi ham nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi FK, 83-moddadasi mol-mulk turlari ko'rsatilgan. Unga asosan mol-mulk ko'chmas va ko'char mulkka bo'linadi.

Ko'chmas mulk yer uchastkalari va yer osti boyliklari, ko'p yillik dov-daraxtlardan iborat. Ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq huquqlarni olish yoki begonalashtirish FK, 84-moddada belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. FK, 83-moddasi 3-qismida qonunda boshqa mol-mulk ham ko'chmas mol-mulk qatoriga kiritilishi mumkinligi belgilangan. Shunga binoan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-dekabrdagi 478-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan binolar va inshootlarni baholash, qayta baholash to'g'risida"gi Nizomda turar joylar, kvartiralar, bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari a'zolarining bog' uychalari, garaj-

lar va boshqa imoratlar hamda inshootlar ham jismoniy shaxslarning mol-mulki hisoblanadi⁶⁸.

Ko`chmas mulk bilan bog`liq asosiy xususiyat shundaki, u yer bilan bog`liq bo`lib, bir joydan ikkinchi joyga ko`chirish natijasida o`z hususiyatini yo`qotadi.

Vazifasiga va tayinlanish maqsadiga zarar yetkazmagan holda bir joydan ikkinchi joyga ko`chirilishi mumkin bo`lgan mol-mulk ko`char mulk jumlasiga kiradi. Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari ko`char mulkka bo`lgan huquqlarni davlat ro`yxatidan o`tkazish talab etilmaydi.

8.4. Pullar va qimmatli qog`ozlar – fuqarolik huquqining obyekt sifatida

Pul ham fuqarolik huquqining obyektidir. Pul mamlakatning xo`jalik hayotida, xususan, savdoda katta ahamiyatga ega. Pul o`zining uzoq davom etgan tadrijiy rivojlanishida, mol-hol, zaytun yog`i, oltin va kumush yombisi ko`rinishidagi ayirboshlash vositalaridan hozirgi elektron pullarga, kredit kartochkalariga qadar bo`lgan yo`lni bosib o`tdi. Pul bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim qurollaridan biri hisoblanadi.

Mustaqil davlatning asosiy atributlaridan biri – bu uning milliy valutasidir. Shu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning gultoji O`zbekiston Respublikasining milliy valutasini – so`mni muomalaga kiritish bo`ldi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyundagi “O`zbekiston Respublikasining milliy valutasini muomalaga kiritish to`g`risida”gi Farmoni bilan O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-modda, “O`zbekiston Respublikasi Davlat Mustaqilligining Asoslari to`g`risida”gi Qonunning 11-modda va O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 3-sentabrdagi 952-XII son qaroriga muvofiq 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O`zbekiston Respublikasining hududida 1000 so`m pul kuponga bir “So`m” nisbati bilan O`zbekiston Respublikasining milliy valutasini – “So`m” muomalaga kiritildi.

O`zbekiston Respublikasining milliy valutasini – “So`m” O`zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1,3,5,10,25,50, 100, 200, 500, 1000 so`m bo`lgan bank qog`oz pullar “banknotalar” va 1,3,5,10,20,50 “Tiyin”, 1,5,10,25,50 so`m bo`lgan metall tanga-chaqalar holida naqd pul muomalasiga chiqarildi.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг қарорлари тўплами. 1995. 12-сон. 49-модда.

Mazkur Farmonning 4-bandiga muvofiq 1994-yilning 1-iyulidan boshlab O`zbekiston Respublikasi hududida “So`m” mulkchilik shaklidan qat`i nazar qonuniy to`lov vositasi hisoblanadi.

“So`m”lar va “Tiyin”lar O`zbekiston Respublikasi hududida mulkchilik shakllaridan qat`i nazar, hamma jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan barcha turdagi to`lovlarga, shuningdek banklar tomonidan omonatlar va hisob varaqlariga qo`shib qo`yish uchun hech qanday cheklovlarsiz qabul qilinishi majburiydir.

O`zbekiston Respublikasi hududida milliy valuta – ”So`m” bilan bir qatorda erkin muomaladagi valutada to`lov vositasi sifatida belgilangan tartibda foydalanishga ruxsat berildi⁶⁹.

O`zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan pul muomala-sini mustahkamlash maqsadida O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahka-masi qator qarorlar qabul qildi. 1994-yil 12-iyuldagi “Muomaladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar to`g`risida”⁷⁰ gi va 1994-yil 23-iyuldagi “O`zbekiston Respublikasi milliy valutasining ichki erkin almashinuvini ta`minlashga oid chora-tadbirlar to`g`risida”⁷¹ qarorlar shular jumlasidandir.

Pullar jismoniy alomatlari bilan belgilangan ashyolar qatorida bo`lib, pul belgilarining soni bo`yicha hisoblanmay, balki bu belgilarda ko`rsatilgan summalariga qarab hisoblanadi.

Pul har xil bitimlarning, masalan, oldi-sotdi, qarz va boshqa bitim-larning predmeti bo`lib, xalq xo`jaligida, shuningdek, fuqarolik huquqiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek, “Milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir”⁷².

Pul (valuta), valuta qimmatliklari to`g`risidagi qoida FK, 94-95-moddalarida berilgan.

Qimmatli qog`ozlar Fuqarolik kodeksining 96-moddada ko`rsatil-ganidek, mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir.

Qimmatli qog`ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o`sha shaxsga o`tadi.

⁶⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари. -Т.: Адолат. 1995 йил. 3-сон. -73-76 б.

⁷⁰// Халқ сўзи, 1994 йил 12 июль.

⁷¹//Халқ сўзи, 1994 йил 23 июль.

⁷² Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон. 1995 йил. -217 б.

Qimmatli qog`ozlar jumlasiga FK, 96-modda 2-bandida ko`rsatilganidek, obligatsiya, veksel⁷³, chek, depozit va jamg`arma sertifikatlari, bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg`arma daftarchasi, kono-sament, aksiya hamda qonun hujjatlari bilan qimmatli qog`ozlar jumlasiga kiritilgan boshqa hujjatlar kiradi.

Aksiyalar, obligatsiyalar va xazina majburiyatlarida aks ettiriladigan rekvizitlarni O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, depozit sertifikatlari va veksellarda aks ettiriladigan rekvizitlarni esa O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi. Qimmatli qog`ozlar egasi yozilgan yoki taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari mavjud bo`lib, bu qimmatli qog`ozning o`zida ko`rsatiladi.

Qimmatli qog`ozlar muomalasi deganda, O`zbekiston Respublikasida ularni sotib olish va sotish, shuningdek, respublika qonunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog`ozlar egasi almashinuviga olib keladigan boshqa harakatlar tushuniladi.

O`zbekiston Respublikasi hududida qimmatli qog`ozlarni (depozit sertifikatlari va veksellardan tashqari) muomalaga chiqarish va ularni ro`yxatdan o`tkazish qoidalarini O`zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasdiqlaydi. Davlat ro`yxatidan o`tkazilgan hamda belgilangan tartibda ro`yxat raqamini olgan qimmatli qog`ozlarningina O`zbekiston Respublikasi hududida chiqarilishi va muomalada bo`lishiga yo`l qo`yiladi. Davlat ro`yxatidan o`tkazilmagan qimmatli qog`ozlarni chiqarish g`ayriqonuniy hisoblanadi. Bu ularni hamda mazkur qimmatli qog`ozlarni sotishdan tushgan pulning olib qo`yilishi va boy berilgan naf qoplanishini hisobga olgan holda investorlarga qaytarib berilishiga sabab bo`ladi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 26-martda qimmatli qog`ozlar bozorining ishlash samaradorligini oshirish va uni davlat yo`li bilan tartibga solish, uning qatnashchilari faoliyatini muvofiqlashtirish, sarmoyadorlarning huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish maqsadida chiqarilgan "O`zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo`mitasi huzuridagi qimmatli qog`ozlar bozori ishlashini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazini tashkil etish to`g`risida"⁷⁴ farmonini qimmatli qog`ozlar bozorini shakllantirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tartibga solish sohasida davlat siyosatini amalga oshirishda qimmatli qog`ozlar bilan bo`ladigan munosabatlarni yanada rivojlantirishga qaratilgan "Qimmatli qog`ozlar bozorining faoliyat ko`rsatish mexanizmi to`g`risida"⁷⁴gi 1996-yil 25-aprelda O`zbekiston Respublikasining qonuni va boshqa

⁷³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 2 июн “Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида векселларни қўллаш тўғрисида”ги қарори. Халқ сўзи, 1995 йил 6 июнь.

⁷⁴ / Халқ сўзи, 1996 йил 27 март.

qonun hujjatlari O`zbekiston Respublikasining bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o`tishda qimmatli qog`ozlar bilan bo`ladigan munosabatlarning huquqiy mexanizmini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

8.5. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi

Moddiy ko`rinishdagi ne'matlar (ashyolar) bilan bir qatorda nomoddiy ne'matlar ham fuqarolik huquqining obyektini hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida nomoddiy ne'matlar tushunchasi berilgan bo`lib, unga asosan fuqaroga tug`ilishdan yoki qonun bo`yicha tegishli bo`lgan shaxsning hayoti, sog`lig`i, sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, qadr-qimmati va pok nomi, kasb nufuzi, xususiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va ommaviy sirlari, erkin ko`chib yurish, turish va yashash joyini tanlash, mualliflik va boshqa shaxsiy mulkiy huquqlari nomoddiy ne'matlar hisoblanadi. Ular shaxsdan begonalashtirilmaydi yoki boshqa birovga o`tkazilishi (berilishi) mumkin emas. Ayni vaqtda qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda marhumga tegishli bo`lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar boshqa shaxslar, shu jumladan, huquq egasining merosxo`rlari tomonidan amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkinligini ham qonun nazarda tutadi.

FK, 8-bobi nomoddiy ne'matlarga bag`ishlangan. Nomoddiy ne'mat fuqarolik huquqi obyektlarini alohida guruhini tashkil etadi.

Nomoddiy ne'matlar deganda qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko`rinishga ega bo`lmagan hamda egasini (sohibini) shaxsidan ajratish mumkin bo`lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

FKda nomoddiy ne'matlarning quyidagi turlari belgilab qo`yilgan:

- 1) intellektual faoliyat natijalari (FK, 97-modda);
- 2) xizmat va tijorat siri (FK, 98-modda);
- 3) shaxsiy nomulkiy huquqlar (FK, 99-modda);

Nomoddiy ne'matlarning bir qismi, ya'ni intellektual faoliyat natijalari, xizmat, tijorat sirlari iqtisodiy mazmunga ega bo`lib, tovar shakliga kiradi va mulkiy muomalada mutlaq huquqlar obyektlari sifatida namoyon bo`ladi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlar esa fuqarolik muomalasida o`ziga xos tarzda, tovar shakliga kirmagan va iqtisodiy mazmunga ega bo`lmagan holda namoyon bo`ladi.

Ba'zi adabiyotlarda ishlar va xizmatlarni ham moddiy ko`rinishda bo`lmagani sababli nomoddiy ne'matlar guruhiga kiritadilar. Garchi FK, 8-

bobida nazarda tutilmagan bo`lsa ham. Ushbu fikrni ham qabul shartli ravishda qabul qilish mumkin.

Nomoddiy ne'matlarning fuqarolik huquqi obyekti sifatidagi xususiyati shundan iboratki, bunda, birinchidan, buzilgan nomoddiy huquq mazmunidan, ikkinchidan, bunday buzilish oqibatlarini xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqlarining himoya qilish usullaridan foydalanadi.

Nomoddiy ne'matlarga nisbatan huquqlar buzilgan taqdirda ko'p hollarda huquq sohibiga moddiy emas, balki ma'naviy zarar yetadi. Ma'naviy zarar huquqi buzilgan shaxsning jismoniy yoki ruhiy iztiroblari, qayg`u-alami, g`am-tashvishi singari ko`rinishlarda namoyon bo`ladi. Qonunga asosan, agar fuqaroga tegishli boshqa nomoddiy ne'matlarga tajovuz qiluvchi harakatlar orqali ma'naviy zarar yetkazilsa, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda, sud huquqbuzar zimmasiga ko`rsatilgan zararni pul orqali (moddiy ko`rinishda) tovon to`lash bilan qoplashni yuklashi mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash xarajatlarini belgilashda sud huquqbuzarining aybi darajasini va boshqa e'tiborga molik holatini hisobga oladi. Sud, shuningdek, zarar yetkazilgan shaxsni individual xususiyatlari bilan bog`liq jismoniy va axloqiy qiynoqlari (iztiroblari, ruhiy azoblari) darajasini ham hisobga olmag`i shart.

Nomoddiy ne'matga nisbatan huquqlarni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoki huquqbuzarliklarni to`xtatishni ta'minlovchi choralar ko`radi. Nomoddiy ne'matlar ichida shaxsning (yuridik shaxsning ham) sha'ni, qadr-qimmatini va kasbkor nufuzi alohida o`rinni egallaydi. Ayni vaqtda nomoddiy ne'matlar shaxsiy huquqlar nomi bilan yuritiluvchi o`ziga xos huquqlar majmuini ham o`z ichiga oladi (Masalan: nomga, yashash joyini tanlashga, yozishmalar daxlsizligi, ya'ni sir saqlanishiga bo`lgan huquqlar va boshqalar).

FK, 99-moddada nomoddiy ne'matlar huquq sohibiga yo tug`ilgandan boshlab tegishli bo`ladi (yashash huquqi, sog`-salomat bo`lishiga bo`lgan huquq, shaxs sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, xususiy va oilaviy sirlarga bo`lgan huquq va h.k.) yoxud qonunga muvofiq huquq subyektiga tegishli bo`ladi (masalan, nomga bo`lgan huquq, erkin ko`chib yurish huquqi, yashash joyini tanlash huquqi va h.k.) deb ko`rsatilgan.

T.Fadeyeva FKda nazarda tutilgan «nomoddiy ne'mat» tushunchasini umumiy ma'noda ne'matning o`ziga ham, shaxsiy huquqqa ham taalluqli deb hisoblaydi. Ayni vaqtda u nomoddiy ne'matlarni ikki guruxga bo`ladi.

Birinchi gurux ne'matlar shaxsning mavjud bo'lishi bilan bog'liq. Shaxsning hayoti va sog'lig'i ushbu qatlamga mansub. Ushbu ne'matlar obyektiv ravishda mavjud va bu ne'matlarga tajovuz qilingandagina ular huquqiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Ikkinchi gurux ne'matlar: nomga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlar muayyan huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi subyektiv huquqlar bo'lib, shu sababli ham huquq normasi tomonidan tartibga solingan⁷⁵.

Nomoddiy ne'matlar shaxsning o'zidan begonalashtirilmaydi, biroq ularni amalga oshirish va himoya qilish uchinchi shaxslarga topshirilishi mumkin (Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish ota-onasi tomonidan amalga oshiriladi).

Nomoddiy ne'matning ashyoviy mazmunga ega emasligi, uning sohibi bo'lgan subyektning shaxsi bilan uzviy bog'liq ekanligi zaruriy elementlar hisoblanadi, biroq ba'zan ularning birortasi bo'lmasligi ham mumkin. Ushbu nomoddiy ne'mat sohibi shaxsidan ajratib bo'lmasligi sababli, ushbu ne'matning mavjudligi uning sohibi shaxsini takrorlanmas qiladi, individuallashtiradi. Nomoddiy ne'mat uning sohiblari ijtimoiy mavqeini xarakterlaydi, bu mavqening ajralmas belgisi hisoblanadi, ayni vaqtda o'zining butun mavjudligi davomida o'zgarishlarga duchor bo'lishi ham mumkin. Nomoddiy ne'matlarning amal qilish muddati cheklanmagan.

Ayni vaqtda bu belgilar shartli xarakterga ega (masalan, intellektual mulk nomoddiy ne'mat sifatida qaralsa ham, fuqarolik muomalasida o'ziga xos tovar sifatida harakatda bo'lishi mumkin).

Yuqorida ko'rsatilganidek, nomoddiy ne'matlarga nisbatan shaxsiy huquqlarning vujudga kelishi o'ziga xos: ular yuridik fakt asosida emas, balki qonunda bevosita nazarda tutilgan hollardagina vujudga keladi deb yozadi T.Fadeyeva⁷⁶. Uning bu fikrida muayyan ma'noda jon bor, haqiqatan ham, FKning 99-moddasiga asosan shaxsiy nomulkiy huquqlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab, yoki qonunga muvofiq tegishli bo'ladi. Biroq tug'ilishning o'zi yuridik fakt hisoblanadi. Bundan tashqari, har qanday shaxsiy huquqning vujudga kelishi muayyan yuridik faksiz mumkin emas, faqat bunday yuridik faktlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi bog'lovchi vazifasini qonun bajaradi.

Uzoq vaqtlar sivilist olimlar ichida fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladimi yoki muhofaza

⁷⁵ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект. 1996. -301 б.

⁷⁶ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект. 1996. -301 б.

qiladimi degan munozaralar bo`lib o`tgan edi. Oxir oqibatda tartibga solish muhofaza qilishni anglatadi, muhofaza qilish esa tegishli munosabatlarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi degan murosaga kelindi⁷⁷. So`nggi vaqtlar esa fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan munosabatlarni ham tartibga soladi, ham muhofaza qiladi degan fikrlar ilgari surilmoqda⁷⁸. Fuqarolik qonunlarining rivojlanish jarayonini kuzatsak, buning to`g`rili-giga iqror bo`lamiz.

A.Niyozova nomoddiy ne'mat tushunchasiga nisbatan o`ziga xos qarashlarga ega. U nomoddiy ne'mat tushunchasida fuqarolik huquqlari obyekt sifatida shaxsiy huquqlar ham qamrab olinganiga e'tiroz bildirib, shaxsiy huquqlar ushbu nomoddiy ne'matlardan foydalanishning yuridik imkoniyatini ta'kidlaydi deb ko`rsatadi. Shaxsni individuallashtirish shaxsiy nomulkiy huquqlarning belgisi sifatida bir subyektning boshqasi-dan farq qilish imkoniyatini beradi. Shaxsiy nomulkiy huquqlar huquq layoqatining elementi bo`lib hisoblanmaydi, chunki huquq layoqati subyektlarda bir xil hajmda mavjud bo`ladi, ularni tenglashtiradi (chunki mavhum imkoniyat tariqasida namoyon bo`ladi)⁷⁹.

Nomoddiy ne'matlar bilan shaxsiy huquqlar o`rtasidagi nisbat FKning 8-bobida aniq ko`rsatilganidek, umumiylik va xususiylik o`rtasidagi nisbatdir.

8.6. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri – fuqarolik huquqining obyekt sifatida

Fuqarolik huquqlarining obyekt sifatida intellektual faoliyat natija-lari, xizmat va tijorat siri nomoddiy ne'matlarning tarkibiy qismi hisob-lanadi. Ma'lumki, insonning intellektual faoliyat mahsullari, ularning yaratilish jarayoni va o`zga xos xususiyatlari odatdagi ashyolardan farq qiladi. Shuning uchun ular fuqarolik huquqiy munosabatlarida o`ziga xos obyekt sifatida qaraladi.

Intellektual faoliyat ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu asosan aqliy mehnat kishilari – yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, injener-texnik xodim va boshqalar ijodiy faoliyatining mahsullaridir. Bunday faoliyat mahsullari fuqarolik qonunlari bilan qo`riqlanishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

–haqiqatda ijod mahsuli bo`lishi, ya'ni original (o`ziga xos) bo`lishi;

⁷⁷ Развитие советского гражданского права в современном этапе. –М.: 1986. -205 б.

⁷⁸ Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. –М.: 1983. -32-33 б.

⁷⁹ Ниязова А. Гражданско-правовое регулирование неимущественных отношений в Кыргызской Республике. Автореф.канд.дисс. -5-6 б.

- betakror bo`lishi;
- biron-bir obyektiv shaklda ifoda etilishi.

Bu mahsullarning ko`pchiligi g`oyaviy-nomoddiy ko`rinishda bo`ladi. Shu sababli ham ularga nisbatan odatdagi ashyolarga, moddiy obyektga nisbatan qo`llaniladigan huquq me'yorlarini qo`llab bo`lmaydi.

O`zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari intellektual faoliyatning quyidagi natijalarini farqlaydi:

- ixtiro, foydali model, sanoat namunalari;
- seleksiya yutuqlari;
- mualliflik va turdosh huquqlar obyektlari – fan, adabiyot, san'at asarlari, adivizual asarlar, radio eshittirishlar va televizion ko`rsatuvlari, asarlar ijrolari, EHM uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumot bazalari;
- integral mikrosxemalar topologiyalari.

Insonning ijodiy tafakkuri bu obyektlar doirasini tinmay kengaytirib bormoqda.

Umumiy qoida bo`yicha yuridik shaxsning individuallashtirish vositalari, jismoniy va yuridik shaxslarning mahsulot va xizmatlari ham intellektual faoliyat natijalariga tenglashtiriladi (FK, 97-modda, 1-qism). Individuallashtirish vositalari (firma nomi, tovar va xizmat belgilari, tovar kelib chiqqan joy nomi) turdosh mahsulot va xizmatlarning boshqalaridan farqlash, ularni bir-birlari bilan chalkashtirib yubormaslikka xizmat qiladi.

FK, 97-modda asosan intellektual faoliyat natijalari va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalariga nisbatan fuqaroning yoki yuridik shaxsning mutlaq huquqi e'tirof etiladi, tan olinadi. Buning ma'nosi shundaki, mutlaq huquq egasi intellektual faoliyat natijalari va individuallashtirish vositalaridan foydalanish va tasarruf etishda faqat o`zigagina tegishli bo`lgan huquq egasidir. U uchinchi shaxslarga bu obyektlardan foydalanishga ruxsat berishi va ta'qiqlab qo`yishga o`zigagina haqli (yuridik shaxsning firma nomi bundan mustasno bo`lib, uchinchi shaxslarga foydalanish uchun berilishi mumkin emas).

Intellektual faoliyat natijalarini yaratish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish va huquqiy muhofaza qilishda vujudga keladigan munosabatlar FK, tegishli normalari, shuningdek, O`zbekiston Respublikasining 1994-yil 6-mayda qabul qilingan «Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to`g`risida»⁸⁰gi, Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to`g`risida⁸¹gi qonun, 1996-yil 30-avgustda qabul qilingan "Mualliflik va turdosh

⁸⁰ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 10-сон. -Т.: Адолат. -213-242 б.

⁸¹ Ўша ерда. -201-212 б.

huquqlari to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. Subyektlarni individuallashtirish vositalaridan foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 30-avgustda qabul qilingan "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida"gi qonunda belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi FK, 98-modda asosan, xizmat va tijorat sirlari ham nomoddiy ne'matlar tarkibiga kiradi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan fan, texnika, ishlab chiqarish va boshqaruv sohasiga doir ma'lumotlar xizmat sirini tashkil etadi (1993-yil 7-mayda qabul qilingan "Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"⁸²gi qonunining 3-modda). Korxonaning tijorat siri deganda, korxonaning ishlab chiqarish, texnologiya axboroti, boshqaruvi, rejalashtirilishi, moliyalashtirilishi, moliyasi va boshqa faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hamda e'lon qilish (topshirish, oshkor bo'lib qolishi) uning manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, davlat siri bo'lmagan ma'lumotlar tushuniladi.

Xizmat va tijorat sirlari fuqarolik huquqi obyekt sifatida himoya qilinishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi lozim:

birinchidan, xizmat yoki tijorat siri bo'lgan ma'lumotlar uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi kerak;

ikkinchidan, bu ma'lumotlardan uchinchi shaxslarning xabardor bo'lishga, bahramand bo'lishga qonuniy asoslari bo'lmasligi talab qilinadi;

uchinchidan, sir hisoblangan axborot (ma'lumot) egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralarni ko'rgan bo'lishi zarur.

Ushbu shartlardan birortasi mavjud bo'lmasa, xizmat yoki tijorat sirlaridan foydalanganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik yuzaga kelmaydi.

Korxonalar va boshqa subyektlarning atrof-muhitni ifloslantirayotganligi yoki jamiyatga zarar keltirish mumkin bo'lgan boshqa salbiy faoliyatlari haqidagi ma'lumotlar xizmat yoki tijorat siri hisoblanmaydi. Tijorat sirlari egasi ulardan o'z faoliyatida foydalanishi, shuningdek, boshqalarga foydalanish uchun litsenziya shartnomasi asosida ruxsat berishga, sotishga, boshqacha usullarda tasarruf etishga haqli.

⁸² Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 10-сон. -Т.: Адолат. -255 б.

8.7. Ishlar va xizmatlar – fuqarolik huquqining obykti sifatida

Ko`rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlar ham fuqarolik huquqining obyektleri bo`lishi mumkin. Ma'lumki, fuqarolar va tashkilotlar o`zlariga qonun yoki o`zaro tuzilgan shartnomalar bo`yicha yuklatilgan xizmatlarni yoxud ishlarni amalga oshiradilar. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq xilma-xil kiyimlar, uy-ro`zg`or ashyolari va boshqa narsalarni tayyorlaydilar, ta'mirlaydilar. Qurilishga oid pudrat shartnomasiga binoan turar joy qurilishi va boshqa qurilish ishlari amalga oshiriladi. Omonat shartnomasi bo`yicha mulklar omonatda saqlanadi. Topshiriq shartnomasi yuzasidan fuqaro va tashkilotlarning turli topshiriqlari amalga oshiriladi. Vositachilik shartnomasi bo`yicha fuqarolarning buyumlari sotish uchun qabul qilinadi va sotiladi, jamoa xo`jaliklari a'zolaridan ortiqcha qishloq xo`jalik mahsulotlari ham sotish uchun qabul qilinib, keyinchalik vositachilik asoslarida sotiladi va hokazo. Ishlarning natijasi moddiy ko`rinishda bo`ladi. Xizmat ko`rsatish tufayli, masalan, repititorlik xizmati tufayli ilm-ma'rifat o`quvchiga singdiriladi, sayyohlik xizmati tufayli – sayyohlarga tegishli xizmat ko`rsatiladi. Xizmatlarning natijasi, odatda, g`oyaviy, nomoddiy ko`rinishda bo`ladi.

8.8.SHAXSIY NOMULKIY HUQUQLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI

8.8.1.Nomulkiy huquqlarning tushunchasi va belgilari

"Shaxsiy nomulkiy munosabatlar", "shaxsiy huquqlar" iboralari huquqiy mazmunga ega bo`lib turli qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda mustahkamlab qo`yilgan. Masalan, Konstitutsiyaning VII bobida, Fuqarolik kodeksining 99-moddada shaxsiy huquqlar haqida qoidalar mavjud. Boshqa qonunlarda (masalan, Jinoyat kodeksi, Oila kodeksi va h.k.) ham shaxsiy huquqlarni himoya qilish, ulardan foydalanish masalalari o`z aksini topgan.

Shaxsiy huquq juda keng qamrovli tushuncha va faqat Konstitutsiyadagina bu keng mazmun o`z ifodasini topgan. Biroq alohida qonunlarda, jumladan, FK yoki JKda bu tushunchalar talqinida ayrim o`ziga xosliklar mavjud. Biroq ayni vaqtda ular o`rtasida tutash nuqtalar ham yo`q emas.

Ayrim mualliflar inson huquqlari – shaxs huquqiy maqomini belgilashning muhim va ajralmas tarkibiy qismi ekanligini ko`rsatib, bu huquqiy maqom turlicha ekanligini e'tirof etadi. Ularning fikricha, shaxsning

umumiy huquqiy maqomi bilan birga, uning tarmoq, tarmoqlararo va maxsus huquqiy maqomlari ham mavjud hamda ular o`rtasida o`zaro bog`lanish borligini esdan chiqarmaslik shart⁸³.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining VII bobida o`z ifodasini topgan shaxsiy huquqlar ham o`z mazmuniga ko`ra yuqoridagi nuqtainazarga mosdir. Albatta, Konstitutsiyada mujassamlangan shaxsiy huquqlar mazmuni o`z talqiniga ko`ra FKda nazarda tutilgan shaxsiy huquqlardan g`oyat keng. Bu shaxsiy huquqlar bir vaqtning o`zida turli huquq tarmoqlari orqali himoya qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda nomoddiy ne'matlarning va nomulkiy huquqlarning o`ziga xos xususiyatlari to`g`risidagi fikrlarda umumiylik ko`proq ekanini ta'kidlash lozim. Ularda shaxsiy nomulkiy ne'matlarning quyidagi xususiyatlari ko`rsatib o`tiladi:

- ular fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo`ladi;
- ular bevosita pulda baholanishi mumkin emas;
- ular shaxsdan ajralmaydi (bunday ne'matlarni sotish, hadya qilish, meros qilib qoldirish va boshqacha tarzda shaxsdan ajratish mumkin emas);
- ular umumiy qoidagi ko`ra, fuqaroning tug`ilishi bilan boshlanib, o`limi bilan tugaydi⁸⁴.

Shaxsiy huquqlarning nomoddiy xarakteri iqtisodiy mazmundan mahrum holda yuzaga keladi. Bu shuni bildiradiki, shaxsiy nomulkiy huquqlar baholanishi mumkin emas, ular uchun tekinlik xosdir, ularning amalga oshirilishi boshqa shaxslarning teng qiymatdagi mulkiy majburiyatlarini nazarda tutmaydi. Nomulkiy ne'matlar obyekt, bu shaxsdan ajratib bo`lmaydigan nomoddiy ne'matlar: nom (ism), sha'n, qadr-qimmat, sog`liq, shaxsiy hayot siri, shaxsiy daxlsizlik va boshqalardir.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunalari tegishli huquqiy munosabatlar obyekt deb tan olinishi uchun yana aqliy faoliyat natijalarini baholay oladigan vakolatli organning qarori ham kerak.

Qonunlar bir qator hollarda ba'zi nomulkiy huquqlar yoki shu huquqlar mazmuniga kiruvchi ba'zi vakolatlarni boshqa shaxsga o`tkazishni (berishni) ko`zda tutadi. Chunonchi, tovar belgisiga bo`lgan huquq yuridik shaxs qayta tashkil etilishi sababli boshqa yuridik shaxsga o`tishi mumkin. Ba'zi shaxsiy nomulkiy huquqlar meros bo`yicha beriladi (nashr qilish huquqi, asarni qayta ishlab chiqish va tarqatish, patent olish huquqi).

⁸³ Теория государство и право. –М.: Юрист. 1997. -173 б.

⁸⁴ Ярошенко Н.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. –М.: Юр лит. 1990. -11 б.

Ba'zi nomulkiy huquqlar meros sifatida o'tmasa ham biroq, huquqqa ega bo'lgan shaxsning vafotidan keyin uchinchi shaxs tomonidan himoyalanaadi. FK, 1054-modda asosan, muallifning vafotidan keyin asarning daxlsizligini himoya qilish vasiyatnomada ko'rsatilgan shaxs tomonidan, bunday ko'rsatma bo'lmagan taqdirda esa, muallifning merosxo'rlari, shuningdek qonunga muvofiq, mualliflik huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Fuqaro vafot etgan oila a'zosining sha'ni va qadr-qimatini himoya qilish to'g'risida da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega. Agar muallif va (yoki) oluvchi adresat vafot etgan hollarda xatlar, kundaliklar, yozishmalar, maqolalar va ko'rsatilgan hujjatlar marhumning xotini (eri) va bolalarining roziligi bilan chop etilishi mumkin.

Shunday qilib, ba'zi subyektiv nomulkiy huquqlarning nafaqat o'zi, balki uning mazmunini tashkil qiluvchi ba'zi qismlari ham vorislarga o'tishi mumkin. Shaxsiy nomulkiy huquqning keyingi belgisi – ularning vujudga kelishi va bekor bo'lishidagi o'ziga xoslikdir. Nomulkiy huquqlar ba'zi yuridik fakt sifatidagi voqealar boshlanganda, yuridik xatti-harakatlar natijasida vakolatli organlarning hujjatlari asosida vujudga kelishi (yoki bekor bo'lishi) mumkin.

Hodisalarga odamlarning erkiga bog'liq bo'lmagan holda yuzaga keladigan vaziyatlar kiradi (tug'ilish, ma'lum yoshga kirish va boshqalar). Demak, inson tug'ilishi bilan ism, sog'liq, sog'lom atrof-muhit, shaxsiy qiyofaga doir subyektiv huquqlarga ega bo'ladi.

Yuridik harakatlar ma'lum huquqiy oqibatlarni yuzaga keltirish maqsadidan qat'i nazar bajarilgan, lekin shu bilan birga ular qonun kuchi bilan vujudga keladigan fuqarolik huquqi subyektining qonuniy harakati sifatida xarakterlanadi (masalan, ilmiy asar yaratish (harakati) mualliflik huquqini keltirib chiqaradi).

Yuridik hujjat deganda huquqiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan vakolatli davlat organining qonuniy harakati tushuniladi. Masalan, tovar belgisiga bo'lgan huquq vakolatli davlat organida ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab yuzaga keladi.

Alohida nomulkiy huquqlar bitim tuzilishi bilan yuzaga keladi (Masalan, advokatlik siri huquqi – topshiriqnoma yoki haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasidan yuzaga keladi).

Ko'pgina shaxsiy nomulkiy huquqlar uning egasi vafot etishi bilan to'xtaydi. Masalan, muallifning nomiga bo'lgan huquq, yashash joyining daxlsizligi va boshqalar. Ba'zi huquqlar uchun yuridik harakatning to'xtashi ma'lum muddatning o'tishiga bog'liqdir. Masalan, adabiy asarni chop

etish, qayta ishlash va tarqatish huquqi muallifning o`limidan 50 yilgacha meros bo`yicha o`tishi hamda muomalada harakat qilishi mumkin.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarning muhim belgilaridan biri – shaxsni individualligi, yakkaligidir. Shaxsiy nomulkiy huquqlar instituti bir subyekt huquqidan ikkinchisini ajratish imkonini beradi, ularning o`ziga xosligini va shubhasiz alohidaligini, individualligini ham himoya qiladi, har bir subyekt o`ziga xos nomulkiy huquqlar majmuiga ega, bular ham uni jamiyatdan ajratib turishga imkon beradi, biroq har qanday holda ham nomulkiy huquqlar alohida-alohida bo`lganda, individual holatda ustunlikka ega bo`ladi.

8.8.2. Nomulkiy huquqlarning tasnifi va turkumlash mezonlari

Mulk bilan bog`lanmagan nomulkiy munosabatlarni sivilistik fanining fuqarolik-huquqiy tartibga solish doirasiga kiritish mumkinligi to`g`risidagi masala munozarali edi. Fuqarolik huquqi fanida mulkiy munosabatlarning ustuvorligi nazariyasi uzoq vaqtgacha hukmronlik qildi.

Hozirgi paytda nomulkiy manfaatlarni, shaxsning nomoddiy talablarini qanoatlantirishni huquqiy ta`minlash obyektiv zarurligi sababli, bu masala dolzarblashmoqda. Huquqiy holatini belgilash va shaxsiy nomulkiy huquqlarni himoya qilish huquqiy me`yorlar tariqasida qator tarmoqlarning huquqiy me`yorlari bilan amalga oshiriladi. FKda shaxsning ilgari qonunlardan jiddiy farq qiladigan huquqiy holati va shaxsiy nomulkiy huquqlarni belgilashga yo`naltirilgan me`yorlar mustahkamlangan.

Ba`zi shaxsiy nomulkiy munosabatlarning mulkiy munosabatlar bilan aloqada emasligi, ularning ilmiy va uslubiy jihatidan ham, tartibga solish maqsadi va bajaradigan vazifasi jihatidan ham aynan fuqarolik huquqi tomonidan o`rganishni aslo inkor etmaydi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarning turli ko`rinishdagi tasniflari mavjud. Avvalo, shaxsiy huquqning mulkiy huquqlar bilan bog`langan va bog`lanmaganlarini farqlashadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog`langan shaxsiy nomulkiy huquqlar, ularni amalga oshirishda mulkiy huquqning yuzaga kelishida asos sifatida ko`rinishi mumkin. Chunonchi, shaxsning adabiy asarga muallifligi (shaxsiy huquq) o`z ketidan qalam haqi(gonarar) olishni vujudga keltirib, mulkiy huquqni yuzaga keltiradi.

Mulkiy huquqlar bilan bog`liq bo`lmagan shaxsiy nomulkiy huquqlarga, nomga, tashqi qiyofaga, sha'n va qadr-qimmatga bo`lgan huquq

kiradi. Bu nomulkiy huquqlar mulkiy huquq bilan biron tarzda bog`lanishda bo`lmaydi.

Shaxsiy nomulkiy huquq bir qator belgilar bilan tavsiflanadi. Bu belgilar jumlasiga nomoddiy ko`rinishdagi mustaqil shaxsiy nomulkiy huquq ekanligi va ularning huquq egasidan begonalashtirilmasligini kiritish mumkin.

Bu munosabatlarda jismoniy va yuridik shaxs muayyan nomoddiy vakolatlarga ega bo`lgan subyekt sifatida namoyon bo`ladi. Bunda shuni ta`kidlash kerakki, fuqaroning muomala layoqatining cheklanganligi yoki muomalaga layoqatsizligi shaxsiy nomulkiy huquqni (sog`-salomat bo`lish huquqi, shaxsiy daxlsizlik, qulay atrof-muhitga bo`lgan huquqi) amalga oshirishga halaqit bermasligi lozim.

Ba'zi huquqshunoslar, umuman, shaxsdan ajratib bo`lmaydigan obyektlarga nisbatan subyektiv huquqning bo`lishini rad etadilar va bunda shaxsiy huquqlar to`g`risida emas, balki shaxsiy ne'matlar to`g`risida gapirish to`g`riroq deb hisoblaydilar. A.A.Hasanov bu masalada an'anaviy nuqtai nazar nihoyatda maqbul degan xulosaga keladi. «Shaxs» va «huquq» tushunchalarini bir-biridan farqlash shak-shubhasiz lozim. Axir shaxs nafaqat ushbu ne'matlar bilangina emas, balki avvalambor ong, iroda bilan, shuningdek, ijtimoiy, ma'naviy sifatlar bilan tavsiflanadi⁸⁵.

Yozishmalar siri, shaxsning sha'ni, qadr-qimmat, daxlsizligi va boshqalar – bular haqiqatan ham haqiqiy ijtimoiy ne'matlardir, ulardan foydalanishning davlat tomonidan kafolatlanganlik imkoniyati – bu subyektiv huquq, ya'ni aytib o`tilgan ne'matlarni himoya qilish huquqi va ularni buzishdan himoya qilishni talab qilish huquqidir.

Subyektiv huquqda esa huquq sohibi o`z huquqiga rioya etilishini bir yoki bir necha shaxsdan talab qila oladi. Mulkiy huquq bilan bog`liq bo`lmagan ko`pgina shaxsiy nomulkiy huquqlar mutlaq huquqlar hisoblanadi. Biroq, mutlaq huquq buzilganda, buzuvchiga mutlaq huquqni tiklashga yo`naltirilgan harakatni sodir qilish vazifasi topshiriladi, bunda huquq sohibi huquqni buzuvchi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo`ladi. Mulkiy huquqlar bilan bog`liq bo`lmagan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy bo`lishi mumkin.

Mulkiy huquq bilan bog`liq bo`lgan shaxsiy huquqlar bir vaqtning o`zida ham mutlaq, ham nisbiy huquqiy munosabatlarda namoyon bo`lishi mumkin. Masalan, muallifning asarga daxlsizlik huquqi nashriyot bilan munosabatda nisbiy xarakterga ega bo`ladi. Muallif mualliflik shartnoma-

⁸⁵ Xasanov A.A. O`zbekiston Respublikasida shaxsiy nomulkiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va himoya qilishning ayrim muammolari. Avtoref. YU.f.n. dis. –T.: 2001 yil.

sigamuvofiq, uning asari qanday ko`rinishda yaratilgan bo`lsa, shunday holicha uning roziligisiz o`zgartirishlar, qo`shimchalar, tuzatishlar kiritmay, nashr etilishini talab qilish huquqiga ega. Shu vaqtning o`zida muallif o`z asarining daxlsizligi xususida nomuayyan doiradagi shaxslar bilan mutlaq huquqiy munosabatga kirishadi, bunday holda uning huquqi mualliflik shartnomasiga emas, balki asarni yaratish faktiga asoslanadi.

Mulkiy huquq bilan bog`liq bo`lgan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy hisoblanadi. Chunonchi, fuqaroning tibbiy sirni saqlashni talab qilish huquqi muayyan muassasaning tibbiy xodimiga yuklangan. Agar tashxis, davolash uslublari va boshqa ma'lumotlar begona shaxslarga ma'lum bo`lsa, u holda ular sirni saqlashga doir majburiyatga ega bo`lmaydilar.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarni ularning fuqarolik huquqlari subyektiga tegishliligi bo`yicha farqlash mumkin. Bir xil shaxsiy huquqlar faqat fuqarolarga tegishli bo`ladi (sog`-salomatlikka bo`lgan huquq, xususiy qiyofaga, tibbiy sir, farzandlikka olish siriga bo`lgan huquqlar va boshqa shaxsiy huquqlar) boshqalari esa, faqat tashkilotga tegishli bo`ladi, jumladan, firma nomiga bo`lgan huquq, shunday huquqlar sifatida kirfdi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlarning turlari va doirasi keng. Olimlar har doim o`z tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, muayyan o`lchovni ishlab chiqadilar va qo`llaydilar. Natijada shaxsiy nomulkiy huquqlarning yangi qonuniyatlari ochiladi, u haqda bilimlarimiz boyiydi va kengayadi. Masalan, hozirga qadar ba'zi mualliflar shaxsiy nomulkiy huquqlarni tayinlanish maqsadi bo`yicha⁸⁶, subyektlar bo`yicha va shaxsga ajratib bo`lmaydigan holatda tegishli bo`lgan ma'naviy ne'matlar bo`yicha⁸⁷, shaxsiy nomulkiy huquqlarning huquqiy tabiati, amalga oshirishning o`ziga xos xususiyatlari bo`yicha⁸⁸ turkumlashga harakat qiladilar.

T.Fadeyeva shaxsiy nomulkiy huquqlarni mohiyatiga kora quyidagi turlarga bo`ladi:

1)shaxsiy individuallashtirishga qaratilgan shaxsiy nomulkiy huquqlar: nomga bo`lgan huquq (yuridik shaxsning nomlanishga bo`lgan huquqi), sha'n, qadr-qimmat, ishbalarmonlik obro`yiga bo`lgan huquqlar;

2)shaxsning jismoniy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan shaxsiy nomulkiy huquqlar (yashash, erkinlik, istiqomat joyi, turar-joyga bo`lgan huquqlar);

⁸⁶ Гражданское право. Учебник. //Под ред.А.Г.Калпина, А.И.Масляева. –М.: 1997. -133 б.

⁸⁷ Жакенов В.А. Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение. Автореф. канд. дисс. –М.: 1984. -26 б.

⁸⁸ Тогайназаров Ш. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан СССР. – Душанбе. 1990. -34 б.

3)shaxsning ichki dunyosi va uning manfaatlari daxlsizligiga qaratilgan shaxsiy huquqlar (shaxsiy va oilaviy sirlar, xususiy ishlarga aralashmaslik, sha'n va qadr-qimmat)⁸⁹.

A.A.Hasanov shaxsiy nomulkiy huquqlarni 4 guruxga ajratishni taklif etadi. Ularning birinchi guruhiga, shaxsning jismoniy bardamligini ta'minlovchi (yashash huquqi, sog`liq huquqi (salomatlikni muhofaza qilish), sog`lom atrof-muhit huquqi) shaxsiy nomulkiy huquqlarni kiritilsa, ikkinchi guruhga shaxsning o`ziga tegishli bo`lgan (nomga bo`lgan huquqi, xususiy qiyofa (ko`rinish)ga bo`lgan huquqi, sha'n va qadr-qimmat huquqi) huquqlar kiradi. Uchinchi guruhni shaxsning muxtor (avtonom) holatini (shaxsiy hayot siri) ta'minlovchi (advokatlik siriga bo`lgan huquqi, notarial harakatlar siriga bo`lgan huquqi, bank siriga bo`lgan huquqi, tibbiy sir huquqi, farzandlikka olish siriga bo`lgan huquq, yozishmalar, telefon so`zlashuvlari va telegraf xabarlarini siriga bo`lgan huquq, turar-joy daxlsizligiga bo`lgan huquqi, shaxsiy hujjatlarning daxlsizlik huquqi) huquqlar tashkil qiladi. To`rtinchi guruh esa intellektual va boshqa faoliyat natijalarini himoya qilishga yo`naltirilgan (fan, adabiyot, san'at asarlarining, ratsionalizatorlik takliflari, ixtiro, sanoat namunalari, foydali model-lar mualliflarining nomulkiy huquqlari, tovar belgisiga bo`lgan huquqi) huquqlarni o`z ichiga oladi.

Yuqoridagi turli turkumlash mezonlari shaxsiy nomulkiy huquqlar mazmunini yaxshiroq anglab yetishga va tegishli darajada himoya qilishga imkon beradi⁹⁰.

Ushbu turkumlash mezonlari doimiy ravishda kengayib borishi tabiiy. Bu mezonlar asosida turkumlash shaxsiy nomulkiy huquqlar himoyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu shaxsiy nomulkiy huquqlarning yangi turlarini qonunlarda mustahkamlab qo`yish, ular haqidagi normalarni takomillashtirish, fuqarolik huquqi fanini rivojlantirish uchun asosiy manba bo`lib xizmat qiladi.

8.8.3. Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro`sini fuqarolik-huquqiy himoya qilish

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida har kim o`z sha'ni va obro`siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalani huquqiga ega ekanligi mustahkamlangan bo`lib, bu ko`rsatmaga muvofiq qonunlarda tegishli qoidalar belgilanadi. FK, 100-

⁸⁹ Гражданское право. –М.: Проспект. 1996. -302 б.

⁹⁰ Хасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Автореф. Ю.ф.н. дис. –Т.: 2001.

moddasiga binoan fuqaro yoki tashkilot o`z sha'niga dog` tushiradigan va qadr-qimmatini, ishbilarmonlik obro`sini pastga uradigan ma'lumotlarning, agar ana shu ma'lumotlarni tarqatuvchi shaxs ularning haqiqat ekanligini isbot qila olmasa, sud orqali rad qilinishini talab etishga haqlidir. Bunda qonun shaxsiy huquqlarni himoya qilishda shaxsning jamiyatda o`z mehnati bilan tutgan o`rni, topgan obro`sini nazarda tutadi. Fuqarolik qonunchiligida bunday qoidalarning bo`lishi shaxslarning huquqlari yana ham kengroq himoya qilinishiga alohida e'tibor berilganligini bildiradi.

Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro`siga tajovuz qilingan taqdir- da, ko`p hollarda huquq sohibiga moddiy emas, balki ma'naviy zarar yetadi. Ma'naviy zarar huquqi buzilgan shaxsning jismoniy yoki ruhiy iztiroblari, qayg`u-alam, g`am-tashvish singari ko`rinishlarda namoyon bo`ladi. Qonunga asosan, agar fuqaroga uning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzuvchi yoxud unga tegishli boshqa nomoddiy ne'matlarga tajovuz qiluvchi harakatlar orqali ma'naviy zarar yetkazilsa, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda sud huquqbuzar zimmasiga ko`rsatilgan zararni pul orqali (moddiy ko`rinishda) tovon to`lash bilan qoplashni yuklashi mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash xarajatlarini belgilashda sud huquqbuzar- ning aybi darajasini va boshqa e'tiborga molik holatini hisobga oladi. Sud, shuningdek, zarar yetkazilgan shaxsni individual xususiyatlari bilan bog`- liq jismoniy va axloqiy qiynoqlari (iztiroblari, ruhiy azoblari) darajasini ham hisobga olmog`i shart. Sha'n, qadr-qimmatni himoya qilishda ko`p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoxud huquqbuzarliklarni to`xtatishni ta'minlovchi choralar ko`radi. Sha'n – fuqaroning muayyan darajada tasdiqlanishi, uning ijtimoiy holatidir. Qadr-qimmat esa mazkur holatning sohibi ongida aks ettirilishi, ya'ni jamiyat tomonidan taqdirlanishiga ko`ra shaxsning o`z-o`ziga bergan bahosidir. Bu masala O`zbekiston Respubli- kasi Mehnat kodeksi⁹¹ ning 6-moddada aytilganidek, mehnat sohasida o`zini kamsitilgan deb hisoblagan shaxs kamsitishni bartaraf etish hamda o`ziga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni to`lash to`g`risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

Ishchanlik obro`si jismoniy yoki yuridik shaxsning fuqarolik muo- malasida ishtirok etganidagi insofli yoki insofsiz harakat qilishini bildiradi. Biron-bir fuqaroning yoki tashkilotning nomiga, sha'niga dog` tushirishga, badnom qilishga, qadr-qimmatini pastga uradigan ma'lumotlarni tarqatish- ga qonun yo`l qo`ymaydi. Bunday hollarda huquqlari buzilgan shaxslar- ning manfaatlari, jinoyat qonunchiligi normalari (JKning 139-140-

⁹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Мажлисининг Ахборотмаси. 1996 йил. 1-сонга илова.

moddalari) qo`riqlanishi-qo`riqlanmasligidan qat'i nazar, fuqarolik qonunchiligi bilan himoya qilinadi (FK, 100-modda).

Har qanday salbiy ma'lumotlar sha'n va qadr-qimmatni, ishchanlik obro`sini pastga uradigan yoki unga dog` tushiradigan ma'lumotlar hisoblanavermaydi. Fuqarolik qonunida nazarda tutilgan ma'lumotlar, birinchidan, birovning sha'niga dog` tushiradigan yoki qadr-qimmatini, ishchanlik obro`sini pastga uradigan bo`lishi; ikkinchidan, bu ma'lumotlar tarqatilgan bo`lishi va uchinchidan, mazkur ma'lumotlar haqiqatga to`g`ri kelavermaydigan bo`lishi kerak.

Shaxslarning obro`siga dog` tushiradigan ma'lumotlar, deyilganda turmush doiralari, jamiyatimiz axloq tamoyillariga bo`lgan munosabatlarning salbiy baholanishi tushuniladi.

Ma'lumotlar konkret faktlarga baho berishdan yoki shaxsning xulqini, xatti-harakatini baholashdan iborat bo`lishi mumkin. Bunday ishlar bo`yicha javobgar taraf faktlarning haqiqatda bo`lganligini isbotlasagina yoki keltirilgan baho va tavsif dalillariga to`g`ri kelishini isbotlasagina, da'vogar oldida javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Agar javobgar da'vogar shaxsni tavsiflovchi dalillarning bo`lganligini isbotlay olmasa yoki sud javobgar bergan bahosi bilan kelishmasa, uni javobgarlikka tortishi mumkin.

Basharti, fuqaroning sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro`siga putur yetkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo`lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim (FK, 100-modda, 3-qismi).

Basharti, bunday ma'lumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi yoki chaqirib olinishi lozim (FK, 100-modda, 4-qism).

Boshqa harakatlarda raddiya berish tartibi sud tomonidan begilanadi, lekin u obro`ga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatish usuliga va xarakteriga muvofiq bo`lishi shart.

Obro`ga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs bunday ma'lumotlarni rad etish bilan birga ularning tarqatilishi natijasida yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararlarni ham to`lashi lozim.

Umumiy qoidaga ko`ra, fuqaroning ishchanlik obro`sini himoya qilish to`g`risidagi qoidalar yuridik shaxsning ishchanlik obro`sini himoya etishga nisbatan ham tegishli yo`sinda tadbiriq etiladi (FK, 100-modda, 9-qism).

Bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda fuqarolar va yuridik shaxslarning sha'ni, obro`si, qadr-qimmatini, shuningdek, ishchanlik faoliya-

ti obro`sinini tiklash, ijtimoiy munosabatlarda ularning faoliyatiga odilona baho berish, ayniqsa, katta hayotiy ahamiyatga ega.

8.8.4. Fuqaroning ismga (nomga) bo`lgan huquqi va uni fuqarolik huquqiy himoya qilish

Nomga bo`lgan huquq muayyan ismning sohibi sifatida tanilishiga bo`lgan subyektiv fuqarolik huquqidir. Mazkur nom vositasida fuqaro jamiyat a'zosi sifatida boshqa fuqarolardan ajralib turadi, individuallashtiriladi. Fuqaroning ismi deganda uning ismi ham, ota ismi va nasabi (urug`-avlodi nomi) ham nazarda tutiladi.

O`tgan mavzularda aytganimizdek, nom olish, ya'ni nasab, ism va ota ismini olish, nomni o`zgartirish maxsus qonunlar bilan, jumladan, O`zbekiston Respublikasining Oila kodeksi va fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish tartibi to`g`risidagi Qoidalar bilan tartibga solinadi.

FK, 19-moddasida fuqaroning ismi bilan bog`liq qator normalar belgilab qo`yilgan. Unga ko`ra agar qonundan yoki milliy odatdan boshqacha tartib kelib chiqmasa, fuqaro o`z familiyasi va nomidan, shuningdek, otasining ismi bilan huquq va burchlarga ega bo`ladi hamda ularni amalga oshiradi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda fuqaro taxallusdan (to`qilgan nomdan) foydalanishi mumkin.

Fuqaro fuqarolik muomalasida yashirin (anonim) tarzda harakat qilishga faqat qonunda yo`l qo`yilgan hollarda yo`l qo`yiladi (masalan, mamlakatimizda muallif o`z asarining nomini ko`rsatmasdan, anonim tarzda nashr etishga haqli, tijorat banklarida xorijiy valutalar ko`rinishida omonatlar qo`yishga haqli).

Fuqaro qonunda belgilangan tartibda o`z ismini o`zgartirishga haqli. Fuqaroning o`z ismini o`zgartirishi avvalgi ismi bilan olgan huquq va burchlarini bekor qilish yoki o`zgartirish uchun asos bo`lmaydi.

Fuqaro o`z ismini o`zgartirganligi haqida qarzdorlari va kreditorlariga xabar berishi uchun zarur choralarni ko`rishi shart va u mazkur shaxslarda fuqaroning ismi o`zgarganligi haqida ma'lumot yo`qligi tufayli kelib chiqishi mumkin oqibatlar xavfini o`z zimmasiga oladi.

Ismni o`zgartirgan fuqaro o`zining avvalgi ismiga rasmiylashtirilgan hujjatlarga o`z hisobidan tegishli o`zgartirishlar kiritilishini talab qilishga haqli. Masalan, shaxs nikohga kirishi munosabati bilan eri (xotini) familiyasini olishi uning avvalgi hujjatlari (diplomi, omonat daftarchasi, xizmat guvohnomasi va shu kabilar)ni ham tegishli ravishda o`zgartirish

berish haqida tegishli idoralardan talab qilish huquqini beradi. Biroq bu o'zgartirishlarni amalga oshirish xarajatlari manfaatdor shaxs zimmasiga tushadi.

Ayrim hollarda subyektlarni, (Masalan: tergovda, sudda ayblanuvchi, sudlanuvchi sifatida qatnashayotgan shaxs, bankrotlik bo'yicha ish qo'zg'atilgan yakka tadbirkor yoki tadbirkorlik subyekti muassisi bo'lgan jismoniy shaxsni) muayyan vaqtinchalik belgilangan muddatda o'z ismini o'zgartirish haqidagi murojaati rad etilishi mumkin.

Fuqaro tug'ilgan vaqtida olgan ismini, shuningdek, o'zgartirilgan ismini fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish uchun belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishi kerak.

Boshqa shaxs ismidan foydalanib huquq va burchlarga ega bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'z ismi bilan yashash huquqiga e'tiroz bildirilayotgan yoki ismidan qonunsiz foydalanilayotganligi munosabati bilan manfaatlari buzilayotgan shaxs manfaatlari buzuvchidan bunday harakatlarga chek qo'yishni, raddiya berishni talab qilishi mumkin. Agar manfaat qasddan buzilayotgan bo'lsa, jabrlangan shaxs qo'shimcha sur'atda zararni qoplashni talab qilishi mumkin. Zararni qoplash uchun manfaati buzilgan shaxsning daromadini berish talab qilinishi mumkin. Manfaat qasddan buzilganida jabrlanuvchi ma'naviy zararining qoplanishini ham talab qilishga haqli. Masalan, bir shaxs o'zini mashhur san'atkorlardan birini nomi bilan ko'rsatib, chekka qishloqlarda konsertlar beradi. Bundan xabar topgan san'atkor uning nomidan foydalangan shaxsga nisbatan FK, 20-moddada belgilangan tartibda va asoslarda da'vo qilishga haqli.

Ism yoki shaxsiy sha'n egasi bo'lmagan, lekin oilaviy mavqeiga ko'ra bundan manfaatdor bo'lgan shaxs ham FK, 20-modda 2-qismiga asosan o'zganing ismidan g'ayriqonuniy foydalanayotgan shaxsdan bu harakatlarga chek qo'yishni va raddiya berish haqidagi talablarni qo'yishi mumkin. Bu shaxs boshqa shaxsning o'limidan keyin ham uning ismini va sha'nini himoya qilishga qaratilgan talablarning bajarilishiga harakat qilishi mumkin. Ismni va sha'nini buzish tufayli keltirilgan zararni qoplash talabi o'limdan keyin tan olinmaydi.

To`qqizinchi bob

BITIMLAR

9.1. Bitimlar tushunchasi va turlari

Bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o`zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi (FK, 101-modda).

Har qanday bitim shaxslarning erki-irodasi bilan bog`liq bo`lib, muayyan huquqiy oqibat tug`dirishga qaratiladi. Bitimda fuqaro va tashkilotlarning ma'lum moddiy hamda madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan erklari ifodalanadi.

Bitim shaxslarning erki bilan bog`liq bo`lgan, ularning irodasidan kelib chiqadigan harakat bo`lganligi tufayli bitimda ifodalangan erk izhor qilinishi, ya'ni boshqa shaxslarga bildirilishi lozim.

Bitim tuzish natijasida muayyan huquqiy oqibat tug`dirish uchun bitim tuzuvchi shaxslar bitimda o`z erklarini ifodalashdan tashqari muayyan harakatni qilishlari lozim bo`ladi. Bu harakat shart qilingan ishni bajarishga, ma'lum mulkni topshirishga yoki ma'lum pulni to`lashga qaratilgan bo`lishi mumkin.

Fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o`zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan holatlar sifatida yuridik fakt tarkibiga kiradigan bitimlar boshqa yuridik faktlardan farq qiladi. Masalan, yuridik fakt hisoblangan hodisa shaxslarning erkidan tashqari vujudga kelsa, bitimlar faqat shaxslarning erki bilangina tuziladi.

Bitimlar uchun quyidagi shartlarning bo`lishi muhimdir:

- a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining subyekti hisoblanishi;
- b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo`lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug`dirishga qaratilgan bo`lishi;
- v) shaxsning erki muayyan yuridik fakt hisoblangan harakatda o`zining tashqi ifodasini topishi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo`lishi kerak.

Fuqarolik huquqi fanida bitimlar o`zlarining belgilari bo`yicha quyidagi turlarga bo`linadi (klassifikatsiya qilinadi):

1. Bitim tuzuvchilarning erklari ifoda etilishiga qarab bitimlar bir tomonlama, ikki tomonlama yoki ko`p tomonlama bo`lishi mumkin. Bir tomonlama bitimdan faqat bir tomonninggina erki ifodalanadi, huquq va majburiyat faqat bir tomonning irodasi bo`yichagina vujudga keladi, o`zgaradi yoki bekor bo`ladi. Bir tomonlama bitimlarga vasiyat, merosdan voz kechish, ishonch qog`ozi berish, vakolat olmasdan vakillik qilgan

shaxsning harakatlarini vakolat beruvchi ma'qullashini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi. Bir tomonlama bitim uni tuzgan shaxs uchun majburiyatlar keltirib chiqaradi.

Ikki tomonlama bitimlar har ikki tomonning erkiga muvofiq tuziladi. Bunday bitimlar – shartnomalardir. Ikki tomonlama bitimga oldi-sotdi, mulk ijarasi, sug'urta va boshqa shartnomalar kiradi.

Ko'p tomonlama bitimlarda uch va undan ortiq shaxslarning erklari ifodalanadi. Ko'p tomonlama bitimga oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi misol bo'ladi. Ko'p tomonlama bitimlar ham ikki tomonlama bitimlar singari o'zaro kelishuvlar, ya'ni shartnomalardir.

Xulosa qilib aytganda, har qanday shartnoma bitim hisoblansa ham, har qanday bitim shartnoma bo'la olmaydi. Aksariyat bitimlar shartnoma hisoblanishi mumkin.

2. Bitimlar muqobil ijroning bo'lish-bo'lmasligiga qarab haq baravariga va tekinga tuziladigan bitimlarga bo'linadi.

Haq baravariga tuziladigan bitimlar bo'yicha tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga muayyan bir mulkni topshirish, pul to'lash, ishni bajarish, bironta xizmat ko'rsatish singari harakatlarni qilish majburiyatini oladi. Haq baravariga tuziladigan bitimlarga qarshi (muqobil) ijro nazarda tutiladigan bitimlar oldi-sotdi, ayirboshlash, pudrat, sug'urta kabi bir qancha shartnomalardir, chunki ularda tomonlardan har biri qarshi tomon faoydasiga bironta harakat qiladi. Masalan: sotuvchi pul evaziga ma'lum mulkni topshiradi.

Tekin, ya'ni haq to'lanmay tuziladigan bitimlar asosida tomonlardan birigina ikkinchi tomon foydasiga biron-bir harakat qilish majburiyatini oladi. Bu yerda qarshi (muqobil) ijro yo'q. Masalan, hadya, foizsiz qarz, mulkdan tekin foydalanish (ssuda) to'g'risidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin.

3. Bitimlar qay paytdan e'tiboran tuzilgan deb hisoblanishiga ko'ra konsensual va real bitimlarga bo'linadi.

Konsensual bitim deb huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytaladi. Mulk ijarasi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, kontraktatsiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Real bitim deb o'zaro kelishuvga muvofiq ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytaladi. Real bitimlarga, qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

9.2. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar

Huquq subyektlari o`rtasida tuziladigan bitimlar muayyan muddatlarda ijro etiladi va bekor bo`ladi.

Agar bitimda huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi yoki bekor bo`lishi vaqti ko`rsatilgan bo`lsa, bitimlar muddatli hisoblanadi. Bitimlarda muddatlar quyidagicha:

a) ma'lum kun, oy, yil bilan (masalan, 2005- yil 15-sentabr);

b) ma'lum vaqtning o`tishi bilan (masalan, bir yarim yildan keyin o`tishini ko`rsatish);

v) ma'lum bir voqea yuz berishi (masalan, daryo orqali yuk tashish – muz erishi bilan) bilan belgilanadi.

Agar bitimda uning ijro etilish muddati ko`rsatilmagan bo`lsa, bunday bitim muddatsiz hisoblanadi. FK, 242-moddada ko`rsatilganidek, agar majburiyatni bajarish muddati ko`rsatilmagan yoki talab qilib olish payti belgilab qo`yilgan bo`lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo`ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Shartli bitim deb taraflar o`rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo`lishi, biron-bir shartga bog`lab qo`yilishiga aytiladi. Shartli bitimlar ikki xil ko`rinishda bo`ladi:

a) sharti kechiktirilgan;

b) bekor bo`lish sharti bilan tuzilgan bitimlar.

FK, 104-moddasining birinchi qismida aytilganidek, agar taraflar huquq va burchlarning kelib chiqishini yuz berishi yoki bermasligi noma'lum bo`lgan holatga bog`liq qilib qo`ysalar, bitim sharti kechiktirish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Aytaylik, uy egasi turar joyini ijaraga berilishini o`g`lining ma'lum vaqtga boshqa shaharga o`qishga ketishi sharti bilan bitim tuzadi, agar o`g`li boshqa shaharga ketmasa, bunda taraflar o`rtasida hech qanday huquq ham, majburiyat ham vujudga kelmaydi.

FK, 104-moddaning ikkinchi qismi bekor bo`lish sharti bilan tuzilgan bitimni ta'kidlaydi. Unda ko`rsatilishicha, agar tarafning huquq va burchlarining bekor bo`lishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum holatga bog`liq qilib qo`ysalar, bunday bitim bekor bo`lish sharti bilan tuzilgan bitim hisoblanadi. Masalan, turar joyini ijaraga beruvchi fuqaro muayyan bir hol sodir bo`lganda, aytaylik o`g`lining harbiy xizmatdan qaytgach,

uyni bo`shatib berishni shart qilib, ijara shartnomasi tuzgan bo`lsa, o`g`li qaytishi bilan ijara shartnomasi bekor bo`ladi.

Shartli ravishda majburiyat olgan shaxs shartga bog`liq bo`lgan huquqni yomonlashtirish yoki yo`q qilishga qaratilgan harakatlarni qilmasligi kerak.

Agar shartning yuz berishiga, ushbu shartning yuz berishidan manfaatdor bo`lgan taraf insofsizlik bilan yordamlashgan bo`lsa, bu shart sodir bo`lmagan hisoblanadi (FK, 104-modda, 4-band). Masalan, mol-mulklarini sug`urta qildirgan shaxs sug`urta summasini olish maqsadida mol-mulkka qasddan o`t qo`yib yondirsa, bu holda sug`urta summasi to`lanmaydi.

9.3. Bitim shakllari

Bitim tuzishda erkni ifodalash usuliga bitim shakli deb aytiladi. Bitimlar og`zaki va yozma (oddiy yoki notarial tasdiqlangan) shaklda tuziladi (FK, 105-modda, 1-bandi)

FK, 106-moddasiga binoan qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida yozma tasdiqlangan shakl belgilab qo`yilmagan, jumladan, u tuzilayotgan vaqtning o`zidayoq bajariladigan bitim og`zaki tuzilishi mumkin. Shaxsning xatti-harakatidan uning bitim tuzishga bo`lgan xohish-irodasi bilinib turgan holda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi.

Jeton, patta yoki, odatda, qabul qilingan boshqa belgi berish bilan tasdiqlangan bitim, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo`lmasa, og`zaki shaklda tuzilgan bitim hisoblanadi.

Yozma shaklda tuzilgan shartnoma bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo`lmasa, taraflarning kelishuvida muvofiq og`zaki tuzilishi mumkin.

Qonunda indamasdan, sukut saqlash orqali ham bitim tuzilishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu holda xalqimizning qadimdan mavjud “sukut – rozilik alomati” qoidasi amal qiladi. Biroq bunday usulda bitim tuzishga faqat cheklangan hollardagina yo`l qo`yiladi. FK, 105-modda asosan sukut saqlash qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan hollarda bitim tuzishga bo`lgan xohish-irodaning ifodasi hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, shaxsning xulq-atvori, xatti-harakatlaridan bitim tuzishga bo`lgan xohish-irodasi bilinib turgan hollarda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi. Bu usulda tuzilgan bitimlarning nomi lotincha “konklyudo” so`zidan olingan bo`lib, “tuzaman” degan ma'noni anglatadi. Konklyudent harakatlar shunday harakatlarki, ular og`zaki shaklda ham,

yozma shaklda ham ifoda etilmagan bo`lsada, shaxsning niyati, maqsadi haqida o`z o`zidan guvohlik berib turadi. Yozma shaklda tuziladigan bitimlar ikki turga:

a) oddiy yozma;

b) notarial idoralarda, shuningdek, qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa organlarda tasdiqlanadigan bitimlarga bo`linadi.

Oddiy yozma bitim bitimning shartlarini o`z ichiga olgan va taraflar (yoki bir taraf) tomonidan imzolangan hujjatga aytiladi. Bitimlar quyidagi hollarda oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) yuridik shaxslarning o`zaro va fuqarolar bilan tuziladigan bitimlari (chunki, yuridik shaxslar mavzusida aytganimizdek, yuridik shaxslarning mulki va mablag`lari uning balansida aks ettirilishi kerak. Binobarin, yuridik shaxsning turli bitimlar tuzish orqali ko`rgan daromadi yoxud zarari ham buxgalteriya balanslarida rasmiylashtirilishi kerak);

2) fuqarolar o`rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o`n baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa – bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

Yozma bitim uni tuzuvchilar yoki ularning vakillari tomonidan imzolanishi kerak. Agar fuqaro jismoniy kamchiligi, kasalligi yoki boshqa biron sabablar tufayli bitimni imzolay olmasa, bu holda uning topshirig`iga binoan boshqa fuqaro imzolashi mumkin. Bu fuqaroning imzosi bitim tuzuvchi ishlab yoki o`qib turgan tashkiloti va yashash joyidagi uy boshqarmasi yoki u davolanayotgan muassasaning ma'muriyat yoxud notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim. Bunday hollarda bitim tuzgan shaxsning o`zi qanday sabab bilan bitimni imzolay olmaganligi albatta ko`rsatilishi kerak.

Tashkilotlar tomonidan tuziladigan yozma bitimlarda mazkur tashkilot rahbarining imzosi va muhri bo`lishi lozim. Ba'zi yuridik shaxslar tomonidan tuziladigan bitimlarda ikkita imzo: tashkilot rahbari va boshqa mansabdor shaxs, odatda, bosh buxgalter yoki buxgalterning imzosi bo`ladi.

Xatlar, telegrammalar, telefonogrammalar, teletaypogrammalar, fakslar yoki subyektlarni va ular xohish-irodasi mazmunini belgilaydigan boshqa hujjatlarni o`zaro ayirboshlash, agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, yozma shaklda tuzilgan bitimga tenglashtiriladi.

Ba'zi hollarda yozma tuzilgan bitim qo`shimcha talabga ham javob berishi lozim (muayyan shakldagi tuzilishi, muhr bilan tasdiqlanishi va h.k.).

Yozma shaklda tuzilgan bitimni bajargan taraf ikkinchi tarafdin ijroni tasdiqlovchi hujjat talab qilishga haqli. Bu qoida og`zaki tadbirkorlik bitimiga nisbatan ham joriy qilinadi.

Qonun bilan talab etilgan bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib kelmaydi, biroq nizo kelib chiqqan taqdirda, taraflarni bitimning tuzilganligini, mazmunini yoki bajarilganligini guvohlarning ko`rsatuvlari bilan tasdiqlash huquqidan mahrum qiladi (FK, 109-modda).

Oddiy yozma shaklga rioya qilmasdan tuzilgan bitim qonun yoki taraflarning kelishuviga bevosita zid bo`lmasa, o`z o`zicha haqiqiy bo`lib sanalsa ham, nizo chiqqan taqdirda bitimning tuzilganligini va uning mazmunini guvohlarning ko`rsatmalari bilan isbotlab bo`lmaydi.

Notarial guvohlantirilgan bitim deb belgilangan shaklda notariat xati bo`lgan, notarius tomonidan imzolangan va gerbli muhr bosilgan yozma hujjatga aytiladi. Notarial shakldagi bitim uni tuzuvchilar yoki vakillari tomonidan notarius huzurida imzolanadi.

Bitimlarni notarial tartibda tasdiqlash faqat qonun⁹²da ko`rsatilgan yoki taraflardan biri talab qilgan hollardagina majburiydir. Jumladan, uy-joylar oldi-sotdisi, garovga qo`yish shartnomalari va boshqa ba'zi shartnomalar, shuningdek mulkni vasiyat qilish to`g`risidagi bitim (vasiyatnoma) notarial tartibda tasdiqlanishini talab qiladi.

Bitimlarning oddiy yozma va notarial tasdiqlangan shaklda tuzilishi ba'zi muhim asoslar bo`yicha belgilangan, chunonchi:

birinchidan, bitimning yozma shakli bitim tuzilganligi faktini bir tomonning bayonotiga yoki guvohlarning ko`rsatmalariga qaraganda asosliroq isbotlaydigan dalil bo`la oladi;

ikkinchidan, yozma shakl og`zaki shakldan ko`ra bitimning haqiqiy mazmunini aniqlashga yaxshiroq yordam beradi va zarur hollarda uni tegishli davlat organlari tomonidan tekshirilishini yengillashtiradi. Shu nuqtai nazardan bitimning insofsiz ishtirokchilari tomonidan ba'zi hollarda yo`l qo`yiladigan suiiste'molchiliklarga qarshi ma'lum darajada garov bo`lib xizmat qiladi;

uchinchidan, bitimning yozma shakli taraflar uchun majburiy bo`lishi – yuridik faktlarni hujjatlashtirish va taraflarning faoliyatlari ustidan nazorat olib borish imkoniyatini beradi;

to`rtinchidan, bitimlarning yozma shaklda rasmiylashtirilishi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini muayyan tartibga, o`z erklarini aniq ifoda

⁹² Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонунида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон. 42-модда.

etishga va bitim bilan nazarda tutilgan shartlarni puxta bajarishga o`rgatadi.

Qonun ba'zi hollarda bitimlarning yozma yoki notarial shaklda rasmiylashtirilishidan tashqari tegishli davlat muassasalarida qayd etilishini (ro`yxatdan o`tkazilishini) talab qiladi. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko`chmas mol-mulk bilan bog`liq bitimlar (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara, merosni qabul qilib olish va boshqalar) davlat ro`yxatidan o`tkazilishi kerak (FK, 111-modda).

Qonun bo`yicha talab qilinadigan shaklga rioya qilmaslik oqibatida qonunda to`g`ridan-to`g`ri ko`rsatilgan taqdirdagina bitimning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo`ladi. Jumladan, bitimning notarial shakliga yoki uni davlat ro`yxatidan o`tkazish talabiga rioya qilmaslik bitimning haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday bitim o`z o`zidan haqiqiy bo`lmaydi (FK, 112-modda, 1-qism). Bunday hollarda bitim tuzgan taraflar har bir bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, buning imkoniyati bo`lmaganda, agar haqiqiy bo`lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo`lsa, uning qiymatini pul bilan to`lashga majbur bo`ladi.

Agar taraflardan biri notarial tasdiqlash talab qilinadigan bitimni to`la yoki qisman bajargan bo`lsa, ikkinchi taraf esa – bitimni notarial rasmiylashtirishdan bosh tortsa, sud bitimni bajargan tarafning talabi bo`yicha uni haqiqiy hisoblashga haqlidir. Bu holda bitimni keyinchalik notarial rasmiylashtirish talab qilinmaydi (FK, 112-modda, 2-qism).

Agar davlat ro`yxatidan o`tkazish talab qilinadigan bitim kerakli shaklda tuzilgan bo`lib, ammo taraflardan biri uni ro`yxatdan o`tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni ro`yxatdan o`tkazish to`g`risida qaror chiqarishga haqli. Bunday hollarda bitim sud qaroriga muvofiq ro`yxatdan o`tkaziladi (FK, 112-modda, 3-band).

9.4. Birja bitimlari

Bitimlar orasida birja bitimlari o`ziga xos xususiyatga ega. Birja avvaldan tayinlanadigan manzil va vaqtda belgilangan qoidalar asosida ochiq savdo-sotiq o`tkazish orqali birja tovarlari bilan erkin ulgurji savdo qilish uchun shart-sharoitlar yaratuvchi yuridik shaxsdir⁹³.

Birjalarda quyidagi bitimlar tuzilishi mumkin:

⁹³ Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 10-сон. 394-модда.

– bor (mavjud) tovarlarning oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan, tovarlarni darhol berib yuborish yoki yetkazib berish yoxud tovarga egalik qilish huquqini beruvchi hujjatlar topshirishni ko`zda tutuvchi oldi-sotdi bitimlari;

– *forvard bitimlar*, ya'ni bir tovarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirgan holda harid qilish va sotishga doir bitimlar;

– *fyuchers bitimlar*, ya'ni standart kontraktlarga doir oldi-sotdi bitimlari;

– *opsion bitimlar*, ya'ni tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish kontraktlarini belgilangan narxlar bo`yicha kelgusida harid qilib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlar.

Forvard va fyuchers bitimlari hamda opsionlar savdosini amalga oshiruvchi birja o`zining hisob-kitob (kliring) markazlari orqali bitimlar ijrosini kafolatlashi shart.

Birjalarda tuzilgan bitimlarda tegishli taraflardan tashqari vositachilar ham qatnashadilar. Bunda vositachilik vazifasini broker (oldi-sotdi bitimlar tuzilishida o`z mijozlarining topshirig`i bo`yicha va ularning nomidan vositachilik xizmatlarini amalga oshiruvchi shaxs) amalga oshiradi.

Birja bitimlari birjalarda ro`yxatdan o`tkaziladi va ular notarial tasdiqlanishni talab etmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari).

Birja bitimlarining mazmuni (tovarning nomi, miqdori, narxi, ijro o`rni va muddatidan boshqa) oshkor etilishi mumkin emas.

Birja bitimlari birja nomidan va uning hisobidan tuzilishi mumkin emas.

Birja bitimlari faqat yozma shaklda tuziladi.

Bitim bilan bog`liq nizolar oldin birjalar hakamlik (ixtilof) komissiyasida hal etiladi. Qarordan rozi bo`lmagan tomon sudga murojaat etishga haqli.

9.5.Bitimning haqiqiy sanalish shartlari

Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi:

birinchidan, bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan aktlarga, umuminsoniy qoidalarga muvofiq bo`lishi;

ikkinchidan, bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo`lishlari;

uchinchidan, bitimlar ko`rinish uchungina tuzilmay, balki chindan ham yuridik oqibat tug`dirish maqsadida tuzilgan bo`lishi;

to`rtinchidan, notarial guvohlantirishi yoki davlat ro`yxatidan o`tkazilishi lozim bo`lgan bitimlar haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilishi kerak.

Shuningdek, xo`jalik shartnomalarini xo`jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmati (yoki advokati)ning imzosisiz tuzishga yo`l qo`yilmaydi. Ayni vaqtda, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi shartnomalari yuridik xizmati (yoki advokati)ning yozma xulosasidan keyingina tuziladi⁹⁴.

Yuqorida ko`rsatilgan talablarga rioya qilinmay tuzilgan bitimlar tuzilgan paytdan e`tiboran o`z o`zidan haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitimlar mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar deb atalib, hech qanday huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi.

Mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qonun talablariga muvofiq bo`lmagan (FK, 116-modda), O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda tuzilgan (175-modda), o`n to`rt yoshga to`lmagan shaxs tomonidan tuzilgan (FK, 117-modda), qalbaki va ko`zbo`yamachilik uchun tuzilgan bitimlar (FK, 124-modda) o`z o`zidan haqiqiy sanalmaydi.

Haqiqiy sanalmaydigan bitim yuzasidan ijroni, mulk topshirilishini yoki pul to`lanishini talab qilish mumkin emas.

Bitim butunlay haqiqiy sanalmaganidek, ba`zi hollarda uning ayrim qismi haqiqiy bo`lmasligi mumkin. Bitimning muhim qismi, ya`ni uning narsasini, yuridik tabiatini yoki maqsadini va boshqa muhim shartlarini ko`rsatuvchi bndlari haqiqiy bo`lmaganida bitim butunlay yuridik kuchga ega bo`lmaydi. Masalan, fuqaroning o`ziga uy-joy qurish uchun berilgan yer uchastkasini sotishi to`g`risida tuzgan bitimi butunlay haqiqiy sanalmaydi.

Bitimning muhim bo`lmagan qismlari, ya`ni bitimning yuqorida ko`rsatilgan ahamiyatga ega bo`lmagan bndlari qonunga muvofiq kelmagan taqdirda, uning qolgan, qonunga xilof bo`lmagan qismlari haqiqiy sanaladi. Bu haqda FK, 128-moddada bitimning bir qismi haqiqiy sanalmasligi bitimga bu haqiqiy sanalmagan qism qo`shilmasa ham u tuzilgan bo`lar edi, deb taxmin qilish mumkin bo`lsa, uning boshqa qismlarining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo`lmaydi, deb ko`rsatilgan.

Haqiqiy bo`lmagan bitim, bu to`g`rida da`voning qilinish-qilinmasligidan qat`i nazar, tuzilgan paytdanoq o`z o`zidan mutlaqo haqiqiy emas deb taniladi. Agar butunlay bitim sud yoki xo`jalik sudi muhokamasida

⁹⁴Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 170-модда.

bo'lsa, faqat uning haqiqiy emasligi ta'kidlanadi va unga binoan qonunda ko'rsatilgan oqibatlarining tadbiiq etilishi lozimligi ko'rsatiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitimlardan tashqari nizoli bitimlar ham bo'ladi. Bunday bitimlarning sodir bo'lmasligi uchun: birinchidan, bitimni tuzuvchi shaxs o'z tomonidan tuzilayotgan bitimning xarakterini va huquqiy oqibatlarini aniq, ravshan bilishi; ikkinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki o'zi tomonidan, boshqa birovlarining ta'siridan tashqari holda ifodalanishi; uchinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki yetarli darajada yetuk, mukammal bo'lishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilmaslik tuzilgan bitim tuzilishi paytida haqiqiy sanalsa ham, keyinchalik bunday bitimlar to'g'risida nizo qo'zg'atilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilganidan so'ng taraflarga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlar da'vo qo'zg'atilgani holda u haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nizoli bitimlar jumlasiga, o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 121-modda) yanglishish ta'sirida tuzilgan (FK, 122-modda), aldash, zo'rlik, qo'rqitish bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan (FK, 123-modda), muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 120-modda), yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan bitimlar (FK, 125-modda) kiradi.

Bunday nizoli bitimlar to'g'risida da'voni jabrlangan shaxsning o'zi, prokuror yoki boshqa shaxslarning manfaatlarini ko'zlab sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan davlat organlari, jamoa xo'jaligi, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlari hamda ayrim fuqarolar qo'zg'ata oladilar.

Haqiqiy emas deb topilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi. Bitimning mazmunidan uning faqat kelajak vaqt uchun bekor qilinishi mumkinligi anglashilsa, haqiqiy emas deb topilgan bitim kelajak vaqt uchun harakatdan to'xtaydi (FK, 127-modda).

9.6. O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari

Qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek, huquq-tartibot yoxud axloq yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim, FK, 116-moddada ko'rsatilganidek, o'z-o'zidan haqiqiy emasdir. Bu moddada ko'rsatilgan "qonun" so'zi keng ma'noda qo'llaniladi. Bu modda faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy

Majlisi tomonidan chiqarilgan hujjatlarni buzib tuzilgan bitimlargagina emas, balki qonunlar asosida chiqarilgan barcha hujjatlarni ham buzib tuzilgan bitimlarga tadbqiq etiladi.

Qonun talablariga muvofiq bo`lmagan bitim haqiqiy sanalmagani holda, bunday bitim bo`yicha taraflarning har biri ikkinchi tarafga bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, olingan narsaning o`zini qaytarib berish imkoniyati bo`lmagan holda esa, agar haqiqiy bo`lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo`lsa, uning qiymatini pul bilan to`lashga majburdir. Masalan, Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risidagi qonunning 90-modda muvofiq, qiymati bitim tuzish to`g`risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo`lgan yirik bitim tuzish to`g`risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi. Agar jamiyatning aktivlarining 50 foizidan yuqori summadagi shartnomani kuzatuv kengashi imzolasa, u haqiqiy emas deb topiladi.

O`zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi. G`araz, yomon niyat bilan atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim qonunni jiddiy ravishda buzish, deb qaraladi. Binobarin, bunday bitimlarni tuzuvchilar uchun huquq normalarida qattiq mulkiy mas'uliyat belgilanadi hamda bu bitim mutlaqo haqiqiy sanalmaydi. Masalan, fuqaroga uy-joy qurish uchun ajratilgan yer uchastkasini butunlay yoki qisman oldi-sotdi to`g`risidagi yoki muomaladan chiqarilgan ashyolar; chunonchi: qoradori, nasha va boshqalarni oldi-sotdi to`g`risidagi bitimlar mutlaqo haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasidandir.

Bitim atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilganligi sababli haqiqiy sanalmagani holda quyidagicha huquqiy oqibatlarini vujudga keltiradi:

1) bitim tuzuvchilarning har qaysisida g`araz niyat bo`lsa, har ikki taraf tomonidan bajarilgan bitim yuzasidan olingan hamma narsalar undirilib, davlat daromadiga o`tkaziladi;

2) bitim faqat bir taraf tomonidan bajarilganida esa, ikkinchi tarafdan uning olgan hamma narsasi va uning evaziga birinchi tarafga to`lashi lozim bo`lgan narsalari undirilib, davlat daromadiga o`tkaziladi;

3) bitimlar tuzishda bir tarafdagina g`araz bo`lgan taqdirda, uning bitim bo`yicha olgan hamma narsasi ikkinchi tarafga qaytarib berilishi lozim, ikkinchi taraf olgan yoki bitimning ijrosi evaziga olishi lozim bo`lgan narsalar undirilib, davlat daromadiga o`tkaziladi. O`zbekiston Res-

publikasi Jinoyat kodeksining 175-moddada O`zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Qalbaki va ko`zbo`yamachilik uchun tuzilgan bitimlar ham haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Qalbaki bitim – taraflarning kelishuvi bo`yicha yuridik oqibatlar tug`dirmaslik niyati bilan faqat ko`rinish uchungina tuzilgan bitim bo`lib u haqiqiy sanalmaydi (FK, 124-modda).

Ko`zbo`yamachilik uchun tuzilgan bitim deb boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitimga aytiladi. Agar bitim boshqa bir bitimni yashirmoq uchun tuzilgan bo`lsa, bu holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid qoidalar qo`llaniladi. Ko`zbo`yamachilik uchun tuzilgan bitim barcha hollarda haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitim bilan yashirilgan bitim qonun talablariga javob berish-bermasligiga qarab yo haqiqiy bo`ladi yoki haqiqiy emas deb topiladi.

Agar ko`zbo`yamachilik uchun tuzilgan bitim qonunga xilof bo`lsa ham, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo`lsa, har ikki tarafning bitim yuzasidan olgan narsalari bir-biriga qaytariladi. Ammo bitim jamiyat va davlat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bo`lsa, har ikki tarafning olgan narsasi davlat daromadiga o`tkaziladi.

Muomalaga layoqatsiz shaxslar tomonidan tuzilgan bitimlar to`g`risida shuni aytish kerakki, bitimning haqiqiy sanalishi uchun uni tuzuvchi shaxslar muomalaga layoqatli bo`lishlari kerak.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolar, jumladan, ruhiy kasallar yoki o`n to`rt yoshga to`lmagan bolalar uchun bitimlarni ularning qonuniy vakillari: ota-onalar, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

O`n to`rt yoshga to`lmaganligi, shuningdek, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitimlar haqiqiy sanalmaydi, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga majbur, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo`lmasa, uning qiymatini pul bilan to`lashga majbur.

Bundan tashqari muomalaga layoqatli taraf, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo`lsa, yoki bilishi lozim bo`lgan bo`lsa – uning bitim tufayli qilgan xarajatlarini, mulkining yo`qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga yetmagan shaxsga to`lashga majbur.

Yosh bolalar tuzilish vaqtidayoq ijro etiladigan mayda maishiy bitimlar, jumladan, qalam, daftar, umuman o`zlari uchun zarar bo`lgan narsalarni olish bo`yicha bitim tuzishlari mumkin.

9.7. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari

O`n to`rt yoshdan o`n sakkiz yoshgacha bo`lgan voyaga yetmagan o`smirlar qisman muomala layoqatiga ega bo`lsalarda, bitimlarni ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylari roziligi bilan tuzadilar. Ammo ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va o`zlari uchun zararli bo`lmagan maishiy bitimlarni mustaqil ravishda tuzishlari mumkin. O`smir tomonidan tuzilgan bitim (agar bu bitim uning ota-onalari yoki farzandlikka olgan yoxud homiylari roziligidan tashqari tuzilgan bo`lsa) ota-onalarining yoki farzandlikka olganlarning yoxud homiylarining da'vosiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Demak, bunday bitimlar, umuman, haqiqiy sanalsada, ular to`g`risida nizo qo`zg`atilishi va bitim tuzuvchilarning qonuniy vakillari tomonidan qo`zg`atilgan da'volarga binoan, sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunday holda, mazkur bitim bo`yicha taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo`lmasa, uning qiymatini pul bilan to`latishga majbur. Muomalaga layoqatli taraf bundan tashqari, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo`lsa, yoki bilishi lozim bo`lgan bo`lsa, uning bitim tufayli kelgan xarajatlarini mulkning yo`qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga yetmagan shaxsga to`lashga majbur.

Spirтли ichimliklarni yoki giyohvand vositalarini suiiste'mol qilish oqibatida muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining rozilgisiz tuzilgan bitimni sud haqiqiy emas deb topishi mumkin (FK, 120-modda).

O`z harakatlarining ahamiyatini tushunishga yoki ularni boshqarishga qobiliyatli bo`lmagan fuqaro tomonidan tuzilgan bitim deb muomalaga layoqatli bo`lsa-da, bitim tuzish paytidan qandaydir ta'sirlar ostida (Masalan: gipnoz, psixotropik dori) o`z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan holatda bo`lgan shaxs tomonidan tuzilgan bitimga aytiladi. Bunday bitim sud tomonidan ham haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Yuqorida ko`rsatilgan ikki holdan birinchisida da'volar muomalaga layoqati cheklangan fuqaro tomonidan uning homiysi qo`zg`atsa, ikkinchi holda, ya'ni bitim muomalaga layoqatli shaxs tomonidan tuzilgan holda uning o`zi tomonidan qo`zg`atilishi mumkin. Agar bunday bitimlar haqiqiy emas deb topilsa, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olingan barcha narsalarini ikkinchi tarafga qaytarishga, agar olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo`lmasa, uning qiymatini to`lashga majbur bo`ladi.

Bundan tashqari, bitim tuzish paytida o`z harakatlarining ahamiyatini tushunmagan yoki ularni idora eta olmagan tarafga ikkinchi taraf, agar o`zi bilan bitim tuzgan fuqaroning shunday holatda bo`lganligini bilgan yoki bilishi lozim bo`lsa, uning bitim yuzasidan qilgan xarajatlarini, mulkning yo`qolishi yoki zararlanishi sababli ko`rgan ziyonlarni to`lashi lozim.

Jiddiy ahamiyatga ega bo`lgan yanglishish ta'siri ostida tuzilgan bitim yanglishish ta'sirida harakat qilgan tarafning da'vosi bo`yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Jiddiy yanglishish ta'sirida bo`lib bitim tuzishda, bunday bitim tuzuvchi shaxs bitimda narsa, xususan, bu narsaning sifati to`g`risida, bitim tuzuvchi kontragentning (qarshi tarafning) shaxsi haqida noto`g`ri tasavvurda bo`ladi.

Agar jiddiy ahamiyatga ega bo`lgan yanglishish ta'sirida tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, taraflardan biri ikkinchi tarafga bitim yuzasidan olgan barcha narsalarini qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo`lmaganida esa uning qiymatini to`lashga majbur. Bundan tashqari, o`z da'vosiga ko`ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf, yanglishish ikkinchi tarafning aybi bilan yuz berganligini isbotlay olsa, ikkinchi tarafdan o`ziga yetkazilgan haqiqiy zararni to`lashni talab qilishga haqli. Agar bu hol isbotlanmasa, o`z da'vosiga ko`ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf ikkinchi tarafning talabi bilan, basharti, hatto yanglishishi tarafga bog`liq bo`lmagan holatlarga ko`ra yuz bergan bo`lsa ham, yetkazilgan haqiqiy zararni unga to`lashi shart (FK, 122-modda).

Aldash, zo`rlash, qo`rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda yoxud fuqaro uchun og`ir holatlarning yuz berishi oqibatida tuzilgan bitim jabrlanuvchining da'vosi bo`yicha haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Aldash ta'siri ostida bitim tuzilishida bitim tuzuvchi ikkinchi tomonni atayin yomon niyat bilan yanglishtiradi. Bu holda aldanuvchi tomon bitimning narsasi yoki uning shartlari to`g`risida noto`g`ri tasavvur qiladi.

Uy-joylarni egalikka berish haqidagi qaror va unga asosan egalik huquqi to`g`risida berilgan order bitimlar fuqarolik qonunchiligida belgilangan asoslarda sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qo`rqitish ta'siri ostida bitim tuzilishida jabrlangan shaxs o`ziga yoki yaqin kishilariga biror mulkiy yoki shaxsiy zarar yetkazilishidan qo`rqib, bitim tuzishga majbur bo`ladi.

Zo`rlik deyilganda boshqa shaxsning erki shu shaxsni bitim tuzishga majbur qilish maqsadida uning o`ziga yoki yaqin kishilariga jismoniy azob yetkazishdan iborat bo`lgan g`ayriqonuniy qilmish tushuniladi.

Bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi tufayli bitim tuzilsa, vakilning yoki u bilan bitim tuzuvchining manfaatlari nazarda tutilib, unda vakil qilinuvchining zarariga qaratilgan harakat qilinadi. Masalan, muayyan narsa sotib olish uchun vakil qilingan shaxs sotuvchi bilan yomon niyatda o`ziga ma'lum mukofot berilishi sharti bilan narsani yuqori bahoda sotib olish to`g`risida kelishsa, yuqoridagi hol yuz beradi.

Og`ir holatlarning vujudga kelishi tufayli tuzilgan bitimda taraflar biri qattiq muhtojlik ta'sirida harakat qiladi va o`zi zarari ochiqdan-ochiq ko`rinib turgan bitimni tuzadi.

Aldash, zo`rlik, qo`rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi ta'sirida tuzilgan bitim, shuningdek, og`ir holatlar yuz berishi tufayli tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, bu holat ikkinchi taraf bitim yuzasidan olgan narsasini jabrlanuvchiga qaytarishi, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo`lmaganida esa, uning qiymatini to`lashi lozim. Bitim yuzasidan jabrlanuvchining ikkinchi tarafdin asossiz olingan mulki davlat daromadiga o`tkaziladi. Bundan tashqari, ikkinchi taraf bitimning haqiqiy emas deb topilishi tufayli vujudga kelgan xarajatlarning, yo`qolgan mol-mulk va yetkazilgan zararni jabrlanuvchiga to`lashi shart (FK, 123-modda).

FK, 125-modda asosan, yuridik shaxs tomonidan uning ta'sis hujjatlarida (ta'sis shartnomasi, nizom, ustavi) aniq chegaralab qo`yilgan maqsadlarga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug`ullanishga litsenziyasi bo`lmagan yuridik shaxs tomonidan tuzilgan bitim uning muassisi (ishtirokchisi) yoki vakolatli davlat organining da'vosi bo`yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

O`ninchi bob
VAKILLIK VA ISHONCHNOMA
10.1. Vakillik tushunchasi

Vakillik deb bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan yuridik harakatlarni amalga oshirishiga aytiladi. Ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitim vakolat beruvchiga nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltiradi, o`zgartiradi va bekor qiladi (FK, 129-modda).

Vakillikning mohiyati shundaki, bunga asoslanib tuzilgan bitimlar faqat vakolat beruvchi uchungina muayyan huquq va majburiyatlarni tug`diradi, o`zgartiradi va bekor qiladi. Vakilning shaxsan o`zi esa, bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va majburiyatlar olmaydi. Kishining shaxsi bilan bog`liq bo`lgan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan bitimlarni vakil orqali tuzishga yo`l qo`yilmaydi. Masalan, nikoh shartnomasiga kirishish alimentlarni undirish yoki to`lash bilan bog`liq majburiyatlar.

Vakillik orqali huquq layoqatini amalga oshirish, ya'ni huquqlar olish va majburiyatlarni bajarish mumkin bo`lmaganligi sababli vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham muhtoj bo`ladilar. Chunonchi, fuqaro o`ziga qarashli uy-joyi vakil orqali boshqarish yoki sotishi, tashkilotlar esa, vakillar orqali bir-birlari bilan har xil shartnomalar tuzishlari mumkin.

Muomalaga layoqatli fuqarolargina vakil bo`lishlari, vakillik qilishlari mumkin. Istisno sifatida ayrim hollarda o`n olti yoshga to`lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo`lishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda tashkilotlar uchun ham vakil bo`lishlariga qonun yo`l qo`yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo`limlarining agentlari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar tashkilotlarning vakillari sifatida ish bajaradilar.

Yuridik shaxs faqat o`z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o`z faoliyatining xarakteriga muvofiq bo`lgandagina fuqarolarning vakil yoki boshqa yuridik shaxs vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Tashkilotlarning mulkiy huquqlarini, shuningdek, fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini qo`riqlash maqsadida qonun kimlarning vakil sifatida harakat qila olmasligini belgilaydi. Jumladan, tashkilotning bosh buxgalteriga o`zi ishlab turgan tashkilot uchun bankdan va moliya organlaridan naqd pul, shuningdek, boshqa tovar, moddiy boyliklar olishga yo`l qo`yilmaydi. Savdo korxonolari va boshqa tashkilotlar o`zlaridan

olingan vakolatnomalar yuzasidan hisobot bermagan mansabdor shaxslarni tovar va boshqa ashyolarni olish uchun vakil qila olmaydi.

Sudda: voyaga yetmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha olmaydilar. Sudyalar, tergovchilar, prokurorlar qonuniy vakil sifatida (ota-onalar, farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar) shuningdek, tegishli sud yoki prokuraturaning vakili sifatida qatnashish hollaridan tashqari, sudda vakil bo`la olmaydilar (FPK, 51-modda).

Vakolat beruvchi har qanday shaxs muomalaga layoqatli va muomalaga layoqatsiz fuqarolar ham, shuningdek, yuridik shaxslar ham bo`lishi mumkin.

10.2. Vakolat va uning turlari

Vakil o`zida bo`lgan vakolatga binoan o`zini vakil qiluvchiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o`zgartiradi va bekor qiladi. Binobarin, vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarini vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi. Vakilning vakolatlari qonunga, sud qaroriga, vakil qilingan davlat organlarining hujjatiga yoki ishonchnomaga asoslangan bo`lishi mumkin.

Vakil o`z vakolatini vakolat beruvchining manfaatlarini ko`zlabgina amalga oshirishga majbur. Binobarin, vakil o`ziga vakolat bergan shaxs nomidan, shaxsan o`ziga nisbatan ham, u ayni bir vaqtda vakili bo`lgan boshqa shaxsga nisbatan ham bitimlar tuzishi mumkin emas -tijorat vakilligi bo`lgan hollar bundan mustasno (FK, 129-modda, 3-band).

Agar oshkora shaxs nomidan harakat qilish uchun hech qanday vakolat bo`lmasa yoki vakolatli bo`lsa ham uning doirasidan chetga chiqilgan bo`lsa – bu holda tuzilgan bitimlar bo`yicha kim nomidan harakat qilgan bo`lsa, mazkur shaxs uchun huquq va majburiyatlar vujudga kelmaydi.

FKning 132-moddasida ko`rsatilganidek, boshqa shaxs nomidan tuzilgan yoki vakolatlardan tashqari chiqib tuzilgan bitim vakolat bergan shaxs keyinchalik ma'qullangan taqdirdagina, uning uchun huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o`zgartiradi va bekor qiladi. Bitim tuzishga vakolat bergan shaxs bitimning ijroga qabul qilinganligidan guvohlik beruvchi harakatlar qilgan holda ham bunday bitim ma'qullangan hisoblanadi.

Vakil qiluvchi tomonidan bitimning kelgusida ma'qullanishi u tuzilgan vaqtdan e'tiboran haqiqiy deb hisoblashga huquq beradi.

Bitimlar tuzishda vakil o'z erki bilan harakat qiladi. Bu holda u o'ziga berilgan vakolatning hajmiga, amaldagi huquqiy normalarning qoidalariga, vakil qiluvchining bergan ko'rsatmalariga asoslanib ish tutadi. Bitim tuzilishida vakilning erki ham vakolat doirasida ifodalanganligi sababli vakilning jiddiy ravishda yanglishi, aldanish, qo'rqitilish yoki zo'rlik ta'sirida tuzilgan bitim sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Vakil vositachidan farq qiladi. Agar vakil bitim tuzishda boshqa shaxs nomidan harakat qilsa, komissioner boshqa bir shaxs komitent topshirig'i bo'yicha va uning hisobiga harakat qilsa ham bitimni o'z nomidan tuzadi.

Vakil vakil qiluvchi tomonidan yuridik harakatlar qilish vakil qiluvchi uchun muayyan fuqarolik huquqlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish niyatida bo'lganligini bitim tuzuvchi shaxslarga ochiq-ravshan bildirishi lozim. Vakilning bunday niyatda bo'lganligi vakil harakat qilib turgan vaziyatning o'zidan ham ko'rinib turishi mumkin. Masalan: chakana savdo bilan shug'ullanuvchi korxonada ishlovchi sotuvchi, kassir va boshqalarning harakatlarini, ularning muayyan bir tashkilot vakillari bo'lishlarini bildiradi.

Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardan vakilning yuridik harakatlari tufayli, jumladan, u tomonidan tuzilgan bitim tufayli, vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxslar o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatni ajratish kerak. Agar vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasidagi munosabat (ichki munosabat) shartnomaga masalan, topshiriq yoki mehnat shartnomasiga asoslangan yoxud boshqa turdagi yuridik faktlarga, chunonchi: tug'ilganlik, vasiylik, farzandlikka olish faktlariga asoslangan vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabat (tashqi munosabat) vakilning uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimi asosida vujudga keladi.

Vakolat qanday asoslarda vujudga kelishiga qarab, vakillik ikki turiga: qonun bo'yicha vakillik va shartnoma bo'yicha, ya'ni ixtiyoriy vakillikka bo'linadi.

Vakillik va uning vakolati normativ akt bilan belgilangan holda bunday vakillik muomalaga layoqatsiz shaxslar: yosh bolalar, ruhiy kasallar, aqli zaiflarning huquq va manfaatlari qo'riqlanishini ta'minlashga qaratiladi. Sud organlarida vakillik qilish to'g'risidagi qoidalar tegishli qonunlar bilan belgilanadi.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va vasiylar FKning 131-moddasida belgilanganidek, qonuniy vakillar hisoblanadilar.

Shartnomali, ya'ni ixtiyoriy vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchining erki bilan belgilanadi. Bunday vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchi tomonidan ko`rsatiladi.

Shartnoma bo`yicha vakillikda mehnat shartnomasiga binoan tashkilot nomidan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi xizmatchi, masalan, tashkilotlarning yurist maslahatchilari, ta'minot vakillari va boshqalar vakil bo`lib hisoblanadilar.

Topshiriq shartnomasiga binoan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi shaxslar ham shartnoma bo`yicha vakil bo`la oladi.

Korxonalar rahbari korxonalar nomidan boshqa subyektlar bilan munosabatlarga kirishganda maxsus yozma vakolatnomasiz ish yuritishga haqli.

10.3. Ishonchnoma

O`zbekiston Respublikasi FKning 134-moddasida ta'riflanishicha ishonchnoma deb bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi. Ishonchli vakil o`ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi. Ishonchnomaning berilishi vakil uchun vakolat belgilashga qaratilgan bir tomonlama bitim sifatida ko`riladi. Ishonchnoma topshiriq shartnomasi, mehnat shartnomasi, ekspeditsiya shartnomasi va boshqa shartnomalar asosida beriladi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek, yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko`rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo`lmagan bitimlarni tuzish uchungina berilishi mumkin (FK, 134-modda, 2-band).

Ishonchnoma bir shaxs, shuningdek, bir necha shaxslar nomidan bir yoki bir necha shaxslar nomiga ham berilishi mumkin. Chunonchi, uy-joy qurish kooperativining vakili kooperativ a'zolarining barchasi tomonidan yoki umumiy majlisning vakolatiga binoan bir necha shaxs tomonidan imzolangan ishonchnoma olishi mumkin.

Ishonchnoma vakilining uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarda bo`lishi uchun tayinlanadi. Ishonchnomaning mazmunidan uning qanday vakolatlarga ega ekanligi, qanday yuridik harakatlar qilishga haqli bo`lishi ko`rinib turadi. Binobarin, vakil ishonchnomada ko`rsatilgan vakolat doirasida harakat qilib, uchinchi shaxslar bilan shartnoma tuzgan bo`lsa, vakil qiluvchi bu shartnomani bajarishdan bosh torta olmaydi.

Ishonchnoma umumiy va maxsus turlarga bo`linadi.

Umumiy ishonchnomada har xil bitimlar va boshqa yuridik harakatlar qilish, masalan, yuridik va jismoniy shaxslarning filiallarini idora etish yoki fuqaroga qarashli mulkni boshqarish uchun berilgan vakolat ko`rsatiladi.

Maxsus ishonchnomada bir turdagi bitimlarni tuzish, masalan, fermer xo`jaliklari va ularning a'zolaridan qishloq xo`jalik mahsulotlarini harid qilish bo`yicha bitimlar tuzish uchun vakolat belgilanadi. Faqat biron-bir bitimnigina tuzish, masalan, sotib olib ajratib qo`yilgan tovarni olish uchun berilgan ishonchnoma berganlik maxsus ishonchnoma hisoblanadi. Ishonchnomada uning qachon berilganligi ko`rsatilishi lozim, aks holda, u haqiqiy sanalmaydi. Ishonchnoma ko`pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko`rsatilgan bo`lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o`z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko`rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas (FK, 139-moddas).

Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda ularning amalda bo`lish muddati albatta ko`rsatilishi kerak.

Notarial shaklni talab qiluvchi bitimlarni tuzish yoxud yuridik shaxslarga nisbatan harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan ishonchnoma idora tomonidan tasdiqlangan bo`lishi kerak. FKning 136-137-138-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasnodir.

Ishonchnomalarning notarial idoralardan tashqari boshqa tashkilotlar tomonidan tasdiqlanishi FKning 136-137-moddalari bilan belgilanadi. Chunonchi, xat-xabarlar, shu jumladan pul va posilkalar olish uchun beriladigan vakolatnoma, ish haqi hamda mehnat munosabatlari bilan bog`liq bo`lgan boshqa to`lovlarni, muallif va ixtirochilarga beriladigan haqlarni, pensiyalar, yordam pullari va stipendiyalarni, shuningdek xalq banklaridan tegishli summalarni olish uchun beriladigan ishonchnoma fuqarolar yashab turgan joydagi o`zini o`zi boshqarish organlari tomonidan, ishlab turgan yoki o`qib turgan tashkilot tomonidan, turar joydagi uyga xizmat ko`rsatuvchi uy-joydan foydalanish tashkiloti tomonidan, davolanib turgan joyida esa – davolanish muassasasining ma'muriyati tomonidan, harbiy xizmatchi tomonidan ishonchnoma berilganida – tegishli harbiy qism qo`mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarga beriladigan ishonchnoma tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolanib, unga ushbu yuridik shaxsning muhri bosiladi.

Davlat mulkiga asoslangan yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirishi uchun beriladigan ishonchnoma ushbu yuridik shaxsning bosh buxgalteri tomonidan ham imzolanishi kerak. Bankda operatsiyalarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi (FK ,138-modda).

Vakilli shaxsiy ishonchga bog'liq bo'lganligi tufayli vakolat olgan shaxs qanday harakatlarni qilishga vakil qilingan bo'lsa, ularni shaxsan o'zi bajarishi lozim. Vakil olgan vakolati yuzasidan bu harakatlarni bajarishni faqat ishonchnomada ko'rsatilgan hollarda yoki vakolat beruvchining manfaatlarini qo'riqlash uchun ma'lum bir sharoitlar tufayli birovga topshirishga majbur bo'lsagina boshqa shaxsga topshirishga haqli. Vakolatning vakil tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Iшонchnoma FKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagi hollarda bekor bo'ladi: muddat tugashi, ishonchnoma beruvchi tomonidan bekor qilinishi, vakolat olgan shaxsning vakillikdan bosh tortishi, nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, nomiga ishonchnoma bergan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, ishonchnoma beruvchi fuqaroning o'limi, muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan deb topilishi yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi, ishonchnoma olgan shaxsning o'lishi, uning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi bilan bekor qilinadi.

Iшонchnoma beruvchi xohlagan paytda uni bekor qila oladi, ishonchnoma oluvchi ham undan bosh torta oladi.

Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning tugashi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda, bunday vazifa vakolat beruvchining huquqini oluvchi shaxslarga ham yuklatiladi. Vakolat beruvchining vafot etishi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda esa, bu vazifa uning vorislariga yuklatiladi.

Iшонchnoma bergan shaxs uning bekor qilinganligi to'g'risida ishonchnoma bergan shaxsni, shuningdek, ishonchnoma yo'naltirilgan uchinchi shaxslarni ham xabardor qilishi kerak. Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxs bekor bo'lgan, ishonchnoma bergan fuqaro vafot etgan, muomalaga layoqatsiz deb topilgan holatlarda ishonchnoma bekor bo'lgani haqida xabardor qilish ishonchnoma bergan shaxs huquqi qabul qilib oluvchilar zimmasiga yuklanadi.

Iшонchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs tomonidan qilingan harakatlar to'g'risida FKning 142-144-moddalarida mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rilgan ziyonlarni jabrlanuvchiga

toʻlaydi. Ishonchomaning bekor qilinganligi bilguniga yoki bilishi lozim boʻlguniga qadar ishonchnoma bergan shaxs tomonidan uchinchi shaxslarga nisbatan qilingan harakatlar ishonchnoma beruvchi uchun yoki uning huquqlarini oluvchilar uchun oʻz kuchini saqlab qoladi.

Ishonchnoma olgan shaxs tomonidan uning ishonchnoma bekor qilingan yoki tugatilganini bilganidan yoki bilishi lozim boʻlgan vaqtdan soʻng qilingan harakatlar vakolatnoma beruvchi uchun huquq va majburiyat tugʻdirmaydi. Ishonchnoma bekor qilinganidan soʻng vakolat olgan shaxs yoki uning vorislari (huquq va majburiyat oluvchilar) ishonchnomani darhol qaytarishlari lozim.

Ishonchnomaning bekor qilinishi bilan bu ishonchnoma yuzasidan boshqa shaxslarga topshirilgan vakolat (oʻtkazilgan vakolat) ham oʻz kuchini yoʻqotadi.

O`n birinchi bob
MUDDATLAR
11.1. Muddat tushunchasi

Fuqarolik huquqida aniq belgilangan vaqtga muddat deb aytiladi. Muddatning o`tishi ma'lum yuridik fakt hisoblanadi, chunki uning o`tkazib yuborilishi natijasida, qonunda nazarda tutilgan hollarda, muayyan huquqiy oqibatlar vujudga keladi, biron-bir huquq va majburiyat olinadi, o`zgartiriladi yoki yo`qotiladi.

N.Imomov muddatlar tushunchasi hususida to`xtalar ekan, uni aniq belgilangan, o`tishining boshlanishi va tamom bo`lishi muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilishga qaratilgan paytlar va vaqt davrlariga aytilishini ta'kidlab o`tadi⁹⁵. Masalan, Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risidagi qonunning 25-moddasi mazmuniga ko`ra, tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik uchun tovar yetkazib beruvchi sotib oluvchiga kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to`laydi. Shunisi muhimki, penyani to`lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. Bu zararni to`la hajmda qoplash tamoyilidan kelib chiqadi.

Vaqt – majburiyat huquqiga oid munosabatlarda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, o`zaro shartnoma tuzgan shaxslar ma'lum vaqt ichida biron-bir harakatni qilishlari: shartnoma narsasi bo`lgan ashyoni topshirishlari, muayyan ishni bajarishlari; pul to`lashlari, ikkinchi taraf tomonidan qilingan ijroni qabul qilishlari lozim bo`ladi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlarda muddatlarning to`g`ri hisoblani-shi va o`z vaqtida tadbiiq etilishi – bu munosabatlarda qatnashuvchilarning huquqlarini qo`riqlashda, qonunchilikni ta'minlashda, tashkilotlar o`rtasida munosabatlarda esa – xo`jalik hisobini mustahkamlashda, korxonalarining normal ishlashida, topshiriqlarni o`z vaqtida bajarishda, muhimi, shartnoma intizomiga amal qilishda katta rol o`ynaydi.

Muddatlar kim tomonidan belgilanishiga qarab, quyidagi turlarga bo`linadi: a) qonuniy muddatlar; b) shartnomaviy muddatlar; v) sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar.

⁹⁵ Imomov N.F. Fuqarolik huquqida muddatlar va da'vo muddati. –T.: TDYI. 2005. -7 b.

Qonuniy muddatlar – huquq normalarida belgilangan muddatlardir. Bu muddatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning o`zaro kelishuvlari bilan umumiy qoida bo`yicha o`zgartirilishi mumkin emas. Bunday muddatlarga misol qilib fuqarolarning to`la yoki qisman muomala layoqatiga ega bo`lish muddatlari (FKning 22-27-moddalari), ishonchnoma muddati (FKning 139-moddasi) umumiy da'vo muddati (FKning 150-moddasi)ni ko`rsatish mumkin.

Shartnomaviy muddatlar – FKning 357-moddasida ko`rsatilgan bitimlar bilan belgilanadigan shartnomali muddatlarning bir turi hisoblanadi. Bu muddatlar shartnoma tuzuvchi shaxslarning o`zaro kelishuvlari bo`yicha belgilanishi, o`zgartirilishi, qisqartirilishi yoki uzaytirilishi mumkin. Ular, masalan, imoratlar qurilishida, ta'mirlashda, uy-joylar ijaraga berilishida tuziladigan shartnomalarda keng qo`llaniladi.

Sudlar tomonidan muddatlar biron-bir huquq yoki majburiyatlarni olish, o`zgartirish yoxud bekor qilish to`g`risida tayinlanadi.

Yuqorida ko`rsatilgan barcha turdagi muddatlarga rioya qilish buyurtma topshiriqlarini bajarish yuzasidan tuziladigan mahsulot yetkazib berish, kapital qurilishga oid pudrat, yuk tashish va boshqa shartnomalarning o`z vaqtida bajarilishini, shartnoma tuzuvchi tashkilot va fuqarolar o`rtasidagi munosabatlarning qat'iyiligini ta'minlashda, qonun bilan belgilangan shartnoma intizomiga rioya qilishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Muddatlar huquqiy oqibatlarini bo`yicha quyidagi turlarga bo`linadi:

Da'vo muddatlari buzilgan huquqning himoya qilinishi uchun qonun bilan belgilangan muddatlar. Masalan, qarz olgan fuqaro olgan qarzini qaytarmasa, unga nisbatan uch yil mobaynida da'vo qilinishi mumkin. Agar bu muddat davomida uzrsiz da'vo qilinmasa, da'vo narsasiga bo`lgan huquq yo`qotilishi mumkin.

E'tiroz bildirish muddatlari shartnomalar bo`yicha olingan majburiyatlar qarzdor tomonidan butunlay bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda tashkilotlarning bir-birlariga talablarini bildirish uchun belgilangan muddatlar. Tashkilotlar o`rtasidagi ko`pchilik huquqiy munosabatlarda nizolarni hal qilish uchun e'tiroz bildirish tartibi belgilangan. Masalan, temir yo`l korxonasiga tashish uchun topshirilgan yuk yo`qotilsa, unga nisbatan olti oylik muddat davomida e'tiroz bildirilishi mumkin. E'tiroz bildirish muddatining o`tkazib yuborilishi, qonunda nazarda tutilgan hollarda, talablarning xo`jalik sudi tomonidan qondirilmasligiga asos bo`ladi.

Kafolat muddatlari. Bu muddatlar davomida sotib olingan yoki buyurtma qilingan ashyoda yoxud bajarilgan ishda kamchiliklar topilgan taqdirda, oluvchi yoki buyurtmachi mazkur nuqsonlarning tekinga yo`qotilishini yoki ashyoning almashtirilishini yoxud qayta olib, buning uchun to`langan pulning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo`ladi. Kafolat muddatining o`tkazib yuborilishi oluvchi yoki buyurtmachini yuqorida ko`rsatilgan huquqlardan mahrum qiladi. Masalan, 6 oylik kafolat muddati belgilangan soatni olgan fuqaro mazkur muddat davomida unga bo`lgan kamchiliklar to`g`risida arz qilmasa, keyinchalik uni almashtirish yoki pulini olish huquqini yo`qotadi.

Majburiyatlarni bajarish va huquqlarni amalga oshirish vaqtini belgilaydigan muddatlarga misol qilib qarz shartnomasi bo`yicha 15 aprelda olingan qarzning qarzdor tomonidan ikki oydan so`ng, ya'ni 15 iyunda qaytarish majburiyati olinganligini ko`rsatish mumkin. Mazkur muddat bir tomondan majburiyat vaqtini belgilasa, ikkinchi tomondan kreditor uchun huquqni amalga oshirish vaqti kelganligini bildiradi.

Huquqiy oqibatiga ko`ra muddatlar huquqni vujudga keltiruvchi, huquqni o`zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi muddatlarga bo`linadi.⁹⁶

Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlarning o`tishi natijasida fuqarolik huquqlari vujudga keladi. Bunda huquqning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o`tishi ahamiyatga ega emas. Masalan, oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq tovarga nisbatan mulk huquqi sotuvchiga tovar topshirilishi muddati natijasida vujudga keladi(FK, 389-modda).

Huquqni o`zgartiruvchi muddatlar o`tishining boshlanishi yoki o`tib ketishi fuqarolik huquq va burchlarini o`zgarishiga olib keladi. Huquqni o`zgartiruvchi muddatlar o`z tabiatiga ko`ra shartnomaviy munosabatlarda keng qo`llaniladi va odatda bunday muddatlarning o`tishi natijasida shartnoma taraflarining huquq va majburiyatlari u yoki bu darajada o`zgaradi. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo`lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo`lish xavfi ashyo topshirilishi lozim bo`lgan paytdan buyurtmachiga o`tgan deb hisoblanadi (FK, 646-modda). Bunda ashyoning tasodifan nobud bo`lish xavfi avval pudratchida bo`lgan bo`lsa, belgilangan muddatning o`tishi natijasida bu xavf buyurtmachiga o`tadi.

Huquqni bekor qiluvchi muddatlarning ro`y berishi fuqarolik huquq va majburiyatlarning bekor bo`lishiga olib keladi. Masalan, umumiy mulkdagi ulushni sotishda, agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish

⁹⁶ Гражданское право. Учеб. Т 1./Под. ред.Сергеева А.П.,Толстого Ю.К. -М.: Проспект.1998.-295 с.

huquqidan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida, boshqa mol-mulkka nisbatan esa o'n kun davomida amalga oshirmasalar, ular imtiyozli sotib olish huquqini yo'qotadilar va mulkdor o'z mulkini istagan shaxsga sotish huquqiga ega bo'ladi (FK, 224-modda).

Bunday muddatlarning o'tishi oqibatida fuqarolik huquqlari bekor bo'lishi qonunchilikda to'g'ridan-to'g'ri belgilab qo'yilishi mumkin. Huquqni bekor qiluvchi muddatlar muayyan munosabat ishtirokchilarining faqatgina shu munosabatlariga doir huquqlari yoki majburiyatlarini bekor qiladi.

Muddatlar o'zlarining aniqlanish tavsifiga ko'ra imperativ va dispozitiv, mutloq aniq, qisman aniq va noaniq, umumiy va maxsus hamda boshqa muddatlarga ajratiladi.

Imperativ muddatlar qonunda aniq belgilanib, tarflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Bunday muddatlar imperativ bo'lib, qonunda belgilangan barcha muddatlar uchun bu hol majburiy ahamiyatga ega emas. Faqatgina qonun hujjatlarida qat'iy belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zgartirish imkoniyati berilmagan muddatlarga imperativ muddat hisoblanadi hamda huquqiy munosabat ishtirokchilari bu muddatlarga og'ishmay amal qilishlari lozim. Masalan, uch yillik umumiy da'vo muddatini taraflar ikki yilga kamaytirishlari yoki to'rt yilga uzaytirishlari mumkin emas.

Dispozitiv muddatlar qonunda belgilangan bo'lsada, taraflar kelishuvga muvofiq mavjud vaziyat taqozosidan kelib chiqib qisqartirish yoki uzaytirish huquqiga ega bo'ladilar. Masalan, majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki shartnoma mohiyatidan anglashilmasa qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi lozim (FKning 242-moddasi), biroq taraflar o'zaro kelishuv asosida ijro darhol yoki bir oz muddat o'tgach amalga oshirilishini belgilashlari mumkin.

Mutloq aniq muddatlar aniq paytni yoki yuridik oqibat bilan bog'liq vaqt oralig'ini ifodalaydi. Ularga kalendar sanasi yoki aniq vaqt davri bilan belgilanadigan muddatlar misol bo'lishi mumkin. Masalan, ishning natijalari 1 maygacha topshirilishi lozimligi ko'rsatilgan bo'lsa, bunday muddatlar mutloq aniq muddat hisoblanadi.

Qisman aniq muddatlar aniq davr yoki vaqt oralig'i bilan bog'liq bo'lsada, ular o'zlarining belgilanishi holatidan kelib chiqib mutloq aniq muddatlarga qaraganda kamroq aniqlikka ega bo'ladilar. Qisman aniq muddatlar jumlasiga ro'y berishi muqarrar bo'lgan hodisa bilan belgila-

nadigan muddatlar ham kiradi. Masalan, daryo muzlari erishi yukni yetkazib berish bilan bog`liq muddatlar.

Noaniq muddatlar qonun yoki shartnomada biron-bir vaqt belgilanmagan bo`lsada, lekin shu munosabatda vaqt chegarasi mavjudligi bilan ifodalanadi. Huquqiy munosabatdagi vaqt chegarasi garchi taraflarning huquqiy munosabatga kirishayotgan paytlarida belgilanmasada, keyinchalik taraflardan biri tomonidan belgilanishi talab qilinishi mumkin. Masalan, ashyo muddat ko`rsatilmasdan tekin foydalanishga topshirilganda shartnomaning amal qilish muddati aniq belgilanmaydi.

Umumiy muddatlar barcha subyektiv fuqarolik huquqlariga va deyarli bir xildagi holatlarga taaluqli bo`ladi. Masalan, ishonchnomaning amal qilish muddati uch yil qilib belgilangan (FK, 139-modda).

Maxsus muddatlar umumiy qoidalardan alohida belgilanadi va faqatgina qonunda to`g`ridan to`g`ri ko`rsatilgan hollarda amal qiladi. Notarius tomonidan tasdiqlanib, O`zbekiston Respublikasidan tashqarida harakatlarni amalga oshirishga mo`ljallangan, amal qilish muddati ko`rsatilmagan ishonchnoma uni bergan shaxslar tomonidan bekor qilinuncha o`z kuchini saqlashi maxsus muddatlarga misol bo`la oladi.

Bundan tashqari, fuqarolik huquqida fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlarining quyidagi turlari mavjud: fuqarolik huquqlarini amalda bo`lish vaqtini belgilaydigan muddatlar, cheklovchi(preklyuziv) muddatlar, yaroqlilik muddati, tovarning xizmat qilish muddati, tovardan foydalanish, tovarni saqlash va boshqa muddatlar mavjud⁹⁷.

Muddatlarni hisoblash usullari har xil bo`lishi mumkin. FKning 145-147-moddada ko`rsatilganidek, muddatlar:

birinchidan, kalendar sana bilan;

ikkinchidan, yillar, oylar, haftalar, kunlar yoki soatlar bilan;

uchinchidan, barqaror sodir bo`lishi lozim bo`lgan hodisalar havola qilinishi yo`li bilan belgilanishi mumkin.

Odatda, muddatlar aniq kalendar sana bilan belgilanadi. Masalan, turar joy haqi o`tgan oy uchun yangi oyning 10-kunidan kechiktirmasdan to`lanishi fikrimiz isbotidir.

Yillar va oylar bilan hisoblanadigan vaqt davrining o`tishiga umumiy da'vo (FKning 150-moddasi) va qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlarini (FKning 151-moddasi) misol qilib ko`rsatish mumkin. Kunlar bilan vaqt davrining hisoblash ko`pincha transport korxonalarini faoliyatiga taalluqlidir. Energiya quvvati korxonalarida, asosan, soat bilan belgilanadi.

⁹⁷ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Т.: ТДЮИ. 2005. -132 б.

FKning 145-moddasida aytilganidek, muddat muqarrar yuz berishi kerak bo`lgan voqeani ko`rsatish bilan ham belgilanishi mumkin.

11.2 Muddatlar o`tishining boshlanishi va tamom bo`lishi

Muddat o`tishining boshlanish vaqtini aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega bo`lib, muddat tamom bo`lish vaqtini to`g`ri aniqlab olish imkonini beradi. Bu esa yuridik fakt, ya'ni ma'lum huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan yoki bekor qiladigan holatlar bilan bog`liq.

Muddatning tamom bo`lishini aniqlash to`g`risida shuni aytish kerakki, yillab hisoblanadigan muddat, shu muddatning oxirgi yili, tegishli oyi va kunida tamom bo`ladi. Muddatning boshlanishiga to`g`ri kelgan kun e'tiborga olinmaganligi sababli muddatning boshlanishi va tamom bo`lishi kunlari tegishlicha qo`shiladi.

Oylab hisoblanadigan muddat, shu muddat oxirgi oyining tegishli kunida, agar oylab hisoblanadigan muddatning tamom bo`lishi tegishli kuni bo`lmagan oyga to`g`ri kelib qolsa, bu holda muddat shu oyning oxirgi kunida tugaydi. Ba'zi muddatlar yarim yil yoki yarim oy qilib ham belgilanishi mumkin. Bunda hisoblash tartibi quyidagicha belgilanadi: yarim yil qilib belgilangan muddatga oylab hisoblanadigan muddatlarga doir qoidalar qo`llanib, yarim oy qilib belgilangan muddat esa – kunlab hisoblanadigan muddat qatorida ko`rilib, o`n besh kunga baravar bo`ladi (FK, 147-modda, 5-band).

Haftalar bilan o`lchanadigan muddat shu muddatning oxirgi haftasidagi tegishli kunda tugaydi (FK, 147-modda, 7-band). Agar muddatning oxirgi kuni ish kuni bo`lmagan kunga to`g`ri kelib qolsa, muddatning tamom bo`lishi bundan keyingi ish kuni hisoblanadi.

Muddatning tamom bo`lishini belgilash to`g`risida yana shuni aytish kerakki, agar hujjatlarda oxirgi muddat, masalan, “5 yanvargacha” deb yozilgan bo`lsa, 5 yanvar kuni hisobga o`tmaydi, agar “5 yanvarda” deb yozilgan bo`lsa, bu kun hisobga olinadi.

Muddatning oxirgi kunida harakat qilish tartibi FKning 148-moddasida ko`rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, agar muddat biron-bir harakatni amalga oshirish uchun tayinlangan bo`lsa, bu harakat muddatning oxirgi kunida soat yigirma to`rtgacha qadar bajarilishi mumkin. Masalan, qarzdor shartnomada qarzini qaytaradigan kun 5 yanvar deb belgilangan bo`lsa, olingan qarz shu 5 yanvar soat yigirma to`rtgacha to`lansa, qarzdor majburiyatini o`z vaqtida bajargan bo`ladi. Agar majburiyatni bajarishga qaratilgan harakat tashkilotda qilinishi lozim bo`lsa, muddat shu tashkilotlarda

belgilanadigan qoidalar bo'yicha tegishli operatsiyalar (ishlar) tamom bo'ladigan oxirgi soatda tugaydi.

Tegishli tashkilotlarga yuboriladigan barcha yozma hujjat (ariza, bildirish)lar muddatning oxirgi kuni soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga yoki telegrafga topshirilgan bo'lsa, muddat o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida umumiy xarakterga ega bo'lib, sud, xo'jalik sudi, prokuratura va boshqa tashkilot hamda muassasalarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, fuqaro o'z da'vo arizasini muddat tamom bo'ladigan kun soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga topshirgan bo'lsa, da'vo muddati o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida yana tashkilotlar o'rtasida tuziladigan yetkazib berish, yuk tashish singari shartnomalar yuzasidan bo'ladigan da'vo, talab va shikoyatlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

O`n ikkinchi bob
DA'VO MUDDATI
12.1. Da'vo muddatlari

Da'vo muddati deb shaxs o`zining buzilgan huquqini da'vo qo`zg`atish yo`li bilan himoya qilishi mumkin bo`ladigan muddatga aytiladi.

SH.Shorahmetovning fikricha har qanday fuqarolik da'vosining ikki tomoni bor:

Birinchi, moddiy-huquqiy tomoni – bunda, avvalo, da'vogarning javobgarga nisbatan muayyan nizoli moddiy-huquqiy talabi bo`lishi, masalan, biron-bir ashyoning topshirilishi, pul to`lanishi, xizmat ko`rsatilishi, zararining qoplanishi xususida talab qilinadi;

Ikkinchi, protsessual huquqiy tomoni – bunda taraflar o`rtasida kelib chiqqan nizoning mazmunan hal qilinishi va buzilgan yoki nizoli huquqning qo`riqlanishi to`g`risida sudga iltimos bilan murojaat qilinadi⁹⁸.

FKning 10-moddasida ko`rsatilganidek, fuqarolik huquqlari protsessual qonunlar va shartnomada belgilab qo`yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo`lishiga qarab, sud, xo`jalik sudi yoki xolislar sudi tomonidan himoya qilinadi. Binobarin, huquqlari buzilgan shaxs (fuqaro yoki tashkilot)lar yuqorida ko`rsatilgan sud, xo`jalik sudi yoki xolislar sudiga da'vo arizasi berib, buzilgan huquqlarini himoya qilinishi to`g`risida da'vo qo`zg`atishlari mumkin.

Da'vo muddati subyektiv huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan so`nggi imkoniyat. Bu vaqt oralig`ida shaxs o`z huquqlarining amalga oshirilishini talab qilmasa, ularni yo`qotadi⁹⁹.

Buzilgan huquqni himoya qilish talabi da'vo muddatining o`tganligidan qat'i nazar, sudda ko`rib chiqish uchun qabul qilinadi (FK, 153-modda).

Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddat davomida berilgan bo`lsa, sud, xo`jalik sudi yoki xolislar sudi tomoni da'vo ishini ko`rib, ishning mazmuni bo`yicha da'voni qondirish yoki qondirmaslik to`g`risida qaror chiqaradi. Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddatni o`tkazib berilgan bo`lsa, sud, xo`jalik sudi, yoki xolislar sudi muddatning o`tkazilish sababini muhokama qiladi, agar da'vo muddati uzrsiz sabablar bilan o`tkazilganligi aniqlansa, o`tkazilgan muddat tiklanishi va ishning mazmuni bo`yicha qaror chiqarilishi mumkin.

⁹⁸ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. -Т.: Адолат. 2001. - 151 б.

⁹⁹ Имомов Н. Даъво муддати институти. //Ҳаёт ва қонун. 2004. №1 -23-24-б.

Mulkiy munosabatlarni tartibga solishda da'vo muddatlari qonun bilan belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Da'vo muddatining belgilanishi fuqarolik huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga, qarzning undirilishi, majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi talablar o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashga, tashkilotlar o'rtasidagi hisob-kitoblar qilinishini tezlatishga, shartnoma va moliya intizomiga rioya etilishini ta'minlashga, xo'jalik hisobini mustahkamlashga yordam beradi. Da'vo muddatlarining belgilanishi fuqarolar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlash uchun ham katta ahamiyatga ega.

Mu'lumki, da'voni belgilangan muddatda to'g'ri hal qilish uchun fuqarolik ishi yuzasidan dalillar to'plash va ularni chuqur tekshirish lozim. Ammo nizoli huquqiy munosabat vujudga kelgan paytdan boshlab uzoq muddat o'tgan bo'lsa, dalillarni to'plash ancha qiyinlashadi. Chunki ishning sudda ko'rilishi vaqtida ba'zi guvohlarning bo'lmasligi (ko'chib ketgan, vafot etgan bo'lishi), ba'zilari esa bo'lgan voqealarni, faktlarni unutgan bo'lishlari yoki bu faktlarni buzib tasvirlashlari, ish to'g'ri hal qilinishi uchun zarur harajatlar yo'qotilgan bo'lishi mumkin va hokazo. Agar da'vo muddati qonun bilan belgilanmagan bo'lsa, bitim tuzgan yoki bironovning biron-bir huquqini buzgan shaxs doimo uzoq vaqt davomida, o'ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan da'vo qilinishi xavfi ostida bo'lar edi.

Xulosa qilib aytsak, da'vo muddatlarining belgilanishi tashkilot va fuqarolarning huquq va manfaatlarini qo'riqlashga, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga katta yordam beradi.

12.2. Da'vo muddatining turlari

Huquqi buzilgan shaxslarning da'volari yuzasidan ularning huquqini himoya qilish qonun bilan belgilangan da'vo muddatlari huquqiy munosabatning ishtirokchilariga va mazmuniga qarab umumiy va maxsus (qisqartirilgan yoki uzaytirilgan) muddatlarga bo'linadi.

Umumiy da'vo muddati – huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning barchasi uchun uch yil qilib belgilangan (FK,150-modda).

FKning 151-moddasiga asosan ayrim turdagi talablar uchun qonunlarda umumiy da'vo muddatiga qaraganda qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlari belgilanishi mumkin.

Maxsus da'vo muddatlari faqat qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi, chunonchi, olti oy davom etadigan qisqartirilgan da'volar bo'lishi mumkin:

- 1) neustoyka (jarima, penya) undirish to'g'risidagi da'volar;

- 2) sotilgan ashyoning kamchiliklari to`g`risidagi da'volar;
- 3) sifati lozim darajada bo`lmagan mahsulotlarni yetkazishdan kelib chiqadigan da'volar.

Da'vo muddatlari imperativ, ya'ni qat'iy belgilanganligi sababli bu muddatlar va ularni hisoblash tartibi taraflarning kelishuvi bilan o`zgartirilishi mumkin emas (FK,152-modda).

12.3. Da'vo muddatining o`ta boshlashi

Da'vo muddatini to`g`ri hisoblash uchun uning qay vaqtda tugashini belgilash zarur. Da'vo muddatining tugashi da'vo qilish huquqi vujudga kelgan kundan boshlanadi (FK,154-modda). Bunday huquq, ya'ni da'vo muddati shaxs o`zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo`lgan kundan o`ta boshlaydi.

Da'volarning turlariga qarab da'vo muddati o`tishining boshlanish payti bir xil bo`lmaydi, jumladan, bajarish muddati ko`rsatilgan majburiyatlar bo`yicha da'vo muddatining o`tishi uchun shu ko`rsatilgan bajarish muddatining oxirgi kundan keyingi kundan boshlanadi. Masalan, fuqaro boshqa birovga 1995-yil 20-dekabrda to`lash sharti bilan qarz bergan bo`lsa, da'vo muddatining o`tishi shu yil 21-oktabr soat 00-u 01 daqiqadan boshlanadi.

Bajarish muddati ko`rsatilmagan majburiyatlar bo`yicha da'vo muddatining o`tishi majburiyatlarning vujudga kelgan paytidan boshlanadi. Birovga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo`yicha da'vo muddatining o`tishi jabrlangan shaxsning o`ziga zarar yetkazilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo`lgan kundan e'tiboran boshlanadi.

Ba'zi da'volar bo`yicha da'vo muddati o`tishining boshlanishi to`g`risida maxsus qoidalar belgilangan. Chunonchi, yuk tashish shartnomasi yuzasidan yuk tashuvchiga nisbatan da'vo qilish uchun belgilangan ikki oylik muddatning o`tishi e'tiroz bildiruvchi tomonidan javob olingan yoki javob berish uchun belgilangan muddatning o`tgan kundan boshlanadi; sifati lozim darajada bo`lmagan mahsulotlar yetkazib berishdan kelib chiqadigan da'volar uchun belgilangan da'vo muddatining o`tishi yetkazib berilgan mahsulotdagi kamchiliklar sotib oluvchi tomonidan tegishli tartibda belgilangan kundan boshlanadi.

12.4. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi. Qoida bo'yicha da'vo muddatining o'tishi uzluksiz davom etadi. Ammo ba'zi hollarda da'vo muddati davom etib turganda, da'vo qilish uchun obyektiv – halaqit beradigan bironta holat sodir bo'lishi mumkin. Bunday da'vo muddatining o'tishini to'xtatadigan holatlar qonunda (FKning 156-moddasi) belgilangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

1) da'vo qilish uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (yengib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilsa, masalan, toshqin, zilzila singari hodisalar yuz bersa;

2) majburiyatlarni bajarishni kechiktirish (moratoriy) to'g'risida hukumat qarori bo'lsa;

3) agar da'vogar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan Qurolli kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;

4) agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;

5) tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarning amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan holatlar da'vo muddatining oxirgi olti oyida, bu muddat olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatida vujudga kelgan yoki davom etib turgan bo'lsa, muddatning o'tishi to'xtatiladi.

Muddatning to'xtatib turilishiga asos bo'lgan holat barham topgan kundan boshlab da'vo muddatining o'tishi davom etadi, bunda muddatning qolgan qismi olti oygacha, da'vo muddati olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatiga qadar uzaytiriladi (FK, 156-modda).

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari yana maxsus asoslar bo'lgan taqdirda ham to'xtatib turilishi mumkin. Bunday maxsus asoslar qonunlarda nazarda tutiladi.

Da'vo muddati o'tishining uzilishi. Da'vo muddati o'tishining uzilishi da'vo muddati o'tishining to'xtatilishidan farq qiladi. Agar da'vo muddatining o'tishi to'xtatadigan muddat yangidan hisoblanmasa, da'vo muddatining o'tishi uzilgan holda, da'vo muddati uzilgunga qadar vaqt yangi muddatga qo'shilmaydi va da'vo muddatining o'tishi uzilganidan so'ng yangidan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi ikki holda: birinchidan, belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, ikkinchidan, majbur shaxs qarzni tan

olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan uziladi (FKning 157-moddasi).

Da'vo muddatining tiklanishi. Agar sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu holda o'tkazilgan da'vo muddati tiklanadi va taraflar o'rtasidagi nizo mazmunan ko'rib hal qilinadi.

Da'vo muddatining o'tkazilishi sabablarini qanday hollarda uzrli deb topish to'g'risida qonun muayyan holatlarni ko'rsatmaydi, binobarin, da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablarini tekshirish va uzrli yoki uzrsiz deb topish huquqi sudga, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga beriladi. Sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi har safar konkret ishning holatlarini e'tiborga olib, o'tkazilgan da'vo muddatini uzrli yoki uzrsiz deb topishi mumkin.

Ba'zi hollarda fuqarolar va tashkilotlar o'zlariga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan qonunda belgilangan muddat davomida da'volarni qo'zg'ata olmasliklari mumkin. Masalan: fuqaro kasalligi, keksa yoxud voyaga yetmaganligi, uzoq muddat davomida xizmat safarida bo'lganligi sababli yoki javobgarning qayerda bo'lishi noma'lum bo'lgan va boshqa ba'zi hollarda o'tkazilgan da'vo muddatlari sud tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan da'vo muddatlari ham ba'zi hollarda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Chunonchi, tashkilotlar o'z mansabdor shaxslarining aybli harakatlari, nazorat organlarining noto'g'ri bergan buyruqlari, sud yoki xo'jalik sudining xato harakatlari tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilgan va boshqa ba'zi hollarda da'vo muddatining o'tkazilishi uzrli sabab deb topilishi va ish mazmunan hal qilinishi mumkin.

Da'vo muddatining to'xtatilishi, uzilishi va tiklanishi to'g'risidagi qoidalar, agar qonun bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, maxsus da'vo muddatlariga ham joriy qilinadi (FK, 151-modda, 2-band).

12.5. Da'vo muddati o'tishining oqibatlari

Da'vo qo'zg'atilgunga qadar da'vo muddatining o'tishi da'voni rad qilish uchun asos bo'ladi. Binobarin, da'vogar (haqdor) o'z huquqini majburiy ravishda amalga oshirish imkoniyatini yo'qotadi.

Yuqorida ko'rsatilgan da'vo muddati o'tishining asosiy oqibatini belgilaydigan qoidadan tashqari qonunda shu yuridik fakt bilan bog'liq bo'lgan boshqa qoidalar ham belgilanadi. Jumladan, asosiy talab bo'yicha

da'vo muddati o'tishi bilan qo'shimcha talablar, chunonchi: neustoyka, garov, kafolat va boshqalar bo'yicha da'vo muddati ham o'tgan hisoblanadi (FK, 162-modda).

Ba'zi hollarda qarzdor o'z majburiyati da'vo muddati o'tgandan so'ng ham bajarishi hollari yuz berishi mumkin. Bunday hollarda avval majbur shaxs o'z tomonidan bajarilganligi, to'langan summaning qaytarilishi to'g'risidagi talabni qo'ya olmaydi. FKda qarzdor da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatini bajargan holda, garchi ijro etish paytida da'vo muddatining o'tib ketganligi bilan yoki bilishi lozim bo'lganligidan qat'i nazar bajargan narsasini qaytarishni talab qilishga haqli emasdir, deb ko'rsatiladi (FK, 161-modda).

12.6. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar

Buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish uchun ko'pchilik hollarda da'vo muddati belgilansa, da'vo muddati quyidagilarga nisbatan tatbiq qilinmaydi:

shaxsiy nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablarga, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

omonatchilarning o'z omonatlarini berish to'g'risida bankka qo'yadigan talablariga;

fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablariga. Da'vo muddati o'tganidan keyin qo'zg'atilgan talablar da'vo oldingi ko'pi bilan uch yil bo'yicha qondiriladi;

jinoyat tufayli yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablarga;

mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o'z huquqini har qanday buzilishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan buzishlarni bartaraf etish haqidagi talablarga;

mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho obyektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga;

qonunda belgilangan hollarda boshqa talablarga (FK, 163-modda).

Ba'zi mualliflar yuqoridagi holatlardan tashqari da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar qatoriga mehnatga oid huquqiy munosabatlardan

kelib chiqadigan ma'naviy zararni undirish haqidagi talablarni kiritishni taklif etadi.¹⁰⁰

Tabiiyki, bu talablar fuqaro va shaxslar, shuningdek davlatimizning real huquqlaridan kelib chiqadi. Bu normalarning kiritilishi fuqarolik huquqiy munosabatlar tengligi munosabatlari, normal munosabatlar ekanligining yana bir bor tasdig`idir. Ushbu talablar bilan bog`liq munosabatlar O`zbekiston Respublikasining joriy qonunlarida ham normalangan. Chunki, madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to`g`risidagi O`zbekiston Respublikasining qonuni¹⁰¹da tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qimmatga ega bo`lgan mol-mulklarni mamlakatimizga qaytarish bilan bog`liq birmuncha normalar belgilangan.

¹⁰⁰ Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма -Т.: ТДЮИ. 2004. -42 б.

¹⁰¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 178-модда.

O`n uchinchi bob **MULK HUQUQI**

13.1. Mulk va mulk huquqi tushunchalari

Jamiyatning iqtisodiy negizi – mavjud mulkchilik munosabatlariga asoslanadi. Shu sababli mulk nafaqat yuridik mazmunga, balki iqtisodiy ma'noga ham ega. Kishilar mehnati bilan yaratilgan yoki tabiat tomonidan insonlarga o`ziga xos tarzda “taqdim etilgan” boyliklar har doim mulk bo`lib kelgan. Mulk egasi bo`lish yoki bo`lmasligiga qarab, kishilarning jamiyatdagi mavqei, aniqrog`i ijtimoiy-iqtisodiy maqomi vujudga keladi. Mulkiy munosabatlarsiz iqtisodiy munosabatlar, ishlab chiqarish jarayoni o`z mazmuniga ega bo`lmaydi.

Mulkiy munosabatlar – jamiyatdagi boyliklarni o`zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir. Mulkchilik, birinchidan insonning boyligi bo`lmish ashyo, buyum yoki boshqa narsaga nisbatan egalik his-tuyg`usi bilan bog`liq munosabat, ikkinchidan, ana shu boylik, ne'mat xususida kishilar o`rtasida vujudga kelgan munosabatdir. Kishilar buyumlarni, ne'matlarni o`ziniki qilib olgandagina o`zlashtirishlari mumkin, chunki jamiyatda o`zganiki bo`lgan ne'matlarni o`zlashtirib bo`lmaydi. Mulk sohibi o`z mulkiga mustaqil tayanib ish ko`radi. Mulksiz o`zganing mulkini ijaraga oluvchi yoki mulkdorga yollanib ishlovchi shaxs to`liq ma'noda hali mustaqil emas. Ne'matlar ikki yo`sinda: ishlab chiqarish resurslari, ya'ni vositalari va ishlab chiqarish natijalari sifatida o`zlashtiriladi.

Mulkchilik bu – mas'uliyat bilan manfaatning uzviy birligi hisoblanadi. Mulkchilik real bo`lishi uchun mulkdorning iqtisodiy manfaati – uning boylik egasi sifatidagi hayotiy ehtiyoji bo`lib, xatti-harakat, fe'l-atvorini iqtisodiy motivatsiyasi (sababini) yuzaga chiqaradi¹⁰².

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilik munosabatlarini tubdan qayta ko`rib chiqishni taqozo etadi. Shaxsni mulkdan begonalashuviga asoslangan ijtimoiy alohida imtiyozli mavqega barham berildi. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan mamlakatimiz iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi mustahkamlab qo`yildi¹⁰³.

Tabiat boyliklari va kishi mehnati natijalari shaxslar tomonidan ayrim-ayrim holda o`zlashtirilmay, balki birgalashib va o`zaro hamkorlik bilan o`zlashtiriladi. Binobarin, mulk tabiat narsalarini o`zlashtirishda

¹⁰² O`lmasov A., Sharifxo`jayev M., Iqtisod nazariyasi. -T.: Mehnat. 1995. -133 b.

¹⁰³ Раҳмонқулов Ҳ. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительное исследование). - Т.: Адолат. 1995. -34 б.

kishilar va ularning jamoalari o`rtasida bo`lgan munosabatni, ya'ni ijtimoiy munosabatni, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini bildiradi.

Yuqorida aytganlardan ma'lum bo`lishicha, mulk ishlab chiqarishning zarur sharti va ishlab chiqarilgan boyliklarning o`zlashtirilishi natijasi hisoblanadi.

Mulk ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni egallash, foydalanish va ularni tasarruf etish sohasida bo`ladigan ijtimoiy munosabatlarning majmui sifatida ham ta'riflanishi mumkin.

Yuridik ma'nodagi "mulk" tushunchasi to`g`risida shuni aytish kerakki, shaxslar tomonidan tabiat boyliklarini, ashyolarini o`zlashtirishda bo`ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan va mustahkamlaydigan huquqiy normalar tizimi – yuridik ma'nodagi "mulk" tushunchasida qo`llaniladi. Bu ma'nodagi mulk mulk huquqi (subyektga tegishli sof ma'nodagi subyektiv huquq sifatida emas, balki muayyan huquq sohasi) sifatida ko`riladi.

Mulk huquqi tushunchasining yuridik ta'rifi FKning 104-moddasida berilgan. Unga muvofiq, mulk huquqi shaxsning o`ziga qarashli mol-mulkka o`z xohishi bilan va o`z manfaatlarini ko`zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, o`zining mulk huquqini, kim tomonidan bo`lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Bu ta'rif mulkdorning o`z mulkiga nisbatan munosabatining barcha huquqiy jihatlarini qamrab oladi. Shu bilan birga, ushbu ta'rifda uchinchi shaxslarning mulkdor mulkiga munosabatlarining eng muhim qonuniy asosi kafolatlangan. Ya'ni mulkdorning mulk huquqini kim tomonidan bo`lmasin har qanday buzishdan muhofazalay olishi imperativ me'yor sifatida mustahkamlangan. Bu esa, o`z navbatida mulkdor mulk huquqini majburiy ma'noda "muqaddasligini" ifodalaydi.

13.2. Mulk huquqining mazmuni

Mulk huquqi o`z navbatida ikki ma'nodagi: obyektiv va subyektiv ma'nodagi mulk huquqiga bo`linadi.

Obyektiv ma'nodagi mulk huquqi deganda, tabiat ashyolarini ijtimoiy o`zlashtirishning mavjud zahiralarini, usullarini belgilash, tartibga solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko`zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig`indisi nazarda tutiladi. Chunonchi, mulk to`g`risidagi umumiy qoidalar obyektiv huquq normalari hisoblanadi.

Subyektiv ma'nodagi mulk huquqi deb, ayrim shaxslar, ya'ni huquq subyektlarining (davlat, yuridik shaxslar va fuqarolarning) obyektiv huquq

normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi.

Mulkni o`z xohishiga ko`ra va o`z manfaatini ko`zlab egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek, mulk huquqini har qanday buzilishlardan bartaraf etishni talab qilish huquqi tushunchalari mulk huquqining mazmunini tashkil etadi. Subyektiv mulk huquqining mazmunini tashkil etadigan bu elementlar mulk egasiga qonun bilan belgilangan doiralarda beriladi.

O`zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to`g`risida»gi qonuni va FKning 164-moddasida belgilanishicha, mulkdor o`ziga tegishli mol-mulkka o`z ixtiyoriga ko`ra, o`z xohishi va manfaatlarini ko`zlab egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Shu ma'noda mulkdor o`z mulkiga bo`lgan huquqlarini ixtiyoriy ravishda, o`z xohishiga ko`ra amalga oshiradi. Mulkdorning o`z xohishi deganda, uning o`z erki, irodasi bilan o`z manfaatlarini ko`zlab, birovning (uchinchi shaxslarning) tay ziqisiz, g`ayrihuquqiy ta'sirsiz harakat qilishi nazarda tutiladi. Agar mulkdorga nisbatan bunday holatda zo`rlik, tay ziq ko`rsatilgan bo`lsa, qonun mulkdorning xohish-irodasi erkin amalga oshirilishini kafolatlaydi va muhofaza qiladi. Ayni vaqtda mulkdorning o`z xohishiga ko`ra ish tutishi qonun, insof va adolat doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mulkdorning mulkiy huquqni o`z xohishiga ko`ra amalga oshirishda uning manfaati yotadi. Bu manfaat bevosita uning o`ziga, yaqinlariga yoki boshqalarga taalluqli bo`lishi mumkin. Masalan, ota-ona voyaga yetmagan farzandi nomiga bankka omonat pul mablag`i qo`yganda ham, garchi bunda uchinchi shaxsning manfaati ko`zlaganday bo`lsa ham, aslida mulkdorning harakati zamirida ota-ona sifatidagi burchi yotadi. Mulkdorni o`z xohishiga ko`ra yoki manfaatiga zid ravishda mulkiy bitimlar tuzishga majbur qilish, umumiy qoida bo`yicha bunday bitimlar haqiqiy sanalmasligiga sabab bo`ladi.

Yuqorida aytganimizdek, mulk huquqi uch unsur (element) – mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan tashkil topadi.

Mulkni egallash huquqi mulkni qo`lda yoki unga nisbatan o`z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biron joyda saqlab turishdir. Mulkni qonunga muvofiq ravishda o`z qo`lida yoki o`z erki-irodasi ta'siri ostida saqlab turgan shaxs mulkni egallash huquqiga ega. Bunday huquq, avvalo, mulk egasiga tegishli bo`ladi. Avvalo deganimizning boisi shundaki, mulkni egallash huquqi qonun yoki shartnomaga asosan boshqa shaxsda ham bo`lishi mumkin. Masalan, mulk shartnoma bo`yicha ijaraga berilganida, vaqtincha tekin foydalanish uchun topshirilishida, omonat qo`yili-

shida yoki ma'muriy dalolatnomalarga binoan vaqtincha saqlash uchun biron tashkilot yoki fuqarolarga o`tkazilishida egalik huquqi mulk egasi hisoblanmagan shaxsda ham bo`lishi mumkin.

Mulkni qonun talablariga muvofiq qo`lda saqlab turishga qonuniy egallash deb aytilsa, qonuniy asoslar bo`lmay turib birovlariga qarashli mulkni egallash, masalan, birovning o`g`irlatgan yoki yo`qotgan mulkini qo`lda saqlashga qonunsiz egallash deb aytiladi.

Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o`zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma'noda foyda ko`rishdir. Mulkdan qonunga muvofiq ravishda foydalanuvchi shaxs shu mulkdan foydalanish huquqiga ega bo`ladi. Mulkdan foydalanish huquqi shu mulkni egallash huquqi bilan chambarchas bog`liqdir. Mulkni egallamay, qo`lda saqlamay turib undan foydalanib ham bo`lmaydi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasiga muvofiq, ijaraga beruvchi dastavval mulkni ijaraga oluvchiga qonun yoki shartnomada ko`zda tutilgan tartibda topshiradi. Topshirish bilan bir vaqtda ijaraga oluvchida mulkka nisbatan egalik qilish huquqi ham vujudga keladi va u shundan so`ng ijaraga berilgan mol-mulkdan foydalanishi mumkin. Mulkdan ishlab chiqarishda yoki kundalik hayotda foydalanishda bu mulk butunlay iste'mol qilinadi yoki muayyan vaqt davomida asta-sekin eskiradi.

Agar birovning mulkidan foydalanish qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo`lmay turib amalga oshirilsa, bunday foydalanish qonunsiz foydalanish hisoblanadi. Masalan, o`g`irlangan yoki yo`qotilgan mulkdan foydalanish.

Mulkni tasarruf etish huquqi – mulkning yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo`ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir.

Mulk egasi tasarruf etish huquqiga binoan mulk yuzasidan xilma-xil bitimlar, shartnomalar, chunonchi, ashyoni sotish, hadya qilish, ijaraga qo`yish to`g`risida shartnomalar tuza oladi. Agar ashyo butunlay keraksiz bo`lib qolsa, mulk egasi bunday ashyoni tashlab yuborishi, o`zidan biron-bir usul bilan soqit qilishi mumkin. Bu huquq mulkdorga o`z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo`lmagan har qanday harakatlarni amalga oshirish, shu jumladan, mol-mulkdan garov narsasi sifatida foydalanishi yoki unga boshqacha yo`llar bilan vazifa yuklash, uni begonalashtirish yoki mol-mulkni boshqacha usul bilan tasarruf etishga imkon beradi.

Bu huquqning qo`ldan ketishi bilan mulkka nisbatan bo`lgan egalik huquqi ham qo`ldan ketadi. Masalan, mulkni omonatga qo`yishda ashyoni egallash huquqi, ijaraga berishda ashyoni egallash va undan foydalanish

huquqi birovga o'tsa, ashyoning sotilishi yoki hadya qilinishida esa subyektiv mulk huquqining har uch elementi: egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqlari ham butunlay boshqa shaxsga (ya'ni mulkdorga) o'tadi.

Ayrim hollarda, chunonchi, mulkni yo'qotish, o'g'irlatish hollarida mulk egasi o'z mulkni egallash, foydalanish va uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lsa ham, egalik huquqini qonunda belgilangan hollarda va muddatlarda o'zi saqlab turadi. Fuqaroga tegishli mulk o'g'irlatilganida uning kimning qo'lida bo'lishligi aniqlanganidan so'ng qonun bilan belgilangan uch yillik da'vo muddati davomida talab qilib olinishi mumkin. Aks holda mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi yo'qoladi. Umuman olganda, mulkni tasarruf etish elementi kimda bo'lsa, shu shaxs (garchi mulk qo'lida, ya'ni egaligida yoki foydalanishida bo'lmasa ham) mulkdor hisoblanadi. Zero, tasarruf etish elementi mulkning shakli va huquqiy maqomiga qarab muayyan hujjatlar (order, tilxat va h.k.) bilan tasdiqlanadi.

Mulk egalari o'zlariga tegishli mulk huquqidan g'ayriqonuniy maqsadlarda, birovning zarariga foydalanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mulkdor huquqlari va vakolatlarining chegarasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida bayon qilingan bo'lib, unga asosan mulkdor o'z huquqlarini amalga oshirishda ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Bu konstitutsiyaviy norma FKning 172-moddasida batafsil talqin qilingan. Ushbu moddaga asosan mulkdor o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirishda quyidagi shartlariga amal qilishi lozim:

1. Mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

2. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda, shartlarda va doirada mulkdor boshqa shaxslar uning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanishiga yo'l qo'yishga majbur (Masalan, ko'chmas mulk – yer uchastkasi egasi qo'shni yer uchastkasining egasidan zarur hollarda, boshqa yer uchastkalarining egalari ham o'zganing yer uchastkasidan cheklangan holda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqli. Odatda, servitut piyodalar va transport yo'li, elektr, aloqa, gaz yoki suv quvurlari o'tkazish uchun zarur bo'lishi mumkin. Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer egasini mulk huquqidan aslo mahrum qilmaydi. Servitutdan foydalanuvchi bilan yer uchastkasi egasi o'rtasida servitut haqida bitim tuzilib, u ko'chmas mulkka oid bitimlar kabi ro'yxatdan o'tkaziladi. Servitut belgi-

langan uchastkaning egasi agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, servitut kimning foydasini ko`zlab belgilangan bo`lsa, o`sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir (FK, 173-modda).

3. Mulkdor o`zining ustunlik mavqeini suiiste'mol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o`zga harakatlarni qilishga haqli emas.

4. Mulkdor o`z huquqini amalga oshirganda fuqarolarning sog`lig`iga va atrofmuhitga zarar yetkazishning oldini olish choralari ko`rishga majbur.

Mulk huquqining mazmunida nafaqat mulkdorning huquqlari, balki mol-mulkni saqlab turish burchi ham yotadi. FKning 174-moddasiga asosan, o`ziga qarashli mol-mulkni saqlash, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, mulk egasining zimmasida bo`ladi. Agar mulkdor bu majburiyatni bajarmasa, ba'zi hollarda uning mulkiy huquqlari chegaralab qo`yilishi yoki mol-mulk undan olib qo`yilishi haqida da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo`zg`atilishi mumkin (Masalan, FKning 190-moddasida ko`zda tutilgan asoslar bo`yicha).

13.3. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo`lish asoslari

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo`lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo`qotilishi bilan bog`liq bo`lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi.

Mulk huquqining olinishi asoslarida jamiyatning iqtisodiy tizimi o`z ifodasini topadi. Mulk huquqining olinishi: dastlabki va hosila asoslariga bo`linadi.

Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo`yicha mulkka nisbatan subyektiv fuqarolik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo`lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog`liq bo`lmagan holda vujudga keladi. Mulk huquqining dastlabki asosda vujudga kelishi:

birinchidan, tabiat ne'matlarini o`zlashtirish;

ikkinchidan, ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish;

uchinchidan, egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi;

to`rtinchidan, egasi bo`lmagan mulkka yoki egasi bo`lsa ham xo`jasizlik bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan topilgan ashyolar, xazinalar (boshqa usulda yashirilgan narsalar) topilishi hollarida yuz beradi.

Mulk huquqining vujudga kelishida egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat o`ziga xosdir. Mulkdor bo`lmagan, lekin ko`chmas mol-mulkka o`n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o`ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka nisbatan mulk huquqini oladi, ya'ni to`la ma'noda mulkdor huquqlariga ega bo`ladi (FK, 187-modda).

Muhimi, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 29-avgustdagi "O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to`g`risida"gi qarorida belgilanishicha, ushbu 187-moddaning qoidalari mulkka egalik qilish 1997-yilning 1-martiga (ya'ni, yangi FK amalga kiritilgunga qadar) qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollar ham tatbiq etiladi. Demak, ushbu holat bo`yicha FK normasi orqaga qaytish kuchiga ega bo`ladi.

Mulk huquqi vujudga kelishining dastlabki asoslaridan yana biri - hamma yig`ib olishi mumkin bo`lgan ashyolarni mulkka aylantirishdir. FKning 189-moddasida ko`rsatilishicha, qonun hujjatlarida yovvoyi mevalar, yong`oq, zamburg`lar, rezavor mevalar hamda o`simlik, hayvonot dunyosi va jonsiz tabiatning hamma olishi mumkin bo`lgan boshqa obyektlarini yig`ish yo`li bilan fuqarolar mulkiga aylantirish tartibi va shartlari belgilab qo`yilishi mumkin. Bunday tartibda mulk huquqi o`rmonlardan qo`ziqorin, mevalar terish, dashtu tog`lardan dorivor giyohlar to`plash, daryo va ko`llardan baliq ovlash orqali vujudga kelishi mumkin. Biroq, ma'lumki, ushbu mulk obyektlari o`sgan mavjud hudud xususiy mulk huquqi asosida boshqaga tegishli bo`lmasligi lozim. Mulk obyektlarining ba'zilarini ovlash uchun vakolatli davlat organida ruxsat (litsenziya) olingan bo`lishi talab etiladi. Ayni vaqtda baliq va boshqa jonivorlarni ovlash ovga ruxsat berilgan mavsumdagina yo`l qo`yiladi, aks holda ovlangan jonivorlar musodara qilinib, ov qurollari olib qo`yilishi va ularga nisbatan tegishli jazo choralari qo`llanilishi mumkin.

Egasiz ashyoga nisbatan mulk huquqi ham dastlabki asosda vujudga keladi. Egasi bo`lmagan yoki egasi noma'lum ashyo egasiz ashyo hisoblanadi. Egasiz ko`char ashyolarga nisbatan egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat asosida qo`lga kiritilishi mumkin. Bunday ashyo tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organi arizasiga muvofiq ko`chmas mol-mulkni davlat ro`yxatiga oluvchi organda

hisobga olinib, uch yil o'tgach, tegishli davlat organi talabi asosida sud tomonidan davlatga o'tkazilishi mumkin.

FKning 192-moddasida topilmaga nisbatan mulkiy huquqlarning vujudga kelishi xususiyatlari belgilangan. Unda ko'rsatilishicha, yo'qolgan ashyoni topib olgan shaxs bu haqda uni yo'qotgan shaxsni yoki ashyo egasini yoxud uni olish huquqiga ega bo'lgan o'zga ma'lum shaxslardan birontasini darhol xabardor etishi hamda topilgan ashyoni shu shaxsga qaytarishi shart. Basharti, ashyo binoda yoki transportda topilgan bo'lsa, u shu binoning yoki transport vositasining egasi bo'lmish shaxsga topshirilmog'i lozim. Topilma topshirilgan shaxs ashyoni topib olgan shaxsning huquqlarini qo'lga kiritadi va uning majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Basharti, topilgan ashyo qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs noma'lum bo'lsa yoki uning manzili bo'lmasa, ashyoni topib olgan shaxs topilma to'g'risida militsiyaga, tegishli davlat organlariga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga ma'lum qilishi shart.

FKning 193-moddasiga asosan olti oy mobaynida topilmaning egasi aniqlanmasa, ashyoni topib olgan shaxs unga egalik huquqini qo'lga kiritadi (agar u bu huquqdan voz kechsa, topilma davlat mulkiga o'tadi).

FKning 196-moddasida xazinaga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Xazina deb egasini aniqlash mumkin bo'lmagan yoki qonunga binoan huquqlarini yo'qotgan, yerga ko'milgan yoki boshqacha usulda yashirilgan pul yoki qimmatbaho buyumlarga aytiladi. Yashirib qo'yilgan mol-mulk (yer uchastkasi, imorat va sh.k.) mulkdori bo'lgan shaxsga va xazinani topgan shaxs mulkiga agar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, teng ulushlarda tegishli bo'ladi.

Xazina u yashirib qo'yilgan yer uchastkasi yoki boshqa mol-mulk egasi - mulkdorning roziligisiz qazishma ishlarini olib borgan yoki boylik qidirgan shaxs tomonidan topilgan taqdirda, bu xazina u topilgan yer uchastkasining yoki boshqa mol-mulkning egasiga topshirilishi shart. Tarix va madaniyat yodgorliklari jumlasiga kiradigan ashyolardan iborat xazina topilgan taqdirda, ular davlat ixtiyoriga o'tadi. Biroq xazina topilgan yer uchastkasi egasi va xazinani topgan shaxs xazina qiymatining ellik foizi miqdorida mukofot olishga haqli.

Xazina topish uchun qazishma va qidiruv ishlarini olib borish mehnat yoki xizmat vazifalariga kiradigan shaxslar (Masalan, arxeologlar, geologlar)ga nisbatan yuqoridagi qoidalar qo'llanilmaydi (FK,196-modda, 5-band).

Mulkka nisbatan egalik huquqini vujudga keltiruvchi hosila usuli deganda muayyan shaxs tomonidan mulk huquqining olinishi dastlabki mulk egasining huquqiga bog`liq bo`lgan usul nazarda tutiladi. Bu usulda mulk huquqining ma'lum ashyoga nisbatan paydo bo`lishi yoki bu ashyoga nisbatan mulk huquqining ilgari ma'lum shaxsga tegishli bo`lishi bilan bog`liqdir. Shu ma'noda mulk huquqining boshqa shaxsga o`tishi haqida so`z yuritiladi. Binobarin, hosila usuli bo`yicha mulk huquqi vujudga kelganda, mulkka nisbatan bo`lgan huquqni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga ko`chirilishi to`g`risida so`z boradi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi tuzilishi yo`li bilan ashyoga nisbatan egalik huquqi bir shaxsda, ya'ni sotib oluvchida paydo bo`ladi.

Mulk huquqining hosila usulida vujudga kelishiga oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash, qarz shartnomalari; shuningdek, qonun va vasiyat bo`yicha meros olish, davlat mulkini xususiylashtirish orqali olinishi misol bo`la oladi.

Fuqarolik kodeksining 185-moddasida ko`rsatilganidek, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar ashyoni birovga o`tkazish to`g`risidagi shartnoma notarial guvohlantirilishi yoki davlat ro`yxatidan o`tkazilishi lozim bo`lsa, egalik huquqi bunday shartnoma notarial guvohlantirilgan yoki ro`yxatdan o`tkazilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi.

Qonunda uy-joy (kvartira)ga mulk huquqining vujudga kelishi belgilangan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasida qurilayotgan yangi uy-joyga mulk huquqi davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan boshlab vujudga kelishi belgilangan.

Bir yoki bir necha shaxslar tomonidan ko`rilayotgan uy-joy qurilish tamom bo`lguncha va ro`yxatdan o`tkazilguncha mahalliy hokimiyat organlarining ruxsatisiz boshqa shaxsga berilishi mumkin emas. Davlatga qarashli uy-joy (kvartira)ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiylashtirish tartibida vujudga keladi.

Kooperativ uy-joyga, kvartiraga, garajga, chorboqqa va boshqa binolarga mulk huquqi kooperativ a'zosi pay badallarini batamom to`lab bo`lgandan keyin vujudga keladi (FK,210-modda). Ba'zi ashyolarga nisbatan esa egalik huquqi ashyo topshirilishidan so`ng yoki ashyoning qiymati to`la yoki qisman to`langandan so`ng vujudga kelishi belgilanishi mumkin.

Xususiylashtirish bilan belgilangan ashyolar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o`tkazilgan holda, agar bunday o`tkazish tegishli organlardan

ro`yxatdan o`tkazilishi shart bo`lsa, ashyoga nisbatan egalik huquqi shartnomaning qayd qilinishi paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Mulkka nisbatan egalik huquqining o`tish payti qonunda muqarrar belgilanishi birovga o`tkazilayotgan ashyolarning tasodifan nobud bo`lishi yoki buzilishi xavf-xatari, ya'ni buning natijasida yetkazilgan zarar kimning zimmasida bo`lishligini belgilash ham katta ahamiyatga egadir.

FKning 175-moddasida belgilangan qoida bo`yicha mol-mulkning tasodifan nobud bo`lishi yoki buzilishi xavfi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, yetkazilgan zarar mulk egasining zimmasida bo`ladi.

Agar ashyolarni birovga o`tkazuvchi shaxs topshirishni yoki oluvchi ularni qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo`lishi yoki buzilishi xavf-xatari kechiktirgan tarafda bo`ladi. Masalan, sotib oluvchi qurilish materiallarini qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo`lishi yoki buzilishidan kelgan zararni o`z zimmasiga oladi.

Mulk huquqining bekor bo`lish usullari ham xilma-xil. Bu usullarni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

1) mulkdorning o`z erki-irodasi bo`yicha mulk huquqini bekor bo`lishi (masalan, mol-mulkni sotish, hadya qilish va sh.k.)...;

2) mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish (yo`q qilib tashlash) yoki nobud bo`lishi natijasida mulk huquqining bekor bo`lishi (FKning 198-moddasi);

3) mulkdorning erki, irodasidan tashqari mol-mulkning olib qo`yilishi orqali mulk huquqining bekor bo`lishi. Mol-mulkni mulkdordan olib qo`yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo`yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek natsionalizatsiya qilish, rekvizitsiya va musodara qilish tartibida yo`l qo`yiladi (FK,199-modda).

Agar qonunga asosan shaxsga tegishli bo`la olmaydigan mol-mulk uning mulki bo`lib qolsa, ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi sud tartibida bekor qilinib, olib qo`yilgan mol-mulkning qiymati shaxsga to`lanadi (FK,199-modda, 2-band).

Ashyolarga nisbatan egalik huquqi ba'zi hollarda mulk egasining erkidan tashqari ham bekor bo`lishi mumkin. Masalan, ashyolar tabiiy ofatlar, yong`in, suv toshqini, zilzila natijasida tasodifan nobud bo`lishida mulk huquqi mulk egasining erkiga bog`liq bo`lmagan holda bekor bo`ladi. Ba'zi hollarda, chunonchi, qarzni qoplash uchun ijro varaqasi bo`yicha haq undirilishida yoki mol-mulkning musodara qilinishida egalik

huquqi mulk egasining erkiga bog`liq bo`lmagan holda bekor bo`lishi mumkin.

13.4. Mulk huquqining asosiy tamoyillari

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (36,53,54-moddalar), FK (164, 165, 172, 228, 231-moddalar) va boshqa qonunlarda mulk huquqining quyidagi asosiy tamoyillari o`z ifodasini topgan:

1. O`zbekiston Respublikasida mulk daxlsiz, mukldorning mulkiy huquqi qonun bilan kafolatlanadi va mulkdor bu huquqlardan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin.

2. Iqtisodiyot samarali amal qilishiga va xalq farovonligining o`shishiga yordam beradigan har qanday shakldagi mulkchilik bo`lishiga ruxsat beriladi.

3. Mulkchilikning hamma shakllari himoya qilinishi qonun bilan kafolatlanadi va ularning teng rivojlanishiga sharoit yaratib beriladi.

4. Mulkdor o`z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo`lmagan har qanday xatti-harakatlarni o`z xohishiga ko`ra sodir etishga haqli.

5. Mulkiy huquqning amalga oshirilishi atrof-muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va davlat huquqlarini buzmasligi hamda qonun bilan qo`riqlanadigan manfaatlarga putur yetkazmasligi shart.

6. Har kim mulkdor bo`lishga haqli.

13.5. Mulk shakllari

Iqtisodiy ma'nodagi mulk shakllari deyilganda moddiy ne'matlarni o`zlashtirish usullarining yig`indisi tushuniladi. Bunday usullar yakka tartibda yoki jamoat bo`lib yoxud davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin¹⁰⁴.

Yuridik ma'nodagi mulk shakli – moddiy ne'matlarni muayyan subyektlarga tegishli bo`lishini (biriktirib qo`yishni) mustahkamlovchi va tegishli mulkning huquqiy rejimini belgilovchi huquqiy me'yorlar yig`indisidan iborat.

O`zbekiston Respublikasi FKning 167-moddasiga asosan O`zbekiston Respublikasida mulkchilikning quyidagi shakllari mavjud:

1. Xususiy mulk.
2. Ommaviy mulk.

¹⁰⁴ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит. 1991. -45-46 б.

Davlat mulk shakllarini rivojlantirish uchun zarur huquqlarning tengligini ta'minlaydi va uning himoya qilinishini kafolatlaydi. Mulk shakllarini bunday turkumlash uchun mulk subyekti maqomi va mol-mulk rejimining uzviy birligi asosiy mezon hisoblanadi. O`z navbatida, xususiy mulk shakli quyidagi ko`rinishlarda (turlarda) namoyon bo`ladi:

- a) yakka shaxsga (individga) tegishli mulk (fuqarolar mulki);
- b) nodavlat yuridik shaxslar mulki.

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:

- a) O`zbekiston Respublikasi mulki;
- b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal mulk).

O`n to`rtinchi bob
XUSUSIY MULK HUQUQI
14.1.Xususiy mulk tushunchasi

O`zbekiston Respublikasi FKning 207-moddasiga asosan xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo`lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya'ni u meros tariqasida, ishlab chiqarishda o`z mehnati bilan shaxsan ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, bitimlar tuzish, yollanma mehnatdan foydalanish tartibida hamda qonunda ta'qiqlab qo`yilmagan boshqa asoslarda olgan huquqidir. Xususiy mulk huquqi bilan bog`liq muhim qoida shuki, xususiy mulk bo`lgan mol-mulk mulkdor va qiymat jihatdan cheklanmaydi.

Xususiy mulk huquqining subyektlari fuqarolar, xo`jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, ijtimoiy fondlar va davlatga qarashli bo`lmagan boshqa yuridik shaxslardir (FK,208-modda).

Xususiy mulk huquqi subektlari turli-tuman va keng doirada bo`lsa ham ularni birlashtiruvchi belgi mulkning vujudga kelishi, undan foydalanish, boshqarish, tasarruf etish, uning natijalaridan bahramand bo`lishda jismoniy shaxs (xususiy shaxs)ning u yoki bu darajada ishtirok etishi, ishtirok etganida ham ommaviy mulkdagi kabi fuqaro (davlatga mansub shaxs) yoki maxsus vakolatli mansabdor shaxs sifatida emas, balki mulkdor shaxs sifatida ishtirok etishidir. Bunday ishtirok etish bevosita (Masalan, fuqarolarga tegishli mol-mulk bo`yicha mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda) yoki bevosita (Masalan, yuridik shaxsni ta'sis etuvchisi yoki yuridik shaxs mol-mulkidan bahramand bo`luvchi subyekti sifatidagi huquqlarni amalga oshirishda) namoyon bo`ladi. Har ikkala ko`rinishda ham xususiy shaxsga ma'lum mulkiy huquqlar tegishli bo`ladi va u bu huquqlarni o`ziga xos tarzda ro`yobga chiqaradi.

14.2. Xususiy mulk huquqi subyektlari

Yuqorida aytganimizdek, xususiy mulk huquqi fuqarolar va nodavlat yuridik shaxslar mulki ko`rinishida uchraydi. Fuqaro mulki xususiy mulkning o`ziga xos ko`rinishi bo`lib, mulkning boshqa turlari nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

1. Mulkdor har doim konkret shaxs bo`ladi.
2. Mulkdor mulkka nisbatan eng yaqin bo`ladi va shu sababli ham unga ta'sir qilishda qator ustunliklarga ega.

3. Binobarin, bunday mol-mulk tashmachilik, o`g`rilik, xo`jasizlikning qurboni bo`lish ehtimolidan uzoqdir.

Boshqacha aytganda, xususiy mulkning bu turini fuqarolarga yakka tartibda tegishli bo`lgan mol-mulk ma`nosida tushunish mumkin. Bu mulkning eng asosiy belgilari mol-mulkka nisbatan mulkdor yakka shaxs, ya'ni fuqaro ekanligi va u mol-mulkka nisbatan o`z huquqlarini xususiy tarzda amalga oshirishga haqli ekanligidir. Xususiy tarzda amalga oshirish deyilganda, mulk sohibi bo`lgan shaxsning boshqa har qanday shaxslardan ruxsat olmay, o`z xohishiga ko`ra mulkiy huquqlarni e'tirof etish, yollanma mehnatni qo`llash asosida foyda olish maqsadini ko`zlab ishlab chiqarish vositalariga, korxonalariga egalik qilish imkoniyatlariga yo`l ochdi. Ayni vaqtda xususiy mulk huquqini fuqarolarning o`ziga yakka tartibda tegishli mol-mulkka nisbatan erki va irodasini amalga oshirishda mutlaq xohishni ro`yobga chiqarish ma`nosida tushunmaslik lozim. Xususiy mulk egasi o`z huquqlarini amalga oshirishda atrof-muhitga zarar yetkazmasligi va boshqa shaxslarning manfaatlarini buzmasligi lozim. Yuqorida ta'kidlanganidek, barcha mulk turlari ichida faqat fuqarolar mulkida mulkdor o`z mulkiga eng yaqin turadi. Qachonki mulkdor aniq va muayyan bo`lsa, o`z mol-mulkiga bevosita tez va oson ta'sir ko`rsatishga, nazorat qilishga imkon tug`iladi, bunday mol-mulk esa xo`jasiz qolmaydi. Aksincha, mulkdorning doimiy nazorati, boshqaruvi, g`amxo`rligi ostida ko`payib, rivojlanib boradi. Fuqarolar mulki sifatidagi bunday xususiy mulk bozor munosabatlari tizimida tadbirkorlik faoliyatining moddiy negizi mo`l-ko`lchilik va farovonlik manbai sifatida o`ziga xos mavqega ega bo`ladi. Shu bilan birga, mulkdorning o`z mulkiga yaqin turishi, bozor iqtisodiyoti sharoitida o`zgarib turuvchi talab va taklifga tez moslashish imkonini beradi.

Fuqarolarga qarashli mol-mulk oila mulki ko`rinishida ham bo`lishi mumkin. Oila – kishilarni bir-birlari bilan qon-qarindoshlik yoki nikoh asosida birgalikda yashab, umumiy xo`jalik yurituvchi uyushmasidir. Oilaviy mulkning tarkibiga quyidagilar kiradi:

–er-xotinning birgalikdagi mulki;

–oila a'zolarining har biriga shaxsan tegishli bo`lgan mulk, shu jumladan nikohgacha bo`lgan mulk ham;

–oilaviy umumiy mulk – oila mulki oila a'zolarining umumiy keli-shuvi asosida boshqariladi. Umumiy qoidaga ko`ra oila yuridik shaxs emas, biroq oila zahirida dehqon xo`jaligi tashkil etilsa, u yuridik shaxs huquqidan foydalanishi mumkin. Biroq, bu yerda oila bilan dehqon xo`jaligini aslo aralashtirib yubormaslik kerak.

Xususiy mulk huquqining ikkinchi ko`rinishi – nodavlat yuridik shaxslarning mulk huquqidir.

Nodavlat, ya'ni davlatga qarashli bo`lmagan yuridik shaxslar mulki-ning iqtisodiy mazmuni tashkiliy jihatdan uyushgan kishilar guruhiga moddiy ne'matlarning tegishli ekanligida ifodalanadi. Ba'zi iqtisodiy ada-biyotlarda yuridik shaxslar mulki shu jamoa a'zosi hisoblangan shaxslar-ning umumiy hissali mulki deb ko`rsatiladi. Bu – noto`g`ri. Mazkur mulkning subyektini faqat yuridik shaxs hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mulkida umumiy mulkdagi kabi ko`p subyektilik emas, balki bir subyektilik mavjud. Yuridik shaxslar mulkining quyidagi turlari mavjud: a) mahalla mulki; b) kooperativ mulk; v) jamoa korxonalarining mulki; g) ijara korxonasi mulki; d) xususiy korxonalar mulki; e) xo`jalik shirkati va jamiyati mulki; z) jamoat birlashmalarining mulki; i) diniy tashkilotlarning mulki.

Mahalla mulki. Mahalla ijtimoiy o`z-o`zini boshqarishning boshlang`ich bo`g`ini hisoblanadi. Mahalla mulki quyidagi mablag`lardan shakllanadi:

- mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati va ularning umumiy daromadlari;
- fuqarolar va yuridik shaxslarning ixtiyoriy badallari, xayr-ehsonlari;
- xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlari tomonidan belgilangan tartibda ajratilgan budjet mablag`lari;
- shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa mablag`lar¹⁰⁵.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi tomonidan saylab qo`yilgan organlar mahalla mulkining subyektini hisoblanadi. Mahalla mulkining tayinlanishidan maqsad, turli marosimlar, tadbirlar, shuningdek, kam ta'minlangan oilalarga nisbatan moddiy yordam berish hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu organlar o`z mulki bo`lgan obyektlarni vaqtinchalik yoki doimiy foydalanish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga berishga, ijaraga topshirishga, o`z tasarrufidan chiqarishga, qonun hujjatlariga muvofiq mazkur mulk bilan bog`liq boshqa bitimlar tuzishga haqlidir.

Kooperativ mulk xo`jalikni birgalikda yuritish yoki boshqa faoliyat bilan shug`ullanish uchun a'zolik asosida ixtiyoriy birlashgan fuqarolarning birgalikdagi mulkidir. Kooperativ mulk o`z tarkibi bo`yicha uning a'zolari mol-mulkini umumlashtirish, xo`jalik faoliyatini yuritish asosida olingan daromadlar va hokazolardan tashkil topadi. Kooperativ tugatilgan

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари. 21-сон. -Т.: Адолат. 1999. -129 б.

taqdirda budjet, banklar va boshqa qarz beruvchilar bilan hisob-kitoblar qilinganidan keyin qolgan mol-mulk kooperativ a'zolari o'rtasida taqsimlanadi¹⁰⁶.

Ijaraga olingan korxonalar mulki tarkibiga asosan ishlab chiqarilgan mahsulotdan olingan daromad va boshqalar kiradi. Korxonaning boshqaruv organi mulk huquqini amalga oshiruvchi subyekt hisoblanadi. Bunday maqomdagi korxonalar mulki bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining, Mulkchilik, Ijara¹⁰⁷ to'g'risidagi qonunlarida mustahkamlangan.

Jamoa korxonasi mulki davlat korxonasi butun mol-mulki mehnat jamoasi a'zolari tomonidan sotib olish yoki boshqacha usullar bilan qo'lga kiritilgan taqdirda vujudga keladi. Uning tarkibiga, shuningdek, ishlab chiqarilgan mahsulotlar, olingan daromad va boshqalar ham kiradi.

Xususiy korxonalar mulki. Mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxonalar deb e'tirof etiladi. Xususiy korxonalar o'z mulkida alohida mol-mulkka ega bo'ladi va o'z nomidan mulkiy huquqlarga ega bo'lishi hamda ularni amalga oshirishi mumkin. Xususiy korxonalar o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi. Xususiy korxonalar mulkdori korxonaning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda xususiy korxonaning majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qohozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yoxud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi. Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi. Xususiy korxonaning ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish mulkdorning qaroriga ko'ra xususiy korxonaning ustaviga o'zgartishlar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Agar ikkinchi moliya yilining va shundan keyingi har bir moliya yilining yakunida xususiy korxonalar sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan kam ekanligi ma'lum bo'lib qolsa, xususiy korxonalar o'z ustav

¹⁰⁶ Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг қонун ва фармонлари. -Т.: Ўзбекистон. 1992. –13- б.

¹⁰⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1992. 1-son. 45-modda.

fondini o`zining sof aktivlari qiymatidan oshmaydigan miqdorda kamaytirishi shart.

Xususiy korxonona sof aktivlarining qiymati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi. Xususiy korxonona mulkdori xususiy korxononaning pul mablag`larini hamda boshqa mol-mulkini tasarruf etadi. Mulkdor xususiy korxononaning soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar to`langanidan keyin qolgan foydasidan o`z ixtiyoriga ko`ra foydalanish, xususiy korxononaga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo`yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etish huquqiga ega. Xususiy korxononaning mol-mulki natsionalizatsiya qilinmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxononaning mol-mulki rekvizitsiya qilinmaydi, xususiy korxononaning mulkdoriga rekvizitsiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga muodil kompensatsiyasi to`lanadigan tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tUSDagi boshqa holatlar bundan mustasno¹⁰⁸.

Xo`jalik shirkati va jamiyatlarining mulki yuridik shaxs hisoblangan xo`jalik shirkati va jamiyatining mulki qatnashchilarning qo`shgan hissasi hisobidan, xo`jalik faoliyati natijasida olingan hamda qonunda man etilmagan boshqa asoslarda ular tomonidan qo`lga kiritilgan mol-mulkdan hosil bo`ladi.

Xo`jalik shirkatlarining mol-mulki FK va «Xo`jalik shirkatlari to`g`risida»gi qonunda o`z ifodasini topgan. Xo`jalik shirkatlarining mol-mulkining dastlabki asosi uning ustav fondida o`z ifodasini topadi. Chunki shirkat ishtirokchilari (ta'sischilari) shirkatga a'zo bo`lib kirayotganda qo`shgan ulushlarining nominal qiymatidan tarkib topadi. Shirkat ustav fondining miqdori shirkatni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko`ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo`lmasligi kerak. Shirkat ishtirokchisining shirkat ustav fondidagi ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko`rinishida belgilanadi. Shirkat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushining nominal qiymati bilan shirkat ustav fondining o`zaro nisbatiga muvofiq bo`lishi kerak. Shirkat ishtirokchisi ulushining haqiqiy qiymati shirkat sof aktivlari qiymatining uning shirkat ustav fondidagi ulushi miqdoriga mutanosib bo`lgan bir qismiga mos bo`ladi. Shirkat davlat ro`yxatidan o`tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi

¹⁰⁸ Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонуни. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил 3-сон, 28-модда.

o`z hissasining kamida o`ttiz foizini shirkatning ustav fondiga kiritishi shart. Hissaning qolgan qismi ta'sis shartnomasida ko`rsatilgan muddatda kiritilishi lozim bo`lib, bu muddat shirkat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi kerak.

Pul, qimmatli qog`ozlar, boshqa ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo`lgan boshqa shaxsga o`tkaziladigan o`zga huquqlar ishtirokchilarning shirkat ustav fondiga qo`shadigan hamda shirkatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalarini bo`lishi mumkin. Shirkatning ustav fondiga pulsiz hissasining pul hisobidagi bahosi shirkatning barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan shirkat ishtirokchilari umumiy yig`ilishining qarori bilan tasdiqlanadi.

Shirkatga tegishli mol-mulk unga ustav fondiga hissa sifatida foydalanishga berilgan muddat o`tguniga qadar mol-mulkdan foydalanish huquqi tugatilgan taqdirda, shirkatning mol-mulkni bergan ishtirokchisi shirkatning talabiga binoan unga shunday mol-mulkdan shunga o`xshash sharoitlarda qolgan muddat mobaynida foydalanganlik uchun to`lanadigan haqqa teng pul tovonini to`lashi shart. Pul tovonini shirkat tomonidan uni berish talabnomasi taqdim etilganidan e'tiboran, agar shirkat ishtirokchilari umumiy yig`ilishining qarori bilan tovon to`lashning boshqacha tartibi belgilangan bo`lmasa, bir oy ichida bir yo`la to`lanishi kerak. Bunday qaror shirkatning ustav fondiga hissa sifatida mol-mulkdan foydalanish huquqini bergan va bu huquq muddatidan ilgari tugatilgan shirkat ishtirokchisining ovozini hisobga olmagan holda shirkat ishtirokchilarining umumiy yig`ilishi tomonidan qabul qilinadi. Shirkat ishtirokchisi ustav fondiga hissa sifatida shirkatga foydalanish uchun berib qo`ygan mol-mulkdan foydalanish huquqining muddatidan ilgari tugatilganligi uchun shirkat ishtirokchisi tomonidan tovon to`lashning boshqacha tartibi ta'sis shartnomasida nazarda tutilgan bo`lishi mumkin. Shirkatdan chiqarilgan yoki undan chiqib ketgan ishtirokchi tomonidan shirkatga ustav fondiga hissa sifatida foydalanishga berilgan mol-mulk, agar ta'sis shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo`lmasa, u qancha muddatga berilgan bo`lsa, shuncha muddat davomida shirkatning foydalanishida qolaveradi.

O`z hissasini to`liq kiritgan shirkat ishtirokchisiga guvohnoma beriladi. Shirkat ishtirokchisi qolgan ishtirokchilarning roziligi bilan ustav fondidagi o`z ulushini yoki uning bir qismini shirkatning boshqa ishtirokchisiga yoxud uchinchi shaxsga berishga haqli. Ulush (ulushning bir qismi) boshqa shaxsga berilganda ulushni (ulushning bir qismini) bergan ishtirokchining huquqi to`laligicha yoki huquqning tegishli qismi unga o`tadi. Ishtirokchining o`z qarzlari bo`yicha undiruvni uning shirkat ustav

fondidagi ulushiga qaratishga ishtirokchining boshqa mol-mulki qarzlarini qoplash uchun yetishmagan taqdirda faqat sudning qaroriga asosan yo`l qo`yiladi. Bunday ishtirokchining kreditorlari shirkat mol-mulkinging ustav fondidagi qarzdorning ulushiga to`g`ri keladigan qismini undiruvni ana shu mol-mulkka qaratish maqsadida, ajratishni talab qilishga haqlidirlar. Shirkat mol-mulkning ajratilishi lozim bo`lgan qismi yoki uning qiymati kreditorlar tomonidan ajratish to`g`risidagi talabnoma taqdim etilgan paytdagi holatga ko`ra tuzilgan balans bo`yicha aniqlanadi.

Shirkat ustav fondidagi ishtirokchining ulushiga to`g`ri keladigan mol-mulkka undiruvni qaratish uning shirkatdagi ishtirokini tugatadi. Shirkatning o`z tadbirkorlik faoliyati natijasida qo`lga kiritgan barcha mol-mulkklarini o`z xohishlariga ko`ra egalik qiladilar, foydalanadilar va uni tasarruf etadilar.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo`jalik jamiyatlarining mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo`shimcha mas'uliyatli jamiyat va aksiyadorlik jamiyatlari kabi turlari mavjud.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda muassis-ta'sischi jamiyatning xo`jalik faoliyati natijasi uchun ustav fondiga o`zi kiritgan pay badali ulushi miqdorida javobgar bo`ladi. Xo`jalik jamiyati muassislari xo`jalik jamiyatlari faoliyatlarida bevosita ishtirok etishlari shart emas.

Jamiyat ustav fondi uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatlaridan tarkib topadi. Jamiyat ustav fondining miqdori jamiyatni davlat ro`yxatidan o`tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko`ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo`lmasligi lozim. Jamiyat ishtirokchisining jamiyat ustav fondidagi ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko`rinishida belgilanadi. Jamiyat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushi nominal qiymati bilan jamiyat ustav fondining nisbatiga teng bo`lishi kerak. Jamiyat ishtirokchisi ulushining haqiqiy qiymati jamiyat sof aktivlari qiymatining uning ulushi miqdoriga mutanosib bo`lgan bir qismiga mos bo`ladi. Jamiyatning ustavi bilan jamiyat ishtirokchisi ulushining eng yuqori miqdori, shuningdek, jamiyat ishtirokchilari ulushlarining nisbatini o`zgartirish imkoniyati cheklab qo`yilishi mumkin. Bunday cheklashlar jamiyatning ayrim ishtirokchilariga nisbatan belgilanishi mumkin emas. Ko`rsatib o`tilgan qoidalar jamiyat ta'sis etilayotganda uning ustavida nazarda tutilishi, shuningdek jamiyat ishtirokchilari umumiy yig`ilishining jamiyat barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan qaroriga binoan jamiyatning ustaviga kiritilishi, o`zgartirilishi va undan chiqarib tashlanishi mumkin.

Jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida ko`rsatilgan jamiyatning ustav fondidagi o`z hissasining kamida o`ttiz foizini kiritishi shart. Jamiyatning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida belgilangan va jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan boshlab bir yildan oshmaydigan muddat mobaynida jamiyatning ustav fondiga o`z hissasini to`liq kiritishi kerak. Jamiyatning ishtirokchisi tomonidan hissaning to`liq kiritilganligi jamiyat ishtirokchisiga beriladigan guvohnoma bilan tasdiqlanadi.

Pul, qimmatli qog`ozlar, o`zga ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo`lgan boshqa shaxsga o`tkaziladigan o`zga huquqlar jamiyatning ustav fondiga qo`shiladigan hissalar bo`lishi mumkin. Jamiyatning ishtirokchilari va jamiyatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslar tomonidan jamiyatning ustav fondiga qo`shiladigan pulsiz hissalarining pul bahosi jamiyat ishtirokchilari umumiy yig`ilishining jamiyatning barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan qarori bilan tasdiqlanadi.

Ustav fondiga hissa sifatida jamiyatga foydalanish uchun berilgan mol-mulkning muddat o`tgunga qadar ushbu mol-mulkdan foydalanish huquqi tugatilgan taqdirda, jamiyatning mol-mulknini bergan ishtirokchisi jamiyatning talabiga binoan unga shunday mol-mulkdan shunga o`xshash sharoitlarda qolgan muddat mobaynida foydalanganlik uchun to`lanadigan haqiga teng pul tovonini to`lashi shart. Pul tovonini jamiyat tomonidan uni berish talabnomasi taqdim etilganidan e'tiboran agar jamiyat ishtirokchilari umumiy yig`ilishining qarori bilan tovon to`lashning boshqacha tartibi belgilangan bo`lmasa, bir oy ichida bir yo`la to`lanishi kerak. Bunday qaror jamiyatning ustav fondiga hissa sifatida mol-mulkdan foydalanish huquqini bergan va bu huquq muddatidan ilgari tugatilgan jamiyat ishtirokchisining ovozini hisobga olmagan holda jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig`ilishi tomonidan qabul qilinadi. Ta'sis hujjatlarida jamiyat ishtirokchisi tomonidan ustav fondiga hissa sifatida jamiyatga foydalanish uchun berilgan mol-mulkdan foydalanish huquqining muddatidan ilgari tugatilganligi uchun jamiyat ishtirokchisi tomonidan tovon to`lashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo`lishi mumkin. Jamiyatdan chiqarilgan yoki undan chiqib ketgan ishtirokchi tomonidan jamiyatning ustav fondiga hissa tariqasida foydalanish uchun berilgan mol-mulk, agar ta'sis hujjatida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo`lmasa, u qancha muddatga berilgan bo`lsa, shuncha muddat davomida jamiyat foydalanishida qolaveradi.

Jamiyat ustav fondini jamiyatning mol-mulki hisobiga ko`paytirish to`g`risidagi qaror bunday qaror qabul qilingan yildan oldingi yil uchun jamiyatning buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosidagina qabul qilinishi mumkin. Jamiyat ustav fondi jamiyatning mol-mulki hisobiga ko`paytiriladigan summa jamiyat sof aktivlarining qiymati bilan ustav fondi hamda zahira fondi summasi o`rtasidagi farqdan ortiq bo`lmasligi kerak. Jamiyatning ustav fondi ko`paytirilganda jamiyat barcha ishtirokchilari ulushlarining miqdori o`zgarmagan holda ular ulushlarining nominal qiymati mutanosib ravishda ko`payadi.

Jamiyat yilning har choragida, yarim yilda bir marta yoki bir yilda bir marta o`zining sof foydasini jamiyat ishtirokchilari o`rtasida taqsimlash to`g`risida qaror qabul qilishga haqlidir. Jamiyatning jamiyat ishtirokchilari o`rtasida taqsimlanadigan foydasi qismini aniqlash to`g`risidagi qaror jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig`ilishi tomonidan qabul qilinadi. Jamiyat foydasining uning ishtirokchilari o`rtasida taqsimlash uchun mo`ljallangan qismi ularning jamiyat ustav fondidagi ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Aksiyadorlik jamiyatlari o`z ustav fondi doirasida, uning qiymatiga teng keladigan aksiyalar, ya'ni qimmatli qog`ozlar chiqarishga haqli. Aynan mazkur aksiya nominal qiymati doirasida uning ustav fondi shakllanadi. Jamiyat ishtirokchilarining jamiyatga kiritgan ulushlari aksiya orqali rasmiylashtiriladi va bu qimmatli qog`oz kelajakda jamiyat foyda ko`rgan taqdirda, aksiyadorlarga dividend olish huquqini beradi. Aksiya jamiyat umumiy yig`ilishida "bir aksiya – bir ovoz" tamoyiliga asoslangan holda ishtirok etish huquqini ham beradi.

O`zbekiston Respublikasining Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risidagi qonuniga (1996 yil 26.04.¹⁰⁹) 1998 yildagi 29.08 qonuniga kiritilgan qo`shimcha va o`zgartishlarda¹¹⁰, jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxonaning (mol-mulkning) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etishi belgilandi. Shuningdek, aksiyadorlikka aylantirilayotgan korxonaning fond bozoridagi faoliyatini rag`batlantirish maqsadida O`zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fond bozorini yanada rivojlantirish hamda davlat mulki negizida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarini qo`llab-quvvatlash chora-tadbirlari to`g`risida"gi farmoni¹¹¹ qabul qilindi.

¹⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон. 61-модда.

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 181-модда.

¹¹¹ /Халқ сўзи, 1998 йил 5 март сони.

Aksiyadorlik jamiyatlari ochiq yoki yopiq shaklda bo`lishi mumkin. Aksiyalar erkin realizatsiya qilinsa ochiq, faqat maxsus doiradagi shaxslar (muassislar va ular belgilagan shaxslar) gagina tarqatilsa, yopiq aksiyadorlik jamiyati bo`ladi. Ularning ustav fondining eng kam miqdori qonun hujjatlarida belgilanadi. «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to`g`risida»gi qonunning 20-moddasiga asosan, ochiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan sanada O`zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo`yicha ellik ming AQSH dollariga teng bo`lgan summadan kam bo`lmasligi, yopiq aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori esa, jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan sanada qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki yuz baravari miqdoridan kam bo`lmasligi kerak. Jamiyat ustav fondining ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirishning eng ko`p muddati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, jamiyat davlat ro`yxatidan o`tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi lozim.

Jamoat birlashmalarining mulki jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, faxriylar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, ijodiy uyushmalari va turli jamg`armalar mol-mulkidan iborat.

Diniy tashkilotlarning mulkida binolar, ishlab chiqarish, ijtimoiy va xayriya ahamiyatiga ega bo`lgan obyektlar, o`z faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo`lgan pul mablag`lari va boshqa mol-mulklar bo`lishi mumkin. Ular o`z mol-mulklariga amaldagi qonunlar doirasida egalik qiladi, foydalanadi va tasarruf etadi.

14.3. Xususiy mulk huquqi obyektlari

O`zbekiston Respublikasi FKning 209-moddasiga asosan qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo`lishi mumkin. Quyidagilar xususiy mulk huquqining obyektlari hisoblanadi:

- uy-joylar, xonadonlar, dala hovlilar, ekinlar, hayvon va parrandalar, uy-ro`zg`or buyumlari;
- aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog`ozlar;
- ishlab chiqarish, xizmat ko`rsatish, savdo va boshqa xo`jalik faoliyati sohasidagi korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskuna, transport va boshqa ishlab chiqarish vositalari;

- ixtirolar, seleksiya yutuqlari, sanoat namunalari va intellektual faoliyatning (mulkning) boshqa natijalari;
- iste'mol qilishga va ishlab chiqarishga mo'ljallangan har qanday boshqa mol-mulk qonunlarga muvofiq xususiy mulk bo'lishi mumkin, ayrim mol-mulk turlari bundan mustasno.

Yuqoridagi obyektlar xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga ham, yuridik shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Korxonalar mol-mulk majmuidan iborat bo'lib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning zarur va muhim shartlaridan biridir. Tadbirkorlik faoliyati yuridik shaxslar, fuqarolar yoki fuqaro tomonidan o'z tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari asosida daromad (foйда) olish maqsadida qonunlar doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Faoliyatga yollanma mehnatni jalb qilgan holda ish olib borayotgan xususiy tadbirkor yuridik shaxs hisoblanib, uning korxonasi tegishli tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

Yollanma mehnat jalb qilmay yakka tartibda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs yuridik shaxsni tashkil qilmay ish olib borishi mumkin.

Xususiy tadbirkorlik mol-mulki davlat, kooperativ yoki boshqa korxonalarining mulkidan yoki uning bir qismini harid qilishdan yoki ijaradagi mulkini sotib olishdan hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslardan vujudga keladi.

Qonun bo'yicha fuqaro yoki yuridik shaxs sotib olishi, foydalanishi va hadya qilishi mumkin bo'lgan har qanday narsa xususiy mulk obyekti bo'lishi mumkin. Xususiy mulk o'zining huquqiy rejimiga ko'ra fuqarolik erkin muomalasidagi xususiy mulk va fuqarolik muomalasida harakati cheklangan xususiy mulkka bo'linadi.

Fuqarolik muomalasida harakati cheklangan mol-mulk obyektlarini erkin ravishda sotish va sotib olish mumkin emas. Bunday obyektlarning fuqarolik muomalasidagi harakati davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Yer xususiy mulk sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21 yanvardagi farmoni¹¹² ga asosan savdo obyektlari joylashgan yer uchastkalari xususiy mulk sifatida sotilishiga ruxsat beriladi. Bunday sotish tanlov yoki kim oshdi savdolari asosida amalga oshiriladi. Turar joy yoki ma'muriy binolar joylashgan yer uchastkalari xususiy mulk qilib sotilmaydi.

¹¹² Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг фармони “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тadbirkorlikни ривожлантириш чора-таdbirlari тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари. 3-тўплам. -Т.: Адолат. 1995 йил.

Tegishli qonun hujjatlarida fuqarolarning mulki bo`la olmaydigan mol-mulk ko`rsatib o`tilgan. Bunga asosan quyidagilar fuqarolarga tegishli mulk bo`la olmaydi:

- qurol-yarog`, shu jumladan, o`q otar qurol (silliq stvolli ov miltiq-lari, sport qurollari, shuningdek, mukofotga berilib belgilangan tartibda ro`yxatdan o`tkazilgan qurollardan tashqari), armiya o`q dorilari va harbiy texnikasi;

- portlovchi moddalar va materiallar, asboblari va qurilmalar;

- giyohvandlik moddalari, psixotrop, zaharli moddalar, qattiq ta'sir etuvchi, zaharlovchi moddalar;

- maxsus ta'qiqlab qo`yilgan boshqa mol-mulklar¹¹³.

Agar fuqaro ixtiyorida bunday mol-mulk insofli va qonuniy asoslarda paydo bo`lsa (meros tariqasida o`tish va h.k.), u buni o`zidan begonalashtirishi lozim. Agar bunday mol-mulk g`ayriqonuniy va noinsoflik asosida olinsa yoki hosil qilinsa, davlat foydasiga musodara etilishi lozim.

Yuqoridagi obyektlar qonunda belgilangan tartibda va asoslarda yuridik shaxslar mol-mulki tarkibiga kirishi istisno etilmaydi.

¹¹³ “Айрим корхоналар ва мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги қарорининг 1-2-иловалари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил 9-сон. 194-модда; Фуқароларга хусусий мулк сифатида берилмайдиган ва ким ошди савдоларида мерос қилиб қолдириш шarti билан умрбод эгаллик қилиш учун сотилмайдиган ерлар рўйхати (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 11 апрелдаги 126-сон қарорига 4-иловада келтирилган). Б.Ибратовнинг “Пудрат ва қонун” тўпламида. -Т.: Адолат. 1998.

O`n beshinchi bob
OMMAVIY (DAVLAT) MULK HUQUQI
15.1. Ommaviy (davlat) mulkning turlari

O`zbekiston Respublikasida ommaviy (davlat) mulkning quyidagi turlari mavjud:

a) O`zbekiston Respublikasi mulki quyidagilardir:

-davlatga mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo`lgan mol-mulk: yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo`shlig`i, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar;

-davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo`lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag`lari, oltin zahirasi, davlatning valuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek boshqa mulkiy komplekslar, o`quv, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o`zga mablag`lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo`lsa, boshqa mol-mulkni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Respublika Prezidenti, O`zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, tasarruf qiladilar (FK, 214-modda).

Respublika mulki bo`lgan mol-mulk davlat yuridik shaxslariga xo`jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida birikti-rib qo`yilishi mumkin.

15.2. Ommaviy (davlat) mulkning zarurati va manbalari

O`tgan mavzularda aytganimizdek, davlat mulki mulkning mus-taqil shakli hisoblanadi. Davlat mulki zarurligining obyektiv sabablari quyidagilarda ko`rinadi:

- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;
- huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;
- davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;
- ilm-fan va madaniyatni ta'minlash;
- kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;
- tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;
- ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg`i energiyasi kabi).

Davlat mol-mulki quyidagi manbalardan shakllanadi:

- soliqlar;
- mahalliy yig`imlardan;
- ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromaddan;
- kreditlar va zayomlardan;
- davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadlardan;
- natsionalizatsiyadan;
- rekvizitsiyadan;
- musodaradan;
- topilmalardan;
- xazinalardan;
- egasiz ashyodan;
- turli shartnoma (kontrakt)lardan;
- xorijiy mamlakatlarda ko`chmas mulk sotib olishdan va hokazo.

b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal yoki kommunal mulk). Mazkur mulk tarkibiga mahalliy budjet mablag`lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo`jalik korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog`liqni saqlash muassasalari va boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo`ladi.

Munitsipal mol-mulknı qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, davlat hokimiyati mahalliya organlari yoki ular vakil qilgan organlar tasarruf etadilar.

15.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

1991-yil 19-noyabrda bu haqda maxsus qonun¹¹⁴ qabul qilingan. Mazkur qonunning qabul qilinishiga quyidagilar obyektiv sabablar bo`ldi:

1. Totalitar tuzumda shaxsning mulkdan begonalashuvi oqibatlarini tugatish.

2. Davlat mulkining tarkibiy markazlashuvining haddan ortishi, undan samarali foydalanish, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlay olmaganligi.

3. Davlat mulkiga nisbatan tashmachilik va xo`jasizlikka barham berish.

4. Bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik faoliyatini yo`lga qo`yish mulkning davlat qo`lida haddan ortiq markazlashuviga zid ekanligi.

Davlat tasarrufidan chiqarish deyilganda davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa ijara korxonalariga, aksiyadorlik jamiyatlariga, dav-

¹¹⁴ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 5-сон. -Т.: Адолат. 1993.

latga qarashli bo`lmagan boshqa korxonalar, tashkilotlarga aylantirilishi tushuniladi.

Xususiylashtirish deyilganda esa, fuqarolar va davlatga taalluqli bo`lmagan yuridik shaxslarni davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyalarini davlatdan sotib olishi tushuniladi.

Bu ikki tushuncha o`rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, davlat tasarrufidan chiqarilganda mulk huquqining ma'lum bir qismi davlat qo`lida saqlanib qoladi, xususiylashtirilganda esa mulk huquqi to`liq xususiylashtirilganda o`tadi.

Davlat organlari xususiylashtirish subyekti bo`la olmaydi. Xususiylashtirish obyektlarini davlat budjeti tomonidan sotib olishga yo`l qo`yilmaydi. Xususiylashtirish jarayoni mobaynida ko`p hollarda nizoli binolar xususida kelishmovchiliklar va tizim bo`limlarining aksiyadorlik jamiyatlari tarkibidan chiqarishlari bilan bog`liq bo`lgan nizolar kelib chiqmoqda.

Tajriba shuni ko`rsatadiki, ayrim korxonalar va idoralar tomonidan O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish masalalariga oid qaroriga yetarlicha e'tibor berilmayotgan hollar uchrab turadi. Ularni bajarishda xususiylashtirishni rivojlantirish va xususiylashtirish jarayoniga to`siqlar tug`diradigan tor mahkamachilikka yo`l qo`yilayotganidan dalolat beradi.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish uchun ariza berish va uni ko`rib chiqish tartibi to`g`risida»gi Vaqtinchalik Nizomning 11-bandiga ko`ra, bunday ariza berilgan paytdan boshlab va ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda, bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va boshqarish huquqini boshqa mulkdorga o`tkazilgan paytga qadar ma'muriy boshqarish organlari korxonani qayta tuzilishi, tugatilishi, shtat jadvali tuzilishini o`zgartirishi va xodimlarni ishdan bo`shatishi mumkin emas¹¹⁵.

Davlat uy-joy fondidagi turar joyni xususiylashtirishni amalga oshirishda fuqarolarning va mulkdorlarning huquqini himoya qilish munosabati bilan vujudga kelgan nizolar O`zbekiston Respublikasi FPK va «Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to`g`risida»gi Qonunning 26-moddasiga muvofiq sudlarga taalluqlidir¹¹⁶.

¹¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 1996 йил 1 мартда қабул қилган 53-сонли қарорига илова.

¹¹⁶ //Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси. 1995. 3-4-сон.

15.4. Davlat korxonasining mulki

Davlat mulki bo`lgan va davlat korxonasiga biriktirib qo`yilgan mol-mulk to`la xo`jalik yuritish asosida ushbu davlat xo`jaligiga tegishli bo`ladi. Korxonaga o`z mol-mulki bilan to`la xo`jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, shu mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unga nisbatan qonunga zid bo`lmagan har qanday harakatlarni sodir etishga haqli (davlat korxonasining o`ziga biriktirib qo`yilgan mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlarning mazmunini ashyoviy huquqlarga bag`ishlangan boblarda bayon etilgan).

15.5. Davlat muassasalarining mol-mulki

Davlat mulki bo`lgan va mulkdor tomonidan davlat budjetida turuvchi davlat muassasasiga, tashkilotiga biriktirib qo`yilgan mol-mulk operativ boshqaruvda bo`ladi. Davlat muassasasi, tashkiloti o`z majburiyatlari yuzasidan o`z tasarrufidagi mablag`lari bilan javob beradi. Davlat muassasasining, tashkilotining mablag`i yetarli bo`lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo`yicha tegishli mulkning egasi javobgar bo`ladi.

15.6. Davlat ijara korxonasining mol-mulki

Ijara davlat mulkini foydalanishning o`ziga xos shakli bo`lib, ashyoviy huquqlar tizimiga mansub huquqlardan hisoblanadi. Bunda davlat mulkini idora qiluvchi organ-mehnat jamoasi davlat mulkini ijaraga beradi. Bunday ashyoviy huquqning subyekti ijara korxonasining mehnat jamoasi hisoblanadi va u ijara mulkiy shartnomada belgilab qo`yilgan huquqlar doirasida boshqariladi.

O`n oltinchi bob
ASHYOVIIY HUQUQLAR

16.1. Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari

Mulkiy huquqlar tizimida mulk huquqi bilan bir qatorda ashvoviy huquqlar muhim o`rin egallaydi. Ma'lumki, mulkdor har doim o`z mol-mulkiga nisbatan shaxsan o`zi barcha vakolatlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo`lavermaydi. Ba'zi hollarda obyektiv sabablarga ko`ra (Masalan, davlat mulkini idora qilishda) yoxud mulkdorning voyaga yetmaganligi, mulkni shaxsan o`zi boshqarish huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega emasligi va boshqalar sababli mol-mulk boshqa shaxslar ixtiyoriga vaqtinchalikka topshirilishi mumkin. Ana shunday hollarda mulkdor bo`lmagan shaxs boshqalarning mol-mulkiga egalik qilishi, foydalanishi va mulkdor ruxsat bergan doirada tasarruf qilishi ashvoviy huquqlar orqali amalga oshiriladi. Binobarin, ashvoviy huquqlar mulkdorning roziligi bilan uning mol-mulcini boshqa shaxslar tomonidan egallash, foydalanish tartibini belgilovchi huquqiy vositalar sifatida tuzilishi mumkin.

Ashvoviy huquqlar – chegaralangan xarakter va tarkibga ega bo`lishi, mulkiy huquqlardan kelib chiqib, unga bog`liq bo`lishi, mutlaq tartibda himoya qilinishi kabi xususiyatlari bilan xarakterlanadi ¹¹⁷.

O`zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga asosan ashvoviy huquqlarning quyidagi turlari mavjud:

- xo`jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi;
- meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi;
- yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi;
- servitut huquqi.

16.2. Xo`jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi

Xo`jalik yuritish huquqi davlatga qarashli korxonalariga nisbatan keng qo`llaniladi. FKning 176-moddasiga asosan, xo`jalik yuritish huquqi asosida ixtiyorida mol-mulk bo`lgan davlat unitar korxonasi bu mol-mulkka FKda belgilanadigan doirada egalik qiladi, foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unitar korxonada deyilganda, o`ziga biriktirib qo`yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot tushuniladi. Unitar korxonaning mol-mulki bo`linmasdir va u

¹¹⁷ Гражданское право. //Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: ТЕИС. 1996. -312-317 б.

qo`shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo`yicha, shu jumladan, korxonada xodimlari o`rtasida ham taqsimlanishi mumkin emas (FK, 70-moddasi).

Xo`jalik yuritish huquqida mulkiy huquqlar o`z mazmuniga ko`ra ikki qismdan iborat bo`ladi:

a) xo`jalik yuritish huquqi asosida korxonaga birlashtirib qo`yilgan mol-mulkka nisbatan mulk egasining huquqlari FKning 177-moddasi 1 va 2-qismiga asosan bu huquqlar quyidagilardan iborat:

–qonunga muvofiq korxonada tashkil etish;

–korxonada faoliyat sohasini va maqsadlarini aniqlash;

–korxonani qayta tashkil etish va tugatish masalasini hal qilish;

–korxonada direktorini (rahbarini) tayinlash;

–korxonaga qarashli mol-mulkdan belgilangan maqsadlarda foydalanish va uning saqlanishini nazorat qilish;

–xo`jalik yuritishda bo`lgan mol-mulkni ishlatishdan kelgan foydaning bir qismini o`ziga olish.

Mulkdorning ushbu huquqlari ayni vaqtda xo`jalik yurituvchi korxonaning majburiyatlari hamdir. Bunga asosan korxonada xo`jalik yuritish huquqi asosida o`ziga birlashtirilgan ko`chmas mulkni mulkdorning roziligsiz sotishga, ijaraga berishga, garovga qo`yishga, xo`jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondiga hissa, ulush sifatida topshirishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli emas;

b) xo`jalik yuritish huquqi asosida o`ziga mol-mulk birlashtirilgan korxonada bu mol-mulkka nisbatan yuqorida ko`rsatilgan huquqlardan tashqari bo`lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishga haqli. Korxonada qarashli mol-mulkni u mustaqil tasarruf etadi (qonunda belgilangan hollar bundan mustasno).

Xo`jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yurituvchi korxonada ma'muriyati mulkdor yoki u vakil qilgan organ tomonidan tayinlanadi va ularga hisob beradi.

O`zbekiston Respublikasi FKning 178-moddasida operativ boshqarish huquqining mazmuni berilgan. Unga asosan davlat korxonasi, shuningdek muassasasi o`zlariga birlashtirib qo`yilgan mol-mulkka nisbatan qonunda belgilab qo`yilgan doirada, o`z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradilar.

Davlat korxonasi yoki muassasasiga birlashtirib qo`yilgan mol-mulkning egasi ortiqcha foydalanilmayotgan yoki noo`rin foydalanilayotgan

mol-mulkni olib qo'yish hamda uni o'zi xohlagan tarzda tasarruf etishga haqli.

Operativ boshqaruv huquqidan foydalanuvchi muassasa o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni va smeta bo'yicha unga ajratilgan mablag'lar hisobiga sotib olingan mol-mulkni boshqa shaxsga berishga yoki boshqacha usul bilan tasarruf etishga haqli emas. Agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromadlar bu daromadlar hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobda olib boriladi (Masalan, davlatga qarashli oliy o'quv yurti kafedrasini tomonidan shartnoma asosida tadqiqotlar o'tkazib, ishlab topilgan mablag'lar xuddi shunday tartibda tasarruf qilinadi).

Davlat korxonasi o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni uning egasining (ya'ni davlatning) roziligi bilan boshqa shaxsga berishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf qilishga haqli. Agar qonun hujjatlarida boshqacha belgilangan bo'lsa, davlat korxonasi ishlab chiqaradigan mahsulotlarni o'zi mustaqil ravishda realizatsiya qiladi. Davlat korxonasining daromadlarini taqsimlash tartibi uning mol-mulki mulkdori tomonidan belgilanadi. Operativ boshqarish huquqi asosida faoliyat yurituvchi davlat korxonasining mol-mulki yetarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi (FK,72-modda, 5-band).

Xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi. Unitar korxonaga yoki muassasaga o'z mol-mulkni xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yish haqidagi qaror biriktirib qo'yiladigan mol-mulk egasi (mulkdori) tomonidan qabul qilinadi. Biroq, ashyoviy huquqning vujudga kelishi uchun shunday qarorni qabul qilish kifoya emas. To'la xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi biriktirib qo'yiladigan mol-mulk mulkdor tomonidan unitar korxonaga yoki muassasaga topshirilgan vaqtdan boshlab vujudga kelgan hisoblanadi (agar qonun hujjatlarida yoki mulkdorning qarorida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa).

Xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarishda bo'lgan mol-mulkdan foydalanishdan olingan daromadlar, hosil va mahsulotlar, shuningdek, unitar korxonaga yoki muassasa shartnoma bo'yicha yoxud boshqa asoslarda olgan, mol-mulk qonunda belgilab qo'yilgan tartibda korxonaga muassasasining xo'jalik yuritishga yoki operativ boshqarishga o'tadi.

Xo`jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida korxonalar yoki muassasaga birlashtirib qo`yilgan mol-mulk mulkdorning qarori bilan korxonalar yoki muassasaning mol-mulki qonuniy suratda olib qo`yilgan hollarda bekor bo`ladi. Ayni vaqtda xo`jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi mulk huquqining bekor bo`lishi qonuniy asoslari vujudga kelgan hollarda (mulk huquqini bekor bo`lish tartibi) bekor bo`lishi mumkin.

Mulkiy kompleks sifatida davlat korxonasiga bo`lgan mulk huquqi davlat mol-mulkining boshqa mulkdorga o`tgan vaqtda bunday korxonalar o`ziga qarashli mol-mulkka xo`jalik yuritish huquqini ham saqlab qoladi. Operativ boshqarish huquqiga ega bo`lgan muassasa yoki korxonaga mulk huquqi boshqa shaxsga o`tganida bu muassasa va korxonalar o`ziga birlashtirib qo`yilgan mol-mulkning operativ boshqarish huquqini o`zida saqlab qoladi.

16.3. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari

Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga egalik qilish huquqi bu ash-yoviy huquqning bir turi bo`lib, fuqaroning belgilangan o`lchamdagi va qonunda nazarda tutilgan hollarda ehtiyojlarni qondirish maqsadida yer uchastkasiga nisbatan bevosita egalik qilish huquqidir.

Bunday ash-yoviy huquq turi fuqarolarga ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun (dehqon xo`jaligi, bog`dorchilik, chorvachilik, milliy xalq hunarmandchiligi), shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun (turar joy, dala hovli qurish va ta'mirlash uchun) noxo`jalik faoliyat yuritish uchun berilishi va turar joyni meros sifatida qabul qilish bilan vujudga keladi. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqining *obyekti* – beriladigan maqsadlardan kelib chiqib, o`lchami qonun bilan tartibga solinadigan yer uchastkasi hisoblanadi. *Subyekti* – jismoniy shaxslardir. Shuni aytish kerakki, fermer xo`jaligiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan tomorqa yer uchastkalari xususiy lashtirilishi va oldi-sotdi, garov, hadya, ayirboshlash obyekti bo`lishi mumkin emas. Ammo bu huquq kredit olish uchun garovga qo`yilishi mumkin¹¹⁸.

¹¹⁸Тижорат банклари томонидан фермер хўжалиklarини ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 31.12.2004 йил 1345-1- сон билан рўйхатга олинган. Норма ҳуқуқий ахборот тармоғи. 2005 йил декабрь версияси.

16.4. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi

Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi qonunan yuridik shaxslarga beriladigan ashyoviy huquqlarning alohida ko`rinishidir. Yer kodeksi¹¹⁹ ning 17-moddasiga ko`ra, yuridik shaxslar yer uchastkasidan doimiy egalik qilish va foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bunday holatda yerdan foydalanish huquqi shartnomadan kelib chiqadi hamda mutlaq himoya qilinadi. Bunda subyekt yuridik shaxslar bo`lib, obyekt – konkret belgilangan yer uchastkasidir. Ushbu kodeksga ko`ra, yer uchastkasi ijara shartnomasi asosida muddatli, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun quyidagilarga berilishi mumkin:

–O`zbekiston Respublikasi fuqarolariga va yuridik shaxslariga;

–chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalariga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga.

Bunday ashyoviy huquq turida yer foydalanuvchilarga qishloq xo`jaligi, o`rmon xo`jaligi, diniy tashkilotlar, mudofaa ehtiyojlari uchun berilishi mumkin. Ular bunda belgilangan yer uchastkasida mustaqil xo`jalik yuritish huquqiga ega bo`lishadi, shuningdek, yetishtirilgan hosildan tushgan daromadlarni erkin realizatsiya qilish huquqiga ega bo`ladilar. Yer uchastkalari ellik yilgacha bo`lgan, lekin o`n yildan kam bo`lmagan muddatga ijaraga beriladi¹²⁰.

16.5. Servitut huquqi

Ko`chmas mulk egasi qo`shni yer uchastkasining egasidan, zarur hollarda esa boshqa yer uchastkasining egasidan ham o`zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqlidir.

O`zganing yer uchastkasidan piyoda va transportda o`ta olishni ta'minlash, elektr uzatgich, aloqa va quvur liniyalarini o`tkazish, ulardan foydalanish, suv bilan ta'minlash uchun; shuningdek, ko`chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilamay turib ta'minlashi mumkin bo`lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin.

¹¹⁹ O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. 5-6 son. 82-moddasi. O`zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo`jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: Adolat. 1999. –18-b.

¹²⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 5-6 сон. 82-моддаси. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари». -Т.: Адолат. 1999. 86-модда. - 102-б.

Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi.

Servitut belgilashni talab qilayotgan shaxs bilan o'zga yer uchastkasining egasi o'rtasidagi bitimga ko'ra, servitut belgilanadi va u ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlar belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa, bahs servitutni talab qilayotgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi. Fuqarolarning servitut huquqlari tijorat maqsadlaridan holi bo'lganligi uchun keng mulkiy huquqlarni talab qilmaydi.

Shuningdek, garov ham ashyoviy huquq turi hisoblanadi. Uning narsasi har qanday mol-mulk, shuningdek, ashyolar va mulkiy huquqlar bo'lishi mumkin. Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lgan talabnomalar, xususan, hayoti va sog'lig'iga yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablar, alimentlar to'g'risidagi talablar hamda boshqa shaxsga berilishi qonun bilan man etilgan boshqa talablar bundan mustasnodir. Garov turlariga ipoteka, ya'ni ko'chmas mulkni garovga qo'yish hamda zakalat kiradi.

O`n yettinchi bob
UMUMIY MULK HUQUQI
17.1.Umumiy mulk huquqi tushunchasi.
Umumiy mulk turlari

Fuqarolik kodeksining 216-moddasida aytilganidek, ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo`lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo`ladi.

Yuqorida keltirilgan normadan anglashilishicha, umumiy mulk huquqi bir necha shaxslarning (sherik, egalarning) muayyan mulk (obyektlar)ga nisbatan bo`lgan mulkiy huquqlariga aytiladi.

Umumiy mulk huquqining obyektini ma'lum ashyo yoki ashyolarining to`plami tashkil etishi mumkin. Masalan, ikki yoki bir necha shaxsning birgalikda qurgan yoki sotib olgan imorati, ikki yoki bir necha jamoa xo`jaligi birgalikda qurgan g`isht zavodi kabi boshqa obyektlar bo`lishi mumkin. Umumiy mulk huquqining subyektlari (ishtirokchilari) ikki yoki bir necha shaxs (tashkilot yoki fuqaro)lar bo`lishi mumkin.

Umumiy mulk huquqining subyektlari bir necha shaxsdan iborat bo`lganligi tufayli sheriklarning har qaysisi bunday mulkni o`z holicha tasarruf qila olmaydi, balki o`ziga qarashli obyektlarni birgalikda, o`zaro kelishuv asosida egallaydi, ulardan foydalanadi va tasarruf qiladi.

Umumiy mulk huquqi quyidagi asoslardan vujudga keladi:

birinchidan, oddiy shirkat shartnomasidan, masalan, bir necha fuqaroning birgalashib uy-joy qurishidan yoki bir necha jamoa xo`jaligining birgalashib elektr stansiyasi qurishidan;

ikkinchidan, bir necha fuqaroning muayyan umumiy mulkka ega bo`lish uchun mablag` va mehnatlarini qo`shishlaridan, masalan, umumiy oilaviy mulk;

uchinchidan, bir necha shaxslarning qonun yoki vasiyat bo`yicha meros olishlaridan.

Umumiy mulk huquqi aksariyat hollarda oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi asosida, umumiy xo`jalik maqsadlariga erishish uchun, jamoa xo`jaliklari, korxonalar yoki boshqa tashkilotlar qurish va ekspluatatsiya qilish, suv xo`jaligi inshootlari, maktablar, turar-joy binolari va shu kabi obektlarni qurish uchun birgalikda harakat qilishlarida, buning uchun pul hamda boshqa mulk yoxud hamkorlikdagi mehnatlari asosan vujudga keladi. Fuqarolar ham o`zlarining shaxsiy-maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun pul, mulk va hamkorlikdagi mehnatlari, evaziga masalan,

uy-joy qurish uchun birgalikda shartnoma tuzib umumiy mulk huquqini oladilar.

Umumiy mulk huquqi instituti, umumiy mulk haqidagi huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 216-227-moddalarida batafsil bayon etilgan.

FKning 216-moddasida ko'rsatilganidek, umumiy mulk ikki turga: birinchidan, mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan *ulushli mulk* va ikkinchidan, ulushlari aniqlab qo'yilmagan *birgalikdagi mulkka* bo'linadi. Bular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagichadir:

Taqsimlanadigan umumiy mulkning har bir ishtirokchisi ashyoda aniq belgilangan hissaga ega bo'ladi. Masalan, yarmiga, uchdan biriga va hokazo.

Taqsimlanmaydigan birgalikdagi umumiy mulk esa, hissalariga taqsimlanadigan mulkdan ulushlarga ajralmasligi bilan farq qiladi. Bunday umumiy mulk hamma ishtirokchilar o'rtasida, ularning umumiy roziligi bilan va tenglik asosida egallanadi, foydalaniladi va tasarruf etiladi.

Ulushli mulk subyektlari fuqaro ham, tashkilot ham bo'lishi mumkin.

Umumiy birgalikdagi mulk huquqida subyektlar o'z ulushlarini mustaqil tasarruf qila olmaydi, chunki, birinchidan, ularning har birining ulushi umuman belgilanmagan bo'ladi; ikkinchidan, oilaviy munosabatda bo'lgan umumiy mulk egasi oiladan chiqqanda, uni boshqa bir ikkinchi shaxs bilan almashtirib bo'lmaydi.

Ulushli mulk ulushlarga ajralmaydigan umumiy mulkdan vujudga kelishi asoslari va tartibi bilan ham farq qiladi.

Ulushli mulk tashkilotlar va fuqarolarning bitimlar tuzishi asosida, qonunda bilan nazarda tutilgan asoslarda, chunonchi qonun va vasiyat bo'yicha meros olishda, mulkning musodara qilinishida va boshqa ba'zi hollarda vujudga kelishi mumkin.

Jamoa xo'jaligi oila a'zolarining, jamoa xo'jaligida mehnat qilib topgan va xonadon mulkiga qo'shgan daromadlari yordamchi xo'jalikdan, chorva mollari asrashdan kelgan daromadlari xonadon a'zolarining umumiy mulk huquqini vujudga keltiradi. Kasbkor, hunarmand, umuman yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar oilasining topgan pul yoki boshqa buyumlari ham shu xonadon a'zolarining umumiy mulkini vujudga keltiradi.

17.2. Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishda sherik egalarning huquqlari ikki turga: barcha umumiy mulkka nisbatan, umumiy mulkdagi ulushga nisbatan bo`lgan huquqlarga bo`linadi. Binobarin, umumiy ulushli mulk egalarning har qaysisi o`z ulushini mustaqil tasarruf etish huquqiga ega bo`lsa ham, biroq chunonchi o`z ulushini qonun yoki ustav (nizom)da boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, o`zga shaxsga o`tkazish huquqiga ega bo`lsa ham, umumiy mulkni sheriklarining roziligidan tashqari tasarruf qila olmaydi.

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish davomida bunday mulkning egalari o`rtasida bo`lgan nizolar umumiy mulk ishtirokchilarining har qaysisining da'vosi bo`yicha sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulk egalari o`z ixtiyorida bo`lgan mulkni hamma-larining roziligi bilan egallaydilar, undan foydalanadilar va tasarruf etadilar. Agar umumiy sheriklar mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish tartibi to`g`risida o`zaro kelisha olmasalar, bunday masala yuzasidan sheriklarning har qaysisi da'vosining sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulkning har bir azosi umumiy mulk yuzasidan bo`lgan soliq, yig`im va boshqa to`lovlarni to`lashda, shuningdek uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o`z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

Umumiy mulkni saqlash yoki umumiy majburiyatni bajarish yuzasidan xarajatlar qilgan boshqa sheriklaridan o`zining qilgan chiqimlarini har birining hissasiga muvofiq qoplanishini talab qilish huquqiga egadir.

FKning 221-moddasida aytilganidek, uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o`z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

FKning 218-moddasida aytilganidek, umumiy ulushli mulkning har bir a`zosi o`z ulushini boshqa shaxsga o`tkazishga haqli. Bunda ulushni haq baravariga ham, tekinga ham birovga o`tkazish nazarda tutiladi. Umumiy mulkning sheriklari tashkilot bo`lgan taqdirda, ular o`z ulushlarini birovga haq baravariga o`tkazadi, ko`pincha uni sotadi. Fuqarolar esa, o`z ulushlarini haq baravariga ham, tekinga ham birovga o`tkazishi; chunonchi sotishi, hadya etishi, shuningdek, vasiyat qilib qoldirishi mumkin.

Mulkdorlardan biri o`z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan mulkdorlar sotilayotgan ulushni u sotilayotgan narxda va boshqa teng

shartlarda sotib olishda imtiyozli huquqiga egadir. Kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FK,224-modda).

Umumiy mulkdagi ulushni sotuvchi o'z ulushini o'zga shaxsga sotish niyati haqida boshqa mulkdorga yozma ravishda ma'lum qilib, ulushning narxini va uni sotishning boshqa shartlarini ko'rsatishi shart. Agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqini amalga oshirishdan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida boshqa mol-mulkka nisbatan esa – o'n kun davomida amalga oshirmasalar, sotuvchi o'z ulushini har qanday shaxsga sotishga haqli bo'ladi.

Davlat, kooperativ yoki boshqa yuridik shaxs uy-joyga nisbatan bo'lgan umumiy mulk huquqidagi o'z ulushini sotgan taqdirda – uy-joyning ana shu ulushni sotib olishda imtiyozli huquq uyning shu qismida yashovchi shaxslarga beriladi, ular sotib olishni xohlamaganlari yoki bu huquqni amalga oshirmaganlarida esa ulushni sotib olish huquqi umumiy mulkning qolgan sheriklariga o'tadi.

Agar ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzilib sotilsa, umumiy ulushli mulkning boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o'ziga o'tkazilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atib, sudga murojaat qilishi mumkin. Ammo bu huquq va majburiyat mulkni olib-sotishda belgilangan narxini hamda sotib olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni to'lash sharti bilangina unga o'tkazilishi mumkin.

Agar mulk oluvchi ulushni sotib olish to'g'risida rozilik bergan bo'lsa-yu, lekin u notarial idoraga kelishdan bosh tortsa, notarius sotuvchining tanlashi bo'yicha boshqa shaxs bilan shartnomani rasmiylashtirish huquqiga ega.

Umumiy mulk bo'lgan uydan tegishli ulush soqit qilinishida, masalan, sotilishida, uyga bo'lgan ulushlar real (natura shaklida) ko'rsatilmay, balki arifmetik ulushlarda belgilanadi. Ammo shu bilan birga sotuvchi foydalanish uchun qaysi kvartira yoki xonaning o'tishini ko'rsatishi mumkin. Agar umumiy ulushli mulk bo'lgan turar joy ishtirokchilari o'rtasida uyning ayrim xonalaridan foydalanish to'g'risida oldindan kelishilgan bo'lsa, bunday kelishish ham notarius tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzib sotilgan holda umumiy ulushli mulkka bo'lgan boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o'ziga o'tkazilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atib, sudga murojaat qilishi mumkinligi to'g'risida qoidalar keng ma'noda joriy qilinmaydi, chunonchi, turar-joyni hadya va vasiyat qilish hollarida qo'llanilmaydi.

17.3. Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash

FKning 223-moddasida ko`rsatilganidek, umumiy ulushli mulk ishtirokchisi o`z ulushini umumiy mol-mulkdan berishni talab qilishga haqlidir. Uning bu huquqi umumiy mulkdagi ulushni tasarruf etishga bo`lgan huquqidan kelib chiqadi.

Ulushni ajratishning asosiy usuli, mulkning xo`jalik tayinlanishiga zarar yetkazmaslik sharti bilan undan asl holda ulush ajratishdan ishtirokchilar o`zaro kelisha olmasalar sud yoki nizoni hal qiluvchi organ umumiy mulkdan qanday ashyolar asl holda ajratilishini, masalan, sheriklik asosida olingan hosilning qanday taqsimlanishini belgilaydi.

Umumiy mulkdan uning xo`jalik tayinlanishiga zarar yetkazmasdan ajratish mumkin bo`lmaganda, ulush ajratib oluvchi ega rozi bo`lgani holda, ulushning miqdoriga yarasha pul baravarida haq olishi mumkin. Agar pul baravarida uning to`lash imkoniyati bo`lmasa, umumiy mulk sotilib uning summasi sheriklar orasida taqsimlanadi.

Uy-joyga nisbatan bo`lgan umumiy ulushli mulk egalari o`zlariga tegishli ulushlarga yarasha uy-joyni taqsimlashga haqli bo`lib, buning natijasida ularning har biriga uy-joyning alohida qismi (kvartira yoki ajratilgan xona) biriktirib qo`yilishi mumkin.

Fuqarolarning umumiy ulushli yoki birgalikda egaligida bo`lgan xususiy lashtirilgan turar-joylarni bo`lish haqidagi masalalar sud amaliyotida turlicha hal etilishi holatlari uchraydi. FKning 223-moddasiga muvofiq, umumiy ulushli mulk egasining har biri umumiy mulkdan o`z ulushini ajratib berishni talab qilishga haqli.

Agar ulushni ajratish usuli to`g`risida sheriklar o`zaro kelisha olmagan bo`lsalar, mulk har qaysi sherikning da`vosi bo`yicha sud tomonidan taqsimlanadi. Amalda shunday hollar uchraydiki, umumiy mulkdan ulush ajratish haqidagi qonunning qoidalari xususiy lashtirilgan turar-joylarga tadbiq qilinishi mumkin emas va bunday turar-joylarni taqsimlashda Uy-joy kodeksi normalari tadbiq qilinishi lozim.

Ammo bunday taqsimlash mazkur aholi yashaydigan joyning rejalashtirish loyihasiga zid bo`lmasligi kerak. Uy-joyni taqsimlash to`g`risidagi bitim notarial tartibda taqsimlanishi va tuman (shahar) hokimligi idoralarida ro`yxatdan o`tkazilishi lozim.

Ba'zi hollarda umumiy mulkdan tegishli ulush mulk egalaridan birining qarzini qoplash uchun uning kreditori talabi bo`yicha ham ajratilishi mumkin.

17.4. Er-xotinlar o`rtasidagi mulk huquqi

Oila qonunchiligida` er-xotinning nikoh davrida orttirgan mulklari ularning birgalikdagi umumiy mulki bo`lishi ko`rsatilgan¹²¹. Bunda u yoki bu mulkning kim tomonidan sotib olinganligi, kimning nomiga rasmiylashtirilganligi, er yo xotindan birortasining qancha maosh olishi, butunlay olmasligining mutlaqo ahamiyati yo`q. Umumiy mulkni orttirish masalasiga kelganda, oila o`z yumushlarini qilish, farzandlarni tarbiyalash har qanday maosh to`lanib qilinadigan ijtimoiy ishga tenglashtiriladi. Bu esa mamlakatimizda ayollarning erkaklar bilan to`la tengligini isbotlaydi, ayollarning salomatligi, ularning mehnatlari qadrlanganligini, onalarga cheksiz hurmat bilan qaralganligini bildiradi.

O`zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 23-moddasiga asosan er va xotinning nikoh davomida orttirilgan mol-mulklari, shuningdek, nikoh qayd etilgunga qadar, bo`lajak er-xotinning umumiy mablag`lari hisobiga olingan mol-mulklari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko`rsatilmagan bo`lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi.

Er-xotinning tadbirkorlik faoliyatiga qo`shgan mablag`lar va undan kelgan daromadlar, agar er-xotin o`rtasidagi shartnoma bilan o`zgacha tartib belgilangan bo`lmasa, ulardan har birining mulki bo`ladi.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mulklari jumlasiga ularning har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlikdan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirilgan daromadlar, pensiyalar, nafaqalar; shuningdek ularning umumiy daromadlari hisobiga olingan ko`char va ko`chmas mulklar, qimmatli qog`ozlar, paylar, omonatlar er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilganligidan qat'i nazar er-xotinning umumiy mulkiga kiradi.

Er va xotin o`rtasidagi umumiy mulk huquqining taqdiri nikohning bekor qilinishi bilan o`zgarishi mumkin. Bu holda, dastlab er va xotinning nikoh tuzganliklariga qadar o`zlariga tegishli bo`lgan mulklari, shuningdek nikoh davomida hadya yoki meros tariqasida olgan mulklari har birining o`z mulki qilib ajratilishi va ular o`rtasidagi umumiy mulkka qo`shilmasligi kerak.

Er-xotinning majburiyatlari, ularning qanday asoslardan kelib chiqqaniga qarab umumiy mulk hisobidan bajarilishi mumkin. Agar majburiyat er va xotinning umumiy xo`jalik yoki oila manfaatlarini ko`zlab qilgan harakatlaridan kelib chiqqan bo`lsa, qarz so`zsiz umumiy mulkdan undiriladi.

¹²¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. -Т.: Адолат. 1998 йил.

Majburiyat er yoki xotinning shaxsiy qarzlardan kelib chiqqan bo`lsa, majburiyat qarzlari o`z shaxsiy mulkidan yoki unga tegishli umumiy mulk ulushidan undiriladi. Agar er-xotinning umumiy mulki jinoyat hisobiga jamg`arilgani yoki ko`paytirilganligi sud hukmi bilan isbot qilinsa, jinoyat tufayli keltirilgan hamma mulk hisobidan undiriladi.

Yuqorida bayon qilingan er va xotinning umumiy mulki haqidagi qoidalar FHDYoda qayd etilgan nikohda turuvchi shaxslarga nisbatan tadbiq qilinadi. FHDYoda ro`yxatdan o`tmay birga turuvchilarga Oila kodeksida bayon qilingan yuqoridagi qoidalar tadbiq etilmaydi. Ular o`rtasidagi umumiy munosabatga Fuqarolik kodeksining umumiy mulk huquqi to`g`risidagi normalari qo`llaniladi.

17.5. Dehqon va fermer xo`jaligining mulk huquqi

Umumiy birgalikdagi mulk ko`rinishlaridan biri dehqon va fermer xo`jaligining mol-mulki. Qonunga asosan dehqon va fermer xo`jaligining mol-mulki uning a'zolariga, agar ular o`rtasidagi shartnoma bilan boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, ulushli yoki birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo`ladi¹²². Bu mol-mulk o`z tarkibiga turar-joy, xo`jalik binolari, sug`orish inshootlari, ekinlar, chorva mollari, parrandalar, texnika va uskunalari, transport vositalari, qishloq xo`jalik ashyolari kabilarni oladi.

Xo`jalik yetishtirgan hosil, mahsulot va boshqa daromadlar xo`jalik a'zolarining umumiy mol-mulki hisoblanadi va o`zaro kelishuv asosida foydalaniladi. Bunday mol-mulki tasarruf etish bo`yicha bitimlar xo`jalik rahbari yoxud u vakolat bergan xo`jalik a'zosi tomonidan tuziladi.

Dehqon va fermer xo`jaliklarini huquqiy tartibga soluvchi qonunchilikka¹²³ asosan, dehqon va fermer xo`jaliklari yuridik shaxs huquqiga ega. Dehqon xo`jaliklari «Dehqon xo`jaliklari to`g`risida»gi 1998 yil 30.04.gi qonunning 1-moddasiga asosan yuridik shaxs tashkil etmasdan ham amalga oshirilishi mumkin.

Dehqon va fermer xo`jaliklarining bir yoki bir necha a'zosi uning tarkibidan chiqqan taqdirda, birgalikdagi umumiy mulk asl holida taqsimlanmaydi, balki tegishli ulush pul mablag`lari bilan to`lanadi. Bundan asosiy maqsad mavjud dehqon va fermer xo`jaliklarining parchalanib yo`q

¹²² Т.Қаллибеков. Дийхон (фермер) хожалыкларын раужландырудин хуқыкый кепиллиги. Каракалпакс-тан. - Ноқис. 1995. -20-21-б.

¹²³ Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 5-6-сон. 86-88-моддалар. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 19-тўплам. -Т.: Адолат. 1998. -98-135-б.

bo`lib ketishiga yoxud zaiflashib qolishiga yo`l qo`ymaslikdir. Xuddi shu sababli yangi dehqon va fermer xo`jaligi tashkil etish maqsadida ajralib chiqayotgan a'zolar dehqon xo`jaligining umumiy mulkdagi o`z ulushlarini asl holida olishga haqli. Biroq bunda mol-mulkni taqsimlash dehqon va fermer xo`jaligi faoliyat yuritish uchun zarur bo`lgan asosiy ishlab chiqarish vositalaridan mahrum qilmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak.

Dehqon va fermer xo`jaligi a'zolarining birgalikdagi umumiy mol-mulkdagi ulushlari, agar ular o`rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, barchasi uchun teng hajmda deb hisoblanadi

Dehqon (fermer) xo`jaligi tugatilgan taqdirda barcha kreditorlarning talablari qondirilgandan keyin, qolgan mol-mulk huquqi mulk asosida dehqon va fermer xo`jaligi a'zolariga tegishli bo`ladi hamda qonunda yoki shartnomada belgilangan tartibda taqsimlanadi.

O`n sakkizinchi bob
**MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY
HUQUQLARNI HIMOYA QILISH**
18.1. Mulk huquqini himoya qilish usullari

Mulk huquqi turli huquq sohalari – fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, ma'muriy huquq, soliq huquqi va boshqa huquq sohalari bilan himoya qilinadi. Mulk huquqini himoya qilishda Fuqarolik huquqi normalari muhim rol o`ynaydi.

Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish deganda, bu huquqlarga qarshi qilingan buzilishlarni bartaraf etish, mulkdorning mulkiy manfaatlarini tiklash va himoya qilishga qaratilgan fuqarolik qonunchiligida belgilangan vositalar yig`indisi tushuniladi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish quyidagi guruhlariga bo`linadi:

1. *Mulk huquqini ashyoviy huquqlar bilan himoya qilish.* Bu usul mulk huquqini mutloq subyektiv huquq sifatida himoyalab hech qanday aniq majburiyatga bog`liq bo`lmagan holatda mulkdorning o`ziga tegishli bo`lgan ashyoga egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqini tiklash yoki bu huquqlarni amalga oshirishga to`squinlik qiladigan holatlarni bartaraf etish tushuniladi. Ashyoviy-huquqiy usullarga mol-mulkni birovning qonunsiz egaligidan talab qilish da'vosi (vindikatsion da'vo), egalik qilish huquqining bekor qilinishi bilan bog`liq bo`lmagan huquqbuzarliklarni bartaraf etishni talab qilish da'vosi (negator da'vo), mulk huquqini tan olish to`g`risidagi da'volar kiradi. Aniqroq qilib aytganda, mulk huquqi aniq subyektiv huquq sifatida faqat, ashyoviy-huquqiy usullar bilan himoya qilinadi.

2. *Majburiyat-huquqiy usullar bilan himoya qilish.* Bu usullarga misol qilib, mulkdorga yetkazilgan zararni qoplash, asossiz orttirilgan mol-mulkni qaytarish, shartnoma bo`yicha olingan ashyoni, agar shartnoma bo`yicha ashyo ma'lum muddatga foydalanishga berilgan bo`lsa qaytarish kabi mulk huquqini himoyalovchi usullar misol bo`la oladi. Ushbu usullarning barchasi uchun ularning asosini tashkil etuvchi omillar mulk huquqiga ega bo`lmay, balki boshqa huquqiy institutlarga tegishli subyektiv huquqlar xosdir. Masalan, mulkdor o`ziga tegishli mulkni ijaraga berib, ijara muddati tugagandan so`ng, ijaraga oluvchi mulkni mulkdorga qaytar-masa, mulkdorning huquqi mulk huquqi normalari bilan emas, shartnoma huquqi normalari bilan himoya qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, majburiyat-huquqiy usullar mulk huquqini bevosita emas, balki so`nggi natija-

ga bog`liq holatda himoya qiladi. Bir qator holatlarda jumladan, mulk nobud bo`lganda mulk huquqi o`z-o`zidan bekor bo`ladi. Bunda majburiyat-huquqiy usullar mulk huquqini himoya qilishga emas, mulkdorning mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratiladi.

3. *Fuqarolik huquqining turli institutlari bilan himoya qilish.* Bu guruhga mulk huquqini fuqarolik-huquqiy himoya qilishning shunday usullari kiradiki, ular ashyoviy huquq va majburiyat-huquqiy munosabatlarga aloqador bo`lmasdan, fuqarolik huquqining turli institutlaridan kelib chiqadi. Bedarak yo`qolgan yoki vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning qaytib kelishi natijasida, uning mulkiy huquqlarini himoya qilish haqidagi normalar, bitim haqiqiy emas deb topilganda; taraflarning mulkiy huquqlarini himoya qilish, garov saqlovchining javobgarligi haqidagi, meros qilib qoldirilgan mol-mulkni saqlovchi yoki vasiyga berilgan vasiylik ostidagi shaxsning mol-mulkining nobud bo`lishi va yo`qolishi haqidagi qoidalar fikrimizni isbontlaydi .

4. *Mulk huquqining bekor bo`lishini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda himoya qilish.* Mazkur maxsus usul bilan bog`liq fuqarolik-huquqiy usullarga, bevosita mulk huquqini bekor bo`lishi oqibatida yuzaga keladigan huquq buzilishlarini fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlar orqali himoyalash usullari kiradi. Bunga, xususan, davlat tomonidan shaxslar mulkining davlat ixtiyoriga noqonuniy o`tkazilishidan himoyalovchi kafolatlar kiradi.

Bundan tashqari, O`zbekiston Respublikasi FKning 233-moddasida mulkdorning huquqi qonuniy ravishda to`xtatilgan taqdirda, uning manfaatlarini himoya qilish kafolatlari belgilab qo`yilgan. Ayni vaqtda qonunda mulkdor huquqini buzuvchi hujjatlarning qabul qilinishi huquqiy oqibatlari ham o`z ifodasini topgan. Binobarin, yuqoridagi asoslar mulk huquqini himoya qilishning o`ziga xos mustaqil turi sifatida qaralishi mumkin. Bunday holatlarda mulkdor huquqining buzilishi davlat idorasi tomonidan normativ yoki huquqni qo`llovchi hujjat qabul qilinishi orqali ro`y beradi. Bunda mulk huquqining bekor bo`lishi qonuniy asoslarga ega bo`lishi yoxud g`ayriqonuniy bo`lishi mumkin. Lekin har ikkala holatda ham mulkdorning qonuniy manfaatlari kafolatlanadi. Masalan, mulkdorga qarashli uy, boshqa binolar, inshootlar, dov-daraxtlar joylashgan yer uchastkasini olib qo`yish haqida qaror qabul qilinishi munosabati bilan yoki davlat idorasining mulkdor mol-mulkini bevosita olib qo`yishga qaratilmagan boshqa qarori munosabati bilan mulkdor huquqini to`xtatib qo`yishga qonunda belgilangan hollarda va tartibdagina yo`l qo`yiladi. Bunda mulk huquqi bekor bo`lishi munosabati bilan mulkdorga yetkazil-

gan barcha zararlar mulkdorga batamom to`lanadi. Agar mulkdor bunday qarordan norozi bo`lsa, u holda nizo sud tomonidan hal etilmaguncha, mulk huquqini bekor qilishga sabab bo`luvchi qaror ijrosi to`xtatiladi.

Davlat boshqaruv idorasi yoki davlat hokimiyati mahalliy idorasi tomonidan qonunga xilof bo`lgan hujjatning qabul qilinishi natijasida mulkdorning mulkiy huquqlari buzilgan taqdirda, bunday hujjat mulkdorning da'vosiga ko`ra sud tomonidan haqiqiy emas deb topiladi. Mazkur hujjatni qabul qilgan davlat organi o`z ixtiyoridagi mablag` hisobidan mulkdorga yetkazilgan zararlarni to`lashi lozim.

18.2. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo)

Mulkdorga qarashli mulk biron-bir shaxs (fuqaro yoki yuridik shaxs)ning qonunsiz egaligida bo`lsa, mulkdor o`z mulkini asl holatida qaytarish haqida sudda bu shaxsga nisbatan da'vo qo`zg`atishga haqli. FKning 228-moddasida aytilganidek, mulkdor o`z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqlidir. Fuqarolik huquqi nazariyasida bunday da'volarga vindikatsion¹²⁴ da'volar deyiladi.

Vindikatsion da'vo deganda, qonuniy eganing noqonuniy egadan mulkni natura holida qaytarib berish to`g`risidagi noshartnomaviy talabi tushuniladi. Qonunchiligimizda vindikatsion da'vo qo`zg`atilganligi uchun bir necha holatlar bo`lishi nazarda tutiladi:

birinchidan, mulk mulkdorning tasarrufidan chiqib ketgan va u o`z mulkiga faktik xo`jayinlik qilishdan mahrum bo`lishi lozim. Aks holda mulk huquqini himoya qiluvchi boshqa usullar qo`llaniladi;

ikkinchidan, mulkdor mahrum qilingan mol-mulk natura holida saqlanishi va o`zganing faktik egaligida bo`lishi kerak. Aks holda bu yerda ham mulk huquqini himoya qiluvchi boshqa usullar qo`llaniladi;

uchinchidan, vindikatsion da'vo faqatgina individual belgilangan ashyoni qaytarishga qaratiladi. Bunda individual (yakka) belgilangan bir turdagi ashyoni farqlash lozim. Agar bir turdagi ashyodan haqiqiy eganing ashyosini ajratib olishning iloji bo`lsa, unda bu turdagi ashyo ham vindikatsion da'vo orqali himoyalaniadi. Agar ajratish imkoni bo`lmasa, vindikatsion da'vo emas, asossiz boyishdan kelib chiqadigan da'vo qo`llaniladi;

to`rtinchidan, vindikatsion da'vo noshartnomaviy xarakter kasb etadi va mulk huquqini mutloq subyektiv huquq sifatida himoyalaydi. Ma'lumki,

¹²⁴ Vindikatsiya-lotinch "vin dicare" degan so`zdan olingan bo`lib, "kuch qo`llanilishini e`lon qilish" degan ma`noni anglatadi.

vindikatsion da'vo qilish huquqiga mulkka egalik qilish huquqini qo`ldan chiqargan mulkdor ega bo`ladi. Lekin FK mulkdor bo`lmasada qonun yoki shartnomaga muvofiq mulkka egalik qiladigan shaxslar ham vindikatsion da'vo qilish huquqiga ega bo`lishini nazarda tutadi. Bunday shaxslarga ijarachi, omonat saqllovchi, vositachi misol bo`la oladi va bular mulkning titul egasi deb nomlanadi.

Vindikatsion da'vo mulkni insofsiz egallovchilarga ham qo`llanishi mumkin. Insofsiz egallovchi deb mulkning o`ziga g`ayriqonuniy yo`l bilan o`tishini bilgan yoki bilishi lozim bo`lgan egallovchiga aytiladi. Insofli egallovchi deganda, mulkning o`ziga g`ayriqonuniy yo`l bilan o`tganini bilmagan va bilishi mumkin bo`lmagan egallovchi tushuniladi.

FKning 229-moddasida ko`rsatilganidek, agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo`lmagan shaxsdan haq to`lab olingan bo`lsa, oluvchi buni bilmagan va bilishi mumkin bo`lmagan (insofli egallovchi) bo`lsa, mol-mulk mulkdor tomonidan yoki egalik qilish uchun mulkdor bergan shaxs tomonidan yo`qotilib qo`yilgan yoxud mulkdordan yoki u mol-mulkni bergan shaxsdan o`g`irlangan yo bo`lmasa ularning ixtiyoridan tashqari boshqacha yo`l bilan ularning ixtiyoridan chiqib ketgan bo`lsa, mulkdor bu mol-mulkni olgan shaxsdan talab qilib olishga haqli.

FKning mazkur 229-moddasidagi umumiy qoidada ba'zi istisnolar ham nazarda tutilgan, chunonchi, agar mulk sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotilgan bo`lsa, mol-mulkni yuqorida ko`rsatilgan asoslar bo`yicha talab qilib olishga yo`l qo`yilmaydi; agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo`lmagan shaxsdan haq to`lamasdan olingan bo`lsa, mulkdor mol-mulkni barcha hollarda ham talab qilib olishga haqli.

Pul, shuningdek, taqdim etuvchiga deb yozilgan qimmatli qog`ozlar insofli egallovchidan talab qilib olinishi mumkin emas. Zero pul va taqdim etuvchiga deb nomlangan (egasi yozilmagan) qimmatli qog`oz egasini aniqlash imkoni deyarli mavjud bo`lmaydi. Shu bilan birga insofli egallovchi pul va taqdim etuvchiga deb nomlangan qimmatli qog`ozlarni o`zganiki bo`lishi mumkinligini, o`ziga noqonuniy ravishda o`tayotganligini hamma vaziyatda ham bilishi mumkin bo`lmaydi.

O`zlarining g`ayriqonuniy ravishda boshqa shaxsga o`tkazilgan mulklarini talab qilib olishda mulkdor bir vaqtning o`zida quyidagilarni talab qilishga haqli:

birinchidan, insofsiz egallovchidan, chunonchi sotib oluvchidan mulkni egallagan barcha vaqti mobaynida olgan yoki olinishi lozim bo`lgan hamma daromadlarining qaytarilishi yoki to`lanishini;

ikkinchidan, insofli egallovchidan esa – uning mulkni egallashi g`ayriqonuniy ekanligini bilgan yoki bilishi lozim bo`lgan paytdan boshlab yoki mulkning qaytarilishi to`g`risida mulk egasining da`vosi bo`yicha chaqiruv qog`ozi olgan paytdan boshlab olgan yoki chaqirib olishi lozim bo`lgan hamma daromadlarning qaytarilishini yoki to`lanishini talab qilishga haqli (FK, 230-modda).

O`z navbatida insofli egallovchi ham, insofsiz egallovchi ham, mol-mulkdan qancha vaqt davomida olingan daromad mulkdorga qaytarilishi kerak bo`lsa, shuncha vaqt davomida mol-mulkka qilingan zarur xarajatlarni to`lashni mulkdordan talab qilishga haqli.

Qonunda mulk uchun sarflangan narsalarni, agar ashyodan uni buzmasdan ajratib olish mumkin bo`lsa, insofli egallovchi o`zida qoldirishga haqli ekanligi ko`rsatilgan. Agar mulkdan ajratib olish mumkin bo`lmasa, insofli egallovchi mulkning ko`payishi uchun sarf qilingan xarajatlarning o`ziga to`lanishini talab qilishga haqli.

Fuqarolik kodeksida mulk huquqlari himoya qilinishining kuchaytirilishini ta'minlovchi qator muhim qoidalar belgilangan. Bunday qoidalar jumlasiga quyidagilar kiradi:

birinchidan, mulk egasi mulkini o`zi yo`qotgan yoki o`zi o`g`irlatgan hollarda insofli egallovchidan talab qilib olishdan tashqari yana mulk uning ixtiyoridan tashqari egaligidan (qo`lidan) ketgan taqdirda ham talab qilib olish;

ikkinchidan, mulk birovga ishonib topshirib qo`yilganda uning ixtiyoridan tashqari qo`lidan chiqib ketgan bo`lsa ham, bu mulkni insofli ravishda oluvchidan talab qilib olish;

uchinchidan, agar mulk birovga topshirish huquqiga ega bo`lmagan shaxsdan bepul olingan bo`lsa, u vaqtda mulk egasi barcha hollarda o`z mulkini talab qilib olish huquqiga ega bo`ladi.

Yuqorida aytib o`tilganidek, vindikatsion da`vo – birovning qonunsiz egaligida bo`lgan ashyoni qaytarib olish haqidagi mulk egasining da`vosidir. Vindikatsion da`voni boshqa turdagi da`volardan ajratib turadigan asosiy belgilari: da`volashuvchi taraflar, da`vo asosi va da`vo narsasi, shuningdek uning maqsadidir.

Ashyoga nisbatan mulk huquqiga ega bo`lgan, lekin ashyosi qo`lida bo`lmagan shaxs vindikatsion da`vo bo`yicha da`vogar bo`ladi. Vindikatsion da`voni qilishga ayrim mulk egasigina haqli bo`lmay, ulushlari bo`lgan mulkdorlarning har qaysisi ham da`vo qilishga haqli. Bundan tashqari mulkni qonun va shartnomaga binoan egallab (saqlab) turgan shakllar ham vindikatsion da`vo bo`yicha da`vogar bo`ladilar.

Egalik huquqi vindikatsion da'voni qilishga asos bo'ladi. Mulkdor mulk huquqi asosida o'ziga tegishli ashyoga bo'lgan subyektiv huquqi bilan bu mulkni egallash (qo'lida saqlash), undan foydalanish, uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lganida – bu huquqlarning o'ziga qaytarilishini talab qila oladi.

Vindikatsion da'voning maqsadi – buzilgan mulkiy huquqni tiklashdan, ashyoni bevosita mulk egasi ixtiyoriga qaytarishdan iboratdir.

Vindikatsion da'voning predmeti mulkni noqonuniy egadan qaytarishni talab qilish huquqi hisoblanadi.

Vindikatsion da'vo bo'yicha faqat individual ashyolar emas, balki boshqa barcha mulklar, asl holatda qonunsiz egallovchidan talab qilib olinishi mumkin.

Mulk egasiga unga qarashli ashyo o'rniga, uning qiymatini to'lash, barcha hollarda ham mulk egasining manfaatlarini ta'minlay olmaydi. Binobarin, mazkur masalani hal qilishda jismoniy yoki individual alomatli mulklarni egallovchidan majburiy tarzda olib berish huquqining sudlarga berilishi - majburiyatlarining turmushda real ijro etilishini, shuningdek, mulkiy huquqning yanada to'laroq himoya qilinishini ta'minlashga qaratiladi.

Vindikatsion da'vo huquqini buzish faktidan kelib chiqsa ham, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan da'vo hisoblanmaydi. Vindikatsion da'voga binoan ashyo asl holatda qaytarilishi talab qilinsa, zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatda esa, ashyo o'rniga uning qiymati talab qilinishi mumkin.

Agar ishni hal qilishda shartnomaga oid javobgarlik belgilash uchun asoslar bo'lsa, u vaqtda da'vo shartnoma majburiyatlari to'g'risidagi normalarning qoidasi bo'yicha hal qilinadi. Binobarin, vindikatsion da'vo ashyoviy huquqiy da'vo sifatida ko'rilganligi tufayli shartnoma yuzasidan qilinadigan da'vo bilan aralashtirib yubormasligi lozim. Masalan, ashyoni qaytarish haqidagi da'vo shartnoma majburiyatlarini, chunonchi, ijara yoki omonat shartnomalari yuzasidan mulk egasi ashyoni asli holda qaytarish to'g'risida da'vo qilganida, ashyoni qaytarib olish haqidagi talab shu shartnomani tartibga soladigan huquqiy normalar asosida qanoatlantiriladi. Demak, bunday hollarda mulk egasi shartnoma da'vosi o'rniga vindikatsion da'vo qilishga haqli bo'lmaydi.

Mulkni egallash qonuniy va qonunsiz bo'lishi mumkin. Mulkni huquq normalari yoki shartnomaga asoslangan holda egallash qonuniy egallash hisoblanadi. Bunda mulk ijozat etilgan (qonun yoki boshqa huquqiy akt bilan yo'l qo'yilgan) usul bilan qo'lga kiritiladi.

Qonunsiz egallash ashyoni yetarli huquqiy asoslarga ega bo'lmay qo'lda saqlab turishga aytiladi. Qonunsiz egallovchi deb o'zboshimchalik bilan egallab oluvchi, o'g'irlovchi yoki topib olingan narsani o'zlashtiruvchi, shuningdek ashyoni egasidan qonun yoki shartnoma asosida olmaydigan shaxsga aytiladi. Mulk qonun yo'l qo'ymaydigan usul bilan sotib olinganda, qo'lga kiritilganida ham uni egallash uchun huquqiy asos bo'lmasa, bunday egallash ham qonunsiz egallash bo'ladi. Masalan, fuqaro A. fuqaro B.dan bir ashyo sotib oladi. Ammo keyinchalik fuqaro B. sotilgan ashyoning egasi emasligi tufayli haridor A.ga mulkka bo'lgan huquqni o'tkaza olmasligi ma'lum bo'ladi. Fuqaro A. huquqiy nuqtai nazardan qaraganda, garchi ashyoni fuqaro B. ishtiroki bilan tegishli suratda o'ziga olgan bo'lsa-da, qonunsiz egallovchi bo'lib ko'riladi.

Faqat qonunsiz egallovchi, ya'ni da'vo qo'zg'atilgan vaqtda nizoli mulk qonunsiz egaligida bo'lgan shaxsgina da'vo bo'yicha javobgar hisoblanishi mumkin.

18.3. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar)

Ba'zi hollarda mulkiy huquqning buzilishi ashyoni egallash huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Ashyo mulk egasining ixtiyorida, egaligida bo'lgan bir vaqtda mazkur ashyoni biron-bir shaxsning harakati to'sqinlik qilishi oqibatida foydalanishga qiynalishi yoki umuman foydalanishga imkoni bo'lmay qolishi mumkin. Masalan, fuqaro A.ning qarzi uchun fuqaro B.ning mulki noto'g'ri xatlanganida fuqaro B. mulkning ro'yxatdan chiqarilishini va shu bilan o'z mulkidan foydalanishga qilingan to'sqinlikning bartaraf etilishini talab qila oladi.

Mulk egalaring mulkni egallash va undan foydalanish huquqini buzish, garchi bu egalik huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasa ham yo'qotish haqidagi talablarni huquq nazariyasida negator¹²⁵ da'volar deb aytiladi. Boshqacha aytganda, negator da'vo deyilganda ashyoga egalik qiluvchi mulkdorning uchinchi shaxslardan mulkni egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi holatlarni bartaraf etish haqidagi noshartnomaviy talab tushuniladi. FKning 231-moddasida mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzilish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qila olishi ko'rsatilgan. Mazkur da'voning narsasi mulk egasining bunday halaqitni (to'sqinlikni) yo'q qilish haqidagi

¹²⁵ Negator lotincha «action negatorio» so'zidan olingan bo'lib, «inkor etuvchi da'vo» degan ma'noni anglatadi.

talabi hisoblanadi. U mulk egasiga mulkidan foydalanishda, o'z huquqini amalga oshirishda to'sqinlik qiladi.

Sudda negator da'voni mulk egasigina emas, balki ashyoni qonuniy asoslar bo'yicha, masalan, qonun yoki shartnomaga asosan egallovchi shaxs ham qo'zg'atishga haqli. Bunday qonuniy egallovchilar o'zlarining talablarini FKning 231-moddasi asosida emas, balki mulkni egallashlarining qonuniyligini belgilovchi huquq normalari (FKning 232-moddasi) asosida qo'ya oladilar. Masalan, mulkiy ijaraga oluvchi, ya'ni mulk egasi bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha ashyodan vaqtincha foydalanuvchi shaxs bu mulkni egallash va undan foydalanish huquqi buzilganida har kimga, shu jumladan, mulk egasiga nisbatan ham da'vo qo'zg'atishga haqli. FKning 232-moddasida aytilishicha, garchi mulkdor bo'lmasa ham qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa asosga mol-mulkka egalik qilayotgan shaxs ham FKning 228-231-moddalarida nazarda tutilgan huquqlarga, ya'ni vindikatsion va negator da'volar qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi.

Sud tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda negator da'vo deb atalgan da'vo bilan sudga kamdan-kam murojaat qilinadi. Ammo bundan mulk egalarining huquqlarini buzishdan ma'lum darajada himoya qiluvchi mazkur huquq normasi o'z ahamiyatini yo'qotadi, degan xulosa mutlaqo kelib chiqmaydi. Amalda birovning mulkiy huquqini buzishga uringan har qanday shaxsni tartibga chaqirib turuvchi bunday normalarning bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

18.4. Mulkiy huquqni fuqarolik huquqi normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari

Yuqorida biz mulk huquqining ashyoviy-huquqiy vositalari yordamida (vindikatsion va negator da'volar bilan) himoya qilinishi masalalari bilan tanishdik. Mulkiy huquqni himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganishda mulk egalarining mulkiy huquqlarini himoya qiluvchi majburiyat huquqiga oid vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Mulkiy huquqining himoya qilishning bunday majburiy-huquqiy usullari ikki ko'rinishda: 1) shartnomali munosabatlar; 2) shartnomadan tashqari munosabatlarda bo'ladi.

Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqning himoya qilinishi to'g'risida shuni aytish kerakki, tuziladigan xilma-xil shartnomalar aksariyat hollarda qonunga, shartnoma shartlariga rioya qilinib, to'g'ri va insofli ravishda bajariladi. Ammo ba'zi hollarda shartnomaning ayrim

intizomsiz ishtirokchilari shartnoma yuzasidan olgan o`z majburiyatlarini butunlay bajarmasliklari yoki lozim darajada bajarmasliklari hollari ham uchraydi. Bunday paytlarda tabiiy buzilgan mulkiy huquqlarni tiklash hamda shuning o`zi bilan mulkiy huquqlarni har tomonlama va to`la himoya qilish masalasi qo`yiladi.

Shartnomali munosabatlarda mulkiy huquqlarni buzish quyidagicha ko`rinishlarda bo`lishi mumkin:

a) qonun hujjatlarining talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek, huquq-tartibot yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim o`z-o`zidan haqiqiy emas va u FKning 116-moddasiga binoan haqiqiy sanalmaydi hamda har ikki tarafning yoki bir tarafning bunday shartnoma yuzasidan olgan daromadlari davlat daromadlariga o`tkaziladi;

b) muomalaga layoqatsiz shaxslar (yosh bolalar, ruhiy kasallar) bilan bitim tuzilishi natijasida mazkur shaxslar mulkiy zarar ko`rsalar, qonun (FKning 117-119-moddalari) tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas deb topishi bilan birga buzilgan mulkiy huquqning tiklanishi lozimligini ham ko`rsatadi. Masalan, 13 yoshli bola o`ziga hadya qilingan fotoapparatni otanasining ruxsatisiz birovga sotsa, shartnoma haqiqiy sanalmasligi va bunday shartnomaning tuzilishi natijasida voyaga yetmagan shaxs mulkiy zarar ko`rgan bo`lsa, zarar haqi undirilishi mumkin;

v) jiddiy yanglishish, aldanish, zo`rluk qilinishi ta'sirida tuzilgan bitimlar (shartnomalar) sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilishi natijasida buzilgan mulkiy huquqlar ham qonun (FKning 122-123-moddalari) bo`yicha himoya qilinadi;

g) ayrim shartnomalar, chunonchi, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, ijara, pudrat, yuk tashish va boshqa qator shartnomalar bo`yicha olingan majburiyatlar butunlay yoki lozim darajada bajar-masligi natijasida tashkilotlar yoki ayrim fuqarolar mulkiy zarar ko`rishlari mumkin. Bunday hollarda ham qonun (bunday shartnomalar)ning har qaysisini buzish oqibatlari to`g`risida, huquqiy normalar buzilgan huquqlarni himoya qilinishini nazarda tutadi.

Shartnomalardan tashqari bo`ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqlarning himoya qilinishiga kelsak, ba'zi hollarda majburiyat munosabatlari yuqorida aytilganidek, o`zaro kelishuv asosida tuzilgan shartnomalardan kelib chiqmay, bevosita qonun bilan ham belgilanishi mumkin. Bunday hollarda tashkilotlar va fuqarolar qonunga asosan o`zaro majburiyat munosabatlarida bo`ladi va huquq subyektlari (tashkilotlar va fuqarolar) bir-birlariga nisbatan muayyan majburiyatlar

oladi. Agar qonun bilan belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik natijasida mulkiy zarar ko`rilsa, buzilgan mulkiy huquqlarni himoya qilish masalasi vujudga keladi.

Shartnomalardan tashqari bo`ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqning buzilishi asosan quyidagi hollarda uchrashi mumkin:

a) ba'zi hollarda ayrim shaxslar (yuridik shaxslar yoxud fuqarolar)ning mulkiga qasdan yoki ehtiyotsizlik bilan zarar yetkazish tufayli mulkiy huquqlar buziladi. Masalan, davlat yoki tashkilot mol-mulkini talon-taroj qilish, fuqaroning mulkini o`g`irlash, fuqaroga zarar yetkazilishi natijasida mulkiy huquqlar buzilishi mumkin. Bunday hollarda qonun buzilgan huquqlarning tiklanishi, mulkiy huquqlarning har tomonlama va to`la himoya qilinishini belgilaydi;

b) amalda birovdan topshiriq olmay, uning manfaatlarini ko`zlab, ba'zi xarajatlar qilish hollari ham bo`lishi, chunonchi, birovning to`satdan kasal bo`lib qolgan bolasini shifoxonaga taksi mashinasida olib borib joylashtirishda ma'lum xarajat qilinishi mumkin. Qonun bunday hollarda ham zararining to`lanishi lozimligini ko`rsatib, mulkiy huquqni himoya qiladi;

v) xatolik bilan birovning mulki olingan yoki tejalgan bo`l-sa, ya'ni birovning mulkini olib qolish yoki tejash uchun qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo`lmasa, olingan yoki tejalgan mulk egasiga qaytarilishi lozimligi qonunda belgilanadi. Masalan, xatolik bilan ikkinchi marta takror to`langan qarz yoki olinmagan mahsulot uchun tashkilotning to`langan puli qaytarilishi lozim.

Qonun (FKning normalari) yana boshqa ba'zi hollarda ham shartnomalardan tashqari vujudga keladigan majburiyatlarda mulkiy huquqlarning himoya qilinishini belgilaydi.

O`n to`qqizinchi bob
**MAJBURIYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, TIZIMI,
VUJUDGA KELISH ASOSLARI**
19.1. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari

Fuqarolik huquqida majburiyat deb shunday fuqarolik huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko`rsatish, pul to`lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o`zini saqlashga majbur bo`ladi; kreditor esa, qarzdordan o`zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo`ladi (FK 234-modda).

Yuqorida berilgan ta'rifga ko`ra, majburiyat keng ma'noda huquq subyektlari hisoblangan shaxslar (tashkilotlar va fuqarolar) o`rtasida bo`ladigan fuqarolik-huquqiy xarakterdagi munosabatlarni bildiradi.

Majburiyat tushunchasi huquqning boshqa sohalarida ham, chunonchi, ma'muriy huquq, oila huquqi, mehnat huquqi sohalarida ham beriladi. "Majburiyat" atamasi boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi, masalan, majburiyat deb faqat muayyan bir harakatni qilishga, chunonchi, ijara haqini to`lashga, sotib olingan narsaning qiymatini to`lashga qaratilgan burchga ham aytiladi.

Majburiyat subyektlari va obyektlari uning muhim unsurlari hisoblanadi.

Majburiyat subyektlari muayyan huquqlarga ega bo`lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Har bir majburiyatda, albatta, ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab etishga haqli bo`lgan taraf – *kreditor* deb ataladi. Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo`lgan taraf esa *qarzdor* deb ataladi.

Majburiyatda ishtirok etuvchi kreditorning huquqi nisbiy huquq bo`ladi, chunki kreditor faqat ma'lum shaxs yoki shaxslarga (bir qarzdor yoki bir necha qarzdorlarga) nisbatan talab qo`yish huquqiga ega.

Majburiyatda kreditorning talab qilish huquqi va shunga yarasha qarzdorning burchi nimaga qarata belgilangan bo`lsa, shuning o`zi majburiyat obyektini hisoblanadi. Jumladan, huquq va burchlar biron-bir ashyoni olishga, topshirishga, muayyan pul summasini to`lashga, biron-bir ishning bajarilishiga qaratilgan huquqiy harakatlardan iborat bo`lishi mumkin.

Majburiyatlar majburiyat huquqi tushunchasini keltirib chiqaradi. *Majburiyat huquqi* – mulk topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko`rsatish

yoki pul to'lash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik huquqiy normalar yig'indisidir. Majburiyat huquqi jamiyatimizda mulkiy munosabatlarning eng muhim va keng sohasini, o'zining fuqarolik-huquqiy xarakteridagi qoidalari bilan tartibga soladi. U tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, chunonchi, fuqarolarga xilma-xil tovarlar, oziq-ovqat mahsulotlarini sotishda, ularga har turdagi xizmatlar ko'rsatish, uy-joylar berish va boshqa hollarda vujudga keladigan munosabatlarni ham tartibga soladi.

Jamiyatdagi majburiyatga oid huquqiy munosabatlar fuqarolar va tashkilotlarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish, ta'minlash maqsadlarida o'rnatiladi. Majburiyatlar to'g'risidagi normalar mulkning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishini, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini orqali xilma-xil xizmatlar ko'rsatilishini tartibga soladi. Majburiyatlar vositasida mulk va mulkiy huquqlar qo'riqlanishi ta'minlanadi, fuqaroning sog'lig'iga zarar yetkazilganda, fuqaro o'ldirilganida ko'rilgan zararlar qoplanadi va hokazo.

Majburiyat huquqi fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, jumladan, bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlarini olishda, uy-joy sotib olish va boshqa hollarda bo'ladigan o'zaro munosabatlarni ham tartibga soladi. U tashkilot va fuqarolarga yetkazilgan mulkiy zararining to'lanishini, shuningdek qonun yoki shartnomalar bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib olingan narsalarning qaytarilishini ta'minlaydigan huquqlarni ham o'z ichiga oladi.

Majburiyat huquqi tizimi ikki asosiy bo'limdan: majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar va majburiyatlarning ayrim turlariga oid maxsus qoidalardan iborat.

Majburiyat to'g'risidagi umumiy qoidalarda (FKning 234-385-moddalari) majburiyatlarning kelib chiqishi va bajarilishi, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, talab qilish huquqini birovga o'tkazish va qarzni ko'chirish, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik va nihoyat majburiyatlarning bekor qilinishi asoslari, majburiyat munosabatlarini vujudga keltiruvchi asosiy huquqiy vosita hisoblangan shartnomalar va ularni tuzish, o'zgartirish hamda bekor qilish tartibi kabi masalalar belgilanadi.

Majburiyatlarning ayrim turlariga bag'ishlangan FK normalari majburiyat huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar nihoyatda ko'p va xilma xil bo'lganligi tufayli Kodeksda salmoqli o'rinni egallaydi. Majburiyat huquqining mazkur maxsus qismi normalari mazmuni va hajmi bo'yicha teng bo'lmagan ikki turkumga: shartnomali

majburiyatlar institutlariga va shartnomasiz (shartnomadan tashqari) majburiyatlar institutlariga bo`lingan.

Shartnomali majburiyatlarga oid huquqiy institutlar jumlasiga oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, qarz, kontraktatsiya, pudrat, mulk ijarasi, lizing, uy-joy ijarasi, yuk va yo`lovchilar tashish, franshizing, sug`urta kabi bir qator shartnomalar asosida bo`ladigan munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalarga taalluqlidir.

Shartnomadan tashqari majburiyatlarga oid huquqiy institutlarni asosan quyidagilar: zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar, asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar tashkil etadi.

Majburiyat mazmuni deganda, kreditorning qarzdor tomonidan muayyan harakatlar qilinishini (yoki qilinmasligini) talab etishga bo`lgan huquqi va qarzdorning shunga yarasha bo`lgan burchi tushuniladi. Qarzdor tomonidan qilinishi lozim bo`lgan harakatlar har xil: ashyoni egasiga (kreditorga) topshirish, ashyolarni foydalanish uchun topshirish, ma'lum summa pulni to`lash, biron-bir ishni bajarish yoki xizmat ko`rsatish, qarzdor tomonidan bitimning tuzilishini ta'minlash, birovga yetkazilgan zararni to`lash, asossiz orttirilgan boylikni o`z egasiga qaytarish to`g`risida bo`lishi mumkin.

Yuqorida ko`rsatilgan majburiyat obyektlaridan ko`rinishicha, majburiyatning mazmuni asosan mulkiy xarakterdagi huquq va burchlardan iborat bo`lsada, huquq subyektlarini o`zaro mulkiy xarakterda bo`lmagan majburiyatlar ham belgilashlari mumkin. Masalan, ma'lum asar mualliflardan biri o`zaro kelishuv bo`yicha muayyan vaqt ichida asarning bir qismini tuzatib, qayta ishlab kelish to`g`risida o`z zimmasiga majburiyat olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, majburiyatlarning mazmunida qonunga hilof bo`lmagan har qanday mulkiy va nomulkiy harakatlarni qilishni talab etishga qaratilgan huquqlar va bu harakatlarni qilish yuzasidan olingan majburiyatlar bo`lishi mumkin.

Majburiyat taraflarining bir-birlariga nisbatan belgilangan huquq va majburiyatlari ularning xarakteriga qarab farqlanadi. Ular mazmuni, obyektlari va subyektlariga qarab quyidagi turlarga bo`linadi:

1. Ijobiy mazmunli majburiyatlar va salbiy mazmunli majburiyatlar. Agar majburiyat yuzasidan qarzdor muayyan bir harakatni qilishga burchli bo`lib, kreditor aynan shunday harakatning qilinishini talab qilishga haqli bo`lsa – bunday majburiyat ijobiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Huquqiy munosabatning ko`pchiligida ijobiy mazmunli majburiyatlar

yotadi. Masalan, oldi-sotdi, mulkni ijaraga berish, maishiy xizmat ko`rsatish sohasida olinadigan majburiyatlar – ijobiy mazmunli majburiyatlardir.

Agar majburiyat bo`yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor harakat qilishdan saqlanishini talab etish huquqiga ega bo`lsa – bunday majburiyat salbiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Masalan, nashriyot shartnomasi bo`yicha muallif shartnoma kuchda bo`lgan davrda o`z asarini boshqa nashriyotga topshirishdan saqlanish majburiyatini olsa, nashriyot muallifning boshqa nashriyot bilan shartnoma tuzishdan saqlanishini talab etish huquqini oladi.

2. Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar. Majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi (yoki huquqlari), ikkinchi tomonda esa, faqat majburiyat (majburiyatlar) bo`lsa, bunday majburiyatlar bir tomonlama majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, qarz shartnomasi. Qarz shartnomasi bo`yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo`lsa, qarzdor o`z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchlidir.

Huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi ham huquq, ham majburiyatga (qator huquqlar va majburiyatlarga) ega bo`lsa, bunday majburiyatlar ikki tomonlama majburiyat hisoblanadi. Ikki tomonlama majburiyatlarga oldi-sotdi, ijara, pudrat kabi shartnomalarni misol qilib ko`rsatish mumkin. Chunonchi, oldi-sotdi munosabatida sotuvchida sotilgan narsani topshirish majburiyati bo`lsa, oluvchida sotib olingan narsaning qiymatiga yarasha haq to`lash majburiyati bo`ladi va aksincha. Aksariyat majburiyatlar ikki tomonlama majburiyatlardir.

3. Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar. Agar huquqiy munosabat bo`yicha kreditor qarzdordan muayyan bir harakat qilinishini, masalan, ma'lum ishning bajarilishini, biron-bir ashyoning topshirilishini yoki ma'lum summa pul to`lanishini talab qilish huquqiga ega bo`lsa, bunday majburiyat muayyan harakatni bajarishga qaratilgan majburiyat hisoblanadi. Agar huquqiy munosabatda kreditorning talabi bo`yicha qarzdor bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo`lsa, bunday majburiyat muqobil majburiyat sanaladi. Muqobil majburiyat bo`yicha huquqiy munosabatda bir necha harakat ko`rsatilgan bo`lsa ham, majburiyatning mazmunini qarzdorning faqat birgina majburiyati va kreditorning shu majburiyatning bajarilishini talab qilishga bo`lgan huquqi tashkil etadi. Huquqiy munosabatda nazarda tutilgan harakatlardan birining bajarilishi bilan majburiyat ijro etilgan hisoblanadi. Muqobil majburiyatning bajarilishi to`g`risidagi qoida FKning 250-moddasida berilgan. Mazkur moddada ko`rsatilishicha, agar qarzdor ikki yoki bir

necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo`lsa, qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, tanlash huquqi qarzdor ixtiyorida bo`ladi. O`zbekiston Respublikasining bir qator qonun hujjatlari¹²⁶ da qanday majburiyatning bajarilishi lozimligini tanlash huquqi kreditorga berilganligi ko`rsatiladi. Chunonchi, ularda sotilgan ashyoning sifati lozim darajada bo`lmaganda, sotib oluvchi o`z xohishi bilan ana shu ashyoni boshqa sifatli ashyoga almashtirish yoki harid bahosini tegishli darajada kamaytirishni yoxud sotuvchining shu ashyodagi kamchiliklarni haq olmay tuzatib berishini yoki shu kamchilikni tuzatish uchun oluvchining qilgan xarajatlarini to`lashni yo bo`lmasa shartnomani bekor qilib, o`ziga yetkazilgan zararining to`lanishini talab qilishga haqli bo`ladi, deb ko`rsatiladi. Bu qoida bo`yicha qarzdor sifatidagi sotuvchi tomonidan bajarilishi lozim bo`lgan harakatlardan birini tanlash huquqi kreditorga, ya'ni sotib oluvchiga beriladi.

4. Shaxsiy xarakterga ega bo`lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo`lmagan majburiyatlar. Ba'zi majburiyatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi yoki birining shaxsi bilan qat'iy bog`liq bo`lishi mumkin. Masalan, topshiriq shartnomasi bo`yicha vujudga keladigan majburiyat vakilning (topshiriqni bajaruvchining) ishonchli shaxs bo`lishiga qarab belgilanadi. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo`lgan majburiyatlarining bajarilishini, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, boshqa shaxsga o`tkazilishiga yo`l qo`ymaydi, kreditor ham boshqa shaxs bilan almashinishi mumkin emas. Bunday majburiyatlar, odatda qarzdor yoki kreditorning vafot etishi bilan bekor bo`ladi.

Aksariyat huquqiy munosabatlarda majburiyatning kim tomonidan bajarilishi ahamiyatga ega bo`lmaydi. Masalan, qarz shartnomasi bo`yicha majburiyatning fuqaro G. tomonidan ham yoki uning uchun fuqaro B. tomonidan ham bajarilishi mumkin. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo`lmagan majburiyatlar bo`yicha kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxs bilan almashinishiga yo`l qo`yiladi. Bunday majburiyatlar bo`yicha kreditor yoki qarzdorning vafot etishi majburiyatning bekor qilinishi uchun asos bo`lmaydi.

Majburiyatda sanksiya masalasiga kelsak, fuqarolik huquqi normalariga muvofiq qo`llaniladigan majburlash choralari ko`pincha huquq buzilishda, majburiyatlarni bajarmaslik yoki tegishli darajada bajarmaslik

¹²⁶ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси; Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон. 59-модда. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: Адолат. 13-сон)да. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 170-модда. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: Адолат. 20-сон)да.

uchun qo`llaniladi. Sanksiya fuqarolik huquqiy munosabatida ishtirok etayotgan taraflar o`z zimmlaridagi majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganlarida huquq normalariga muvofiq qo`llaniladigan majburlash chorasidir. Buzilgan majburiyatlar yuzasidan qo`llaniladigan sanksiyalar har xil. Majburiy chora sifatida qo`llaniladigan sanksiyalar umumiy xarakterga ega bo`lishi hamda maxsus, ya'ni aniq bir huquqiy munosabatlardan yuzaga kelgan harakatlarga nisbatan qo`llaniladigan bo`lishi mumkin.

Umumiy xarakterdagi sanksiyalar majburiyatning bajarilishini kechiktirish, biror ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik uchun qo`llaniladi.

Maxsus sankiyalarga misol qilib sotilgan ashyolarning sifati tegishli darajada bo`lmasligi uchun sotuvchining javobgarligini ko`rsatishi mumkin.

Sanksiya majburiyatlarda ishtirok etuvchi va o`z zimmlaridagi majburiyatlarni bajarmagan taraf – kreditor va qarzdorga nisbatan qo`llaniladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun qo`llaniladigan sanksiyalar quyidagi guruhlariga bo`linishi mumkin:

1. Ixtiyoriy bajarilmagan burchni majburiy ijro ettirish. Masalan, olingan qarz puli ixtiyoriy ravishda to`lanmaganida uni majburan undirish mumkin bo`ladi.

2. Shartnomada ko`rsatilgan majburiyat bajarilmaganda uni bir tomonlama bekor qilish. Masalan, ijaraga oluvchi o`z majburiyatini bajarmaganda ijaraga beruvchining talabi bilan shartnoma muddatidan avval bekor qilinishi mumkin.

3. Majburiyatning ijro etilishi tartibini o`zgartirish. Masalan, mahsulot oluvchi tashkilot avval mahsulotlari uchun haq to`lashni kechiktirganida mahsulot yetkazuvchi u bilan aksept shakli bo`yicha hisob-kitob qilmay, balki haridor tashkilotga noqulay bo`lgan akkreditiv shakli bo`yicha hisoblashish tartibiga o`tishi mumkin.

4. Tuzuk taraf zimmasida bo`lgan majburiyatlar hajmini kamaytirishga qaratilgan sanksiyalar. Bunga misol qilib haridor o`ziga shartnoma shartlariga nomuvofiq sifatdagi ashyo topshirilganida, uning narxini tegishli kamaytirishni talab qila olishligini ko`rsatish mumkin.

5. Notuzuk tarafning zimmasida bo`lgan majburiyatlar hajmini oshirish. Bunday sanksiya qo`llanilishida majburiyat buzgan notuzuk taraf o`zi uchun noqulay bo`lgan ba'zi vazifalarni, qo`shimcha majburiyatlarni bajarishga majbur qilinadi. Masalan, sifatli narsa o`rniga sifatsiz ashyo topshirgan sotuvchi bu ashyoning nuqsonlarini tuzatish uchun yoki kam-

chiliklarni yo`qotish uchun haridor tomonidan qilingan xarajatlarni to`lashga majbur qilinishi mumkin.

6. Mulkiy javobgarlik choralari sifatida ko`riladigan sanksiyalar. Bu to`g`rida quyiroqda bayon etiladi.

19.2. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari

Fuqarolik huquqlari va burchlarini keltirib chiqaradigan holatlar majburiyatga oid huquqiy munosabatlarni ham vujudga keltiradigan asoslar bo`lib, ular FKning 8-moddasida ko`rsatilgan. FKning 234-moddasida normalanganidek, majburiyatlar shartnomadan, ziyon yetkazish natijasida hamda fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi.

Ma'lumki, FKning deyarli barcha me'yorlari shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solishga qaratilgan. Bu huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan majburiyatlar jumlasiga mulkni boshqa shaxsning egaligiga topshirish (oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya shartnomalari)dan, mulkni operativ boshqarish huquqini o`tkazish (mahsulot yetkazib berish shartnomasi)dan, foydalanish huquqini o`tkazish (mulk ijarasi va uy-joy ijarasi, tekin foydalanish to`g`risidagi shartnomalar)dan, biror ishni bajarish yoki xizmat ko`rsatish (puadrat, yuk tashish, topshiriq, vositachilik, sug`urta, transport ekspeditsiyasi shartnomalari)dan va boshqa shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar kiradi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida turi tadbirkorlik subyektlari o`rtasida tuziladigan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar alohida ahamiyatga egadir.

Davlat organlarining qonunda fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan hujjatlari ham majburiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday hujjatlar turli ko`rinishlarda – davlat buyurtmasi yoki ma'muriy hujjatlar shaklida bo`lishi mumkin.

Masalan, “Qishloq xo`jaligi ekinlarini bahorgi ekishni uyushqoqlik bilan o`tkazish hamda 2000-yilda davlat ehtiyojlari uchun harid qilinadigan qishloq xo`jaligi mahsulotlari uchun hisob-kitoblarni o`z vaqtida ta'minlash chora-tadbirlari to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 4-martdagi qarori¹²⁷ ga ko`ra, 2000-yil uchun paxta tolasining davlat haridlari hajmi uni yetishtirish hajmining 30 foizi darajasida saqlab qolingan. Davlat haridlari asosan FKning 457-464-moddalarida belgilangan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazish bo`yicha

¹²⁷ /Халқ сўзи. 2000 йил, 7-март.

davlat kontrakti (shartnomalari) asosida amalga oshiriladi. Ushbu davlat buyurtmasi uning taraflari mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) va davlat tayyorlov tashkiloti o`rtasida tegishli majburiyatlarni yuzaga keltiradi.

Fuqarolarga uy-joylardan foydalanish huquqini beradigan order ham ma'muriy dalolatnoma sifatida uy boshqarmasi bilan order olgan fuqaro o`rtasida uy-joy ijarasi shartnomasini tuzishga va shu bilan muayyan majburiyatlarni vujudga keltirishga asos bo`ladi.

Fuqarolik huquqiy majburiyat sudlar tomonidan chiqarilgan hujjatlar (hal qiluv qarorlari, ajrimlar, hukmlar) asosida ham vujudga kelishi mumkin. Qonun yo`l qo`ygan asoslarda mol-mulkning mulk sifatida olinishi natijasida ham (masalan, egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat hosil bo`lganligi sababli) majburiyat kelib chiqishi mumkin. Bir tomonlama bitimlar ham fuqarolik huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqaruvchi yuridik faktlar jumlasiga kiradi. Bunday bitimga muvofiq shaxsning erki ikkinchi bir shaxsga huquq va majburiyat keltirib chiqaradi. Bir tomonlama bitimlarga misol qilib vasiyatnomani ko`rsatish mumkin. Vasiyat bo`yicha, masalan, mulk olish huquqi va marhumning qarzlarini to`lash majburiyati vujudga kelishi mumkin.

Yaratilgan ixtiro va foydali model, buyumlarning sanoat namunalari, fan, adabiyot hamda san'at asarlari qonun talablariga javob berishi kerak. Tegishli qonunlardagi normalarga muvofiq bu yaratilgan narsalar uni yaratgan shaxs bilan o`zga shaxslar, shuningdek, tegishli davlat tashkilotlari o`rtasida majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo`ladi.

FKning 234-moddasida ko`rsatilganidek, fuqaroga yoki tashkilotga ziyon yetkazish ham muayyan majburiyatlar tug`diradi. Bunday majburiyatlar, odatda, shartlashilmagan majburiyatlar deb ataladi.

Majburiyatlar qonunlarda belgilanganidek, hech bir asoslarsiz boshqa shaxsning mol-mulkini egallab olishi yoki tejab qolishidan kelib chiqadi. Asossiz olingan yoki tejab qolingan mol-mulk jabrlanuvchiga asl holda qaytarilishi lozim, agar buning imkoniyati bo`lmasa, mol-mulk qo`lga kiritilishi paytidagi haqiqiy qiymatini to`lash, agar qo`lga kirituvchi orttirilgan boylikning asossizligini bilganidan keyin darhol uning qiymatini to`lamagan bo`lsa, mol-mulk qiymatining keyingi o`zgarishi tufayli ko`rilgan zararni to`lash majburiyati vujudga keladi.

Boshqa shaxslarning ishlarini topshiriqsiz bajarganlik sababli kelib chiqadigan majburiyatlar to`g`risidagi qoidalar ham qonunlarda mavjud.

Qonunlarda ko`rsatilishicha, boshqa shaxs manfaatlarini ko`zlab topshiriq olmay harakat qilgan shaxs, shu munosabat bilan qilgan zarur xarajatlarning, shuningdek boshqa haqiqiy zararni to`lanishini talab qi-

lishga haqli. Agar manfaatdor shaxs topshiriq olmay harakat qilgan shaxsning ishini ma'qullasa, bunday hollarda FKning topshiriq shartnoma to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi va majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

Fuqarolik huquqiy majburiyatlari tanlov e'lon qilishdan ham kelib chiqishi mumkin. Mukofot to'lashni oshkora va'da qilish ommaviy tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadigan majburiyatlarda muayyan ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida ommaviy tanlov e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq uning g'olibi deb topilgan shaxsga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim.

Majburiyatga oid huquqiy munosabatlar hodisalardan ham kelib chiqadi. Bunga misol qilib tabiiy hodisalar, masalan, yong'in yoki zilzila natijasida ijaraga topshirilgan mulkning zararlanishi tufayli sug'urta organiga nisbatan kelib chiqadigan majburiyatlarni ko'rsatish mumkin.

Majburiyatlar qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa asoslardan ham kelib chiqishi mumkin.

Yigirmanchi bob
MAJBURIYAT SUBYEKTLARI

**20.1. Majburiyatda qatnashuvchi taraflar, ulushli va sherik
majburiyatlar**

Yuqorida aytilganidek, majburiyatda qatnashuvchi taraflarning biri – kreditor, ikkinchisi – qarzdor deb ataladi.

Majburiyatda qarzdor va kreditor bo`lib ishtirok etuvchilar, fuqarolik huquqlari va majburiyatlariga ega bo`la oladigan shaxslar bo`lishlari kerak. Majburiyatga oid munosabatlarda kreditor va qarzdor sifatida fuqarolar, yuridik shaxslar, shuningdek, ba'zi hollarda O`zbekiston Respublikasi ham subyekt bo`lib ishtirok etishi mumkin.

Fuqarolik huquqida aksariyat majburiyatlarda (shartnomalarda) qatnashuvchi shaxslar bir vaqtning o`zida ham kreditor, ham qarzdor bo`lib hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi sotilgan narsani topshirish yuzasidan qarzdor, uning summasini talab qilib olish yuzasidan kreditor hisoblanadi va aksincha, sotib oluvchi narsani talab qilib olish yuzasidan – kreditor, uning summasini to`lash yuzasidan qarzdor hisoblanadi. Binobarin, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarda, ya'ni kreditor va qarzdorda ham talab qilish huquqi, ham majburiyat bo`lsa, bunday majburiyatlar (ikki tomonlama shartnomalar) murakkab majburiyatlar deb ham yuritiladi.

**20.2. Majburiyatda qatnashuvchi taraflarning
ko`pchilik bo`lishi**

Odatda, har bir majburiyatda ikki taraf – kreditor va qarzdor qatnashadi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatda kreditor yoki qarzdor tarafida yoxud har ikki tarafda ham bir necha shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Bunday majburiyatlar ko`p shaxsli majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, bir mulk ikki shaxs tomonidan sotib olinganida – sotuvchi huzurida uning summasini to`lash yuzasidan qarzdor tomonidan ikki shaxs qatnashadi.

Majburiyatda ko`pchilik bo`lib qatnashuvchi shaxslar aktiv va passiv ishtirokchilarga ajratilishi mumkin. Majburiyatda ko`pchilik bo`lib kreditor tarafida qatnashuvchi shaxslar – aktiv ishtirokchilar deb, qarzdor tarafida qatnashuvchi shaxslar esa – passiv ishtirokchilar deb ataladi. Agar majburiyatda qatnashuvchi shaxslar har ikki tarafda ham ko`pchilik bo`lib ishtirok etsa – aralash ishtirokchilar deb ataladi.

Ko`p shaxslar ishtirok etgan majburiyatlar ulushli va sherik majburiyatlarga bo`linadi.

Ulushli majburiyatlarda qatnashuvchi kreditorlarning har biri qarzdordan tegishli ulushining bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo`lsa, ulushli qarzdorlardan har biri o`ziga tegishli ulushni bajarishga majbur bo`ladi.

FKning 251-moddasida ko`rsatilganidek, agar ulushli majburiyatda bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etsa, basharti qonundan yoki shartnomadan boshqacha tartib anglashilmasa, u holda har bir kreditor majburiyatni boshqalar bilan teng ulushlarda talab qilishga haqli, har bir qarzdor esa – bu talabni bajarishi shart.

Ulushli majburiyatga ikki fuqaro tomonidan ulushlarga bo`linib qurilgan uy-joyning sotilishida sotuvchilardan har biri o`z ulushiga nisbatan tegishli haqni talab qilish yuzasidan kreditor bo`lishini misol qilib ko`rsatish mumkin.

Yuridik shaxslar o`rtasida ham ulushli majburiyatlar vujudga kelishi mumkin. Chunonchi, bir necha tashkilot birgalashib uy-joy qurganida tashkilotlarning har biri o`z ulushiga yarasha uy-joyni boshqarish va undan foydalanish huquqiga ega bo`ladi.

Ulushli majburiyatlarda faol ishtirokchi bo`lgan kreditorlardan har bir qarzdordan faqat o`ziga tegishli ulushnigina talab qilish huquqiga ega bo`lsa, qarzdorlardan har biri o`ziga tegishli ulushda majburiyatni bajarishga majbur bo`ladi.

Kreditorlardan biriga majburiyatning qarzdorlardan biri tomonidan o`z ulushiga yarasha bajarishi ulushli majburiyatni butunlay bekor qilmaydi. Bunday majburiyat to boshqa kreditorlarning talablari qondirilguncha yoki boshqa qarzdorlar o`z ulushlariga yarasha majburiyatlarini bajariguncha saqlanib qoladi.

Kreditorlar va qarzdorlar ko`pchilik bo`lgan taqdirda kreditorlardan har biri qarzdordan qarzni boshqalar bilan teng ulushda talab qilishga haqli va qarzdorlarning har biri esa – boshqalar bilan teng ulushda majburiyatini bajarishga majbur bo`ladi.

Sheriklik majburiyatlarga asosan kreditor majburiyatning to`la hajmda bajarilishini, sherik qarzdorlarning har qaysisidan majburiyatning butunlay bajarilishini talab qilishga haqli.

Yuqorida berilgan ta'rifga ko`ra, sheriklik majburiyatlarida qatnashuvchilar sifatida qarzdor bitta-yu, kreditorlar bir necha bo`lishi yoki bir necha kreditor va bir necha qarzdor bo`lishi mumkin.

Sheriklik asosida majburiyat olganlar-sherik qarzdorlar bo`lsa, sheriklik asosida talab qilish huquqiga ega bo`lganlar – sherik kreditorlar deb ataladi.

Sheriklik majburiyatining mazmunini sheriklik majburiyati va sheriklikka oid talab qilish huquqlari tashkil etadi. Masalan, bir necha shaxs bir kishiga yoki tashkilotga ziyon yetkazilganida qonun bo`yicha sheriklik majburiyati belgilanadi. Bir necha vorislarga qarashli, ulushli va bo`linmagan uy-joy bir fuqaro tomonidan sotib olinganda sheriklikka asoslangan talab qilish huquqi vujudga keladi.

Sheriklik majburiyatida kreditorlarning talablari yoki qarzdorlarning majburiyatlari ulushlarga bo`linmaydi. Ammo kreditorlardan biri yoki bir nechta qarzning qisman bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo`ladi.

Sheriklik (solidaritet) asosida belgilanadigan majburiyatga ko`ra, qarzdorlardan biri tomonidan majburiyat bajarilmaganida, uning uchun boshqa sherik qarzdorlar javobgar bo`lishadi va aksincha sherik qarzdorlar bajarmagan majburiyatning bajarilishini bunday qarzdorlarning biridan-gina talab qilish ham mumkin.

FKning 252-moddasida ko`rsatilganidek, qarzdorlarning sheriklik majburiyati belgilanganida kreditor majburiyatning qarzdorlarning barchasidan birgalikda, shuningdek har qaysisidan ayrim-ayrim holda to`la yoki qisman bajarilishini talab qilishga haqlidir.

Sherik qarzdorlarning biridan to`la qanoat hosil qilmagan kreditor ololmagan narsasini boshqa sherik qarzdorlardan talab qilishga haqli. Sherik qarzdorlar to`la majburiyat to`la bajarilgunga qadar qarzdor bo`lib qolaveradi.

Sherik qarzdorlarning har biri kreditorning talablariga qarshi e'tirozlarini bildira oladi. Chunonchi, qarzning ilgari to`liq yoki qisman to`langanligini ko`rsatishlari mumkin. Ammo sheriklik majburiyat bo`lgani holda, qarzdor kreditorning talablariga qarshi boshqa qarzdorlarning kreditorga nisbatan bo`lgan, mazkur qarzdor ishtirok etmagan, munosabatlarga asoslangan e'tirozlarini qo`ya olmaydi (FK, 253-modda).

Masalan: sheriklik majburiyatda kreditor G.ning sherik qarzdorlari A. va V.lardan biri aytaylik, V. boshqa bir oddiy majburiyatda qarz shartnomasi bo`yicha G.ning kreditori bo`lsa, bunday holda o`zaro hisoblashishni faqat V.gina talab qila oladi. Binobarin, unga nisbatan sheriklik majburiyati yuzasidan talablar qo`yilganida faqat uning o`zigina e'tirozlar bildira oladi. Boshqalar bunday huquqqa ega bo`la olmaydi.

Sheriklik majburiyatining qarzdorlardan biri tomonidan to`la bajarilishi boshqa qarzdorlarni kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan ozod qiladi.

Sheriklik majburiyatini bajargan qarzdor, qonun yoki shartnomalarda boshqacha tartib belgilab qo`yilmagan bo`lsa, majburiyatni bajargan qarzdor o`z ulushini chegirib tashlab boshqa qarzdorlarga teng ulushlarda regress talab qo`yish huquqiga ega bo`ladi. Majburiyatini bajargan qarzdorga to`lanmagan haq bu va boshqa qarzdorlar zimmasiga teng ulushlarda tushadi (FK, 254-modda).

Agar sheriklik majburiyatda kreditorlar bir necha bo`lsa, u holda sherik talablar vujudga keladi va sherik kreditorlarning har qaysisi qarzdorga nisbatan to`la hajmda talab qo`yishga haqli bo`ladi. Bunday sheriklik talablarga faol sheriklik deyiladi. Sheriklik talablariga binoan, qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko`rsatilmagan bo`lsa, qarzdor kreditorlarning biriga majburiyatni to`la hajmda bajarishi mumkin, kreditor esa qabul qilib olishga majbur. Sherik kreditorlardan har biri ham qarzdordan majburiyatning to`la hajmda bajarilishini talab qilishga haqli. Bunday talab qo`yilganda qarzdor ana shu kreditorlardan biriga nisbatan bajarishdan ozod qiladi (FKning 255-moddasi, 3-bandi).

Sheriklik talablar ko`pincha birgalikdagi faoliyatdan, sherik mualliflikdan va boshqa ba'zi huquqiy munosabatlardan kelib chiqishi mumkin. Sherik kreditorlardan har biri harakati bilan boshqa kreditorning manfaatiga ziyon yetkazmasligi kerak. Chunonchi, sherik kreditorlardan birining qilgan harakati qarzdorlardan birini majburiyatning muayyan qismini bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo`lsa ham, bu qarzdor sherik kreditorlar huzurida majburiyatni to`la bajarishdan ozod bo`lmaydi.

Qarzdor sherik kreditorlarning biri tomonidan qo`yilgan talabga qarshi o`zining boshqa sherik kreditorlar bilan bo`lgan, mazkur kreditor ishtirok etmagan munosabatlarga asoslangan e'tirozini qo`ya olmaydi. Masalan, pudrat shartnomasi bo`yicha pudratchi bir necha jamoa xo`jaligining buyurtmasiga binoan stadion qurishi kerak bo`lib, keyinchalik shu jamoa xo`jaliklarining biridan buyurtmani kechiktirib bajarishga muhlat olgan bo`lsa, qolgan jamoa xo`jaliklarining buyurtmasini o`z vaqtdan bajarishi uchun qo`ygan talabiga kechiktirib bajarish uchun olgan muhlatini qarshi qo`ya olmaydi.

Majburiyatning qarzdor tomon sherik kreditorlaridan birining to`la hajmda bajarilishi, uni boshqa kreditorlarga nisbatan bajarishdan ozod qiladi.

Qarzdordan majburiyatning ijrosini qabul qilib olgan sherik kreditor, basharti ular o`rtasidagi munosabatlardan boshqacha tartib anglashilmasa, boshqa kreditorlarga tegishli bo`lgan ulushlarni to`lashi shart (FK, 255-modda).

Aralash sheriklik majburiyatlarda bir vaqtning o`zida bir necha kreditor va qarzdor shaxs ishtirok etadi. Bunday majburiyatlarni bajarish tartibiga faol va sust sheriklik majburiyatlarini bajarish deyiladi. Masalan, shaxsiy mulk huquqi asosida uy-joyga ega bo`lgan bir necha fuqaro ta'mirlovchi brigada bilan pudrat shartnomasi tuzgan bo`lsa, ulardan har biri majburiyatning to`la hajmda bajarilishini birgadaning har qaysi a'zosidan talab qilishga haqli.

Tashkilotlar yuridik shaxs sifatida mustaqil mulkiy javobgarlikka ega bo`lib, xo`jalik hisobi asosida ish olib borganliklari sababli har qaysi tashkilot majburiyatini bajarmaganligi uchun o`zicha alohida javobgar bo`ladi. Lekin ayrim hollarda aralash sheriklik majburiyati asosida ham javobgarlik belgilanishi mumkin. Masalan, turli tashkilotlarga qarashli avtomashinadan bir necha fuqaroga ziyon yetkazilsa, birgalikdagi aralash sherik javobgarlik belgilanishi mumkin.

Qo`shimcha (subsidiar) majburiyatlar faqat qarzdorlar tarafida vujudga keladi. Majburiyat asosiy qarzdor tomonidan bajarilmaganida kreditor uning bajarilishini qo`shimcha qarzdordan talab qilishga haqli. Subsidiar javobgarlik asoslari FKning 329-moddasida nazarda tutilgan. Bunga asosan qonun hujjatlari yoki majburiyat shartlariga muvofiq asosiy qarzdor bo`lgan boshqa shaxsning javobgarligiga qo`shimcha ravishda bo`lgan (subsidiar javobgarlik) shaxsga talablar qo`yishdan oldin kreditor asosiy qarzdorga talab qo`yishi kerak. Agar asosiy qarzdor kreditorning talabini qondirishdan bosh tortsa yoki kreditor undan qo`yilgan talabga oqilona muddatda javob olmagan bo`lsa, bu talab subsidiar javobgar bo`lgan shaxsga qo`yilishi mumkin. Kreditor asosiy qarzdorga bo`lgan o`z talabini qondirilishni subsidiar javobgar shaxsdan talab qilishga haqli emas, basharti bu talab asosiy qarzdorga muqobil talabni hisobga o`tkazish yoki mablag`larni asosiy qarzdordan nizosiz undirib olish yo`li bilan qondirilishi mumkin bo`lsa, subsidiar javobgar shaxs o`ziga kreditor tomonidan qo`yilgan talabni qondirilishdan oldin bu haqda asosiy qarzdorni ogohlantirish, bordi-yu bunday shaxsga nisbatan da'vo qo`zg`atilgan bo`lsa – asosiy qarzdorni ishda qatnashishga jalb qilish kerak. Aks holda asosiy qarzdor o`zining kreditorga qarshi e'tirozlarini subsidiar javobgar shaxsning regress talabiga qarshi qo`yish huquqiga ega.

Sheriklik majburiyati bo'yicha boshqalar uchun majburiyatni bajaragan qarzdor regress (qaytarma) da'vo huquqiga ega bo'lsa, qo'shimcha majburiyatni uchinchi shaxsga nisbatan bajaragan qarzdor, agar qonun yoki shartnomalarda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, shu bajarilgan narsani qaytarib olish huquqiga ega bo'lmaydi. Masalan: ota-onalar farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar, voyaga yetmagan bolalarning harakati natijasida yetkazilgan zararni uchinchi shaxsga to'laganlarida mazkur haqni qaytarib olish huquqiga ega emaslar.

Qo'shimcha majburiyat qonun yoki shartnomalarda ko'rsatilgan taqdirdagina vujudga keladi. Chunonchi, qonunda aytilishicha, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan o'smir tomonidan yetkazilgan ziyon uchun ularning ota-onalari, vasiy va homiylari qo'shimcha javobgardirlar. Qo'shimcha majburiyatga yana bir misol qilib, to'g'ridan-to'g'ri shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, boshqa shaxs majburiyatining butunlay yoki qisman bajarilishi uchun uning kreditori oldida javobgarlikni o'z zimmasiga olgan kafilning qo'shimcha javobgarligini ko'rsatish mumkin. Ammo bu holda majburiyatni bajaragan kafil regress (qaytarma) da'vo qilish huquqiga ega bo'ladi.

20.3. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi

Kreditorning o'zgarishi majburiyatga oid huquqiy munosabatlarda muayyan subyektlar o'rtasida vujudga keladi. Majburiyatni bajarishda ishtirok etayotgan taraflar o'rinlarini boshqa shaxs bilan almashinishlariga qonun bo'yicha yo'l qo'yiladi. Majburiyatda qatnashuvchi kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxslar bilan almashinishlari mumkin.

Kreditorning almashinishi deb, majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi. Kreditorning talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazilishiga, agar bu qonun yoki shartnomaga zid bo'lmasagina yoki talab kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lmasagina yo'l qo'yiladi. Agar talab kreditorning shaxsi bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, masalan, FKning 314-moddasida ko'rsatilganidek, alimentlar va hayotga yoki sog'liqqa yetkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talablarning boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ba'zi hollarda talab qilish huquqini o'tkazishga shartnoma bo'yicha ham yo'l qo'yilmaydi. Masalan, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga bergan shaxs o'zining talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkaza olmaydi. FKning 318-moddasida ko'rsatilishicha,

kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga quyidagi hollarda o'tadi:

- 1) kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida;
- 2) kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq;
- 3) qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqibatida;
- 4) sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga subrogatsiyasi (o'tishi) natijasida;
- 5) qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazgan kreditor bu huquqni tasdiqlaydigan hujjatlarni ana shu shaxsga topshirishga majbur. Chunonchi, kreditor qarzdordan tilxat olgan bo'lsa, mazkur hujjatga talab qilish huquqining o'tkazilganligini yozib, uni yangi kreditorga topshirishi lozim. Dastlabki kreditor yangi kreditor oldida unga o'tkazilgan talabning qarzdor tomonidan bajarilmaganligi uchun javob bermaydi, dastlabki kreditor yangi kreditor oldida qarzdor uchun o'z zimmasiga kafolatini olgan hollar bundan mustasno (FK, 321-modda).

Kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tishi uchun, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarzdorning roziligi talab qilinmaydi. Agar qarzdor kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tganligi haqida yozma ravishda xabardor qilinmagan bo'lsa, yangi kreditor shu tufayli kelib chiqqan o'zi uchun noqulay oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi. Mazkur holda majburiyatning dastlabki kreditorga nisbatan bajarilishi tegishli kreditorga nisbatan bajarish deb hisoblanadi (FK, 313-modda).

Ba'zi hollarda normativ hujjatlarning o'zida ham talab qilish huquqini umumiy qoida sifatida o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi, masalan, temir yo'l ustavining 172-moddasida temir yo'l korxonasiga talab, shikoyat yoki da'vo qo'zg'atish huquqini boshqa tashkilotga yoki fuqaroga o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilishi bilan birga qanday hollarda bu qoidadan istisnolar bo'lishligi ham aytilgan.

Qarzdor majburiyat bo'yicha huquqlar yangi kreditorga o'tganligi haqida ogohlantirish olgan paytda dastlabki kreditorga qarshi e'tirozlarni yangi kreditorning talabiga qarshi qo'ya oladi (FK, 317-modda). Masalan, majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarz hujjatida ko'rsatilgan summaning olinmaganligini ko'rsatib, o'z e'tirozlarini yangi kreditor talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega.

Qarzdorning almashinishiga kelsak, majburiyatda qatnashayotgan qarzdor ham o`z o`rnini boshqa shaxs bilan almashish huquqiga ega. Qarzdor almashgani tufayli yangi qarzdor majburiyatli bo`lib qolishiga – qarzning (majburiyatning) ko`chirilishi deyiladi.

Qarzdorning o`z qarzini boshqa shaxsga o`tkazishiga faqat kreditorning roziligi bilan yo`l qo`yiladi (FK, 322-modda). Qarzdor uchun qaysi kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishning farqi yo`q bo`lsa ham kreditor uchun kim yangi qarzdor bo`lishining ahamiyati bor. Avvalo, kreditorning yangi qarzdorning mulkiy holati, ish qobiliyati hamda majburiyatni bajarishga qodir bo`lish-bo`lmasligi qiziqtiradi. Agar, masalan, yuqori malakali usta ishni bajarishni o`z shogirdiga topshirmoqchi bo`lsa, kreditor ish manfaatlarini ko`zlab bunga rozi bo`lmasligi ham mumkin. Dastlabki qarzdor boshqa shaxsga majburiyatini o`tkazganida kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan butunlay ozod bo`ladi. Uning barcha majburiyati yangi qarzdor zimmasiga o`tadi.

Kreditor bilan dastlabki qarzdor o`rtasidagi munosabatlarga asoslangan barcha e'tirozlarni yangi qarzdor kreditorning talabiga qarshi qo`ya oladi, jumladan, yangi qarzdor ham dastlabki qarzdor kabi majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarzning qisman to`langanligini yoxud hujjatda ko`rsatilganga qaraganda kamroq summada olinganligini aytib, e'tirozlarini bildira oladi.

Kreditor yangi qarzdordan majburiyatni to`la hajmda bajarishni talab qila oladi, chunki majburiyatni ko`chirishda uning mazmuni o`zgarmaydi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor almashsa, kreditor yangi qarzdordan to`la hajmda to`lanishini talab qila oladi.

Agar kafil yoki garovga qo`yuvchi yangi qarzdor uchun javobgar bo`lishiga rozilik bermasa, kafillik yoki uchinchi shaxs tomonidan berilgan garov qarzning boshqa shaxsga ko`chirilishi bilan bekor bo`ladi.

Qarzni (majburiyatni) ko`chirish ko`pincha fuqarolarning o`zaro munosabatlarida qo`llaniladi. Ammo majburiyat qarzdorning shaxsi bilan bog`liq bo`lsa, qarzni ko`chirish mumkin emas.

Yozma shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talab qilish huquqini o`tkazish va qarzni (majburiyatni) ko`chirish oddiy yozma shaklda qilinishi lozim. Agar bitim notarial tasdiqlangan va davlat ro`yxatidan o`tkazilgan bo`lsa, u holda ushbu tegishli shaklga rioya qilingan holda amalga oshiriladi. FKning 323-moddasida qarzni ham, majburiyat bo`yicha ijroni ham bir paytda boshqa shaxsga o`tkazish qoidalari nazarda tutilgan. Bunga asosan qarzdorni qarzni to`lash majburiyatidan ozod qilmagan holda qarzni yoki uning bir qismini boshqa shaxsga o`tkazishga ruxsat beriladi.

Bu holda har ikkala qarzdor majburiyatning bajarilishi uchun sherik (solidar) javobgar bo`ladi.

Qarzdorning uchinchi shaxs bilan shartnomasi asosida uchinchi shaxs majburiyatining bajarilishi bo`yicha kreditor oldida emas, balki faqat qarzdor oldida burchli bo`ladi.

20.4. Regress (qaytarma) majburiyat

“Regress” fuqarolik huquqida “qaytarish” tushunchasini, masalan, biron uchun to`langan pulning qaytarish to`g`risidagi talabni bildiradi. Qaytarma majburiyat sheriklik va qo`shimcha majburiyatlarni bajarishdan kelib chiqadi. Sherik qarzdorlardan biri kreditorga nisbatan majburiyatni to`la hajmda bajarib, keyinchalik ular uchun to`langan summani, qilingan ish xarajatlarini qolgan qarzdorlardan qaytarma talab asosida qoplata oladi.

Qaytarma (regress) majburiyat deb bir taraf ikkinchi taraf uchun uchinchi shaxs oldida bajargan majburiyatni qaytarish to`g`risida talab qila olish huquqiga aytiladi. Regress (qaytarma) talabda ham boshqa majburiyatlar singari ikki taraf ishtirok etadi. Masalan, qarz shartnomasiga asosan qarzdorlardan biri qarzni to`la hajmda to`lasa, qarz majburiyati bekor bo`ladi. Lekin boshqa qarzdorlar uchun qarzni to`lagan qarzdor ulardan tegishli summani undirish uchun qaytarma talab qila oladi. Agar majburiyatni to`la hajmda bajargan qarzdor bu to`g`rida boshqa sherik qarzdorlarini ogohlantirmasa, sherik qarzdorlar majburiyatni bajarmagan bo`lsa, zarar ko`rgan qarzdor qolgan qarzdorlarga nisbatan qaytarma da'vo qo`zg`ata olmaydi. U faqat kreditorga nisbatangina uning asossiz olganini qaytarishi to`g`risida da'vo qila oladi. Qaytarma talab uchinchi shaxsga nisbatan qilingan xarajatning umumiy miqdoridan oshmasligi kerak.

Qaytarma majburiyat xo`jalik tashkilotlari o`rtasidagi munosabatlarda ko`proq tarqalgan. Chunonchi, mahsulot yetkazib beruvchi tashkilotdan sotib oluvchi tashkilotga mahsulot sifatsiz bo`lgani uchun jarima to`laganida – bunday sanksiyaga (jarima) tortilishi mahsulot tayyorlovchi tashkilotning shartnoma shartlarini buzganligi sababli vujudga kelganligi ko`rsatilib, keyinchalik bu jarima summasining o`ziga qaytarilishi to`g`risida mahsulot tayyorlovchi tashkilotga qaytarma da'vo qo`zg`ata oladi.

Binobarin, qaytarma da'vo tashkilotlar o`rtasida har bir xo`jalik yurituvchi subyektning o`z majburiyatiga nisbatan javobgarligini oshiradi va u muayyan ahamiyatga ega, bo`ladi.

Yigirma birinchi bob

MAJBURIYATLARNI BAJARISH

21.1. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari

Majburiyatlarni bajarish deb, qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanish tushuniladi. Qarzdorning majburiyatni bajarishi – kreditorga ashyoni topshirish, ma'lum ishni bajarish, jabrlanuvchiga yetkazilgan zararni qoplash, asossiz olingan mulkni qaytarish kabilardan iborat.

Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi xaq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkiy munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishda katta rol o'ynaydi.

Majburiyatlar FKning 236-moddasida aytilganidek, majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmagan taqdirda esa – ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Bunda taraflarning har biri o'z majburiyatlarini ancha tejamli bajarish, ikkinchi tomonga uning o'z majburiyatlarini bajarishda har tomonlama yordam ko'rsatishi lozim.

Majburiyatlar davlat hujjatlari va shartnomalardan kelib chiqqan bo'lsa, ularda ko'rsatilgan talab va shartlarga muvofiq bajarilishi kerak. Agar davlat hujjatlarida majburiyatni bajarish sharti ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatlar o'zaro kelishib qo'yiladigan talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi zarur. Majburiyatni bajarishda har ikki tomon xo'jalik aloqalarining rivojlanishini ko'zlab, tejamlilik bilan va o'zaro hamkorlikda zarur harakatlarni qilishlari talab etiladi.

Majburiyatlarni bajarish bir qator tamoyillarga asoslanadi. Ular: majburiyatlarni tegishli darajada bajarish, kelishilgan va maqbul usulda bajarish, majburiyatni tegishli shaxs uchun bajarish, aniq bajarish, tejamlilik va o'zaro hamkorlikda bajarish kabilardir.

Majburiyatlarni tegishli darajada bajarish deganda, majburiyatlar qo'yilgan talablarga to'liq javob beradigan darajada, bekamu-ko'st va belgilangan muddatda bajarilishi nazarda tutiladi. Huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar o'z majburiyatlarining lozim darajada bajarilishidan bab-baravar manfaatdor bo'lishlari, bir-birlariga ko'maklashishlari farq qilinadi.

Majburiyatlarning lozim darajada bajarilishi jamiyat manfaati hamda uning tobora o`sb borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishga qaratilgan bo`lishi lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida majburiyatlarni tegishli ravishda bajarilishidan nafaqat majburiyat o`z foydasiga bajarilayotgan subyekt, balki oxir-oqibatda jamiyatning har bir a'zosi manfaatdor bo`ladi. Chunki barcha xo`jalik yurituvchi subyekt tomonidan o`z majburiyatini lozim darajada bajarmasligi boshqa subyektlar uchun ham, garchi ular bevosita bunda kreditor sifatida qatnashmasalarda, salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin.

Majburiyatlarni tegishli ravishda bajarish ularni qonun hujjatlariga, shartnoma shartlariga, ish muomalasi odatlariga, odatda qo`yiladigan talablarga muvofiq ravishda shartnoma narsasining sifati, miqdori, hajmi bo`yicha o`z vaqtida bajarilishini anglatadi.

Majburiyatlarni bajarishning yana bir tamoyili – bu majburiyatlar kelishilgan va taraflar uchun maqbul usulda bajarilishidan iborat. Majburiyatni bajarish usuli, agar bu usul majburiyatning mohiyati anglashilmasa va qonun bilan belgilab qo`yilgan bo`lmasa, shartnomada ko`rsatilgan bo`lishi kerak (FK, 238-modda). Ushbu tamoyil mazmuniga ko`ra o`z navbatida majburiyatlarni real (asl holicha) bajarilishi, uni bajarishda tejamli usullardan foydalanish, majburiyat bajarilishida taraflarning hamkorlik qilish haqidagi qoidalarini anglatadi. Bu qoidalarni ham shartli ravishda, garchi qonunda bevosita sanab o`tilmagan bo`lsa-da, majburiyatlarni bajarish tamoyillari sifatida qarash mumkin.

Majburiyatlarning aniq bajarilishi – shartnomada ko`rsatilgan harakatning aynan o`zi bajarilishining, topshirilishi lozim bo`lgan narsaning (mahsulotning) asl holatida topshirilishini bildiradi.

Majburiyatning qarzdor aybi bilan kechiktirilishi yoki boshqacha lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib, belgilangan neustoyka (jarima, penya)ning ham majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelib chiqqan zararining undirilishi – majburiyatni asl holida bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari majburiyatni bajarishda bir tomonlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama o`zgartirishga yo`l qo`yilmaydi (FK, 237-modda). Ammo bu qoida yuqorida aytilganidek, qonunda nazarda tutilgan ayrim hollarda ba'zi majburiyatlar uchun qo`llanilmaydi. Chunonchi, topshiriq shartnomasi bo`yicha topshiriq beruvchi bergan topshirig`ini har vaqt bekor qila oladi, topshiriq olgan shaxs xohlagan vaqtida topshiriqni bajarishdan bosh torta oladi.

Temir yo`l va boshqa turdagi transport vositasida yo`lovchilar tashish munosabatida ham yo`lovchi talabi bilan shartnoma har qachon bekor qilinishi mumkin.

Majburiyatlarni bajarishda tejamlilik qoidasiga muvofiq majburiyatni bajarishda taraflar kam xarajat bilan ko`p foyda keltirishga qaratilgan harakatlarni qilishlari lozim. Bu qoida kreditor va qarzdorga majburiyatni bajarish jarayonida eng qulay hamda eng foydali usuldan foydalanish lozimligini belgilaydi. Chunonchi, pudrat shartnomasi bo`yicha pudratchi ishni buyurtmachi materialidan bajarishda materialni tejamlilik bilan sarflashi va u noto`g`ri ishlatilishi uchun javobgar bo`lishi belgilangan. Yuk tashish shartnomasiga asosan yuk tashuvchi yukni eng qisqa yo`ldan tashishi ko`rsatilgan.

Majburiyatlarni bajarishda o`zaro hamkorlik tamoyiliga binoan har ikki tomon majburiyatni bajarishda bir-birlariga zarur bo`lgan yordamni ko`rsatishlari lozim. Chunonchi, kreditor majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo`lishi bilan birga qarzdorning o`z majburiyatini bajarishda unga yordam berishga, ko`maklashishga ham majbur. Masalan, kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq qishloq xo`jalik mahsulotlarining davlat yo`li bilan harid qilinishida tayyorlovchi (mahsulot qabul qiluvchi) tashkilotlar qishloq xo`jalik korxonalariga mahsulotlar yetishtirishda, mahsulotni tashishni tashkil qilishda yordam ko`rsatishi zarur.

Majburiyatlarni tegishli shaxs uchun bajarish tamoyili FKning 240-moddasida o`z ifodasini topgan. Bunga asosan taraflarning kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lsa va ish muomalasi odatlaridan yoki majburiyatni bajarish chog`ida ijroni kreditorning o`z yoki bu ish uchun u vakolat bergan shaxs qabul qilayotganligini isbotlashni talab qilishga haqli bo`ladi va bunday talabni qo`ymaganlik oqibatlarini xavfi uning zimmasida bo`ladi.

21.2. Majburiyatlarni bajaruvchi subyektlar (shaxslar)

Majburiyatni o`z nomidan ijro etuvchi va ijroni qabul qilib oluvchilar majburiyat ijrosining subyekti hisoblanadilar. Ijro subyektlari majburiyat subyektlariga hamma vaqt ham o`xshamasligi mumkin. Majburiyat subyektlari barcha hollarda qarzdor va kreditor bo`ladi. Ijro subyektlari esa ayrim hollarda qarzdorlari uchun majburiyatni bajaruvchi boshqa biron shaxs bo`lishi, kreditor uchun ijroni qabul qiluvchi uchinchi bir shaxs bo`lishi ham mumkin.

Ammo ba'zi hollarda majburiyat kreditor uchun uning ko`rsatmasiga binoan, boshqa shaxsga ham ijro etilishi mumkin. Masalan, mahsulot oluvchi ulgurji savdo bazasi manziliga kelishi lozim bo`lgan mahsulot (tovar)ning bevosita savdo korxonalariga yuborilishi to`g`risida mahsulot yetkazuvchi bilan kelishishi mumkin.

Qarzni depozitga qo`yish yo`li bilan majburiyatning bajarilishi to`g`risida FKning 249-moddasida aytilganki, majburiyat bajarilishi lozim bo`lgan joyda kreditor yoki ijroni qabul qilib olush uchun u vakil qilgan shaxs bo`lmasa yoki vakil rozi bo`lmasa: majburiyat bo`yicha kim kreditor ekanligi xususida aniqlik yo`qligi ko`rinib turgan bo`lsa, xususan bu haqda kreditor bilan boshqa shaxslar o`rtasida nizo chiqqanligi munosabati bilan kreditorning ijroni qabul qilishdan bo`yin tovlashi yoki uning tomonidan boshqacha yo`l bilan kechiktirilishi munosabati bilan amalga oshiriladi.

Pul summasini yoki qimmatli qog`ozlarni notarius yoxud sudning depozitga qo`yish, majburiyatni bajarish hisoblanadi.

Depozitga pul yoki qimmatli qog`ozlar qo`yilgan notarius yoxud sud kreditorni bundan xabardor qiladi.

Notarial idoraning depozitga qarzni qo`yish yo`li bilan majburiyatning bajarilishiga oid munosabatlar O`zbekiston Respublikasining ``Notariat to`g`risida``gi Qonuni bilan tartibga solinadi¹²⁸. Mazkur qonunning 74-moddasida aytilishicha, pul summalari va qimmatli qog`ozlar depozitga qo`yilganligi haqida notarius kreditorga xabar qiladi va uning talabi bo`yicha unga tegishli bo`lgan pul summalari va qimmatli qog`ozlarni topshiradi.

Majburiyatning uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi FKning 241-moddasida ko`rsatilgan. Umuman, majburiyatning bajarilishi FKning 241-moddasida ko`rsatilganidek, uchinchi shaxs zimmasiga ham yuklatilishi mumkin. Qonunda aytilishicha, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan bo`lsa, shuningdek uchinchi shaxs taraflardan biri bilan tegishli shartnoma orqali bog`liq bo`lsa, shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilishini uchinchi shaxs zimmasiga yuklash uchun quyidagi asoslar bo`lishi kerak:

1) belgilangan qoidalarda nazarda tutilgan bo`lishi, chunonchi, yukni bir necha transport korxonasi ishtirokida tashishda shartnoma faqat bir transport korxonasi (yukni jo`natish punkti) bilan tuzilsa ham, majbu-

¹²⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, 2-сон. 47-модда. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. -Т.: Адолат. 1997, 15-сон.

riyatni bajarishda (yukni tashishda) boshqa transport korxonalarining ishtiroki transport qonunlarida ko`rsatilgan bo`lishi kerak;

2) ma'muriy jihatdan bo`ysunish holati bo`lishi, masalan, qurilish tresti bilan o`ziga bo`ysungan qurilish boshqarmasiga majburiyatni bajarishni topshirishi kerak;

3) majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklanishi shartnoma bilan belgilangan bo`lishi kerak. Chunonchi, ta'minotchi tashkilot mahsulotni yetkazuvchidan olib, o`zi iste'molchilarga yubormasdan, bu vazifani (majburiyatni bajarishni) o`zaro kelishuv bo`yicha mahsulot yetkazib beruvchiga yuklashi ham mumkin.

Bunday hollarda FKning 241-moddasi, 2-bandida ko`rsatilganidek, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan majburiyatni qarzdorning shaxsan o`zi bajarishiga majburiligi anglashilmasa, kreditor qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan taklif qilingan ijroni qabul qilishi shart.

Biroq majburiyat bajarilmaganligi uchun basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada uchinchi shaxsning javobgar bo`lishi nazarda tutilmagan bo`lsa, shartnomadagi taraf javobgar bo`ladi.

21.3. Bajarish predmeti

Moddiy narsalar (ashyolar, pullar), shuningdek, ijodiy mehnat natijalari (yaratilgan asarlar), umuman nimaning barpo etilishi yoki topshirilishi to`g`risida majburiyat belgilansa, u bajarish predmeti bo`ladi. Faqat u fuqarolik muomalasi chiqarilmagan ashyolar bo`lishi kerak.

Masalan, kreditorga majburiyat bo`yicha muayyan bir ashyoni, chunonchi, o`ziga xos belgilari bo`lgan narsani topshirish lozim. Aytaylik, majburiyat predmeti jismiy alomatlari, chunonchi, son, og`irlik yoki o`lchov bilan belgilanadigan bo`lsa – qarzdor tomonidan shu xildagi son, og`irlik yoki o`lchov bilan belgilanadigan ashyo topshirilishi kerak.

Pul majburiyatida u so`mlar bilan chet el valutasidagi muayyan summadagi ekvivalent (teng) bo`lgan summadagi yoki shartli pul birliklari (Yevro, “maxsus qarz olish huquqlari” va hokazolar) bilan to`lanishi lozimligi nazarda tutilishi mumkin. Bunday hollarda, odatda, hisob-kitoblar to`lov kunidagi rasmiy kurs bo`yicha belgilanadi. Pul to`g`risidagi majburiyatlarni chet el valutasida ifodalash hamda to`lashga faqat O`zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan hollarda va tartibda yo`l qo`yiladi.

Pul majburiyatlari bo`yicha talablarni qondirish navbati haqida to`xtalib shuni eslatish kerakki, to`lov amalga oshirilayotganda mablag`lar yetarli bo`lmasa (FKning 248-moddasi), sudlar shundan kelib chiqishlari lozimki, asosiy qarz summalaridan oldin to`lanishi lozim bo`lgan foizlarni, pul majburiyatlari bo`yicha to`lanishi lozim bo`lgan pul mablag`laridan foydalanganlik uchun foizlar, shu jumladan qarz, kredit, avans, oldindan haq to`lash va hokazolardan foydalanganlik uchun foizlar va boshqalarni tushunishlari lozim, deb tavsiya beradi –O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining qarori¹²⁹.

Muqobil va fakultativ majburiyatlar. Qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini qilishga majbur bo`lishi (FKning 250-moddasi) muqobil majburiyat hisoblanadi. Chunonchi, ikki fuqaro o`rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi bo`yicha sotuvchi oluvchiga o`zida bo`lgan bir narxdagi ikki narsadan birini, masalan, yo televizor yoki xolodilnikni sotish to`g`risidagi kelishishlari mumkin. Bunda shartnoma predmeti ikki ashyo bo`lib ko`riladi. Bu ashyolardan birini tanlab olish bilan majburiyatni bajarish huquqi qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan boshqacha hol anglashilmasa – qarzdorga beriladi.

Fakultativ majburiyat deb, asosan, qarzdor muayyan bir harakatni qilishga majbur bo`lib, shu bilan birga mazkur majburiyatda nazarda tutilgan harakat o`rniga boshqa bir harakatni qilish huquqini o`zida saqlab qolishga aytiladi. Chunonchi, shartnomada televizor sotilishi ko`rsatiladi, ammo shu bilan birga sotuvchi televizor o`rniga xolodilnikni sotish huquqini o`ziga belgilab qo`yadi.

Majburiyatlarning muqobil va fakultativ majburiyatlarga bo`linib bajarilishining ma'lum huquqiy oqibatlar bor. Chunonchi, muqobil majburiyatda ko`rsatilgan ashyolardan biri tasodifan nobud bo`lsa, o`rniga ikkinchisi topshiriladi. Demak, bunday holda majburiyat bekor bo`lmaydi. Ammo fakultativ majburiyatda ko`rsatilgan asosiy narsa tasodifan, qarzdorning aybi bilan bog`liq bo`lmagan holda nobud bo`lsa, bunday majburiyat bajarish mumkin bo`lmaganligi tufayli bekor bo`ladi.

Ulushli va sheriklik majburiyatlarning bajarilishi to`g`risida o`n to`qqizinchi bobda batafsil to`xtab o`tildi.

¹²⁹ “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғри-сидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 72-сонли қарори. /Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозайство и право. 1999 йил.

21.4. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli

Majburiyatni bajarish muddati qonun bilan yoki taraflarning o`zaro kelishuvi bilan yoxud sud qarori bilan belgilanishi mumkin.

Majburiyatni bajarish muddati kalendar sana bilan yoki muayyan vaqtda, masalan, uch oy ichida bajarilishini ko`rsatish bilan yoxud biron hodisaning vujudga kelishi, chunonchi, paxta hosilning yig`ishtirib olinishi vaqt bilan ko`rsatilishi mumkin.

Muddatlar umumiy va juz'iy, asosiy va maxsus, boshlang`ich va oxirgi muddatlarga bo`linishi mumkin.

Umumiy muddat – barcha majburiyatning butunlay bajarilishi muddati bo`lsa, juz'iy muddat – majburiyatning qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan qismlarga bo`linib, qisman bajarilishidir. Bunday muddatlar asosiy muddatlar hisoblanadi, chunki bu muddatlar taraflarning asosiy majburiyatlarini bajarishlari uchun belgilanadi.

Maxsus muddatlar biron-bir qo`shimcha, maxsus harakatlarni bajarish, chunonchi, qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda zarur hujjatlarni topshirish, mahsulotda bo`lgan kamchiliklar to`g`risida dalolatnomalar tuzish uchun belgilangan muddatlardir.

Ba'zi majburiyatlarda, masalan, pudrat shartnomasida ishni boshlash muddati – boshlang`ich muddat va ishni tamomlash muddati – oxirgi muddat qilib ko`rsatilishi mumkin. Muddatlarni hisoblashga oid qoidalar FKning 145-148-moddalarida normalangan.

Bajarish muddati belgilanmagan majburiyatlar ham uchraydi. Ba'zi hollarda o`zaro shartnoma tuzishda majburiyatni bajarish muddatini belgilamasliklari yoki majburiyatning kreditor yoki qarzdor talab qilgan zahoti bajarilishi kerakligini belgilashlari mumkin.

Agar majburiyatni bajarish muddati ko`rsatilmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilanib qo`yilmagan bo`lsa – kreditor majburiyatda ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo`ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab yetti kunlik muddat ichida bajarishi shart (FK, 242-modda). Muddat ko`rsatilmay belgilangan majburiyatlarga omonat saqlash majburiyatini ko`rsatish mumkin. Taraflardan birining talabi bo`yicha omonat shartnomasi har qachon bekor qilinishi va ashyoni omonatga qo`ygan shaxs har qachon uning qaytarilishini talab qilishga, omonat saqlovchi esa darhol qaytarishga majbur bo`ladi. Agar ashyolar talab qilib olinguncha yoki muddat ko`rsatilmay saqlash uchun topshiril-

gan bo`lsa, omonat saqlovchi har qachon shartnomadan bosh torta oladi, ammo bu holda u omonat topshirgan shaxsga mulkni qayta qabul qilish uchun mazkur sharoitlarda yetarli muddat berishga majbur. Qonun ba'zi hollarda kreditorga ham ijroni qabul qilishga tayyorgarlik ko`rish uchun muhlat olish mumkinligini belgilaydi. Chunonchi, agar mulk ijarasi shartnomasi muddati ko`rsatilmay tuzilgan bo`lsa, bu holda u noma'lum muddatga tuzilgan sanaladi va har ikki taraf xohlagan vaqtda shartnomani bekor qila oladilar. Bu holda shartnomani bekor qilmoqchi bo`lgan taraf ikkinchi tarafni bir oy oldin ko`chmas mulk ijarasida esa – uch oy ilgari yozma ogohlantirilishi lozim deb ko`rsatiladi.

Majburiyatlar muddatidan ilgari ham bajarilishi mumkin. Majburiyatning bajarilishi vaqti kreditor uchun har xil ahamiyatga ega bo`ladi. Chunonchi, kreditor omonatga qo`yilgan narsani muddatidan ilgari o`ziga qaytarilishini istamasligi qarz shartnomasi bo`yicha esa berilgan qarzning muddatidan avval qaytarilishiga qarshi bo`lmasligi mumkin. Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan bo`lsa yoxud majburiyatlarining mohiyatidan yoinki ish muomalasi odatlaridan yoki odatda qo`yiladigan boshqa talablardan anglashilsa, qarzdor majburiyatni muddatidan ilgari bajarishga haqli, kreditor esa – ijroni muddatidan ilgari qabul qilishi shart (FK, 243-modda).

Fuqarolik huquqida majburiyatni ijro etish joyi ham muhim ahamiyatga ega. FKning 246-moddasiga asosan agar majburiyatni bajarish joyi qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilab qo`yilgan bo`lmasa va majburiyatning mohiyatidan yoxud ish muomalasi odatlaridan yoinki odatda qo`yiladigan talablardan anglashilmasa, ijro quyidagi joylarda amalga oshirilishi kerak:

1) ko`chmas mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo`yicha mol-mulk turgan joyda;

2) tashishni nazarda tutadigan tovar yoki boshqa mol-mulkni topshirish majburiyatlar bo`yicha – tovarni kreditorga yetkazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida;

3) qarzdorning tovarni yoki boshqa mol-mulkni topshirish yuzasidan o`zga majburiyatlari bo`yicha – mol-mulkni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning kelib chiqish paytida bu joy kreditorga ma'lum bo`lgan bo`lsa;

4) pul majburiyati bo`yicha – majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo`lsa – uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan yerida, agar kreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha o`z yashash joyini yoki joylashgan yerini

o`zgartirgan bo`lsa va bu haqda qarzdorni xabardor qilgan bo`lsa – ijro bilan bog`liq hamma xarajatlarni kreditor hisobidan qilgan holda, uning yangi yashash joyida yoki joylashgan yerida;

5) boshqa barcha majburiyatlar bo`yicha – qarzdorning yashash joyida, agar qarzdor yuridik shaxs bo`lsa, uning joylashgan yerida.

Majburiyatni ijro etish usuli bu – majburiyat tuzilgan shartnomaning shartlari yoki huquq normalari bilan belgilangan tartibda ijro etilishidir. Ba'zi majburiyatlar o`zining mazmuniga ko`ra birdaniga va batamom ijro etiladi. Chunonchi, xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyoni, masalan, sotilgan televizorni topshirish majburiyati bir vaqtda va batamom ijro etiladi. Boshqa bir xil majburiyatlar, aksincha, qismlarga bo`linib, bir qancha vaqt davomida ijro etilishi mumkin. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berishda moddiy ta'minot unga bir necha yillar davomida beriladi, ya'ni majburiyat qismlariga bo`linib, bir qancha vaqt davomida bajariladi. Aksariyat majburiyat, masalan, tashkilotlarga sotilgan mahsulot (tovar)larni yetkazib berish va buning uchun haq to`lash majburiyatlari birdaniga, qismlarga bo`lib-bo`lib ham bajarilishi mumkin.

Ba'zi hollarda majburiyatning qismlarga bo`linib ijro etilishi kreditor uchun noqulay bo`lishi mumkin. Masalan, qish faslida sotiladigan kiyimlarni bir necha chorakka bo`lib, bahor va yoz fasllarida yetkazib berilishi xo`jalik hisobida ish ko`ruvchi savdo tashkilotini qanoatlantirmasligi mumkin. Bunday hollarda boshqacha tartib qonun hujjatlarida, shartnomada nazarda tutilgan bo`lmasa yoki ish muomalasi odatlaridan yoxud majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, kreditor majburiyatning qismlarga bo`lib bajarilishini qabul qilmaslikka haqli (FK, 239-modda). Bunday ijroni kreditor qabul qilmasa, qarzdor majburiyatni lozim darajada bajarmagan yoki butunlay bajarmagan hisoblanadi.

Ba'zi hollarda ikki tomonlama majburiyatlarda kimning eng avval o`z majburiyatini ijro etishi lozimligi ma'lum bo`ladi. Masalan, vositachilik shart-nomasi bo`yicha vositachi avval o`z majburiyatini bajaradi, narsani sotadi, keyin xizmat haqini oladi; chakana savdo magazinida oluvchi tovarning qiymatini avval to`laydi, keyin molni oladi va h.k. Agar taraflardan biri o`z majburiyatini avval bajarishi noma'lum bo`lganda, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mohiyatidan boshqacha hol anglashilmasa, shartnoma yuzasidan olingan o`zaro majburiyatlar bir vaqtda bajarilishi lozim bo`ladi.

Yuqorida keltirilgan qoida dispozitiv xarakterda bo`lganligi tufayli majburiyatning avvalo kim tomonidan bajarilishi, masalan, sotilgan narsaning topshirilishi yoki pulning to`lanishi o`zaro kelishuv bo`yicha ham belgilanishi mumkin.

Yigirma ikkinchi bob

MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI TA'MINLASH

22.1. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash tushunchasi

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash deb qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan choraga aytiladi. Bunday chora qonun yoki shartnomaga binoan asosiy majburiyatga qo'shimcha qilib belgilanadi. Majburiyat bajarilishini ta'minlashning mohiyati shundan iboratki, qarzdor zimmasida bo'lgan majburiyat belgilangan muddatda bajarilmasa yoki boshqacha tarzda buzilsa, kreditorda ziyonlarni undirishga bo'lgan huquqdan tashqari majburiyatning obyektini tashkil etgan harakatni qilishga qarzdorni majbur qiladigan boshqa mulkiy ta'sir choralari qo'shimcha ravishda tadbiriq etilishini talab qilish huquqi paydo bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf uchun noqulay oqibatlarining vujudga kelishi mumkinligi shartnomalarni kerakli hajmda bajarishga ularni majbur qiladi, vazifalarini vijdonan bajarishga da'vat etadi, shuning o'zi bilan davlat va shartnoma intizomining mustahkamlanishi ma'lum darajada ta'minlanadi.

Majburiyatlarning bajarilishi har xil usul bilan ta'minlanadi. Mazkur usullar yo qonun bilan belgilanishi yoki shartnomaga asoslangan bo'lishi mumkin. Fuqarolik qonunchiligida majburiyatning bajarilishini ta'minlash neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa usullar bilan ta'minlanishi mumkin (FK, 259-modda).

Ushbu usullardan hech qaysisi o'zicha mustaqil ravishda qo'llanilmaydi. Bularning hammasi biron-bir majburiyatning mavjud bo'lishini ko'rsatib, mazkur majburiyatning bajarish maqsadlarini ko'zlab belgilanadi. Bunda shartnoma bo'yicha belgilangan majburiyat – asosiy majburiyat bo'lib, uning bajarilishini ta'minlash usuli esa – qo'shimcha majburiyat hisoblanadi. Chunonchi, mahsulot yetkazib berish yoki pudrat shartnomasidan kelib chiqadigan asosiy majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlaydigan qo'shimcha majburiyat hisoblanadi.

Ba'zi majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash maxsus qonunlarda nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday majburiyat munosabatlarini ta'minlash Fuqarolik kodeksida berilgan umumiy qoidalar bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga, muayyan majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari bir vaqtning o'zida qonun bilan ham, shartnoma bilan ham belgilanishi mum-

kin. Masalan, neustoyka va garov bir vaqtning o`zida shartnoma bilan ham, qonun bilan ham nazarda tutilishi mumkin¹³⁰.

Boshqa usullar esa, jumladan, zakalat faqat kelishuv bo`yichagina belgilanadi.

Fuqarolik huquqining mazkur instituti majburiyatlarni qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasida kreditorga kelishi mumkin bo`lgan zarar oqibatlarining oldini olishga qaratiladi. Ammo mazkur usullarning har qaysisi bilan ko`rsatilgan maqsadga erishish har xil bo`ladi.

Neustoyka va zakalat qarzdor tomonidan majburiyatning asli holatida bajarilishini ta'minlaydi va majburiyat ijro etilmagan holda qarzdorga muayyan javobgarlik belgilanishini ko`rsatadi. Neustoyka va zakalat ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi tufayli yetkazilgan zararining kreditor tomonidan undirilishini yengillashtiradi. Qarzdor tomonidan mulkning garovga qo`yilishi asosiy majburiyat u tomonidan real bajarilishini muayyan darajada ta'minlaydi va mazkur majburiyatning bajarilmasligi tufayli vujudga kelgan kreditor talablarini qondirishga ko`proq imkoniyat beradi.

Uchinchi shaxs tomonidan belgilangan garov, kafolat va kafillik majburiyatning bajarilmagani holda zararining qoplanishi, foizlarning yoki neustoykalarining to`lanishi to`g`risida kreditor tomonidan qo`yilgan talablarning qondirilishini ta'minlaydi.

Majburiyatning bajarilishi mazkur majburiyat yuzasidan kreditor bo`lgan shaxs bilan majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlagan uchinchi shaxs o`rtasida majburiyatga oid huquqiy munosabatni va asosiy majburiyatga nisbatan bo`lgan qo`shimcha huquqiy munosabatni vujudga keltiradi. Mazkur majburiyatning qo`shimcha xarakterda bo`lishi qator huquqiy masalalarda ko`riladi. FKning 259-moddasida ko`rsatilganidek, majburiyatning bajarilishini ta'minlash to`g`risidagi kelishuvning haqiqiy emasligi ushbu majburiyatning (asosiy majburiyatning) haqiqiy emasligiga olib kelmaydi.

Biroq, asosiy majburiyatning haqiqiy emasligi uning bajarilishini ta'minlaydigan majburiyatning haqiqiy emasligiga olib keladi.

¹³⁰ Ammo Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг Пленуми қарори шундай тавсия берадики, агарда битта мажбурият бузилган бўлиб, бунинг учун шартномада ҳам жарима шаклида, ҳам пеня шаклида неустойка тўлаш назарда тутилган ҳолларда, судлар шунини эътиборга олишлари лозимки (фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилаётган маҳалда - муаллиф), агарда қонунчиликда бош-қача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кредитор фақатгина бир шаклдаги неустойка қўлланилишини талаб қилишга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ – Хозияство и право. 1999. 3-сон.

22.2. Neustoyka – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Neustoyka qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasidir (FK, 260-modda).

Neustoyka jarima va penya shaklida bo'ladi.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari sifatida ko'rilgan jarima bilan penya o'rtasida hech qanday muhim farq yo'q. Ular faqat hisoblash usullari jihatidagina bir-biridan farq qiladi.

Penya majburiyatning bajarilishi kechiktirilganda qo'llaniladi va muayyan vaqt, masalan, o'n, yigirma, o'ttiz kun davomida hisoblanadi. Penya majburiyatning bajarilishi kechiktirilganida kechiktirishning barcha muddati davomida hisoblanib, bajarilmagan summasi yuzasidan belgilangan foizlar bilan undiriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirish vaqti oshib borgan sari penya summasining ham o'sib borishi majburiyatni mumkin qadar tezroq bajarishga qarzdorni majbur qiladi.

Agar penya muayyan kunlar, masalan, o'ttiz kun davomida hisoblan- sa, mazkur kunlar o'tgandan so'ng uning hisoblanishi to'xtatiladi. Odatda, keyinchalik kreditorga qarzdordan birdaniga 2 foizdan 5 foizgacha neustoyka olish huquqi paydo bo'ladi. Tor ma'nodagi neustoyka majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun, shu jumladan, shartnoma majburiyatlarining ijrosini kechiktirganlik uchun undiriladi va yetkazib berilmagan mahsulotning yoki pudrat shartnomasi bo'yicha bajarilmagan ishlar summasidan hamda shu kabi boshqa summalarga nisbatan foiz bilan, masalan, 2,3,4,5 foiz miqdorida neustoyka olinadi.

Neustoykaning xususiyati shundaki, u majburiyatning bajarilishi buzilishida har qaysi fakt uchun undiriladi va uning miqdori majburiyat kechiktirilishining qanchalik uzoqroq bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilanadi.

Fuqarolik qonunchiligi neustoykaning ikki huquqiy asoslari: qonun va shartnomadan kelib chiqishini belgilaydi.

Qonuniy neustoyka deganda, majburiyatlarning muayyan turlari uchun qonun bilan maxsus belgilangan neustoyka tushuniladi. Bu holda qonun neustoykaning miqdori, uning undirilish tartibi va shartlarini belgilaydi. Qonun bilan belgilanadigan neustoyka uchun shu narsa xarakterliki, uni to'lash taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan yoki tutilmaganligidan qat'i nazar kreditor qonunda belgilangan neustoyka (qonuniy neustoyka) ni to'lashni talab qilishga haqli.

Qonuniy neustoykaning miqdori, agar qonun ta'qiqlamasa, taraflarning kelishuvi bilan ko'paytirilishi mumkin (FK, 263-modda).

Qonunda nazarda tutilgan neustoykani undirishdan taraflar bosh torta olmaydilar, uning miqdorini ham kamaytira olmaydilar. Agar shartnomada bunday shartlar ko'rsatilgan bo'lsa, ular haqiqiy sanalmaydi.

Qonuniy neustoyka xo'jalik tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarda ancha ko'p qo'llaniladi va maxsus normativ hujjatlarda nazarda tutiladi. Xususan, taraflar tomonidan o'z majburiyatlarini buzganliklari uchun jarima shaklidagi neustoykaning ko'p miqdorda va har xil hollarda olinishi transport qonunchiligida va ustavlarida nazarda tutiladi.

Shartnomali neustoyka taraflarning o'zaro kelishuvi bo'yicha belgilanadi. Bunday neustoyka asosiy majburiyatning neustoyka bilan ta'minlanishi yoki ta'minlanmasligi to'g'risidagi masala, uning miqdori, undirish tartibi va shartlari faqat taraflarning o'zlari tomonidagina belgilanadi. Masalan, ikkita xo'jalik subyekti bir-biriga qurilish uchun g'isht yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzganlarida majburiyatni buzganlik uchun neustoykaning to'lanishini ko'rsatishlari mumkin.

Ba'zi hollarda shartnomaga neustoyka undirish to'g'risidagi shartning qo'shilishi zarurligi qonun yoki shartnoma bilan belgilanishi mumkin. Bunday holda neustoykaning miqdori va undirilish shartlari, odatda, mazkur qonunda belgilanadi. Ammo bunday neustoykani qonun bilan belgilangan neustoyka deb hisoblash mumkin emas, chunki taraflar neustoyka to'g'risidagi shartnomani shartnomaga kiritmaganliklari sababli majburiyat bajarilmagani uchun neustoyka to'lashga majbur bo'lmaydi.

Neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuv FKning 262-moddasida ko'rsatilganidek, yozma shaklda tuzilishi kerak. Bunday kelishuv maxsus shartnoma yoki asosiy shartnomaga qo'shimcha kelishuv shakllarida rasmiylashtirilishi mumkin. Kelishuvning yozma shaklda bo'lishiga rioya qilmaslik neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuvning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligi neustoykaning to'rt turini belgilaydi. Bular – hisobga o'tkaziladigan neustoyka; jarimali neustoyka; alohida neustoyka; muqobil neustoykadir.

Hisobga o'tkaziladigan neustoyka FKning 325-moddasida ko'rsatilganidek, agar majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zararining neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanadi. Bunday neustoyka ko'pincha tashkilotlar o'rtasida tuziladigan, masalan, mahsulot yetkazib berish, qurilish pudrati shartnomalarida qo'llaniladi.

Jarimali neustoyka kreditorga qarzdordan neustoykaning o`zini, shuningdek, neustoykadan tashqari zararni ham to`la hajmda undirish huquqini beradi.

FKning 325-moddasida nazarda tutilgan bunday neustoyka shunday xususiyatga egaki, u qarzdorga butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun belgilanganidan boshqa turdagi neustoykalarga nisbatan qo`shimcha javobgarlik belgilaydi. Neustoykaning shunday tarzda qo`shilib, ya'ni neustoykaning ham, zararning ham qo`shilishi va bir vaqtda undirilishi majburiyatni bajaruvchi qarzdorga kuchli ta'sir etish chorasi bo`lib ko`riladi. Masalan, mahsulot oluvchiga sifatsiz yoki butsiz mahsulot yetkazib berilgan hollarda mahsulot yetkazuvchining neustoyka (jarima) to`lash bunday mahsulot yetkazib berish natijasida ko`rilgan zararni (neustoykani bu hisobga kiritmasdan) undan undirib olish bunga misol bo`la oladi.

Alohida neustoyka shu bilan xarakterlanadiki, bunda FKning 325-moddasida ko`rsatilganidek, kreditorga zararni undirmasdan, balki neustoykani undirib olish huquqi beriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirganlik uchun undiriladigan alohida neustoyka – penya shaklida belgilanadi. Masalan, kvartira haqining to`lanishi yoki boshqacha pul to`lovlari kechiktirilganda, odatda, alohida neustoyka undiriladi. Bunday neustoyka jarima shaklida transport korxonalarini faoliyatidan shartnomaviy reja majburiyatlarining buzilganligi uchun ham undirilishi mumkin.

Muqobil neustoyka yuqorida ko`rsatib o`tilgan neustoykalardan shu bilan farq qiladiki, bunda kreditorga qarzdordan yoki belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni undirish yoki majburiyatning bajarilmasligi tufayli ko`rilgan zararlarni undirish huquqi beriladi. Neustoykaning bunday turi rag`batlantirish ahamiyatiga ega bo`lishidan tashqari yana avvaldan summada belgilanishi mumkin bo`lgan zararni qoplash imkoniyatini ham beradi. Shuning uchun bunday neustoyka ba'zi hollarda baholanadigan neustoyka deb ham ataladi.

Muqobil neustoyka kreditorning ko`rgan zararlarini qoplashga qaratilgan. Agar neustoyka kreditorga yetkazilgan zararning miqdoridan oshib ketgan bo`lsa, kreditor neustoykani undirishdan bosh tortishga va ko`rgan zararlarining to`lanishini talab qilishga haqli. Bu holda kreditor qarzdorning o`z majburiyatini bajarmasligi tufayli qanday zarar ko`rganligini isbotlashga majbur bo`ladi. Xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasidagi mazkur neustoyka kamdan-kam tadbiriq etiladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun, jumladan, sifatsiz mahsulot yoki tovar yetkazib berganlik uchun mahsulot yetkazuvchilardan neustoykani

undirish – mahsulot oluvchining huquqigina bo`lib qolmay, balki uning davlat oldidagi majburiyati ham hisoblanadi.

Neustoykani undirishdan asosiy maqsad majburiyatning bajarilishini ta'minlashdir. FKning 261-moddasida ko`rsatilganidek, neustoyka faqat pul bilan belgilanadi. Neustoyka miqdori yo qonun bilan yoki shartnoma bilan belgilangan bo`lishi lozim. Odatda, neustoyka bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan yoki qat'iy summa bilan belgilanadi. Penya deb ataladigan neustoyka quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

birinchidan, penya odatda, majburiyatning o`z vaqtida bajarilmasligi hollariga tadbiiq etiladi va majburiyatning belgilangan muddatda bajarilishini ta'minlashga qaratiladi;

ikkinchidan, penya qat'iy miqdorda belgilanmay, bajarilishi kechiktirilgan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan belgilanadi;

uchinchidan, penya odatda, uzoq muddat davom etadigan neustoyka sifatida ko`riladi, ya'ni penya bir qancha muddat davomida, masalan, o`n kun yoki bir oy davomida majburiyatning kechiktirilgan har bir kuni uchun hisoblanadi.

Neustoykaning tadbiiq etilishi taraflar o`rtasida shartnoma tuzilishida, u to`g`risida ko`rsatmalar bo`lish-bo`lmasligidan qat'i nazar belgilanadi. Agar neustoyka to`g`risidagi qonun uning miqdorini o`zgartirish huquqini taraflarga bermagan bo`lsa, tuziladigan shartnomalarda neustoykaning qonunda nazarda tutilgan miqdorini o`zgartirishga yo`l qo`yilmaydi.

Fuqarolik kodeksida aytilganidek, qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganida yoki lozim darajada bajarmaganida neustoyka to`lashga majbur bo`ladi. Shu tartibda FKning 261-moddasida nazarda tutilgan neustoyka har qanday majburiyatning ijro etilishini ta'minlashga qaratilgan bo`lishi mumkin.

Neustoyka qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilishini ta'minlaydi. Ammo amalda, ko`pchilik hollarda neustoyka majburiyatda qatnashuvchi ikkinchi taraf – kreditor majburiyatlarining ham bajarilishini ta'minlaydigan usul sifatida foydalaniladi. Jumladan, kreditor majburiyatning bajarilishini qabul qilmaganida, neustoyka to`lashga majbur qilinishi mumkin.

Qabul qilish – topshirish joyiga yetkazib keltirilgan mahsulotni qabul qilish asossiz rad etilganda tayyorlovchi xo`jalikka uni yetkazib kelish xarajatlarini qoplaydi.

Neustoyka to`g`risidagi o`zaro kelishuv asosiy majburiyat shakli summasi, neustoyka summasidan, shuningdek boshqa biron-bir shartlardan

qat'i nazar, yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim. Neustoyka to'g'risidagi kelishuvning yozma shakli bitimlar va shartnomalarning yozma shakllariga nisbatan qo'yiladigan umumiy talablarga, ya'ni, FKning 105-111-moddalarida ko'rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Neustoyka to'g'risidagi kelishuv yozma shaklda tuzilmasa, bunday kelishuv haqiqiy sanalmaydi va neustoykaning undirilishi mumkin bo'lmaydi. FKning 325-moddasida neustoyka bilan majburiyatning butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli ko'rilgan zararining neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanish to'g'risida umumiy qoida beriladi. Mazkur qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatlarning har qanday buzilishlarida qo'llanilishi lozim. Ammo qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan alohida hollar bundan mustasno.

FKning 325-moddasi birinchi qismida ko'rsatilgan qoida FKning boshqa normalarida ham, shuningdek ayrim majburiyatlarni tartibga soladigan boshqa me'yoriy hujjatlarda ham keltiriladi. Ushbu qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi tufayli zarar ko'rilishi hollariga taalluqlidir. Masalan, avtomobil transporti bilan yuk tashishda mazkur yuk kechiktirib yetkazilgan hollarda; ko'rilgan zararlar, kechiktirilgan zararlar kechiktirilganlik uchun yuk tashuvchidan jarimaning olinish-olinmasligidan qat'i nazar undiriladi. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zarar neustoyka (jarima, penya) bilan qoplanmagan qismi hajmida to'latib olinadi.

Qonun yoki shartnomada quyidagi hollar, ya'ni zararni undirmasdan, balki faqat neustoykani undirib olish, neustoyka bilan bir qatorda zararni ham to'la undirib olish, kreditorning xohishi bilan yoki neustoykani yoki zararni undirib olish nazarda tutilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksida nazarda tutilgan jarimalar alohida neustoyka xarakterida ko'riladi, chunki mazkur kodeksda taraflar bir-biriga nisbatan olgan majburiyatlarini bajarmaganlarida Ustavning tegishli moddalarida nazarda tutilgan doiralardagina moddiy javobgarlikka tortilishlari belgilanadi. Jarima va neustoyka mahsulot yetkazib berish bo'yicha bo'ladigan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida keng qo'llaniladi. FKning 326-moddasida ko'rsatilganidek, agar to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka kreditorning majburiyatini buzish oqibatida nomutanosibligi ko'rinib tursa, sud neustoykani kamaytirishga haqli. Bunda qarzdor majburiyatni qay darajada bajarganligi, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarning mulkiy ahvoli, shuningdek, kreditorning e'tiborga olinishi lozim bo'lgan manfaatlari hisobga olinishi kerak.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Plenumi qarori bu qoidani amaliyotda qo`llashda sudlar quyidagilarga e'tibor berishlari lozimligini belgilaydi: agar talab qilingan neustoykaning miqdori asosiy qarz miqdoridan oshib ketmagan taqdirda, sud tomonidan zarar hajmini aniqlamasdan talab qilingan summada undirilishi mumkin. Agarda neustoykaning summasi asosiy qarz summasidan ortiq bo`lsa, sud da'vogardan zararining asosli ravishda zarar va neustoykaga mutanosibligini aniqlash uchun asoslantirilgan hisobni talab qilishi lozim. Ular mutanosib bo`lmaganida sud sud amaliyotidan kelib chiqib, qarzdor tomonidan majburiyatlarning bajarilish darajasini, majburiyatlarda qatnashuvchi taraflarning mulkiy holatini, shuningdek kreditorning manfaatlarini hisobga olib, neustoykaning miqdorini asosiy qarz miqdorigacha kamaytirishga haqlidir. Agar neustoyka asosiy qarz summasidan oshib ketmas-da, lekin uning qarzdor tomonidan to`lanishi uning faoliyatini yomon oqibatlariga, hatto iqtisodiy jihatdan nochor ahvolga olib kelishi aniq bo`lgan holatda neustoyka kamaytirilishi mumkin. Bunday holatda neustoykaning eng kam miqdori Fuqarolik kodeksining 327-moddasida ko`rsatilgan foizlar miqdoridan kam bo`lmasligi lozim¹³¹. Ammo sud hech qachon neustoykani to`lashdan ozod qila olmaydi.

Xo`jalik subyektlari o`rtasidagi nizolar bo`yicha sudlar faqat ayrim hollardagina qarzdor va kreditorning e'tiborga olinishi mumkin bo`lgan manfaatlarini nazarga olib, kreditorga to`lanishi lozim bo`lgan neustoykani kamaytirishga haqli. Fuqarolarning ishtiroki bilan bo`ladigan munosabatlarda neustoykaning miqdorini kamaytirish uchun zarur shart neustoykaning kreditor ko`rgan zararlarga nisbatan ancha ko`p bo`lishidir.

FKning 326-moddasi birinchi qismida keltirilgan boshqa holatlar esa, faqat neustoykaning miqdorini kamaytirish to`g`risidagi talabni rad qilish yoki kamaytirilishi lozim bo`lgan summaning miqdorini belgilash uchungina ahamiyatga ega bo`lishi mumkin.

Ammo har holda mazkur qonunga asosan neustoykaning undirilishi sud tomonidan butunlay rad qilinishi mumkin emas. Mazkur qoida sudlarga har qanday holda ham neustoykani kamaytirish maqsadga muvofiq bo`lish-bo`lmasligi to`g`risidagi masalani hal qilishni topshiradi. Shu bilan birga, neustoyka faqat ayrim hollardagina kamaytirilishi mumkinligini ko`rsatib o`tadi. FKning 326-moddasi ikkinchi bandida ko`rsatib o`tilgandek, neustoykaning miqdori sud tomonidan kamaytirilishi mumkin. Bunda sud qarzdor va kreditor manfaatlarini hisobga olishi lozim. Neustoykaning miqdori kreditorning ko`rgan zararlari miqdori bilan taqqoslaganida,

¹³¹ /Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияство и право. 1999. 3-сон.

qarzdor boʻlgan tashkilotning majburiyatni bajara olish, aybliligi darajasi eʼtiborga olingandagina sud neustoykaning miqdorini kamaytirishga haqli.

Neustoyka yoki zararni toʻlagan qarzdorning oʻz majburiyatini asl holda bajarish burchi FKning 330-moddasida normalangan. Mazkur moddada aytilishicha, majburiyatning bajarilishi kechiktirilganligi yoki lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib, belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni hamda majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelgan zararni toʻlash majburiyatini asl holda bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Ayni paytda kreditor majburiyat ijrosi kechikkanligi sababli oʻzi uchun uning ahamiyati qolmagan boʻlsa, u ijroni qabul qilishdan bosh tortishi va zararni toʻlashni talab qilishi mumkin (FK, 337-modda, 2-qism). Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan boʻlsa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka toʻlash qarzdorni majburiyatni asl holda bajarishdan ozod qiladi (FK, 330-modda, 2-qism).

22.3.Garov – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.

Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 264-moddasida koʻrsatilganidek, bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga boʻlgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi garov hisoblanadi.

Garov tufayli garov bilan ta'minlangan majburiyat boʻyicha kreditor (garovga oluvchi) qarzdor tomonidan bu majburiyat bajarilmagan taqdirda, garovga qoʻyilgan mol-mulkning qiymatidan ushbu mol-mulk egasi boʻlgan shaxs (garovga qoʻyuvchi) ning boshqa kreditorlariga nisbatan oʻz talabini imtiyozli qanoatlantirilishiga haqli boʻladi.

FKning 264-moddasida koʻrsatilgan subyektiv huquq garov huquqi boʻlib, mulkni garovga bergan shaxs – garovga qoʻyuvchi va mulkni olgan shaxs esa – garovga oluvchi deb ataladi. Mulknig garovga qoʻyuvchi shaxs qarzdorning oʻzi ham, shuningdek, uchinchi bir shaxs ham boʻlishi mumkin.

FKning 266-moddasida koʻrsatilganidek, garovga qoʻyuvchi garovga qoʻyilayotgan mulkning egasi boʻlishi lozim. Basharti, qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan boʻlmasa, mulkdorning rozilgisiz ashyoviy huquqni garovga qoʻyishga yoʻl qoʻyiladi.

Garovning mohiyati shundaki, majburiyat qarzdor tomonidan ijro etilmaganida, kreditor o`zining talabini garovga qo`yilgan mulk hisobidan birinchi navbatda qondirish imkoniyatiga ega bo`ladi.

Kreditorning talablari qondirilgandan so`nggina garovga qo`yilgan mulkni sotishdan hosil qilingan summadan qolgani boshqa kreditorlarning talablarini qondirish uchun sarflanishi mumkin.

Garov narsasi har qanday mol-mulk, ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) bo`lishi mumkin, ammo bundan FKning 267-moddasida, shuningdek O`zbekiston Respublikasining Garov to`g`risidagi qonuni¹³² da nazarda tutilgan ashyolar mustasnodir.

Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog`liq bo`lgan talablar, xususan hayoti va sog`lig`iga yetkazilgan zararni qoplash haqidagi talablar, alimentlar haqidagi talablar hamda boshqa shaxsga berish qonun bilan man etilgan boshqa talablar garov narsasi bo`la olmaydi. Tarixiy, madaniy yoki o`zgacha qimmatbaholigi tufayli yoxud davlat xavfsizligi nuqtai-nazaridan garov qo`llanilishi mumkin bo`lmagan obyektlar ro`yxati O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo`yiladi. Undiruv qaratilishi mumkin bo`lgan fuqarolarning ayrim turdagi mol-mulkini garovga qo`yish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda man etilishi yoki tiklanishi mumkin.

Odatda, faqat kreditorning haqiqiy talabigina garov bilan ta'minlanishi mumkin. Demak, agar shartnoma haqiqiy emas deb topilsa, u holda garov to`g`risidagi shartnoma ham haqiqiy sanalmaydi. Agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko`rsatilmagan bo`lsa, garov talabi ta'minlanish paytida qanday bo`lsa, shu hajmda, jumladan, foizlarni, ijroni kechiktirib yuborish natijasida yetkazilgan zararining to`lanishini, neustoykani, shuningdek, undirish xarajatlarining to`lanishini ta'minlaydi.

Asosiy majburiyat yuzasidan kreditor bo`lgan shaxs talab qilish huquqini boshqa shaxsga topshirsa, u holda FKning 315-moddasida ko`rsatilganidek, garov huquqi ham yangi kreditorga o`tadi.

Garovga qo`yilgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoki xo`jalik yuritish huquqi mulkni garovga bergan shaxsdan boshqa shaxsga o`tganida ham garov huquqi o`z kuchini saqlab qoladi. Binobarin, garov saqlovchi shaxs – kreditor garovga qo`yilgan mulkning egasi yoki uni boshqaruvchi subyekt boshqa shaxs bo`lganida ham o`z huquqini garovga qo`yilgan mulk hisobidan undirishga haqli. Masalan, bankdan qarzdor bo`lgan fuqaro olingan ssuda hisobiga qurilgan uy-joyni sotsa, bank uy-joyni garovga

¹³² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 йил, 5-6-сон. 98-модда. Ўзбекистоннинг янги қонуллари. 19-сон. –Т.: Адолат. 1998.

olgan shaxs sifatida mazkur uy-joy hisobidan o`z haqini yangi egadan ham undirib olishi mumkin.

Garov huquqi shartnoma yoki qonunga binoan vujudga keladi. Garov huquqi qonunda faqat normativ hujjatda maxsus ko`rsatma bo`lganidagina vujudga keladi. Ko`pchilik hollarda majburiyat biron-bir mulkni garovga qo`yish to`g`risida shartnoma tuzish yo`li bilan ta'minlanadi.

FKning 265-moddasiga asosan garovning quyidagi turlari mavjud:

- a) zakalat (bunda garov narsasi garovga oluvchida saqlanadi);
- b) ipoteka (bunda ko`chmas mol-mulk garovga olinadi;
- v) mulkiy huquqlarni garovga olish.

FKning 269-moddasiga asosan agar shartnomada o`zgacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, garovga qo`yilgan mol-mulk garovga qo`yuvchida qoladi. Ipoteka belgilangan mol-mulk, shuningdek garovga qo`yilgan muomaladagi tovar ham garovga oluvchiga topshirilmaydi.

O`zbekiston Respublikasining "Garov to`g`risida"gi qonunining 38-moddasiga asosan, yer bilan bog`liq mol-mulklar – binolar, inshoot, ko`p kvartirali uylardagi kvartiralar, korxonalar, boshqa mulkiy majmualar, yuridik va jismoniy shaxslar mulkida bo`lgan savdo va xizmat ko`rsatish sohasi obyektlari, shuningdek turar joy xonalari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga, qonun hujjatlari bilan ko`chmas mulk sirasiga kiritilgan boshqa mol-mulk hamda yer uchastkasiga bo`lgan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar ipoteka narsasi bo`lishi mumkin.

Garovga qo`yilgan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan hosil mahsulot va daromadga garov huquqi shartnomada nazarda tutilgan hollarda joriy qilinadi.

Garov narsasi garovga oluvchi tomonidan qulflangan va muhrlangan holda garovga qo`yuvchida qoldirilishi mumkin.

Garov narsasi garovga qo`yilganligini bildiruvchi belgilar qo`yilgan holda garovga qo`yuvchida qoldirilgan garov – qat'iy garov hisoblanadi.

Qimmatli qog`oz bilan tasdiqlangan mulkiy huquq garovga qo`yilganida, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, garovga oluvchida yoki notarius depozitiga topshiriladi (FK, 269-modda).

Garovga qo`yilgan mulk, uy-joylardan boshqalari, agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, garovga oluvchi ixtiyoriga berib qo`yiladi. Bunday topshirish xo`jalik munosabatlarida barcha hollarda ham maqsadga muvofiq bo`lmaydi, chunki qarzdor garovga qo`yilgan mulkdan foydalanish imkoniyatini yo`qotadi va uning manfaatlarini jiddiy ravishda buzishga olib keladi.

Taraflarning o`zaro kelishuvlari bo`yicha garovga qo`yilgan mulk qarzdorning o`zida ham qoldirilishi mumkin. Ba'zi hollarda garovga qo`yilgan mulkni qarzdor ixtiyorida qoldirish qonunda nazarda tutilgan bo`ladi. Masalan, muomalada bo`lgan tovarlarning garovga olinishida yoki ishlanishda bo`lgan mahsulotlarning garovga qo`yilishida garov narsasi bo`lgan mulk qarzdorning o`zida qoldiriladi. Garovning ba'zi turlari bo`yicha ashyolarni garovga beruvchi qo`lida qoldirilishiga qo`y qo`yilmaydi. Masalan, ashyolarni lombardda garovga qo`yishda ashyolar, albatta, lombard ixtiyorida bo`ladi.

Garovga oluvchilar garovga qo`yilgan mulkni tegishli ravishda saqlashga majbur. Garovga oluvchi garovga qo`yilgan mulkning yo`qolishi yoki buzilishi o`zining aybi bilan bo`lmaganligini isbotlamasa – o`ziga topshirilgan mulkning saqlanmaganligi uchun javobgar bo`ladi.

Agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, garovga oluvchi garovga qo`yilgan mulkdan foydalanishga haqli emas. Agar garovga olingan mulkni saqlab turgan shaxs, ya'ni mulkni garovga oluvchi uni yo`qotsa yoki uning qo`lidan o`g`irlab ketilgan bo`lsa yoki boshqa yo`l bilan uning ixtiyoridan tashqariga chiqib ketgan holda garovga olgan shaxs garov narsasini har qanday egallovchidan, shu jumladan, egasidan ham talab qilib olishga haqli bo`ladi.

Agar ashyo garovga shaxsning egallashidan uning ixtiyori bo`yicha qo`lidan ketgan bo`lsa, bu holda u mazkur mulkni insofli egallovchidan talab qilib ololmaydi.

Agar garovga olgan shaxs qo`lida qoldirilgan mulk boshqa bir shaxsga tekinga o`tkazilgan, masalan, hadya qilingan yoki meros tariqasida o`tgan bo`lsa, garov narsasini saqlovchi ya'ni, mulkni garovga olgan shaxs mazkur garov narsasini insofli egallovchidan talab qilib olishga haqli.

Qonunda garov narsasiga nisbatan garovga oluvchi va garovga qo`yuvchi huquqlari aniq chegaralab qo`yilgan. Shu jumladan, garovga oluvchining huquqlari joriy qilinadigan mol-mulk FKning 272-moddasida belgilab qo`yilgan. Butun korxonada yoki boshqa mulkiy kompleks ipotekasida garov huquqi ipoteka tarkibiga kiruvchi mol-mulkning hammasiga, shu jumladan talab qilish huquqi va mutloq huquqlarga, shu bilan bir qatorda ipoteka davrida olingan huquqlarga ham (agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa) joriy etiladi. Yer uchastkasining o`zini ipotekaga qo`yishda garov talabi garovga qo`yuvchining ushbu uchastkada joylashgan yoki qurayotgan binolari va inshootlariga qaratilmaydi. Mabodo keyinchalik yer uchastkasiga nisbatan haq undirish garov talabi asosida qaratiladigan bo`lsa, unda joylashgan binolardan o`z

o`rnida foydalanish uchun zarur bo`lgan servitut (cheklangan tarzda foydalanish) huquqi garovga qo`yuvchida saqlanib qoladi.

Agar shartnomada o`zgacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa yoki garovning mohiyatidan anglashilmasa, garovga qo`yuvchi garov narsasidan uning vazifasiga ko`ra foydalanishga, shu jumladan undan hosil va daromadlar olishga haqli (FK, 277-modda).

Shuningdek garovga qo`yuvchi garovga oluvchining roziligi bilan garov narsasini boshqa shaxsga berishga, uni ijaraga yoki bepul foydalanishga topshirishga yoki boshqa usulda tasarruf etishga haqli. Garovga oluvchi o`ziga topshirilgan garov narsasidan shartnomada u garovga bu haqda muntazam hisobot berib turadi. Shartnomaga muvofiq garovga oluvchi zimmasiga asosiy majburiyatni bajarish maqsadida yoki garovga qo`yuvchining manfaatini ko`zlab, garov narsasidan hosil va daromadlar olish burchi yuklanishi mumkin.

Garovga qo`yilgan mol-mulkni saqlash va asrash majburiyati garov narsasi kimda saqlanayotganligiga bog`liq bo`ladi. Garov narsasi ipoteka bo`lgan holda u yo`qolish va shikastlanish xavfidan sug`urta qilinishi ham lozim bo`ladi. FKning 274-moddasiga asosan garovga qo`yilgan mol-mulk to`la qiymati bo`yicha, bordi-yu, bu qiymat garov bilan ta'minlangan talabning miqdoridan oshib ketsa, bu talab miqdoridan kam bo`lmagan summaga garovga qo`yuvchi hisobidan sug`urtalanishi lozim.

Garovga oluvchi va garovga qo`yuvchi ikkinchi tarafdagi garovga qo`yilgan mol-mulkning mavjudligini, miqdorini, holatini va uni saqlash sharoitlarini hujjatlar asosida amalda tekshirishga haqli.

Garovga oluvchi tomonidan saqlanayotgan garov narsasi garovga qo`yilgan mol-mulkning yo`qolishi yoki shikastlanish xavfini tug`diradigan darajada qo`pol suratda buzilganida garovga qo`yuvchi garovni muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Agar garov to`g`risidagi shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, garovga qo`yuvchi qo`yilgan mol-mulkning tasodifan nobud bo`lishi yoki tasodifan shikastlanishi xavfini o`z zimmasiga oladi.

Agar garovga oluvchida garov narsasi saqlanayotgan bo`lsa, u holda garov narsasini butunlay yoki qisman yo`qolishi yoxud shikastlanishi uchun javob beradi (agar bunda u aybdor emasligini isbot qilib bera olmasa). Garov bilan ta'minlangan majburiyat bo`yicha qarzdor bo`lgan garovga qo`yuvchi garov narsasining yo`qolishi yoki shikastlanishi tufayli yetkazilgan zararni to`lash to`g`risidagi talabni garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni qoplash uchun hisobga oldirishga haqli.

Garov narsasini almashtirishga, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, garovga oluvchining roziligi bilan yo`l qo`yiladi.

Garovga qo`yish garov haqidagi shartnoma bilan rasmiylashtiriladi. Shartnomada garov narsasi, uning bahosi, mohiyati, miqdori va garov bilan ta'minlanadigan majburiyatning bajarilish muddati ko`rsatilgan bo`lishi lozim. Unda garovga qo`yilgan mol-mulk taraflarning qaysi birida ekanligi ham ko`rsatilishi kerak.

Garov shartnomasi yozma ravishda tuzilishi lozim. Ipoteka haqidagi shartnoma, shuningdek, notarial tasdiqlanishi kerak bo`lgan shartnomaga muvofiq olinadigan majburiyatlarni ta'minlash yuzasidan ko`char mol-mulkni yoki mol-mulkka bo`lgan huquqlarni garovga qo`yish to`g`risidagi shartnoma notarial tasdiqlanishi shart. Bundan tashqari, garov shartnomasi qiymatiga qarab tegishli adliya organlarida ro`yxatdan o`tkazilishi lozim.

Garov shartnomasi shakli, uni tasdiqlash va davlat ro`yxatidan o`tkazish haqidagi talablarga rioya qilinmay tuzilganda mutlaqo haqiqiy hisoblanmaydi.

FKning 278-modda, 1-qismida ko`rsatilganidek, garovga oluvchi o`z ixtiyorida bo`lgan yoki bo`lishi lozim bo`lgan garovga qo`yilgan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egallashidan talab qilib olishga haqli (FK, 228, 229, 230, 232-moddalar).

Garov bilan ta'minlangan majburiyat qarzdor tomonidan bajarilganda, garovga qo`yilgan mulk sudning, xo`jalik sudining qaroriga asosan sotiladi va tushgan summa hisobidan birinchi navbatda, boshqa shaxslardan oldin kreditorning talablari qondiriladi.

Garovga qo`yilgan mulk davlat va kooperativ do`kon orqali sotiladi. Garovga qo`yilgan uy-joylar esa – sud ijrochilari tomonidan ochiq savdo bilan sotiladi.

Agar garovga qo`yilgan mulkni sotishdan tushgan summa mulkni garovga olgan shaxs (kreditor) ning talablarini qondirish uchun yetarli bo`lmasa, u holda kreditor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha ko`rsatmalar bo`lmasa, yetishmagan summani qarzdorning boshqa mulki hisobidan olishga haqli bo`ladi. Kreditorning o`z haqini qarzdorning boshqa mulkidan olishga bo`lgan huquqi garov huquqidan emas, asosiy majburiyatdan kelib chiqadi. Bu holda qarzdorning boshqa mulki hisobidan o`z haqini undirishda boshqa shaxslarga nisbatan ustunlik huquqiga ega bo`lmaydi.

Mulkni garovga olgan shaxsning o`z talablarini garovga qo`yilgan mulk hisobidan undirishda ustunlik huquqiga ega bo`lishligi ba'zi hollarda

cheklanishi mumkin. Jumladan, FKning 26, 56-moddalariga muvofiq, garovga olgan shaxs talablarning qondirilishiga qadar garovga qo'yilgan mulkni sotish natijasida tushgan summadan alimentlarning undirilishi, xodimlarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari, o'zgalarning hayotiga yoki sog'lig'iga zarar yetkazish; shuningdek, mualliflik shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash to'g'risidagi talablar birinchi navbatda qondirilishi lozim.

Garov huquqi uy-joylarga nisbatan shartnomaning davlat ro'yxatidan o'tkazilishi paytida, boshqa mulkka nisbatan esa, bu mulkni garovga oluvchiga topshirilishi paytidan, agar u qonun yoki shartnoma bo'yicha topshirilishi lozim bo'lmasa, shartnomaning tuzilish paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Garov huquqining bekor bo'lishi hollari FKning 283-moddasida ko'rsatiladi. Unda aytilishicha, garov huquqi quyidagi hollarda, ya'ni,:

- garov bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo'lganda;
- garovga qo'yilgan ashyo nobud bo'lganida yoki garovga qo'yilgan huquq bekor bo'lganida;
- garovga qo'yuvchi garov narsasini almashtirmasa;
- garovga oluvchi garovga qo'yilgan mol-mulkning yo'qolish yoki shikastlanish xavfini tug'diradigan darajada qo'pol suratda buzishlarda garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida sotilgan yoxud sotish mumkin bo'lmagan taqdirda bekor bo'ladi. Ipoteka bekor bo'lgani haqida ipoteka to'g'risidagi shartnoma ro'yxatga olingan reyestrغا belgi qo'yilishi kerak.

Garovning bir necha turlari mavjud, jumladan, ipoteka garovi banklar tomonidan turli maqsadlar uchun qarzlar berishda, fuqarolarga yakka tartibda uy-joy qurish uchun qarz berilishida, lombardlar tomonidan fuqarolarga qarz berilishida qo'llaniladi. Banklar tomonidan tashkilotlarga har xil maqsadlar uchun beriladigan qarzlar mazkur tashkilotlarning tovarlari va boshqa moddiy boyliklarning to'la garovga qo'yilishi bilan ta'minlanadi. Chunonchi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash maqsadida avans uchun, shuningdek, qishloq xo'jaligida mavsumiy ishlarning xarajatlari uchun beriladigan qarzlar tayyorlangan mahsulotlarning xo'jalik tashkilotlari ixtiyoriga o'tishi bilan garov narsasi sifatida qarzlarni ta'minlashga qaratiladi. Bank tomonidan garov baravariga kreditlarning berilishi xo'jalik subyektlarining ham banklarning ham, manfaatlariga javob beradi.

Tovarlar va boshqa moddiy boyliklar garovga qo'yilishida ularga garovga beruvchi – savdo korxonasi, garovga qo'yilgan ashyolarning

qiymati tegishli bankka to'langan yoki sotilgan mollar boshqa mollar bilan almashtirilgan holda garovga qo'yilgan ashyolarni sotishga haqli.

Ashyolarni garovga beruvchi ishlab chiqarish korxonasi o'zining ishlab chiqarishda xom ashyo materiallari va yarim tayyor mahsulotlarni ishlatishga, qaytadan ishlashga haqli bo'lsa ham, bankning garov huquqi barcha ashyolarga nisbatan belgilanadi.

Mahsulotlarni garovga oluvchiga bankka garovga qo'yilgan mollarining mavjud bo'lishini va saqlanishini tekshirib turish huquqi beriladi. Kredit olgan qarzdor tashkilot o'z majburiyatlarini bajarmaganida bank o'z buyrug'i bilan garovga qo'yilgan mollarni sotishga haqli. Bankka garovga qo'yilgan tovarlarni sotishdan hosil qilingan mablag` bankning garov bilan ta'minlangan qarzini qoplashga sarflanadi.

Yakka tartibda va kooperativ uy-joy qurilishi uchun bank tomonidan uzoq muddatli kreditlar berilishida imoratlarning garovga qo'yilishi maxsus qoidalar bilan tartibga solinadi.

Bunda uy-joy qurish uchun banklar tomonidan fuqarolarga beriladigan kreditlar notarial idoralar orqali imoratlarning garovga qo'yilishi yo'li bilan ta'minlanadi.

Bankka garovga qo'yilgan imoratlar to kreditlar bus-butun to'lanmaguncha sotilishi yoki boshqa usulda bировga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Uy-joy qurish uchun fuqaroga qarz berishda bank tegishli notarial idorani xabardor qiladi va unga qancha qarz, qancha vaqtga berilganini ko'rsatadi. Notarial idora bankning xabarnomasini olganidan so'ng mazkur hujjatga ta'qiq to'g'risida belgi qo'yib, birinchi nusxasini ro'yxatdan o'tkazish uchun mahalliy davlat hokimiyati organiga yuboradi, ikkinchi nusxasi esa – notarial idorada saqlanadi.

Notarial idorada imoratga ta'qiq belgisi qo'yilishi bino egasining imorat to'g'risida tasarruf qilish huquqini cheklaydi. Garovga qo'yuvchi to o'zi olgan kreditni to'la miqdorda to'lab bankning ijozatini olmay turib, kredit hisobiga qurilgan imoratni sotishga yoki boshqa usulda bировga o'tkazishga haqli emas.

Olingan kredit bo'yicha qarzar to'lanmagan bank qarz pulini imorat qiymati hisobidan undirishga, agar imorat qurib tamomlanmagan bo'lsa, qurilish materiallari hisobidan undirishga haqli.

Imoratlarni garovga qo'yishda Fuqarolik kodeksining mulk garovini tartibga soladigan qoidalarida ba'zi xususiyatlar bor. Uy-joy qurilish kooperatsiyasiga kreditlar berish bank muassasalari tomonidan kreditlar berilishi shaklida amalga oshiriladi.

Uy-joy qurish kooperatsiyasiga kreditlar berish qoidalariga muvofiq kooperativ o`zi olgan kreditni to`la to`lamagunicha kredit hisobidan qurilgan uyini boshqa tashkilotlarga topshirishga haqli emas. Bundan tashqari, kooperativ uy-joyi sug`urta qildirishga va mazkur uy-joy nobud bo`lgani holda sug`urta tashkiloti tomonidan beriladigan summalar birinchi navbatda bank krediti bo`yicha bo`lgan qarzlarni to`lashga sarflanadi.

Garovga qo`yiladigan ashyolar o`zaro kelishuv bo`yicha baholanadi. Ashyolarning bunday baholanishi garovga qo`yilgan ashyoning nobud bo`lishi yoki buzilishi hollarida nizo chiqqan taqdirda zarur bo`ladi.

Garovga oluvchi (kreditor) ning talablarini qondirish uchun undiruvni qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni o`zi javobgar bo`lgan holatlarda bajarmagan yoki tegishli darajada bajarmagan taqdirda garov narsasiga qaratishi mumkin.

Agar garov bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi juda arziyas bo`lsa va shu tufayli garovga oluvchining talablarining miqdori garovga qo`yilgan mol-mulkning qiymatiga mutloqo mos kelmasa, undiruvni garovga qo`yilgan mol-mulkka qaratishni rad etish mumkin (FK, 279-modda).

Garovga oluvchi (kreditor) ning talablari garovga qo`yilgan ko`chmas mol-mulk qiymatidan sudning qaroriga muvofiq undiriladi. Agar bunda notarial tasdiqlangan kelishuv mavjud bo`lsa, sudning qarorisiz undirish amalga oshiriladi. Biroq bunday kelishuv tufayli huquqlari buzilgan shaxs kelishuvni haqiqiy emas deb topish haqida sudga da'vo bilan murojaat qilishga haqli.

Agar garovga qo`yuvchining garovga oluvchi bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, garovga oluvchining talablari garovga qo`yilgan ko`char mol-mulk hisobidan sud qaroriga muvofiq qondiriladi. Undiruv garov narsasiga quyidagi hollarda faqat sudning qaroriga muvofiq qaratilishi mumkin:

1) garov to`g`risida shartnoma tuzish uchun boshqa shaxs yoki organning roziligi yoxud ruxsati talab qilinganida (masalan, ashyoviy huquq garovga qo`yilganida mulkdorning roziligi talab qilinishi hollarida);

2) garov narsasi jamiyat uchun tarixiy, badiiy yoki o`zgacha madaniy ahamiyatga ega mol-mulk bo`lsa;

3) garovga qo`yuvchi yo`qolgan bo`lsa va uning turgan joyini aniqlash mumkin bo`lmasa.

Yuqorida ham aytganimizdek, majburiyat bo`yicha haq undirish garov narsasiga qaratilgan hollarda uni sotish, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kim oshdi savdosida sotish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Garovga qo'yuvchining iltimosiga ko'ra, sud undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish to'g'risidagi qarorida uni kim oshdi savdosida sotishni bir yilgacha muddatga kechiktirishga haqli. Bunday kechiktirish garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlariga ta'sir etmaydi. Binobarin, agar kechiktirish davrida kreditorning ko'rishi mumkin bo'lgan zararlari va neustoyka qarzdor tomonidan to'lanishi lozim.

Garovga qo'yilgan mol-mulkni kim oshdi savdosida sotishda dastlabki boshlang'ich baho, agar undirish sud tartibida belgilangan bo'lsa, sud qarori bilan, boshqa hollarda esa garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi.

Garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida eng yuqori baho taklif qilgan shaxsga sotiladi.

Kim oshdi savdosi amalga oshmagan hollarda (agarda garovga qo'yilgan mol-mulkka xaridor chiqmasa) garovga oluvchi garovga qo'yuvchi bilan kelishib, garovga qo'yilgan mol-mulkni sotib olishga xarid narxini garov bilan ta'minlangan o'z talablari hisobiga o'tkazishga haqli.

Takroriy kim oshdi savdosi amalga oshmagan deb e'lon qilinganida, garovga oluvchi garov narsasini takroriy kim oshdi savdosidagi boshlang'ich sotish narxini ko'pi bilan o'n foiz kamaytirgan summada baholab, o'zida olib qolishga haqli. Agar garovga oluvchi bu huquqdan bir oy davomida foydalanmasa, garov shartnomasi bekor bo'ladi.

Agar garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa garovga oluvchining talabini qoplashga yetarli bo'lmasa, u qonunda yoki shartnomada boshqacha ko'rsatma bo'lmaganida yetishmayotgan summani umumiy asoslarda va tartibda qarzdorning boshqa mol-mulkidan olish huquqiga ega. Agar sotuvdan tushgan summa garovga oluvchining garov bilan ta'minlangan talabidan oshib ketsa, farq garovga qo'yuvchiga qaytarib beriladi.

Qarzdor yoki uchinchi shaxs bo'lgan garovga qo'yuvchi garov narsasi sotilguncha, xohlagan vaqtda garov bilan ta'minlangan majburiyatni yoki uning ijrosini kechiktirib yuborilgan qismini bajarib, undiruvni unga qaratishga va uni sotishga barham berishi mumkin. Bu huquqni cheklaydigan kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy emasdir (FK, 281-modda).

Mol-mulkning garovga qo'yilishi:

–birinchidan, mol-mulkning doimo mavjud bo'lishi va saqlanishini ta'minlaydi;

–ikkinchidan, kreditor boshqa shaxslarga, ya'ni, qarzlarning boshqa kreditorlariga nisbatan ustunlik bilan o'z talablarini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

–uchinchidan, mol-mulkning qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan garovga qo'yilishi qarzdorga bo'lgan talablarning qondirilishi uchun qo'shimcha manba hisoblanadi.

Ashyoni garovga olgan kreditor talablarining qondirilishi aniq ta'minlanishi bilan garovning belgilanishi qarzdorni o'z majburiyatini ijro etishga majbur qiladi.

Qonunga ko'ra, har qanday majburiyat ham garov bilan ta'minlanishi mumkin. Amalda garov asosan qarz majburiyatlarining ijro etilishini ta'minlash usuli sifatida tadbiq etiladi.

Ashyolarning lombardda garovga qo'yilishi.

Fuqarolik kodeksining 289-moddasida aytilganidek, fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'ljallangan ko'char mol-mulkni qisqa muddatli kreditlar berish uchun garovga qabul qilish ixtisoslashgan tashkilotlar, ya'ni litsenziyasi bo'lgan lombardlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati sifatida amalga oshirilishi mumkin.

Lombardda ashyolarni garovga qo'yish haqidagi shartnoma, lombard tomonidan garov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

FKning 289-moddasi 4-qismida ko'rsatilganidek, lombard garovga qabul qilingan ashyolarni garovga qabul qilish paytida shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolarning narxlariga mos bahodagi to'liq summasida o'z hisobidan garovga qo'yuvchi foydasiga sug'urtalashi shart.

Lombard garovga qo'yilgan ashyolardan foydalanishga va ularni tasarruf etishga haqli emas. Lombard ashyolarning yo'qolishi yoki shikastlanishi yengib bo'lmas kuch oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, garovga qo'yilgan ashyolarning yo'qolganligi yoki shikastlanganligi uchun javobgar bo'ladi.

Agar lombardga ashyolar garovi bilan ta'minlangan kredit summasi belgilangan muddatda qaytarib berilmasa, lombard notariusning ijro yozuvi asosida imtiyozli bir oylik muddat o'tganidan keyin garovga qo'ygan mol-mulkni sotish uchun belgilab qo'yilgan tartibda mol-mulkni sotishga haqli. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa talablarni to'liq qanoatlantirish uchun yetarli bo'lmasa ham, lombardning garovga qo'yuvchiga (qarzdorga) talablari bekor bo'ladi (FK, 289-modda, 7-band).

Lombardlar tomonidan fuqarolarning ashyolarini garovga olib kredit berish qoidalari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Lombardda ashyolarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomaning garovga qo'yuvchining huquqlari FK yoki boshqa qonun bilan unga beriladigan huquqlarga qaraganda cheklab qo'yadigan shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas (FK, 289-modda, 9-band).

22.4.Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.

O'zbekiston Respublikasi FKning 259-moddasida majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari tizimida qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish ham nazarda tutiladi. Bu usullarni qo'llash asoslari FKning 290-moddasida belgilab berilgan. Bunga asosan qarzdorga yoki qarzdor ko'rsatgan shaxsga topshirilishi lozim bo'lgan ashyoni saqlayotgan kreditor ushbu ashyo haqini yoki u bilan bog'liq chiqimlar va boshqa zararni kreditorga to'lash majburiyatlari qarzdor tomonidan muddatida bajarilmagan taqdirda unga tegishli majburiyat bajarilgunga qadar ushlab qolishga haqli.

Garchi ashyoning haqini to'lash uning chiqimlarini va boshqa zararni to'lash bilan bog'liq bo'lmasa-da, biroq taraflari tadbirkor sifatida ish ko'rayotgan majburiyatdan kelib chiqqan talablar ham ashyoni ushlab qolish bilan ta'minlanishi mumkin.

Ashyo kreditor egaligiga o'tganidan keyin unga bo'lgan huquqlar uchinchi shaxs tomonidan olinganligiga qaramasdan, kreditor o'z qo'lidagi bu ashyoni ushlab qolishi mumkin.

Ushlab qolish o'z mohiyatiga ko'ra garovga o'xshaydi. Biroq ayni vaqtda u qator o'ziga xosliklarga ham ega. Birinchidan, ushlab qolishda ashyo faqat kreditor ixtiyorida bo'ladi, garov narsasi esa qarzdorda ham, uchinchi shaxsda ham saqlanishi mumkin. Ikkinchidan, ushlab qolinayotgan ashyo kreditor ixtiyoriga turli asoslar bo'yicha o'tgan bo'lishi mumkin. Garov narsasi esa har doim qarzdor yoki uchinchi shaxs (garovga qo'yuvchi) irodasi bilan shartnoma asosidagina vujudga keladi va h.k.

Ashyoni ushlab qolgan kreditorning talablari uning qiymatidan garov bilan ta'minlangan talablarni qondirish uchun nazarda tutilgan hajmda va tartibda qanoatlantiriladi. Binobarin, ushlab qolingan mol-mulk yoki pul mablag'lari hajmi qarzdorning qarzi hajmidan ko'p bo'lsa, u holda kreditor ortiqcha qismini qaytarishi lozim. Agar ushlab turilgan mol-mulk yoki pul mablag'lari qarzdor qarz hajmiga teng bo'lsa, FKning 343-345-moddalarida ko'rsatilgan talablarga rioya qilingan holda majburiyat hisobga o'tkazish orqali bekor bo'lishi mumkin.

Qarzdor tomonidan majburiyat ijro etilgan hollarda kreditor ushlab qolingani mol-mulkni qarzdorga yoki uchinchi shaxsga qaytarishi shart.

22.5. Zakalat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Zakalat deb shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasiga aytiladi.

Zakalat to'g'risidagi kelishuv zakalatning summasidan qat'i nazar, yozma ravishda tuzilishi kerak (FK, 311-modda). Zakalat quyidagi uchta vazifani bajaradi:

birinchidan, zakalat berilib tuzilgan shartnoma haqiqatan tuzilganligini isbotlovchi dalil hisoblanadi;

ikkinchidan, zakalat shartnoma yuzasidan avvaldan to'lab qo'yiladigan pul summasi bo'lib, tegishli to'lovlar hisobiga muayyan summani to'lagan taraf shartnomani qisman ijro etgan hisoblanadi. Zakalat oluvchi taraf uchun ham bu hol ma'lum ahamiyatga ega. Chunonchi, biron-bir uy-joy ijaraga berilishida uning mulkdori uy-joyi yashash uchun yaroqli holga keltirish maqsadlarida uni ta'mirlaydi. va hokazo;

uchinchidan, zakalat shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning ijro etilishini ta'minlash uchun belgilanadi. Zakalatning mazkur vazifasi shundaki, zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan olgan o'z majburiyatlarini bajarmaganida, – bergan zakalatni yo'qotadi. Agar zakalat bergan taraf shartnomadan voz kechgan bo'lsa, bu holda u bergan zakalatning qaytarib berilishini talab qila olmaydi. Agar zakalat olgan taraf o'z majburiyatlarini bajarmasa, u ikkinchi tarafga zakalat summasini ikki baravar miqdorida to'lashga majbur.

Ba'zi hollarda zakalat uni bergan tarafga bir miqdorda qaytarilishi lozim. Chunonchi, agar majburiyatni, taraflardan hech qaysisining aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda bajarilmasa, o'zaro kelishuv bo'yicha beriladigan zakalat qaytariladi.

Agar ijro etilgan shartnoma keyinchalik haqiqiy emas deb topilsa va buning natijasida har ikki taraf ham avvalgi hollariga keltirilishi lozim bo'lsa yoki zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan amalga oshirilgan barcha summani o'ziga qaytarilishini talab qilishga haqli bo'lsa-yu, ammo ikkinchi taraf bunday huquqqa ega bo'lmasa – zakalat, yuqorida ko'rsatilganidek, aslicha bir karra miqdorda qaytarilishi lozim bo'ladi.

FKning 312-moddasi uchinchi qismida ko`rsatilganidek, shartnomaning bajarilmasligi uchun javobgar bo`lgan taraf agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, zakalat summasini hisobga olgan holda ikkinchi tarafga zararlarni to`lashi shart.

Agar zakalat summasi zarar summasidan birmuncha ko`proq bo`lsa, u holda faqat zakalatgina undiriladi. Agar majburiyatni bajarmaslik natijasida ko`rilgan zarar zakalat summasidan ortiq bo`lsa, u holda zakalat summasi ham, zararlarni qoplash uchun yetishmagan summa ham undiriladi.

Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ko`riladigan zakalat fuqarolar o`rtasidagi munosabatda ham, shuningdek fuqarolar bilan yuridik shaxslar o`rtasidagi munosabatlarda ham qo`llanilishi mumkin.

Zakalatni avansdan farq qilish kerak. Zakalat bilan avansning bir-biriga o`xshash tomoni shundaki, bularning har ikkisi ham kelajakda to`lanadigan summalar hisobidan taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga avvaldan to`lanib qo`yilgan pul summasi bo`lib ko`riladi. Ammo avans zakalatdan farq qilib, majburiyatning bajarilishini ta'minlamay, balki shartnoma yuzasidan taraflardan birining ikkinchisiga tegishli bo`lgan summani mazkur ikkinchi tarafning faoliyatini pul bilan ta'minlash maqsadida avvaldan berilgan pul summasi hisoblanadi.

Taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga berilgan avans muayyan ishlarni bajarish uchun zarur xarajatlarni qilish imkoniyatini beradi. Kelajakda to`lanadigan summalar hisobiga avvaldan berilgan pul mablag`lari yoki boshqa moddiy boyliklar shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning bajarilishini ta'minlash masadlarida berilgan holdagina zakalat hisoblanadi. Agar bu ikki belgidan hech qaysisi bo`lmasa, berilgan summani avans qatorida hisoblash lozim bo`ladi.

Ikkinchi taraf tomonidan majburiyat ijro etilmagani holda avans bergan taraf qancha summada avans bergan bo`lsa, uning shu miqdorda qaytarilishini talab qilishga haqli.

22.6.Kafillik – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Kafillik majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning alohida turi bo`lib, u kafillik to`g`risidagi shartnomadan vujudga keladi. Kafillik shartnomasiga asosan bir taraf kafil, boshqa shaxs o`z majburiyatlarini to`la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o`z zimmasiga oladi (FK, 292-modda, 1-qism).

Kafil qarzdor uchun mulkiy javobgarlikni olganligini to`g`ridan-to`g`ri aniq bildirishi lozim.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ko`riladigan kafillikning mohiyati shundaki, kreditor asosiy majburiyat bajarilmagan holda o`z talablarini faqat asosiy qarzdorgagina qo`ymay, balki kafilga nisbatan ham qo`ya oladi.

Kafillik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim. Bu holda taraflar kafillik to`g`risida alohida yozma shartnoma tuzishlari shart bo`lmaydi. Kafillik belgilanishida kafil asosiy qarzdor tomonidan beriladigan tilxatda qarzdor tomonidan majburiyatning lozim darajada bajarilishi javobgarligini o`z zimmasiga olganligin ko`rsatib belgi qo`ysa yoki qarzdorning muayyan majburiyat yuzasidan kafil bo`lishini kreditor nomiga yozgan xatida bildirsa ham kifoya.

Kafillik haqidagi shartnomaning yozma shaklda tuzilishi lozimligi to`g`risidagi qonun bilan belgilangan talablarga rioya qilmaslik – kafillik shartnomasining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo`ladi.

Kafillik asosiy majburiyatga qo`shimcha xarakterda bo`lishi shundan iboratki, kafillik bilan faqat asosiy talabgina ta'minlanishi mumkin. Agar asosiy shartnoma uning shakliga rioya qilinmaganligi sababli yoki shartnomada ishtirok etuvchi taraflarning muomalaga layoqatsiz bo`lishi tufayli va boshqa shu kabi sabablar bo`yicha haqiqiy emas deb topilsa, mazkur shartnomaga qo`shimcha hisoblangan kafillik shartnomasi ham o`zining yuridik kuchini yo`qotadi.

Kafilning javobgarligi hajmi asosiy majburiyat yuzasidan qarzdorning javobgarligidan oshiq bo`lishi mumkin emas. Qarzdor qanday hajmda javobgar bo`lsa, kafil ham shu hajmda javobgar bo`ladi. Xususan, kafillik shartnomasi bilan boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa – foizlarning, zararlarning, neustoykaning to`lanishi uchun ham javobgar bo`ladi.

Qarzdor uchun majburiyatni bajargan kafil mazkur majburiyat yuzasidan bo`lgan barcha huquqlarni oladi. FKning 295-moddasida ko`rsatilganidek, majburiyatni bajargan kafilga shu majburiyat yuzasidan kreditorga tegishli bo`lgan barcha huquqlar o`tadi.

Kafil majburiyatni bajarganidan keyingi kreditor qarzdorga bo`lgan talabni tasdiqlovchi hujjatlarni kafilga topshirish va bu talabni ta'minlaydigan huquqlarni berishi shart.

Qarzdor kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafil va qarzdor kreditor oldida solidar javob beradilar (FK, 293-modda).

FKda ko`rsatilgan yuqoridagi qoida dispozitiv xarakterda bo`lgani, ya'ni, o`zgartirilishi, to`lg`azilishi mumkin bo`lgani sababli taraflar o`zaro kelishib, kafilning boshqacha hajmda javobgar bo`lishini, masalan, asosiy qarzdorga qo`shimcha javobgar bo`lishini belgilashlari mumkin. Bu holda kafil majburiyatning bajarilishi yuzasidan qarzdordan hech narsa undirish mumkin bo`lmagani holdagina qarzdor uchun javobgar bo`ladi.

FKning 293-moddasi 3-qismida aytilganidek, birgalashib kafil bo`lgan shaxslar, agar kafillik shartnomasida boshqacha hol ko`rsatilmagan bo`lsa, kreditor oldida solidar javob beradilar.

Agar kreditor kafilga nisbatan da'vo qo`zg`atsa, u holda kafil qarzdorlarni ishda ishtirok etish uchun jalb qilishga majbur. Shuning o`zi bilan u qarzdorga o`zining manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini bergan bo`ladi. Agar kafil ishda ishtirok etishga jalb qilmasa, qarzdor o`zining kreditoriga qarshi qo`yishi mumkin bo`lgan barcha e'tirozlarini, ya'ni FKning 294-moddasida ko`rsatilgan e'tirozlarini kafilning unga qilgan talabiga qarshi qo`yishga haqli.

FKning 294-moddasida ko`rsatilganidek, kafil kreditorning talabiga qarshi qarzdorning o`zi tomonidan ko`rsatilishi mumkin bo`lgan barcha e'tirozlarni qo`yishga haqli. Kafil bunday e'tirozlarga bo`lgan huquqi, garchi qarzdor o`zi bu huquqdan voz kechsa ham yoki o`z majburiyatiga iqror bo`lsa ham yo`qotmaydi.

Agar bir necha kafil qarzdor uchun kafillik bergan bo`lsa, keyinchalik qarzdor uchun qarzlarni to`laganlari holda har qaysisi o`zlari tomonidan to`langan summa miqdorida qarzdorga nisbatan o`z talablarini qo`ya oladi.

FKning 296-moddasida ko`rsatilganidek, kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajargan qarzdor bu haqda kafilni darhol xabardor qilishi shart. Aks holda o`z navbatida majburiyatni bajargan kafil asossiz olingan narsani kreditoridan undirib olishi yoki qarzdorga regress talab qo`yishga haqli. Regress talab qo`yilgan taqdirda, qarzdor asossiz olingan narsanigina kreditoridan undirib olishga haqli.

Kafillik quyidagi hollarda bekor bo`ladi:

- 1) kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo`lganda;
- 2) kafilning roziligisiz majburiyatda uning javobgarligi oshishi yoki uning uchun boshqa noqulay oqibatlar yuz berishiga olib keladigan tarzda majburiyat shartlari o`zgartirilganda;
- 3) kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bo`yicha qarz boshqa shaxsga o`tkazilganda, agar kafil yangi qarzdor uchun javobgar bo`lishi haqida kreditorga rozilik bergan bo`lmasa;

4) majburiyatni bajarish muddati kelganida kreditor qarzdor yoki kafil taklif qilgan tegishli ijroni qabul qilishdan bosh tortganda;

5) shartnomada belgilangan kafillik muddati o'tganda;

6) agar shartnomada kafillik muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, kreditor majburiyatni bajarish muddati yetgan kundan boshlab bir yil davomida kafilga da'vo qo'zg'atmasa;

7) agar asosiy majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan va belgilanishi mumkin bo'lmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilangan bo'lsa, kreditor kafillik shartnomasi tuzilgan kundan boshlab bir yil mobaynida kafilga nisbatan da'vo qo'zg'atmagan taqdirda (FK, 298-modda).

22.7.Kafolat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullaridan biri kafolat hisoblanadi. Kafolatga binoan bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (prinsipal)ning iltimosiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipalga yozma majburiyat beradi (FK, 299-modda).

Kafolatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, bunda har doim kafil sifatida bank, boshqa kredit muassasasi yoxud sug'urta tashkiloti qatnashadi. Ko'p hollarda kafil prinsipalga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot hisoblanadi. Shu sababli ham kafil prinsipalning bankda saqlayotgan pul mablag'lari hisobidan uning kreditorlari oldidagi majburiyatini bajaradi. Biroq qonun buni shart qilib qo'ymaydi, shu sababli ham kafil sifatida har qanday kredit muassasasi yoki kredit tashkiloti bo'lishi mumkin.

Kafolatning asosiy mohiyati shundaki, u orqali prinsipalning benefitsiar oldidagi o'z majburiyatini (asosiy majburiyatni) tegishli darajada bajarilishi ta'minlanadi.

Kafolat haq baravariga tuziladi. Kafolat bergan bank (kredit muassasasi, sug'urta tashkiloti) ga prinsipal tegishli miqdorda haq to'laydi.

Kafolat asosiy majburiyatdan (ya'ni prinsipalning benefitsiar oldidagi majburiyatidan) garchi kafolatda ushbu majburiyatga havola qilinsa-da mustaqil hisoblanadi.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, u kafil tomonidan chaqirib olinishi mumkin emas.

Kafolat bo'yicha benefitsarga tegishli bo'lgan kafilga talab qo'yish huquqi agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin emas.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lmasa, u berilgan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Benefitsiarning kafolat bo'yicha pul summasini to'lash haqidagi talabi kafolatda ko'rsatilgan hujjatlarni ilova qilgan holda kafilga yozma ravishda taqdim etilishi lozim. Talabda yoki unga ilovada benefitsar prinsipalni ta'minlash uchun kafolat berilgan asosiy majburiyatni buzishi nimadan iboratligini ko'rsatishi kerak.

Kafil benefitsiarning talablarini olganidan so'ng bu haqda darhol prinsipalni xabardor qilishi va unga talabning nusxasini barcha tegishli hujjatlar bilan topshirishi kerak.

Kafil benefitsiarning talabini ilova qilingan hujjatlar bilan birga kafolatda ko'rsatilgan muddatda bu talab hamda unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelishi yoki kelmasligini aniqlash uchun oqilona jonkuyarlik ko'rsatishi kerak.

Agar benefitsiarning talabi yoki unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelmasa yoxud kafilga kafolatda belgilab qo'yilgan muddat tamom bo'lganidan keyin taqdim etilgan bo'lsa, kafil benefitsiarning talabini qondirishni rad etadi va bu haqda uni darhol xabardor qiladi.

Agar benefitsiarning talabi qondirilganga qadar kafolat bilan ta'minlangan asosiy majburiyat batamom yoki uning tegishli qismi bajarilganligi yoxud boshqa asoslarga ko'ra bekor bo'lganligi yoinki haqiqiy emas deb topilganligi kafilga ma'lum bo'lib qolsa, u bu haqda darhol benefitsiarga va prinsipalga xabar berishi shart.

Odatda, kafilning benefitsiar oldidagi mas'uliyati kafolatda nazarda tutilgan summani to'lash bilan chegaralanadi. Biroq kafil kafolat bo'yicha majburiyatni bajarmaganda yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafolatda nazarda tutilgan summani to'latish bilan chegaralanmay, yetkazilgan zararlarni ham undirib olishga haqli.

Kafilning kafolat bo'yicha benefitsiar oldidagi majburiyati quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

- 1) kafolat berilgan summa benefitsiarga to'lanishi bilan;
- 2) kafolatda belgilangan muddat tamom bo'lishi bilan;
- 3) benefitsiar kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi va uni kafilga qaytarib berish oqibatida;
- 4) benefitsiar kafilni uning majburiyatlaridan ozod qilish haqidagi yozma ariza berish yo'li bilan kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi oqibatida.

Kafolatning yuqoridagi 1, 2, 4-bandlarida ko`rsatilgan asoslar bo`yicha bekor qilinishi kafilga kafolat qaytarib berilgan yoki berilmaganligiga bog`liq bo`lmaydi.

Kafolat bekor bo`lganligidan xabar topgan kafil darhol bu haqda prinsipalni xabardor qilishi kerak.

Kafilning prinsipaldan kafolat bo`yicha benefitsiarga to`langan summalarni regress tartibda to`lashni talab qilish huquqi kafilning prinsipal bilan bajarish yuzasidan kafolat berilgan kelishuvida belgilab qo`yiladi.

Agar kafilning prinsipal bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, kafil benefitsiarga kafolat shartlariga muvofiq tarzda yoki kafilning benefitsiar oldidagi majburiyatni buzganligi uchun to`langan summalarni qoplashni prinsipaldan talab qilishga haqli emas (FK, 310-modda).

Yigirma uchinchi bob

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

23.1. Majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi

Ma'lumki, jamiyatimiz hayotining eng muhim tamoyillaridan biri qonun ustuvorligi hisoblanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, "Asosiy ijtimoiy, eng avvalo iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganligi uchun javobgar bo`ladi"¹³³. Bozor mexanizmining eng asosiy xususiyatlaridan biri "xo`jalik yurituvchi subyektlar o`rtasida ularning iqtisodiy javobgarligi va to`liq iqtisodiy mustaqilligi asosida"¹³⁴ qonun va shartnomalar intizomiga qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Qonun va shartnomalar mazmunida esa ko`p hollarda fuqarolar va yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan majburiyatlar yotadi.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo`lgan shaxs uni butunlay bajarmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi, majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanib, bu hol majburiyat buziganligidan ya`ni majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs shuning o`zi bilan kreditorning subyektiv huquqini buzgan hisoblanadi. Chunonchi, sifatsiz mahsulot (tovar) yetkazib berishda mahsulot sotuvchi tashkilot – qarzdor sifatida huquq normasini, ya'ni, FKning tegishli moddasida ko`rsatilgan qoidani buzish bilan birga mahsulot oluvchi korxonaning, ya'ni kreditor tashkilot qarzdor tashkilotdan shartnomaga muvofiq sifatli mahsulot (tovar) ning o`ziga topshirilishini talab qila oladi.

Yuqorida aytilganidek, qarzdorning harakatsizligi ham huquqqa xilof hisoblanishi mumkin. Bunday harakatsizlik qarzdorning shunday xatti-harakatidan iborat bo`lib ko`rinadiki, bunda qarzdor o`zi amalga oshirishi lozim bo`lgan harakatni qilmaydi. Masalan, uy-joy ijarasi shartnomasi bo`yicha tashkilotning uyida yashovchi fuqaro belgilangan ijara haqini to`lamasligi bilan Uy-joy kodeksining 69-moddasida belgilangan qoidani buzadi. Shu bilan birga, shartnomaga muvofiq tarzda qarzdordan kvartira haqining o`z vaqtida to`lanishini talab qilish huquqiga ega bo`lgan tashkilotning – ijaraga beruvchining, ya'ni kreditorning subyektiv huquqi ham buziladi.

¹³³ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Биздан озод ва обод Ватан қолсин тўплами. -Т.: Ўзбекистон. 1994. -48 б.

¹³⁴ Ўша асарда. -50-б.

Bozor munosabatlari sharoitlarida qarzdorning tadbirkorlik qoidalariga zid kelgan harakatlari yoki harakatsizligi, beparvoligi huquq normasini to`g`ridan-to`g`ri buzish bilan bog`liq bo`lmasa ham, huquqqa xilof hisoblanishi mumkin.

Qarzdorning huquqqa xilof xatti-harakati huquq normalariga rioya qilmaslikni bildirganligi tufayli, chunonchi, qarzdor tomonidan olingan majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi va shu bilan shartnoma intizomining buzilishi – qonunchilikni buzish deb yuritiladi. Binobarin, shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarning, shuningdek, boshqa majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan kurash – aynan shu vaqtning o`zida qonunchilikka rioya qilish uchun bo`lgan kurash deb hisoblanadi.

Qonunchilik xo`jalik yurituvchi subyektlar tomonidan shartnoma majburiyatlarining buzilishiga yo`l qo`ymaslik lozimligini normalamaydi. Chunki qarzdor tomonidan majburiyatning buzilishi, mazkur subyektlar tomonidan shartnoma intizomiga rioya qilmasligi davlat tomonidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmaslikni bildiradi. Natijada tashkilotlarning mablag`lari muomalada bo`lishi birmuncha sekinlashadi; qurilishlar, korxonalar va tashkilotlarning izchil, uzluksiz ish olib borishlari buziladi.

Qishloq xo`jalik mashinalarining va boshqa mahsulotlarning sanoat korxonalarini tomonidan qishloq xo`jalik korxonalariga topshirilishi va ularning davlat buyurtmasi bo`yicha qishloq xo`jalik mahsulotlari topshirish yuzasidan olingan majburiyatlarning o`z vaqtida bajarilishi muhim ahamiyatga egadir.

Kreditorlar sifatida fuqarolar bo`lganida ham tegishli tashkilotlar o`z zimmalariga olgan majburiyatlarni lozim darajada bajarishlari talab qilinadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi hollarini nazarda tutib, qonun yoki shartnomada belgilangan sanksiyalar qo`llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatni bajarmagan qarzdor zimmasiga zararlarni, neustoykani kreditor foydasiga to`lash vazifasini yuklashdan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi majburiyatdagi sanksiya tushunchasidan birmuncha torroq ma'noda tushuniladi, chunki bunda qarzdorning javobgarligi barcha hollarda faqat mulkiy javobgarlik hisoblanadi. Chunonchi, birovga zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarda zarar yetkazuvchi jabrlangan shaxsga yetkazilgan zararining pul bilan

hisoblangan miqdorini to'la ravishda to'laydi. Shartnoma bo'yicha olingan majburiyatlarning bajarilmasligi esa kreditorning ko'rgan zararlarni to'latish uchun ham, qarzdordan neustoykaning undirilishi uchun ham asos bo'ladi.

Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlariga muvofiq ravishda bajarmasligi; masalan, mahsulotning sifati, topshirish muddati, shartnomaning bajarilish joyi kabi shartlar buzilishidan iboratdir. Majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan shartlarga muvofiq bajarilishini talab qilishga haqli.

Yuqorida ko'rsatilgan har ikki holatda, ya'ni majburiyat butunlay bajarilmaganida ham, lozim darajada bajarilmaganida ham, ya'ni ayrim shartlari buzilganida ham kreditor qarzdordan qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan mulkiy jarimalarning undirilishini, ya'ni o'zi ko'rgan zararlarning qoplanishini, neustoykalarining to'lanishini talab qila oladi. Shu bilan birga qarzdorni olgan majburiyatlarini bajarish uchun mumkin qadar ko'proq harakat qilishga majbur qiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishi turli subyektlar o'rtasidagi munosabatlarda shartnoma intizomining mustahkamlanishiga yordam beradi. Binobarin, fuqarolik – huquqiy javobgarlik majburiyatlarning real va tegishli darajada bajarilishiga yordam berib, katta yuksak tarbiyaviy rol o'ynaydi. Agar majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kreditorga zarar yetkazilgan bo'lsa, qarzdor bunday zararlarni to'lashga majbur bo'ladi. FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to'lashi shart deb ko'rsatiladi.

FKning 14-moddasi 2-qismida zarar tushunchasi normalangan. Bunga asosan, zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek, bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida, odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi.

Zarar deganda, qarzdor tomonidan majburiyatning butunlay ijro etilmasligi yoki lozim darajada ijro etilmasligi oqibatida kreditor tomonidan qilingan xarajatlar, mulkning yo'qotilishi yoki kamayishi tushuniladi.

Kreditorning mulkiy zarariga misol qilib tashkilot tomonidan qilingan ishlarning sifatsiz bajarilishi sababli uni tuzatish bilan bog`liq bo`lgan xarajatlarni yoki shartnomada belgilanmagan muddatda qarzdor tomonidan yuborilgan, masalan, muddatidan oldin yuborilgan mahsulotni saqlash xarajatlaridan kelgan zararni yoxud kreditor tomonidan boshqa tashkilotlarga to`langan jarimalarni ko`rsatsa bo`ladi.

Kiyim tikuvchi atelyening xizmatchisi tomonidan fuqaroga kostum tikilishida u tomondan topshirilgan materiallarning noto`g`ri bichilishi natijasida ko`rgan zararni kreditor bo`lgan fuqaroning zararlariga misol qilib ko`rsatish mumkin.

Ikkinchidan, zarar sifatida kreditor tomonidan olinishi mumkin bo`lgan, ammo qarzdor majburiyatni bajarmagani tufayli olinmay qolgan daromadlar ham misol bo`la oladi. Masalan, kreditor bo`lgan davlat korxonasi qarzdor tashkilotning xom ashyolarni o`z vaqtida yetkazib berilishini kechiktirmaganida majburiyat o`z vaqtida bajarilgani holda olishi mumkin bo`lgan, ya'ni tayyor mahsulotni sotish natijasida olishi mumkin bo`lgan foydaning qarzdor o`z majburiyatini bajarmaganligi sababli olinmagan daromadlari kreditorning ko`rgan zarari hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudining Plenumi qarori ham mavjud zarar tarkibiga faqatgina tegishli shaxs tomonidan aniq yetkazilgan zararlarnigina emas, balki shaxsning buzilgan huquqini tiklashi uchun qilgan yoki qilishi lozim bo`lgan xarajatlar ham kirishini belgilaydi. Ayni paytda bunday xarajatlarning zaruriyligi va ularning taxminiy miqdori javobgarlik miqdorini belgilovchi tovar, ishdagi hamda xizmat ko`rsatishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga ketadigan smeta (kalkulatsiya) sifatidagi va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik darajasini belgilovchi shartnoma, asoslantirilgan hisob-kitob kabi boshqa dalillar bilan tasdiqlangan bo`lishi ham kerak. Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo`lganida, kreditor qilishi lozim bo`lgan oqilona xarajatlar hisobga olinib aniqlanadi¹³⁵.

Majburiyat huquqida zararning to`la ravishda to`lanishi (qoplanishi) tamoyili belgilanadi. Shu bilan birga, fuqarolar o`rtasidagi munosabatlarda sud zararning undirilishi tartibini belgilashda har ikki tomonning mulkiy ahvolini, xususan, qarzdorning mulkiy ahvolini e'tiborga olib, majburiyatning bajarilishini kechiktirishga yoki uni bo`lib-bo`lib bajarilishini belgilashga ham haqli. Bu to`g`risida Fuqarolik protsessual qonunining tegishli moddasida qoida belgilangan. Unda alohida hollarda ish bo`yicha

¹³⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозяйство и право. 1999. №3.

hal qiluv qarorini chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish joyidagi sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha taraflarning mulki ahvoriga yoki boshqa holatlarga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli deb ko'rsatilgan.

N.Egamberdiyevaning fikricha faqatgina bevosita zararlar undirilishi kerak, bilvositalari esa undirilishi lozim emas, chunki huquqbuzarlik va ularning yuzaga kelishi o'rtasidagi sababiy bog'lanish huquq tomonidan hisobga olish uchun yetarli emas¹³⁶.

FKning 332-moddasiga asosan majburiyatning ayrim turlari bo'yicha hamda muayyan faoliyat turi bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha qonunda zararni to'la qoplashga bo'lgan huquq cheklab qo'yilishi mumkin (cheklangan javobgarlik). Masalan, yuk tashuvchi transport tashkiloti tashish uchun qabul qilgan mulkni yo'qotganda, yuzaga kelgan zararni yuk jo'natuvchiga yoki oluvchiga yo'qotilgan ashyo qiymati baravarida to'laydi. Agar yuk zararlantirilgan bo'lsa, u holda zararlangan yukning qiymati qanchaga kamaygan bo'lsa, shu summa miqdorida to'laydi. Holbuki, yuk yuboruvchi yoki yuk oluvchining zararlari faqat yo'qotilgan yukning qiymati yoki qiymatining kamayishi natijasida kelgan zarardangina iborat bo'lmay, yana yuklarni saqlash uchun kerakli ombor binolarini ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlardan, xodimlarning bekor turgan davrida ularga to'langan ish haqidan yuk tashuvchining aybi bilan materiallar va uskunalarning o'z vaqtida olinmasligi natijasida sodir bo'lgan boshqa zararlardan iborat bo'lishi mumkin edi. Ammo transport tashkilotlariga nisbatan cheklangan javobgarlik belgilanganligi sababli keyingi zararlar e'tiborga olinmaydi.

Cheklangan javobgarlik transport tashkilotlari va ba'zi boshqa tashkilotlar uchun ham belgilanishi mumkin. Chunonchi, elektr quvvatini yetarli miqdorida yetkazib berolmagan elektr stansiyasi – faqat berilmagan elektr quvvati qiymati miqdorida javobgar bo'lishi mumkin. Tashkilotlar o'rtasidagi majburiyat munosabatlarida ko'proq tadbiq etiladigan mulkiy sanksiya – neustoykadir.

Neustoykani undirish uchun faqat qarzdorning o'z majburiyatini bajarmaganligi ko'rsatilsa kifoya va bunday majburiyatning bajarilmasligi natijasida yetkazilgan konkret moddiy zarar miqdorini isbotlash talab qilinmaydi.

¹³⁶ Эгамбердиева Н. Савдо муносабатларида тарафларга етказилган зарарни қоплаш. /Бозор иктисоди-ёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. -Т.: ТДЮИ. 2004. -161-166-б.

Agar muayyan majburiyat uchun belgilangan javobgarlik miqdori qonunda aniq ko`rsatilgan bo`lsa, bunday javobgarlikni cheklash to`g`risida o`zaro kelishishga yo`l qo`yilmaydi.

23.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari

Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanadi. Buning uchun umumiy qoida sifatida faqat muayyan asoslar mavjud bo`lgandagina qarzdorning, ya'ni majburiyatni buzgan shaxsning mulkiy javobgarlikka tortilishi belgilanadi.

Fuqarolik huquqida, odatda, majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun quyidagi to`rtta asos bo`lishi ko`rsatilgan:

birinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik;

ikkinchidan, zarar yetkazilishi;

uchinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik bilan sodir bo`lgan zarar o`rtasida sababiy bog`lanish bo`lishi;

to`rtinchidan, qarzdorning yoki zarar yetkazuvchining aybi mavjud bo`lishi.

Shuni ko`rsatib o`tish kerakki, shartnomadan yoxud boshqa bir tomonlama bitimdan kelib chiqadigan majburiyatlarda uning bajarilmasligi boshqa shaxsga g`ayriqonuniy ravishda zarar yetkazish – barcha hollarda huquqqa xilof bo`lib hisoblanadi. Mazkur hollarda qarzdor xatti-harakatining huquqqa xilof bo`lishini belgilashda qanday shartlar mavjud bo`lganida majburiyatni ijro etmaslik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishini aniqlash zarur bo`ladi.

Zararlar hamma vaqt ham qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligidan kelib chiqavermaydi. Ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi natijasida yuqorida aytganimizdek, mulkiy zarar bo`lmasligi ham mumkin. Ammo aksariyat hollarda zarar javobgarlikni belgilash uchun zarur asos bo`ladi.

Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ba'zi hollarda qonun yo`l qo`ygan harakatlar natijasida ham yetkazilishi mumkin. Masalan, davlat, jamiyat yoki ayrim fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda yetkazilgan zarar qonuniy, huquq yo`l qo`ygan harakat bo`lib hisoblanadi.

Agar kreditorning talablari zararni undirishga qaratilgan bo`lsa u holda, albatta, quyidagi asoslar: zararining bo`lishi, qarzdorning huquqqa

xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko`rgan zarari o`rtasida sababiy bog`lanishlar bo`lishi va nihoyat, qarzdorning aybi bo`lishi talab etiladi. Agar kreditorning talabi faqat neustoyka, penya, jarimani undirishga qaratilgan bo`lsa, qarzdor faqat aybi bo`lgandagina mulkiy javobgarlikka tortiladi.

Qarzdorga mulkiy javobgarlikni belgilashdan oldin, ya'ni kreditorga yetkazilgan zararining undan undirilishidan oldin sud har bir aniq holatda, mazkur zararlar qarzdorning o`z majburiyatlarini buzishidan kelgan-kelmaganligini aniqlashi, ya'ni qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko`rgan zarari o`rtasida sababiy bog`lanish bo`lib-bo`lmasligini aniqlashi lozim. Masalan, agar temir yo`l transporti korxonasi yuk oluvchiga zararlangan yukni yetkazib bersa, sud kreditorga bunday zararni kim yetkazganligini, mahsulot yuboruvchi tashkilotmi yoki temir yo`l korxonasi tomonidan yetkazilganligini, bunday zararining sifatsiz tovar yuboruvchi tashkilotning aybi, huquqqa xilof harakati bilan bo`lish-bo`lmaganligini yoki tashish uchun qabul qilingan yukning yo`lda saqlanishini ta'minlamagan temir yo`l korxonasining huquqqa xilof harakatlaridan bo`lgan-bo`lmaganligini aniqlashi lozim.

FKning 324-moddasida ko`rsatilganidek, qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to`lashi shart. Bunda shartnoma bilan belgilanadigan majburiyat munosabatlarida ham sababiy bog`lanish muammosini qo`yish va hal qilish zarurligi kelib chiqadi.

Yuridik adabiyotlarda sababiy bog`lanish to`g`risidagi masalani tahlil qilishda aksariyat mutaxassislar quyidagi ilmiy qoidalarga yakdillik bilan asoslanadilar:

–tabiatda va jamiyatda har bir hodisa faqat atrofdagi boshqa hodisalar bilan bog`liq holdagina olib qaralishi mumkin. Har bir hodisaning kelib chiqishi atrofdagi hodisalar bilan bog`liq bo`lishi, bir hodisaning kelib chiqishiga ikkinchisi, shu bilan birga, bir hodisaning o`zi boshqa birmuncha sabablar tufayli sodir bo`lishi mumkin;

–tabiat va jamiyatda sababiy bog`lanish hodisalar o`rtasidagi obyektiv ravishda mavjud bo`lgan bog`liqlikdan iborat. Bunday bog`lanishlar kishilar tomonidan o`rganilib, amaliyotda tekshiriladi.

Yuqorida ko`rsatib o`tilgan qoidalarga asoslanib, sud sababiy bog`lanish to`g`risidagi masalan,i hal qilishda mazkur natijaning, ya'ni kreditor zararlari sodir bo`lishida qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi tufayli bo`lgan boshqa holatlar o`rtasida qanday rol o`ynaganligini e'tiborga olishi, o`zining mulohazasida – mazkur hodisaga subyektiv

ravishda qilingan bahosidan emas, balki obyektiv ravishda mavjud bo`lgan qonuniyatlarga amal qilishi, har bir konkret ishni hal qilishda barcha muhim holatlarni ajratib olishi lozim.

Muayyan bir natijaga qator sabablarning oqibati bo`lishi mumkinligi tufayli har qanday huquqqa xilof harakatsizlik, kreditorning zarar ko`rishiga aloqasi bo`lgan qarzdorning har qanday harakati ham huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni uning uchun javobgarlik tug`diradigan harakat bo`lish-bo`lmasligi masalasini hal qilishda roli bor.

Qachonki natija, ya'ni kreditorga zarar yetkazilishi qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligidan bevosita vujudga kelganligi ma'lum bo`lsa; ya'ni to`g`ridan-to`g`ri sababiy bog`lanish mavjud bo`lsa, u holda masalaning hal etilishi uncha qiyinchilik tug`dirmaydi.

Yuqorida yozilgan nazariy tushunchani quyidagicha izohlash o`rinlidir. Masalan, mebel fabrikasiga qarashli yuk kirakash avtopark mashinasida tashilishida yong`in bo`lib, fabrikaga mulkiy zarar yetkaziladi. Da'vo ishining sudda ko`rilishida avtopark yong`in bo`lishida aybi yo`qligini isbotlay olmadi. Binobarin, fabrikaning mashinadagi yong`in natijasida ko`rgan zararini to`lashga avtopark majbur qilinadi.

Mazkur holda to`g`ridan-to`g`ri sababiy bog`lanish mavjudligini ko`ramiz. Chunki bunday holatda avtopark yo`lga nosoz mashina chiqarganligi va shu bilan uning harakati beparvolikning bo`lishligi – muayyan zararli oqibat sodir etilganligiga sabab bo`ladi.

Qarzdorning harakatlari muayyan zararli oqibatlarining sodir bo`lishiga sabab bo`lgan-bo`lmaganligini belgilash uchun sud bunday holatlarning sababiy bog`lanishiga ta'siri bo`lgan-bo`lmaganligini belgilashi kerak. Bunday maqsadda har xil dalillardan foydalanishga to`g`ri keladi. Jumladan, dalil to`plash uchun ekspertiza tayinlashga, masalan, yuk tashishdan kelib chiqadigan da'volar bo`yicha tovarni tekshirish ekspertizasi tayinlashga, bajarilgan ishlarning sifati to`g`risidagi da'volar bo`yicha texnikaviy ekspertizalar tayinlashga to`g`ri keladi.

Qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir bo`lgan natija o`rtasidagi sababiy bog`lanish qarzdorning majburiyatni butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikka tortilishiga obyektiv asos bo`ladi. Shu bilan birga, qonun javobgarlikning subyektiv asosini ham, ya'ni qarzdorning aybini ham nazarda tutadi.

Majburiyat bajarilmaganligi uchun qarzdorning javobgarligini belgilaydigan shart sifatida ko`riladigan ayb qonunda nazarda tutilgan. Jumladan, FKning 333-moddasida ko`rsatilganidek, qarzdor aybi bo`lgan taqdir-

da majburiyatni bajarmaganligi yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo`lsa, javob beradi. Agar majburiyat har ikki tarafning aybi bilan bajarilmagan bo`lsa, u holda sud qarzdorning javobgarligini tegishlicha kamaytiradi.

Yuqorida aytib o`tganimizdek, olingan majburiyatlarning tashkilotlar tomonidan ham, fuqarolar tomonidan ham lozim darajada bajarilishi uchun barcha moddiy shart-sharoitlar mavjud. Buning uchun qarzdordan o`z ijodiy qobiliyatlari va irodasining muayyan darajada kuchaytirilishi talab etiladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish, majburiyatlarni bajarishda vujudga kelishi mumkin bo`lgan qiyinchiliklarni yo`qotish uchun har ikki tarafning – qarzdor va kreditorning ham ma`lum darajada tashabbus ko`rsatishi, diqqat bilan ish qilishi, faol harakat qilishlari zarur.

Barcha subyektlar o`z majburiyatlarini bajarishlari uchun o`zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni qidirib topish va ulardan mumkin qadar to`liq foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtira borib, mehnat unumdorligini oshirish, uskunalardan, xom ashyo va materiallardan samarali foydalanishda g`amxo`rlik qilishlari lozim. Agar qarzdor o`z erkini, ijodiyotini, kuchini qasdan safarbar qilmaganligi yoki bunga beparvolik bilan qaraganligi natijasida majburiyat butunlay bajarilmasa yoki lozim darajada bajarilmasa, uning aybi bo`lmaganligi aniqlanadi va buning uchun u mulkiy javobgarlikka tortilishi lozim bo`ladi.

Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan ayb to`g`risida gapirar ekanmiz, ayb deb shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo`lmaganligi, qonun va axloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi va natijada majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tushuniladi.

Fuqarolik huquqi fanida, ayb qasd yoki ehtiyotsizlik (beparvolik) shaklida ifodalanadi.

Qasd shaklida ayb bo`lishida shaxs majburiyatni ongli ravishda, atayin bajarmaydi yoki lozim darajada bajarmaydi.

Fuqarolik muomalasida majburiyatni bajarishga nisbatan bunday munosabatda bo`lish faqat ayrim hollardagina uchraydi. Umumiy qoida sifatida tashkilotlar va fuqarolar o`z zimmalariga olgan majburiyatlarni bajarishga vijdonan munosabatda bo`ladilar.

Majburiyatlarning ayrim turlari bo`yicha qasd shaklida ayb qonunlarda bevosita nazarda tutiladi.

Tashkilotlar tomonidan majburiyatlarning qasdan bajarilmasligi ularning fuqarolik-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortilishiga, ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning jinoiy javobgarlikka ham tortilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yuqorida aytganimizdek, navbatdagi shakli esa – beparvolikdir. Ayniqsa, bu sohada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 4-martdagi “Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida”¹³⁷gi Farmonini eslatish o'rinli bo'lardi. Unda e'tirof etilganidek, xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlari javobgarlikni his etmagan holda o'zibilarchilik, sovuqqonlik va xizmat mansabini suiiste'mol qilish natijasida korxonalar shartnoma intizomini qo'pol ravishda buzib, uni iqtisodiy nochorlik va bankrotlikka olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilgan ishlarning salmoqli foizi shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki kechiktirishga oiddir. Shu ma'noda xo'jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslarining javobgarligini kuchaytirish, shartnomalarning o'z vaqtida tuzilishi va bajarilishini ta'minlash maqsadida yuqorida Farmon bilan xo'jalik sudlari:

–xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;

–iqtisodiy huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralari qo'llash;

–xo'jalik yurituvchi subyektlarga yetkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslar hisobidan qoplash;

–pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaganlik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarni bankrotlik darajasiga olib kelganlik uchun xo'jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarini egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish¹³⁸ vakolati berildi.

Beparvolikda qarzdor majburiyatni bajarishga intilmaydi, harakat qilmaydi, buning uchun barcha kuch va qobiliyatini yetarli darajada safarbar qilmaydi, ishni bajarishda diqqatsizlikka, e'tiborsizlikka yo'l qo'yadi. Beparvolik shaklidagi ayb ham FKning tegishli moddalarida normalangan.

¹³⁷ /Xalq so'zi, 1998 yil 5 mart soni.

¹³⁸ Yuqoridagi farmon matnida.

Fuqarolik kodeksida qo`pol ehtiyotsizlik oddiy ehtiyotsizlik, oddiy beparvolikdan farqlanadi. Qonun ba'zi hollarda qarzdorga javobgarlik belgilash uchun oddiy ehtiyotsizlik (beparvolik) emas, balki qo`pol ehtiyotsizlik bo`lishini shart qilib qo`yadi.

Ehtiyotsizlikning qo`pol ehtiyotsizlikdan farqi shundaki, olingan majburiyatlarni tegishli darajada bajarishda e'tiborsizlikning turli darajada bo`lishidir.

Qo`pol ehtiyotsizlik mavjud bo`lganida qarzdor xatti-harakatidagi e'tiborsizlik oddiy ehtiyotsizlikka nisbatan birmuncha qo`pol bo`lib ko`rinadi yoki turmush va ishbilarmonlik qoidalari nuqtai nazaridan qararak, bunday qo`pol ehtiyotsizlikka nisbatan qattiqroq mas'uliyat belgilanishi, jazo berilishi talab etiladi.

Qarzdor qo`pol ehtiyotsizlikka yo`l qo`yishi bilan fuqarolik muomilasida bo`lgan talablarga atayin e'tiborsizlik bilan qaraydi. Chunonchi, omonatga olingan ashyolar havoning bulutli vaqtida ochiq joyda qoldirishi tufayli yomg`ir ta'sirida zararlansa, bu holta ehtiyotsizlikka yo`l qo`yilgan deb hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi fanida ehtiyotsizlik shaklidagi ayb sodir qilinganligini belgilash birmuncha murakkab hisoblanadi. Majburiyatni bajarishga qaratilgan munosabatlarga baho berishda qarzdorning individual xususiyatlariga ham qarash kerak. Chunonchi, fuqaroning aqliy, jismoniy tomonidan yetarli darajada kamolotga yetmagani aniqlansa, bunday shaxsga nisbatan mulkiy javobgarlikni belgilamaslik masalasi qo`yiladi. Ba'zi hollarda mazkur sharoitlarda har bir kishi yoki xo`jalik korxonasi xizmatchisi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo`lgan g`amxo`rlik choralari ko`rilgan-ko`rilmaganligiga qarab baho berish masalasi tug`iladi.

Shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun qarzdorga mulkiy javobgarlik yuklash to`g`risidagi masalani hal qilishda uning tajribasizligi, ma'lum ishlarni bajarishga qobiliyatsizligiga qarab, ma'lum chekinishlarga yo`l qo`yish noto`g`ri bo`lur edi.

Sudlarga fuqarolik-huquqiy xarakterdagi nizolarni hal qilishdagi barcha hollarda yuridik shaxslarning aybi to`g`risidagi masalani tekshirishga, tahlil qilishga to`g`ri keladi. Yuridik shaxsning aybi bo`lishi-bo`lmasligi to`g`risidagi masalani ko`rishda sud korxonasi, muassasa yoki tashkilot mazkur sharoitlarda majburiyatni bajarish uchun maksimal darajada barcha kuch va tashabbusni ko`rsatgan-ko`rsatmaganligini, buning uchun bozor munosabatlari sharoitida bo`lgan keng imkoniyatlardan foydalanmagan-foydalanmaganligini e'tiborga olish talab etiladi.

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarni ko`rgan bo`lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan subyektiv asos – ayb bo`lmaganligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi. Majburiyatni bajarmaslikda yuridik shaxsning aybi mazkur tashkilot organlari (vakillari) hisoblangan va o`zlariga berilgan vakolatlar doirasida harakat qilgan ayrim shaxslarning aybi bilan ko`riladi. Tashkilotlarning aybi ular tomonidan berilgan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi vakillarining, muayyan xizmat vazifalarini bajaruvchi xodimlarining aybi bilan belgilanadi.

Tashkilotlarning aybi yuridik harakatlarda, masalan, vakil tomonidan qonunga xilof bitimlar tuzilishida, shuningdek, faktik harakatlarida; chunonchi, xodimlarning usta tomonidan noto`g`ri o`rgatilishi yoki ularning yetarli darajada malakali bo`lmasliklari tufayli sifatsiz mahsulotlar tayyorlanishida ham yuzaga kelishi mumkin.

Yuridik shaxs shartnoma bo`yicha olingan majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mulkiy jarima (sanksiya) ni to`laganidan so`ng o`zi tomonidan to`langan summalarni regress tartibida majburiyatni bajarmaganlikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda aybdor bo`lgan xodimlardan to`la hajmda yoki qisman undirib olishi mumkin. Bunday hollarda muayyan xodimning shaxsiy javobgarligi to`g`risida so`z ketadi. Ularning javobgarligi fuqarolik huquqi normalari bilangina tartibga solinmay, balki mehnat huquqi, ma'muriy huquq va ba'zi hollarda jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi¹³⁹ ning 202-moddasi 6-bandiga asosan xodim korxonada (muassasa, tashkilot) tijorat sirlarini oshkor etganligi uchun to`liq moddiy javobgar bo`ladi va buning natijasida yetkazilgan zararni to`lashi lozim.

Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik ishlarini hal qilishda xo`jalik sudi shartnoma intizomini qo`pol tarzda buzishda aybdor bo`lgan shaxslarni shaxsiy javobgarlikka tortish to`g`risidagi masalani tegishli organlar oldiga qo`yadi.

Kreditor qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi huquqqa xilof bo`lishligini, ya'ni, u tomondan majburiyatning bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi faktini va qarzdorning aybli harakati natijasida zarar ko`rganligini isbotlashi lozim. Qarzdor esa javobgarlikdan ozod bo`lishi uchun o`z harakatida ayb yo`qligini isbotlashi, ya'ni

¹³⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 1-сонга илова. -Т.: Адолат. 1996.

majburiyatni lozim darajada bajarish uchun barcha zarur choralarni ko`rganligini tasdiqlaydigan faktlarni keltirishi lozim.

Qarzdorning aybli deb faraz qilinishini qonun ba'zi holatlarni e'tiborga olib belgilaydi. Chunonchi, jamiyatda majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha shart-sharoitlar mavjudligi, ularning bajarilmasligi esa, odatda, qarzdorning ayb, harakati natijasida bo`lishligi, qarzdorning aybi bo`lmaganida – uning dalillarni yetkazib keltirishi kreditorga qaraganda bir-muncha yengil bo`lishligi e'tiborga olinadi.

FKning 333-moddasi fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan birini, ya'ni qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan istisnolardan tashqari hollarda, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilashda huquqni buzuvchi harakatlarida ayb bo`lishi tamoyilini belgilaydi. Shartnomali majburiyatni buzishdagi ayb, shuningdek, shartnomasiz majburiyatlarda ham zarar yetkazuvchining aybi deganda, huquqqa xilof harakatni qiluvchi shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi tushuniladi.

Ammo yuqorida ko`rsatilgan qoida bilan belgilangan ayb qarzdorda bo`lishligi faraz qilinadi. Binobarin, qarzdor o`ziga qo`yilgan aybni yo`qqa chiqarishga harakat qilishi va o`zining aybsizligini isbotlashi kerak.

Qarzdor tomonidan majburiyatning qasdan buzilishi hollari sud amaliyotida kamdan-kam uchraydi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatni qasddan buzish hollari ham uchrashi mumkin. Masalan, tashkilot o`zi tomonidan buyurtma qilingan mahsulotni qasddan qabul qilmaslik hollari, soxta bankrotlik holatlari bo`lishi mumkin.

Majburiyatlarni buzishda yuridik shaxsning aybi tushunchasi ba'zi xususiyatlarga ega. Bunday ayb masalasini ko`rishda sud aybli bo`lgan tashkilotni muayyan bir butun tashkilot, ya'ni yuridik shaxs sifatida nazarda tutadi.

Binobarin, agar majburiyat tashkilot xodimining aybi bilan bajarilmaganida majburiyatni bajarmaslikda tashkilot aybli bo`lib ko`riladi. Ba'zi hollarda sud tashkilotning majburiyatni bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalangani holda majburiyat bajarilmay qolganida uni aybli emas deb topishi mumkin.

Aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan kelib chiqishi, shuningdek, ehtiyotsizlik darajasi, umumiy qoida bo`yicha, qarzdorning fuqarolik javobgarligini belgilash uchun ahamiyatli emas, qaysi shaklda bo`lsa ham qarzdor o`z majburiyatini buzishda aybli bo`lsa, buning natijasida kelgan zararni, neustoykani to`lashga majbur bo`ladi. Ammo ba'zi hollarda qonun majburiyatning qarzdor tomonidan faqat qasdan yoki qo`pol ehtiyotsizlik natijasida bajarilmagani uchungina javobgar bo`lishini belgilaydi. Bundan

tashqari, qarzdor aybining shakli va darajasi – majburiyat faqat qarzdorning aybli harakatlari bilangina emas, balki kreditor aybi bilan ham bog`liq bo`lgan hollarda va har ikki tarafning aybini qarzdorning javobgarligi hajmini belgilash uchun solishtirib ko`rish zarur bo`lgan hollarda ahamiyatga ega bo`ladi.

Qonunchilikda nazarda tutilganidek, umumiy qoidadan istisno sifatida qarzdorning ba'zi hollarda majburiyatlarni buzganligi uchun javobgarligini aybning bo`lish-bo`lmasligidan qat'i nazar belgilaydi. Bunday hollarda, birinchi navbatda, birovning aybi uchun javobgarlik belgilaydigan FKning 334-moddasida ko`rsatilgan hollar nazarda tutiladi. Bular jumlasiga majburiyatni o`z aybi bilan buzmay, qarzdorga nisbatan olgan majburiyatlarini buzgan shaxslarning uning boshqa qarzdorlari aybi bilan buzilgan majburiyatlar uchun javobgarlikni sud amaliyotida mahsulotlar tayyorlovchi bilan birga, mahsulot yetkazib berishga majbur bo`lgan tashkilotlarning aybli harakatlari natijasida, majburiyat buzilganida mahsulot yetkazib beruvchi tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi.

Shuningdek, mahsulot yoki tovar ishlab chiqaruvchi tashkilot ham mahsulotning sifati uning aybli harakatlaridan kelib chiqmay, balki unga xom ashyo, materiallar va boshqa narsalar yetkazib bergan tashkilotlarning aybli harakatlaridan kelganida ham javobgar bo`ladi.

Agar qarzdor bu tashkilotlarning harakatlari uchun kreditor oldida javobgar bo`lmaganida, kreditor majburiyatlarning ular aybi bilan buzilganida, hech qanday chora ko`rmay qolgan bo`lar edi. Qarzdor o`zini javobgarlikdan ozod qilish uchun ba'zi holatlarni, chunonchi, birinchidan, o`zining harakatlarida ayb yo`qligini; ikkinchidan, o`z majburiyatlarini buzgan uning qarzdorlari harakatlarida ham ayb yo`qligini isbotlashi lozim.

Ba'zi hollar uchun qonun biron-bir tarafning harakatida aybning bo`lish-bo`lmasligidan qat'i nazar, javobgarlik belgilaydi.

Bunday javobgarlikning belgilanishi to`g`risida shuni aytish kerakki, odatda, qarzdorning javobgarligi uning harakatlarida ayb bo`lishida belgilanadi. Ammo ba'zi hollarda qonun istisno sifatida qarzdor tomonidan majburiyatlarning boshqa uchinchi shaxslar aybli harakati natijasida bajarilmagani uchun ham javobgar bo`lishini belgilaydi.

Bunday javobgarlik to`g`risida FKning 334-moddasida ko`rsatilishi-cha, basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada bevosita ijrochi bo`lgan uchinchi shaxsning javobgarligi belgilab qo`yilmagan bo`lsa, zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxslarning majbu-

riyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor javobgar bo`ladi.

Mazkur hollarda qarzdorning javobgarligini belgilash uchun quyidagi shartlar, chunonchi: qarzdor majburiyatini boshqa shaxslar bajarishlari lozim bo`lishi; bunday harakatlar uchinchi shaxslar uchun belgilangan qoidalar bilan yuklatilgan bo`lishi yoki bunday harakatlar ularning qarzdor bilan tuzilgan shartnomaga asosan bajarilgan bo`lishi yoki ma'muriy jihatdan bo`ysunishlik tufayli bajarilgan bo`lishi; mazkur shaxslarning aybi qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida ko`rilgan bo`lishi lozim.

Amalda ushbu qoida yuklarning tranzit tartibida yuborilishida, qachonki, sotilgan tovarlar, bevosita oluvchining manziliga mahsulot tayyorlovchi tomonidan yuborilmay, balki uchinchi bir tashkilot orqali uning omboriga tushirilmay yuborilishida qo`llaniladi.

Agar kreditor uchinchi shaxsning aybi bilan mahsulotni kechiktirib olsa, mahsulot yuboruvchi tashkilot, ya'ni mahsulot tayyorlovchining topshirig`i bo`yicha tovarni yuboruvchi uchinchi tashkilot emas, balki qarzdorning bevosita o`zi, ya'ni mahsulot tayyorlovchi tashkilot javobgar bo`ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo`lsa, o`zining aybi bo`lish-bo`lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bu holda mulkiy javobgarlikning belgilanishi xalq xo`jaligi manfaatlarini himoya qilish, fuqarolarning hayoti va sog`liqlarini himoya qilish maqsadlarini ko`zlaydi. Masalan, avtotransport bilan yuk tashish yuzasidan olingan shartnomaviy rejali majburiyatlarni bajarmaslik uchun har ikki tomon – yuk yuboruvchi ham, avtotransport tashkiloti ham o`zlarining ayblari bo`lish-bo`lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortiladilar.

Avtotransport bilan yuk tashish to`g`risidagi maxsus qonunlarda yuk tashish rejasini bajarish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik uchun avtotransport tashkilotini va yuk tashuvchini javobgarlikdan ozod qilinadigan holatlar ham ko`rsatiladi.

23.3. Qarzdorning zararni to`lash majburiyati

FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga yetkazilgan zararni to`lashi shartligi normalangan.

Qarzdorning majburiyatni bajarmasligi natijasida vujudga kelgan va to`lanishi lozim bo`lgan kreditorning xarajatlari deganda, kreditor tomonidan mazkur majburiyat yuzasidan qilingan xarajatlar va qarzdorning o`z vazifasini bajarmaganligi bilan bog`liq xarajatlar tushuniladi. Chunonchi, mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan mahsulotning belgilangan muddatlarda yetkazib berilmasligi tufayli mahsulot oluvchi korxonaning faoliyat ko`rsatib turishi vaqtida qilingan xarajatlar to`lanishi lozim.

Majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mulk shartnoma shartlariga muvofiq kelmaganda va kreditor bunday hollarda mulkni qarzdorga qaytarish yoki majbur bo`lganida kreditor zararlarining undirilishidan qat'i nazar, mulk uchun to`langan pul summalarining o`ziga qaytarilishini talab qilish huquqiga ega.

Kreditor qarzdorning o`z vazifasini bajarganligi tufayli yo`qotgan mulkning qiymatini yoki mulkning zararlanishi natijasida uning qiymati kamayishidan kelgan summalarning to`lanishini talab qilishi mumkin. Ma'lumki, bozor munosabatlari sharoitida shartnomaviy narxlar amal qiladi. Uning asosiy xususiyati shundan iboratki, ba'zi hollarda majburiyat vujudga kelgan paytdagi narx bilan zararni undirish vaqtidagi baholar o`rtasida tafovut bo`lishi mumkin. Qonunda ushbu holatlar ham ko`zda tutiladi. FKning 324-moddasi 2-qismi mazmuniga ko`ra, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada o`zgacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo`lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilmagan bo`lsa, da'vo qo`zg`atilgan kunda mavjud bo`lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to`lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo`lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Kreditor tomonidan olinmagan va to`lanilishi qarzdordan talab qilishga haqli bo`lgan daromadlar deganda, qarzdor o`z majburiyatini lozim darajada bajarmaganida kreditorning olishi mumkin bo`lgan daromadlar tushuniladi. Bu ayniqsa, pul majburiyatini bajarmaganlik uchun javobgarlik belgilashda yaqqol namoyon bo`ladi. FKning 337-moddasiga asosan boshqa shaxslarning pul mablag`larini g`ayriqonuniy ushlab qolish, ularni qaytarib berishdan bosh tortish, ularni to`lashni boshqacha tarzda kechiktirish yoxud boshqa shaxs hisobidan asossiz olish yoki jamg`arish natijasida ulardan foydalanganlik uchun ushbu mablag`lar summasiga foiz to`lanishi kerak.

Foizlar miqdori kreditor yashaydigan joyda, kreditor yuri-dik shaxs bo`lganida esa, uning joylashgan yerida pul majburiyati yoki uning tegishli

qismi bajarilgan kunda mavjud bo`lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi. Qarz sud tartibida undirib olinganida, sud kreditorning talabini da'vo qo`zg`atilgan kundagi yoki qaror chiqarilgan kundagi bank foizining hisob stav-kasiga qarab qondirishi mumkin. Ushbu qoidalar qonunda yoki shart-nomada boshqa foiz miqdori belgilanmagan bo`lsa qo`llaniladi. Kreditorning pul mablag`laridan qonunsiz foydalanish tufayli unga yetkazilgan zarar yuqorida ko`rsatilgan foizlar summasidan oshib ketsa, kreditor qarzdordan zararining bu summadan ortiqcha bo`lgan qismini to`lashni talab qilishga haqli. Ushbu modda bilan bog`liq munosabatlar O`zbekiston Respublikasi Oliy xo`jalik sudi Plenumining qarori¹⁴⁰ da ham tartibga solingan.

Zarar ko`rilganligini isbotlash va bunday zararining qarzdorning majburiyatni bajarmasligidan kelgan bo`lishini isbotlash, shuningdek, zararining miqdorini hisoblab ko`rsatish vazifasi zararining undirilishi to`g`risida talab qo`yadigan kreditorga yuklatiladi.

Qonunda kreditor qarzdordan yo`qotilgan ashyoning qiymatinigina talab qilishga haqli bo`lib, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasidan olinmay qolgan daromadlarni talab qilishga haqli bo`lmasligi hollari ham mavjud.

Qonun ba'zi hollarda zararlarni to`lagan qarzdorning majburiyatni asl holida bajarish burchini ham belgilaydi.

FKning 330-moddasiga asosan, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo`lmasa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to`lash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik oqibatlari FKning 331-moddasida normalangan.

Agar ashyoni oluvchilar egaligiga topshirish to`g`risida shartnoma tuzilmay, bu ashyoni kreditorga foydalanish uchun topshirish to`g`risida ikki yoki bir necha shartnoma ketma-ket tuzilgan bo`lsa, ashyoning kreditordan biriga topshirilishi, avval shartnoma tuzgan kreditorning huquqini yo`qqa chiqaradi. Agar ashyo kreditor bilan birdek huquqqa ega bo`lgan uchinchi shaxsga topshirilgan bo`lsa, bu huquq bekor bo`ladi. Bunday holda avval shartnoma tuzgan kreditor ko`rgan zararlarning to`lanishi to`g`risida da'vo qo`zg`atishga haqli.

Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyoni egalikka o`tkazish yoki xo`jalik yuritishga, operativ boshqarishga yoxud foydalanish uchun topshi-

¹⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозяйство и право. 1999. №3.

rish to`g`risidagi ketma-ket tuzilgan ikki yoki bir necha shartnomalar bo`lgani holda ashyoni ashyo kreditorlardan hech qaysisiga topshirilmagan bo`lsa, kreditorlardan qaysi biri foydasiga ilgari majburiyat vujudga kelgan bo`lsa, ya'ni, ashyoni topshirish to`g`risida kim bilan avval shartnoma tuzilgan bo`lsa, shunisi ustunlik huquqiga ega bo`ladi.

Agar ishning vaziyatlari bo`yicha majburiyatlarning qachon vujudga kelganligi, ya'ni shartnoma kim bilan avval tuzilganligini belgilash mumkin bo`lmasa, ashyoning topshirilishi to`g`risida kim avval da'vo qo`zg`atgan bo`lsa, bu shaxs imtiyozga ega bo`ladi.

Muayyan ishni bajarish majburiyatini bajarmaslik oqibatlarini 330-moddada belgilanganidek, majburiyatni real ravishda, aslicha bajarilishini ta'minlashga qaratiladi. FKning mazkur normasi qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmaganida shartnoma yuzasidan bajarilishi lozim bo`lgan ishni, birinchi navbatda, o`zi bajarishi yoki bajarishni boshqa shaxsga topshirishi va mazkur ishni bajarish uchun zarur xarajatlarning to`lanishini qarzdor zimmasiga qo`yish huquqini beradi.

Fuqarolik protsessual qonunlarda javobgarni muayyan harakatlar qilishga majbur etadigan da'volarning qilinishi va bu to`g`rida sud qarorining chiqarilishi nazarda tutiladi. Majburiyat bo`yicha amalga oshirilishi lozim bo`lgan harakatlarni bevosita qilishga majbur etish mumkin bo`lmaganligi tufayli qonun, agar javobgar qarorni belgilangan muddatda bajarmasa, da'vogar bu harakatlarni javobgar hisobidan o`zi bajarishga va shu munosabat bilan qilingan zarur xarajatlarni undan undirishga haqli ekanligi to`g`risida sud o`z qarorida ko`rsatishga haqli bo`ladi, deb ko`rsatma beradi. Agar qonun yoki shartnomada nazarda tutilmagan bo`lsa, majburiyatni bajarmagan qarzdor hisobiga ishning kreditor tomonidan bajarilishiga yoki u bilan tuzilgan shartnoma bo`yicha boshqa shaxs tomonidan bajarilishiga yo`l qo`yilmaydi.

Agar qarzdor, ya'ni javobgar tomonidan bajarilmagan faqat uning tomonidagina bajarilishi mumkin bo`lsa, bunday harakatlarni qilishga qarzdorni majbur etadigan qarorda sud qarori ijro etilishi muddati belgilanadi, agar sud qarori belgilangan muddatda ijro etilmasa, javobgarga qonunda ko`rsatilgan tartibda jarima solinishi mumkin.

Ba'zi hollarda ishni ijro etish mumkin bo`lmaganida, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi tufayli o`ziga yetkazilgan zararining to`lanishini talab qila oladi.

23.4. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari

Qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uning aybisiz sodir bo'lganligi yoki bunday holat kreditorning aybi bilan bog'liq bo'lsa, umumiy qoida bo'yicha qarzdor javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning aniq bajarilishiga to'sqinlik qilgan yuqorida ko'rsatilgan yuridik faktlardan birining bo'lishi – majburiyat bajarilishi mumkin bo'lmazligi tushunchasini bildiradi.

Oddiy tasodifiy holat – yuridik ma'noda majburiyatning qarzdor tomonidan uning va kreditorning aybi bo'lmay turib bajarilganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligini sodir qilgan holat hisoblanadi. Bunday holatlar uchinchi shaxslarning, chunonchi, boshqa shaxslarning harakatlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, begona bir shaxsning harakatlari natijasida qarzdor yo'qligida u tomondan oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha kreditorga topshirilishi lozim bo'lgan uyga o't tushib, yonib ketishini ko'rsatish mumkin. Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlikning ahamiyatini hisobga olgan holda tadbirkorlar uchun muhim kafolatni ko'zda tutadi. FKning 333-moddasi 3-qismiga asosan basharti, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga yengib bo'lmaydigan kuch, ya'ni, favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida shu majburiyatda taraflar bo'lgan shaxs tomonidan, uning ixtiyoridagi barcha vositalar bilan oldini olish, qaytarish mumkin bo'lmagan favqulodda hodisa deb hisoblanadi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch oddiy tasodifiy hol kabi majburiyatni bajarmaslikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda taraflarning aybi bo'lmazligi va mazkur aniq holatlarda uni qaytarish mumkin bo'lmazligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, mazkur holat odatdan tashqari favqulodda sodir etilgan bo'lishi kerak. Amalda bunday holatlarda tabiiy ofat, masalan, suv toshqini, zilzila, kuchli bo'ron kabi tabiiy ofat hollari to'g'risida so'z yuritiladi.

Sud qarorlarida majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikdan qarzdorni ozod qilishga asos bo'ladigan qaytarish mumkin bo'lmagan kuch holatlarini ko'rsatish kamdan-kam uchraydi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuchni (zilzila, toshqin, yong'in kabi-larni) nisbiy tushuncha deb bilib, bunday holatlarni asos qilib, javobgarlikdan ozod qilish-qilmaslik mazkur holatlarning qanday sharoitlarda, qanday joyda va davrda sodir bo'lganligi e'tiborga olinadi. Majburiyatni bajarishga to'sqinlik qilgan holat o'zining ichki, o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida ko'rilmaydi, balki qator sharoit va muayyan holatlarning birgalikda kelishiga qarab belgilanadi. Qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'siri natijasida zarar yetkazilganligi isbotlanganda mulkiy javobgarlikdan ozod qilish mumkin. Shu bilan birga, ayrim hollarda qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'sirida yetkazilgan zararining to'lanishi ham fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan. Chunonchi, havo transportidan foydalanishda yo'lovchilarning ko'rgan zararlari O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksiga muvofiq to'la ravishda to'lanadi.

Qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasini aniqlash fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi masalani to'g'ri hal qilish uchun zarur. Chunki qarzdor tasodifiy holat uchun javobgar bo'lganligi tufayli qaytarish mumkin bo'lmagan kuch mavjud bo'lganida, u javobgarlikdan ozod qilinadi. Chunonchi, avtotransport orqali yuk yuboruvchi va yuk tashuvchi tashkilot yuk tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni tasodifiy holatlar sababli bajarmaganlarida javobgarlikka tortilsalar, ammo tabiiy hodisalar sodir bo'lganda javobgarlikdan ozod qilinadilar. Yengib bo'lmaydigan kuch ta'sirida majburiyatni bajarmaganlik uchun qarzdorni tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotganda sodir bo'lsagina qo'llaniladi. Binobarin, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarga nisbatan FKning 333-moddasining 3-qismi normasi qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatning bajarilmasligi qarzdorning shartnoma bo'yicha sheriklari tomonidan sodir etilib, bozorda majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning yo'qligi, qarzdorda pul mablag'lari bo'lmaganligi sababli ro'y bergan hollarda ular yengib bo'lmaydigan kuch (fors-major) holati sifatida qaralmaydi va demak, qarzdorni 333-modda 3-qismi bilan javobgarlikdan ozod etish uchun asos bo'lmaydi.

Kreditorning aybini ham aniqlash muhim ahamiyatga ega. FKning 335-moddasida aytilganidek, agar kreditor qasdan yoki ehtiyotsizlik tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo'lmashligi yuk berishiga yoki bajarmaslik tufayli yetkazilgan zarar miqdorining ko'payishiga ko'maklashgan bo'lsa, shuningdek kreditor majburiyatni bajarmaslikdan yetkazilgan zararni kamayish choralarini qasdan yoki ehtiyotsizlik tufayli ko'rmagan bo'lsa,

sud ishning holatlariga qarab to`lanadigan haq miqdorini kamaytirishga yoki kreditorga haq to`lashni batamom rad etishga haqli.

FKning qoidasida majburiyatlarning qarzdor, shuningdek, kreditor xatti-harakatlari tufayli bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi to`g`risida so`z boradi. Bunday hollarda qarzdorning javobgarligi hajmi ham kamaytirilishi mumkin.

Mazkur holda sud har ikki tarafning aybi darajasini belgilashi va qarzdorning javobgarligi miqdorini tegishli kamaytirishi, kreditor ko`rgan zararlarni qisman to`lashga majbur qilishi, kreditorga to`lanishi lozim bo`lgan neustoyka summasini kamaytirishi lozim.

Modomiki, majburiyatlarni bajarishda har ikki taraf o`zi uchun foydali, tejamli samaraga erishishni ko`zlab harakat qilar ekan, kreditor o`z aybi bilan zarar kamayishi uchun choralar ko`rma-sa, o`z majburiyatini bajarmagan hisoblanadi. Majburiyatni bajarmaslikdagi aybi keyinchalik majburiyatni lozim darajada bajara olmagan qarzdorning javobgar bo`lish darajasini belgilashda e'tiborga olinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda har ikki taraf teng darajada aybli bo`lsa, ko`rilgan zarar taraflar o`rtasida bab-baravar taqsimlanishi zararning faqat yarminigina to`lashga majbur qilinadi. Zararning ikkinchi yarmi esa kreditorga to`lanmay qoladi. Ammo bunday javobgarlik barcha hollarda ham bir xil bo`lmaydi. Chunonchi, sud qarorlarida har ikki tarafning aybini taqqoslab ko`rib, to`lanadigan zarar summasi birmuncha kamaytirilishi hollari ko`riladi.

Ba'zi hollarda qarzdor majburiyatni bajarish uchun barcha choralarni ko`rsa ham kreditor o`zining harakatsizligi va beparvoligi bilan majburiyatning bajarilishiga to`squinlik qiladi. Bunday holda sud qarzdorning majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik javobgarligidan ozod qiladi.

23.5. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari

FKning 337-339-moddalari majburiyatning bajarilishi qarzdor yoki kreditor tomonidan kechiktirilgani uchun javobgarlik to`g`risidagi masalani tartibga soladigan qoidalarni belgilaydi.

Ijroning qarzdor tomonidan kechiktirilishi deb, majburiyatning u tomonidan belgilangan muddatda bajarilmasligi tushuniladi.

Majburiyatning bajarilishini kechiktirgan qarzdor bunday kechiktirishi natijasida kreditorga yetkazilgan zararni to`lashga majbur bo`ladi.

Mazkur zararning to'lanishini qarzdorni o'z majburiyatini asl holda bajarishidan ozod qilmaydi.

Qarzdorning aybi bilan majburiyatning ijro etilishining kechiktirilishi majburiyatning keyinchalik ijro etilishi imkoniyati bo'lmasligi uchun javobgarligini oshiradi.

Agar majburiyatning ijro etilishi kechiktirilgan davrda mazkur majburiyat qarzdorning aybidan qat'i nazar, ijro etilishi mumkin bo'lmasa ham, u o'z aybi bilan majburiyatni ijro etmaganida qanday javobgarlikka tortiladigan bo'lsa, unga nisbatan xuddi shunday javobgarlik belgilanadi. Bunday hollarda javobgarlikni belgilash uchun qarzdor tomonidan kechiktirilishi asos qilib olinadi. Chunki qarzdor sotilgan narsani yoki ijaraga berilgan ashyoni o'z vaqtida topshirganida edi, ashyo tasodifan nobud bo'lmagan bo'lur edi, deb faraz qilinadi.

Agar majburiyatning bajarilishi qarzdor tomonidan kechiktirilganligi tufayli uning keyinchalik bajarilishiga zarurat qolmagan bo'lsa, kreditor FKning 337-moddasi 2-qismida ko'rsatilganidek, ijroni qabul qilishdan bosh tortishga va zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Kreditorning kechiktirishi ham muhim huquqiy oqibatlar tug'diradi. Fuqarolik qonunchiligi yuqorida aytilganidek, majburiyatning bajarilishida qarzdorning ham, kreditorning ham manfaatlari bir bo'lishi zarurligini belgilaydi. Modomiki, taraflar majburiyatni bajarishda bir-biriga ko'maklashishlari lozim ekan, kreditor o'zining xatti-harakati bilan majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishiga to'sqinlik qilmasligi, ijroni og'ir-lashtirmasligi kerak.

Kreditorning kechiktirishi deganda, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida to'sqinlik qilishga yoki bunday ijroning qiyinlashtirishiga qaratilgan harakat tushuniladi. Bunday harakatning oqibati uchun kreditor mulkiy javobgar bo'lishi, ya'ni bunday harakatning mulkiy oqibati kreditorning zimmasiga qo'yilishi kerak.

Kechiktirishning oqibatlari FKning 338-moddasida ko'rsatilgan. Bu moddada kreditorning shartnoma bo'yicha o'ziga tegishli narsani qabul qilishni kechiktirib yuborishi tufayli yetkazilgan zararni undirib olish huquqini berishi va keyinchalik majburiyatni ijro etish mumkin bo'lmay qolsa, uni javobgarlikdan ozod qilish, qarzdorning qasdan ish tutishi yoki qo'pol ehtiyotsizlik qilish hollari bundan mustasno ekanligi, pul majburiyati bo'yicha kreditor ijroni kechiktirib yuborgan vaqt uchun qarzdor foizlar to'lashga majbur emasligi ko'rsatilgan.

Kreditorning kechiktirishi ikki turdagi xatti-harakatdan, birinchidan, kreditor o'ziga qarzdor tomonidan lozim drajadagi ijroni qabul qilmaslik-

dan, ikkinchidan, qarzdorning o`z majburiyatini bajarishga qadar kreditor tomonidan lozim bo`lgan harakatning u tomondan qilinmaganligidan iborat bo`lishi mumkin.

Yuqorida ko`rsatilgan holatlarni ba'zi misollar bilan tushuntirsa bo`ladi. Chunonchi, agar mahsulot oluvchi mahsulotni topshirishga tayyor ekanligi to`g`risida xabardor qilingan bo`lsa-yu, uni belgilangan muddatda olib ketmasa – majburiyatni kechiktirishga yo`l qo`ygan hisoblanadi.

Kreditor o`ziga yuklatilgan harakatlarni bajarmasa va bu harakatni bajarmasdan turib qarzdor majburiyatini ijro eta olmaydigan hollarda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi. Chunonchi, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo`yicha mahsulot uni oluvchiga bevosita yuborilmay, balki sotib oluvchining taqsimotiga muvofiq ravishda shartnomada qatnashmagan boshqa tashkilotlarga jo`natilishi lozim bo`lganida belgilangan muddatda taqsimotning berilmasligi kreditorning kechiktirishini anglatadi. Boshqa bir misol: qurilish pudrati shartnomasi bo`yicha buyurtmachi pudrat shartnomalari to`g`risidagi qoidalar bo`yicha o`z zimmasidagi harakatlarni bajarmaganida ham kreditorning kechiktirishi ko`rinadi.

Kreditor majburiyatni kechiktirishda o`z aybi yoki o`ziga qarashli shaxslarning aybi yo`qligini isbotlay olmasa, majburiyatning kechiktirishi natijasida qarzdorga yetkazilgan zararni to`lashga majbur bo`ladi. Chunonchi, belgilangan muddatda olib ketilmagan mahsulotlarni saqlash bilan bog`liq xarajatlarni to`lashi shart. Odatda, bunday hollarda neustoyka (penya, jarima) undiriladi. Chunonchi, “Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Qonuni¹⁴¹da shartnomada belgilangan muddatda tovarlarni yetkazib berganda ularni olishni asossiz rad etilishi uchun sotib oluvchi (kreditor) yetkazib beruvchiga ushbu o`z muddatida olinmagan tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo`yicha esa – 10 foiz miqdorida jarima to`lashi belgilandi.

Kreditorning kechiktirishi ko`pincha majburiyatning bajarmasligida aybli bo`lgan qarzdorning javobgarligi to`g`risida da'vo qo`zg`atilganda muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Chunki bunday hollarda kreditorning ayblilik darajasi e'tiborga olinib, qarzdorning javobgarligi darajasi birmuncha kamaytirilishi mumkin.

Agar kechiktirish kreditorning o`z aybi yoki qonunga yoxud kreditorning topshirig`iga binoan ijroni qabul qilish yuklatilgani shaxslarning

¹⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 9-сон, 170-модда. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 20-сон. -Т.: Адолат. 1999.

qasdi yoki qo`pol ehtiyotsizligidan emasligini kreditor isbotlasa, u kechiktirish javobgarligidan ozod bo`ladi.

Majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida u tomondan berilgan tilxat yoki hujjatini kreditor qarzdorga qaytarib berishdan bosh tortganda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida unga ko`maklashishga majbur. Agar u o`zining bunday majburiyatini bajarmasa, oqibatlar uchun ham javobgar bo`ladi. Kreditorning majburiyatni kechiktirish oqibatlar quyidagilardan iborat bo`lishi mumkin:

birinchidan, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga yetkazilgan zararni to`laydi; masalan, qarzdor majburiyatini bajarish yuzasidan kerakli mahsulotlarni o`z vaqtida yetkazgan bo`lsa-yu, kreditor bo`sh ombor binosining bo`lmasligini bahona qilib, mahsulotni qabul qilishdan bosh tortsa, qarzdor mahsulotning tashilishi va saqlanishi bilan bog`liq oshiqcha xarajatlardan kelgan zararlarni kreditor undirishga haqli. Bu holda kreditor bunday kechiktirishning o`z qasdi yoki ehtiyotsizligi bilan bog`liq bo`lmaganligini yoki bunday kechiktirishda qonun yoxud kreditorning topshirig`i bo`yicha majburiyatni bajarishni o`z zimmasiga olgan boshqa shaxslarning qasd yoki ehtiyotsizligidan kelmaganligini isbotlasa, qarzdor ko`rgan zararlarni to`lashdan ozod qilinadi;

ikkinchidan, kreditorning kechiktirish vaqti uchun qarzdor pul majburiyatlari bo`yicha foizlar to`lamaydi;

uchinchidan, agar kreditor qarzdorga uning bergan tilxatini yoki boshqa qarz hujjatini qaytarishdan, yoxud tilxatda qarz hujjatining qaytarilishi mumkin bo`lmasligini ko`rsatishdan bosh tortsa, qarzdor ijro etishni to`xtatishga haqli.

Bajarish mumkin bo`lmasligi tushunchasi ham ma'lum ahamiyatga ega. Bajarish mumkin bo`lmasligi, yuqorida aytib o`tilganidek, majburiyatning real tarzda, ya'ni asl holatda bajarish mumkin bo`lmasligini bildiradi. Bajarish mumkin bo`lmasligi to`g`risidagi masala har bir muayyan holatda sud tomonidan mazkur ishning xususiyatlari e'tiborga olinib hal etiladi.

Qarzdordan majburiyatning real tarzda bajarilishini ba'zi hollarda va ba'zi asoslar bo`yicha talab qilish mumkin bo`lmaydi. Bunga quyidagilarni ko`rsatish mumkin:

1) majburiyatning aslicha bajarilishi mumkin bo`lmasligi, ya'ni majburiyat narsasi xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyo bo`lib, uni aslicha topshirish mumkin bo`lmagan holatlarning mavjudligi yoki biron-

bir holatning sodir bo`lishi sababli qarzdor majburiyatini ma'lum bir joyda bajara olmasligi kabi;

2) majburiyatning huquqiy jihatdan bajarilishi mumkin bo`lmasligi, ya'ni ba'zi hollarda majburiyatning bajarilishi bunday majburiyat vujudga kelgandan so`ng qabul qilingan qonun hujjatlariga xilof keladigan bo`lsa, majburiyat bajarilmasligi mumkin;

3) ba'zi hollarda majburiyatning real bajarilishi nihoyatda qiyin bo`lishi mumkin. Masalan, shartnoma bo`yicha biron-bir majburiyatni shaxsan bajarishga majbur qarzdorning qattiq betob bo`lib qolishini ko`rsatish mumkin.

Majburiyatning bajarilishi mumkin bo`lmasligi qarzdorni kreditor oldida bo`lgan javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qarzdor faqat majburiyatning bajarilishi mumkin bo`lmasligida o`z aybining yo`qligini isbot qilsagina, javobgarlikdan ozod bo`ladi. Masalan, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar ijaraga oluvchining qo`lida bo`lgan vaqtda uning aybidan tashqari nobud bo`lsa, qarzdor kreditorga zarar yoki jarimani to`lashdan ozod bo`ladi.

Agar ashyolarning nobud bo`lishi qarzdorning mazkur ashyolarga beparvolik bilan, ehtiyotsizlik muomalasi tufayli bo`lsa, kreditorga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo`ladi.

Yigirma to`rtinchi bob
MAJBURIYATLARNING BEKOR BO`LISHI
24.1. Majburiyatlarning bekor bo`lishi tushunchasi

Har qanday huquqiy munosabat kabi majburiyat ham muayyan asoslar, ya'ni muayyan yuridik faktlar mavjud bo`lgan vaqtda bekor bo`ladi. Majburiyatning bekor bo`lishi deganda vujudga kelgan yuridik fakt tufayli majburiyat ishtirokchilari huquq va burchlarining bekor bo`lishi tushuniladi.

Majburiyat Fuqarolik kodeksida, boshqa qonunlarda yoki shartnomada nazarda tutilgan asoslarga ko`ra to`liq yoki qisman bekor bo`ladi.

Majburiyatni taraflardan birining talabi bilan bekor qilishga qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan hollardagina yo`l qo`yiladi (FK, 340-modda). Amaldagi qonunchilikka ko`ra, majburiyat quyidagi hollarda bekor bo`ladi:

- 1) majburiyatning bajarilishi bilan;
- 2) voz kechish haqini berish bilan;
- 3) hisobga o`tkazish bilan;
- 4) talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechiish bilan;
- 5) qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo`lib qolishi bilan;
- 6) majburiyat yangilanishi bilan;
- 7) qarzdan voz kechish bilan;
- 8) bajarish mumkin bo`lmaganligi tufayli;
- 9) davlat organi hujjati asosida;
- 10) fuqaroning vafot etishi bilan;
- 11) yuridik shaxs tugatilishi bilan.

Yuqorida ko`rsatilgan umumiy asoslardan tashqari majburiyatlarni bekor qiladigan yana ba'zi asoslar ularning ayrim turlarini tartibga soladigan tegishli boblarda nazarda tutilgan. Jumladan, mulkni ijaraga oluvchi shartnomani istagan vaqtda bir tomonlama bekor qila olishi mumkinligi ko`rsatiladi.

24.2. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo`lishi

FKning 341-moddasida ko`rsatilganidek, majburiyat qoida tariqasida uning lozim darajada bajarilishi bilan bekor bo`ladi.

Majburiyatlar bekor bo`lishining keng tarqalgan usullaridan biri – majburiyatni tegishli ravishda ijro etilishidir. Majburiyatlarning bekor bo`lishi uchun bajarish tegishli ravishda amalga oshirilmasa, majburiyatni

bekor qilmay, balki uni buzganlik uchun mulkiy javobgarlik belgilanadi, ba'zi hollarda majburiyatni real ravishda bajarish vazifasi ham saqlanib qoladi.

Ayrim majburiyatlar tegishli ravishda bajarilishi bilan bekor bo`ladi, shu bilan birga majburiyatni durust bajargan shaxsga shu shartnomani qayta tiklashda imtiyozli huquq beriladi. Masalan, biror mulkni ijaraga olgan shaxs o`z zimmasiga olgan majburiyatini talab darajasida bajarsa, shu mulkni ijaraga olish uchun yangi shartnoma tuzishda boshqa shaxslarga nisbatan imtiyozli huquqqa ega bo`ladi.

Kreditor ijroni qabul qila turib, qarzdorning talabi bo`yicha unga ijroning to`la yoki qisman qabul qilinganligi to`g`risida tilxat berishga majbur. Agar qarzdor majburiyatni tasdiqlash yuzasidan kreditorga qarz hujjati bergan bo`lsa, kreditor ijroni qabul qila turib, bu hujjatni qaytarishi, agar uni qaytarish mumkin bo`lmasa, bu to`g`rida o`zi bergan tilxatda ko`rsatishi lozim. Tilxat qaytarilayotgan qarz hujjatiga ustxat yozish bilan ham almashtirilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilganligini isbotlovchi boshqa hujjatlar ham bo`lishi mumkin. Sotilgan ashyolarni oluvchiga jo`natish uchun transport tashkilotiga topshirilishi yoki oluvchiga yuborish uchun aloqa bo`limiga berilishi to`g`risidagi hujjat shular sirasiga kiradi.

Qarz hujjatining qarzdor qo`lida bo`lishi, boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bekor bo`lganligini tasdiqlaydi.

Kreditor tilxat berishdan, qarz hujjatini qaytarishdan yoki qaytarib berish imkoniyati yo`qligini tilxatda ko`rsatishdan bosh tortgan taqdirda, qarzdor ijroni to`xtatib turishga haqli bo`ladi. Bunday hollarda kreditor muddatni kechiktirgan hisoblanadi (FK, 258-modda).

Qarz hujjatining qaytarilishi yoki uni qaytarish mumkin bo`lmaganligi to`g`risidagi tilxat o`rniga berilgan hujjat ustiga ijroning qabul qilinganligi haqida yozib berishi majburiyatning ijro etilganligini isbotlash hujjatlaridan biri hisoblanadi.

Qarz hujjati (tilxat) qarzdor tomonidan kreditorga beriladi. Bunday hujjat bilan ko`pincha maishiy pudrat shartnomalaridan kelib chiqqan majburiyatlar guvohlantiriladi. Qarz hujjati kreditor qo`lida bo`lishi – majburiyatning mavjudligini isbotlovchi dalil hisoblanadi va unga majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqini, masalan, qarz pulining to`lanishini, buyurtma qilingan narsaning berilishini talab qilish huquqini beradi.

Kreditor majburiyatning ijrosini qabul qila turib, qarzdorga qarz hujjatini qaytarishga majbur. Qarzdor esa majburiyatning bajarilganligini

tasdiqlaydigan hujjatni o'ziga berilishini kreditordan talab qilish huquqiga ega.

Ayrim hollarda majburiyatning bajarilganligi to'g'risida kreditordan alohida hujjat olmay, balki qarzdorning tilxati ustiga majburiyatning bajarilganligini, masalan, qarz pulining butunlay yoki qisman olinganligini yozish mumkin. O'z xarakteriga ko'ra qarz hujjati to'g'risida majburiyat tegishli suratda bajarilgunga qadar kreditorda bo'lishi kerak. Qarz hujjatining qarzdorga qaytarilishi majburiyatning bajarilganligini bildiradi. Shuning uchun qarz hujjatining qarzdor qo'lida bo'lishi boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bajarilganligini va shu bilan uning bekor bo'lganligini tasdiqlaydi.

Basharti kreditor yo'q bo'lsa yoki u ijroni qabul qilishdan bosh tortsa, yoxud boshqa sabablarga ko'ra qabul qilish muddatini o'tkazib yuborsa, shuningdek, muomala layoqatiga ega bo'lmasa yoki muomala layoqati cheklangan bo'lsa, ijroni qabul qilishga rozi bo'lgan vakil qog'ozni notarial idoraning depozitiga qo'yishi mumkin. Bunday hollarda pulni yoki qimmatli qog'ozni kreditor nomiga notarial idoraning depozitga qo'yish, majburiyatni lozim darajada bajarish bo'lib hisoblanadi.

Yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda majburiyatning bajarilishi tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Yuborilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'langan summani tasdiqlaydigan schetlar yoki kvitansiyalar ana shunday hujjatlar hisoblanadi. Ular tashkilotlar mablag'lari hisobidan pul to'lovlari va boshqa xarajatlarning to'g'ri sarflanganligini tasdiqlash hamda tegishli nazorat olib borish imkonini beradi.

24.3. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi

Hisobga o'tkazish – bu majburiyatni bekor qiladigan shunday usulki, buning vositasida muddati to'lgan yoki qisman muddati ko'rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan muqobil o'xshash talab hisobga o'tkazilishi bilan majburiyat to'liq yoki qisman bekor bo'ladi (FKning 343-moddasi, chunonchi, kim oshdi savdosida g'olib chiqqan shaxs bilan shartnoma tuzishda u to'lagan zakalat summasi tuzilgan shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarishda hisobga o'tkaziladi).

Hisobga o'tkazish o'z-o'zicha avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Fuqarolik huquqi nuqtai-nazaridan hisobga o'tkazish bir tomonlama bitim bo'lib ko'ringani tufayli bunga bir tomonning hisoblashish to'g'risidagi arizasi kifoya qiladi.

Hisobga o`tkazish – majburiyatlarning bajarilishini osonlashtiradi, chunki bu usul taraflarni bir-birlariga pul to`lash bilan bo`lgan oshiqcha harakatlarni qilishdan ozod qiladi va har ikki kreditorning manfaatlarini yaxshi ta'minlaydi.

Muqobil (qarshi) talabni hisobga o`tkazish fuqarolar ishtirok etgan munosabatlarda ham, tashkilotlar o`rtasidagi munosabatlarda ham qo`llaniladi. Tashkilotlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlarga muqobil (qarshi) talabni hisobga o`tkazish, bank orqali hisoblashish shaklida amalga oshiriladi. Bank tashkilotlar ixtiyoridagi pul mablag`larining aylanishini tezlatish maqsadida naqd pulsiz o`zaro hisoblashishni amalga oshiradi.

Bank orqali hisobga o`tkazish FKning tegishli moddalaridan tashqari vakolatli organlar tomonidan chiqarilgan maxsus hujjatlar bilan ham tartibga solinadi.

Qonun muqobil (qarshi) talab hisobi yo`li bilan majburiyatlarning bekor bo`lishi uchun quyidagi uch talabni qo`yadi:

1) majburiyatlar qaytarma bo`lishi, ya'ni kreditorlar bir-biriga nisbatan qarzdor bo`lishi kerak. Masalan, ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga ijara haqi uchun 20.000 so`m to`lashi kerak bo`lsa, ijaraga beruvchi undan 20.000 so`m qarz bo`lsa – muqobil talab hisobidir;

2) qarama-qarshi talab bir xilda, talab qilinadigan narsaning alomat-lari ham shu turda bo`lishi kerak. Masalan, pulga pul, bug`doyga bug`doy kabi. Agar qarama-qarshi talabning narsasi bir xilda bo`lmasa, o`zaro muqobil talabni hisobga o`tkazish mumkin emas. Masalan, bir tomon bir ashyo yuzasidan vindikatsion da'vo qo`zg`atsa, ikkinchi tomon esa shart-noma bo`yicha ko`rsatilgan xizmatni talab qilsa, bunday talablar o`zaro qarshi talabni hisobga o`tkazish yo`li bilan bekor bo`lmaydi, ya'ni muqobil (qarshi) talabni hisobga o`tkazish yo`li bilan hisoblashish mumkin emas;

3) bir xildagi qarama-qarshi talabni hisobga o`tkazishda ularni bajarish muddatlari to`lgan bo`lishi kerak. Agar bajarish muddati ko`rsatilmagan yoki talab qilish payti bilan belgilangan bo`lsa, majburiyatni bajarishning hisoblanishi har qachon talab etilishi mumkin. Shuning uchun bunday talabni o`zaro hisobga o`tkazishda bajarish muddati ahamiyatsizdir. Biroq kreditor bajarish muddati to`lmagan talabini shu kreditordan talab qilish muddati to`lgan qarzdorning talabiga qarshi o`zaro hisobga o`tkazishga haqli emas.

Muqobil (qarshi) talablarni hisobga o`tkazishga qo`yilmaydigan holatlar amaldagi qonun hujjatlarida belgilanganidek,

–da'vo muddati o`tgan talablarni (da'vo muddatining o`tib ketishi talab qilish huquqini yo`qotadi);

–fuqaroning sog`lig`iga shikast yetkazish yoki uning vafoti munosabati bilan yetkazilgan zararni to`lash to`g`risidagi talabini;

–alimentlar undirish haqidagi talabni;

–umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joyi (kvartirani) boshqa shaxsga topshirish talabini (mehnatga qobiliyatsiz shaxslarni moddiy jihatdan ta'minlash maqsadida bo`lganligi tufayli);

–qishloq xo`jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalari bo`yicha majburiyatlarning bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi¹⁴²;

–qonunda yoki shartnomada nazarda tutilan boshqa hollardagi talabni hisobga o`tkazishga yo`l qo`yilmaydi.

Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgan taqdirda qarzdor o`zining dastlabki kreditoriga muqobil talabni yangi kreditorning talabiga qarshi hisobga o`tkazishga haqli.

Agar talab qarzdor bu talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgani to`g`risidagi bildirishni olgan paytgacha mavjud bo`lgan asosga ko`ra vujudga kelgan bo`lsa va talab qilish muddati ana shu bildirish olguncha kelgan bo`lsa yoki ushbu muddat ko`rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan bo`lsa, hisobga olish amalga oshiriladi (FK, 345-modda).

24.4. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo`lib qolganida majburiyatning bekor bo`lishi

Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo`lib qolganida majburiyat bekor bo`ladi (FK, 346-modda). Ma'lumki, har qanday shaxs o`ziga o`zi ham qarzdor, ham kreditor bo`lishi mumkin emas. Bunday kreditor va qarzdorning bir shaxs bo`lib qolishi ko`pincha meros olishda uchraydi. Masalan, meros oluvchi shaxs o`z akasi yoki otasiga qarzdor bo`lsa, keyinchalik meros ochilishi natijasida kreditorning (marhum aka yoki otaning) talab qilish huquqlarini o`ziga oladi.

Qarzdor bilan kreditorning bir shaxs bo`lib qolishi fuqarolar o`rtasidagina emas, balki yuridik shaxslar o`rtasida ham yuz berishi mumkin. Odatda, yuridik shaxslar qayta tashkil bo`lishi yoki bir nechasi qo`shilishi tufayli (universal huquqiy vorislik) qarzdor va kreditor bo`lgan tashkilotlar bir yuridik shaxs bo`lib qolishi – majburiyatni bekor qiladi. Agar bunda qo`shilish keyinchalik bekor bo`lsa, majburiyat yangidan paydo bo`ladi. Chunonchi, bir-biriga qarzdor bo`lgan ikki xo`jalik qo`shila turib,

¹⁴² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова.

keyinchalik yana ajralsalar – avvalgi qarzdor xo`jaliklarning majburiyati yangidan paydo bo`ladi.

24.5. Taraflarning kelishuvi bo`yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo`yicha majburiyatning bekor bo`lishi

Taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyatlarning bekor qilinishida bunday kelishuv bajarilmagan majburiyatlarni kelgusida bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo`ladi va har ikki taraf majburiyatni bajarishga hali kirishmagan vaqtda yoki majburiyatning bir qismi bajarilgan paytda yuz beradi. Taraflarning kelishuvlari turlicha mazmunda, chunonchi, qarzni to`lashdan yoki biron-bir ishni bajarishdan ozod qilish to`g`risida bo`lishi mumkin. FKning 342-moddasiga asosan taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyat uni bajarish o`rniga voz kechish haqini berish (pul to`lash, mol-mulk berish kabi) bilan bekor qilinishi mumkin. Voz kechish haqining miqdori, muddatlari va uni berish tartibini taraflar belgilaydilar.

Kreditorning qarzdan voz kechishi ham majburiyatning bekor bo`lishiga olib keladi. Bu bir taraflama bitim bo`lib, unda taraflarning kelishuvi ro`y bermaydi. Biroq bunda kreditorning qarzdan voz kechishi boshqa shaxslarning kreditor mol-mulkiga nisbatan huquqlarini buzmasa, majburiyat bekor bo`ladi (FK, 348-modda).

FKning 347-moddasida ko`rsatilganidek, taraflar o`z o`rtalaridagi dastlabki majburiyatni boshqa narsani yoki boshqacha ijro etish usulini nazarda tutuvchi yangi majburiyat bilan almashtirish (majburiyatni yangilash) haqida kelishib olsalar, majburiyat bekor bo`ladi. Chunonchi, biron-bir narsa nasiyaga olinganida oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqqan majburiyat taraflarning kelishuvi bilan qarz majburiyatiga aylantiriladi. Bunday holda taraflar o`rtasida qarz shartnomasi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabat kelib chiqadi.

Bir majburiyatning boshqa bir majburiyat bilan almashtirilishi uchun qator shartlar talab qilinadi. Bunda, birinchidan, taraflar o`rtasidagi bir majburiyatni bekor qilish uchun boshqa turdagi majburiyat bilan almashtirish haqidagi kelishuv bo`lishi; ikkinchidan, harakatda bo`lgan, haqiqiy majburiyatning bo`lishi (agar dastlabki majburiyat haqiqiy bo`lmasa yoki bekor qilingan bo`lsa, u holda majburiyatni boshqa bir majburiyat bilan almashtirish to`g`risida kelishuv ham bo`lishi mumkin emas); uchinchidan, yangi majburiyat haqiqiy bo`lishi va eski majburiyatdan biron-bir farqi bo`lishi kerak.

Taraflarning bir turdagi majburiyatni boshqa bir turdagi majburiyat bilan almashtirish to`g`risidagi kelishuvi shartnoma sifatida ko`rsatilganligi tufayli kelishuv ham shartnomalarni tuzishga oid umumiy qoidalarga muvofiq bo`lishi lozim.

Dastlabki majburiyatning yangi majburiyat bilan almashtirilishida dastlabki majburiyatning bajarilishini ta'minlash uchun belgilangan kafolat, zakalat va boshqa usullar ham bekor bo`ladi.

Majburiyatlarning kelishuv yo`li bilan bekor qilinishi FKning 102-112-moddalariga rioya qilingan holda rasmiylashtirilishi lozim. Tashkilotlar o`rtasidagi majburiyatlarning kelishuvi faqat yozma shakldagina bekor qilinishi mumkin.

24.6. Bajarish mumkin bo`lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo`lishi

Fuqarolik huquqida majburiyatni bajarish mumkin bo`lmasligi deb shunday vaziyat tushuniladiki, bunda qarzdorga majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatlarni bajarish imkoniyati bo`lmay qoladi.

FKning 349-moddasida ko`rsatilishicha, agar taraflardan birontasi ham javob bermaydigan vaziyat tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo`lmay qolsa, u bekor bo`ladi. Basharti, qarzdor majburiyatni kreditorning aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo`lmasa, kreditor o`zining aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo`lmasa, kreditor o`zining majburiyat bo`yicha bajarganlarini qaytarib berishni talab qilishga haqli emas.

Bajarish mumkin bo`lmaslik tasodifiy holatlar tufayli bo`lishini birovning aybi bilan bog`liq bo`lishi holatidan ajratish kerak. Tasodifiy holat tufayli bajarish mumkin bo`lmasligi deb mazkur sharoitda, vaziyatda qaytara olmaydigan kuch, chunonchi, suv toshqini, zilzila, yong`in kabi tabiiy ofatlar tufayli bajarish mumkin bo`lmasligi tushuniladi.

Bajarishning mumkin bo`lmay qolishi qarzdor aybi bilan bo`lgan deb hisoblash uchun bajarish imkoniyatini bermagan holatlar qarzdor qasdan yoki ehtiyotsizlikdan yo`l qo`ygan bo`lishi yoxud uning oldini olmagan bo`lishi kerak. Agar bajarishga imkoniyat bermaydigan holatlar qarzdorning aybi bilan sodir etilgan bo`lsa, u holda qarzdor majburiyatni bajarishdan ozod bo`lmaydi, bunday holda majburiyat bekor bo`lmay o`z kuchida qolib, faqat uning mazmuni yuz bergan holatga qarab o`zgarishi mumkin. Qarzdorning o`z aybi bilan ijro etib bo`lmaydigan holat sodir qilingan

bo`lsa, majburiyat bajarilmasligi uchun neustoyka yoki zararni to`lash burchidan ozod qilinmaydi.

Qonun majburiyatni bajarish mumkin bo`lmasligi faktlarini turlarga bo`lib ko`rsatmaydi. Majburiyatni bajarib bo`lmasligi faktlari o`z xarakteriga ko`ra bir necha turga, chunonchi, jismiy, huquqiy va iqtisodiy faktlarga bo`linadi. Jismiy jihatdan bajarib bo`lmaslik deganda, bajarilishi lozim bo`lgan majburiyat narsasining nobud bo`lishi natijasida bajarish mumkin bo`lmasligi tushuniladi. Masalan, ijaraga berilayotgan binoning yong`in tufayli yaroqsiz bo`lib qolganligi sababli majburiyat narsasini berib bo`lmaydi.

Huquqiy jihatdan bajarib bo`lmaslik deganda, majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatni qilishni vakolatli organ tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjat bilan man qilinishi tushuniladi. Masalan, dori tayyorlash zavodi dori yetkazib berish majburiyatini olsa, lekin tayyorlangan dorining zararli xususiyati ma`lum bo`lib qolib, vakolatli organ fuqarolik muomilasidan chiqarish to`g`risida buyruq bersa, huquqiy asos bo`yicha bajarib bo`lmaydigan holat ro`y beradi.

Iqtisodiy jihatdan bajarib bo`lmasligi shu bilan xarakterlanadiki, qarzdor majburiyatni bajarish jarayonida oshiqcha xarajatlar qilishi lozim bo`lsa, bunday xarajatlar tufayli xalq xo`jaligiga zarar yetkazilishi sababli bajarilmasligi mumkin.

Bundan tashqari, majburiyatni butunlay yoki qisman, shuningdek, muttasil va vaqtincha bajarib bo`lmaslikni bir-biridan farq qilmoq kerak.

Qisman ijro etib bo`lmaslik, masalan, shartnomaga asosan topshirildigan bir necha ashyoning biri yoki birmunchasining buzilishidan kelib chiqishi mumkin.

Butunlay ijro etib bo`lmaslik esa, topshirilishi lozim bo`lgan mulkning tasodifiy holat sababli iste'molga yaroqsiz bo`lib qolishi tushuniladi.

Vaqtincha bajarib bo`lmaslikka vakolatli organ tomonidan berilgan buyruqqa asosan majburiyat bajarilishi kechiktirilishini misol qilib ko`rsatish mumkin. Vaqtincha ijro etib bo`lmaslikda majburiyat butunlay bekor qilinmay, balki bajarilishi vaqtincha to`xtatilib turiladi.

Muttasil ijro etib bo`lmaslikda biron tasodifiy holat tufayli majburiyatni hech qachon bajarish mumkin bo`lmaydi. Masalan, yong`in tufayli vayron bo`lgan muayyan binoni ijaraga berish majburiyati muttasil, hech qachon bajarilmasligi mumkin.

24.7. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo`lishi

FKning 350-moddasiga asosan agar davlat organining hujjati chiqishi natijasida majburiyatni bajarish to`liq yoki qisman mum-kin bo`lmay qolsa, majburiyat to`liq yoki uning tegishli qismi bekor bo`ladi. Masalan, O`zbekistondagi mis kombinati xorijdagi korxonaga mis yetkazib berish haqidagi shartnoma bo`yicha majburiyatga ega bo`lishi mumkin. Bordi-yu, O`zbekiston Respublikasi Hukumati xorijga mis eksport qilishni cheklash haqida qaror qabul qilguday bo`lsa, ushbu majburiyat bekor bo`ladi. Buning natijasida zarar ko`rgan taraflar FKning 12- va 15-moddalariga muvofiq uni to`lashni talab qilishga haqlidirlar.

Davlat organining majburiyat bekor bo`lishiga asos bo`lgan hujjati belgilangan tartibda haqiqiy emas deb topilganda, agar taraflarning kelishuvida yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib kelib chiqmasa va majburiyatni bajarish kreditor uchun o`z ahamiyatini yo`qotmagan bo`lsa, majburiyat tiklanadi.

24.8. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo`lishi

Majburiyat ishtirokchisi bo`lgan fuqaro vafot etishi tufayli majburiyatlar barcha hollarda ham tugatilmaydi, chunki qonun bilan belgilangan ba'zi hollarda marhumning huquq va burchlari uning vorislariga o`tadi. Jumladan, merosni qabul qilgan voris meros qoldiruvchining qarzlari yuzasidan o`ziga o`tgan meros mulkining haqiqiy qiymati doirasida javobgar bo`ladi. Meros mulki vorislar bo`lmagani uchun davlatga o`tgan bo`lsa, davlat ham shu tartibda marhumning qarzlari uchun javob beradi.

Agar majburiyatni qarzdorning shaxsiy ishtirokisiz bajarish mumkin bo`lmasa yoki majburiyat boshqacha tarzda qarzdorning shaxsi bilan chambarchas bog`liq bo`lsa, qarzdor vafot etishi bilan bekor bo`ladi (FK, 351-modda). Chunonchi, vakil vafot etsa, u tomondan olingan majburiyat ham bekor qilinadi, chunki vakillik shaxsiy ishonchga asoslanib belgilangan huquqiy munosabat hisoblanadi. Agar majburiyatni bajarish shaxsan kreditor uchun mo`ljallangan yoki majburiyat boshqacha tarzda kreditorning shaxsi bilan bog`liq bo`lsa, kreditor vafot etishi bilan majburiyat bekor bo`ladi. Chunonchi, sog`lig`iga shikast yetkazganligi tufayli zarar haqini olib turgan fuqaroning vafot etishi bilan unga nisbatan belgilangan majburiyatlar ham bekor bo`ladi va hokazo.

Majburiyat qarzdor yoki kreditor bo`lgan yuridik shaxs tugatilishi bilan ham bekor bo`ladi (FK, 352-modda). Yuridik shaxsning qaytadan tashkil bo`lishida – tashkilotning ishlari va mulkini tugatmay, bekor qilindanda; ya'ni barlashish, bo`linish yoki qo`shilishlari hollarida majburiyatlari tugamaydi.

Ikki yoki bir necha tashkilot birlashganda yoki bir tashkilot bir necha tashkilotlarga bo`linganda, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan tashkilot (yoki tashkilotlar)ga o`tadi.

Bir tashkilot boshqa bir tashkilotga qo`shilganda uning huquq va majburiyatlari qo`shib olayotgan tashkilotga o`tadi. Yuridik shaxs bankrot bo`lgani sababli tugatilganda, uning majburiyatlari bekor bo`ladi. Ayrim majburiyatlar, masalan, yuridik shaxs fuqaroning hayoti yoki sog`lig`iga zarar yetkazgani uchun to`lovlar bo`yicha majburiyatda qarzdor bo`lsa, bekor bo`lmaydi. Bunda FKning 247-moddasiga va bankrotlik haqidagi qonunchilikka asosan tugatilayotgan yuridik shaxs mablag`lari kapitallash-tirilib qo`yiladi va majburiyatning ijrosi boshqa shaxs zimmasiga yuklanadi.

Yuqorida ko`rsatilgan usullar majburiyatni bekor qiladigan umumiy asoslar bo`lib, ba'zi hollarda majburiyatlar boshqa asoslarda ham bekor bo`lishi mumkin.

Yigirma beshinchi bob
SHARTNOMA TO`G`RISIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR
25.1. Shartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari
sharoitidagi ahamiyati

FKning 8-moddasi talabiga ko`ra, shartnomalar taraflar o`rtasida fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asoslaridan biridir. Shubhasiz, bugungi kunda shartnomalarga alohida ahamiyat berilmoqda. Chunki shartnomalarda boshqa yuridik faktlarga qaraganda, taraflarning erki-irodasi to`la ifodalanadi. Shartnomaga kirishuvchi shaxslar kim bilan, qancha, qachon shartnoma tuzishni u tufayli yetkazib berilishi lozim bo`lgan pul, tovar, ashyolarni qaysi muddatlarda, qanday transportlarda yetkazilishini, to`lov amaldagi qanday shakllarda bo`lishini mutlaqo o`zi, mustaqil hal qiladilar. Ular shartnomalar tuzishda erkindirlar, shartnoma tuzishga majburlashga yo`l qo`yilmaydi¹⁴³. Amaliyot shuni ko`rsatmoqdaki, shartnomalar tuzishning erkinligi, undan taraflarning o`zaro manfaatdorligi, shartnomada shartnoma intizomining mustahkamligi (ya'ni, xalq tili bilan aytganda, "shartnomaning puldan qimmatligi"), unda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan javobgarlikdan ko`ra, mulkiy javobgarlikning keng belgilanishi xo`jalik yurituvchi subyektlarni tobora ushbu huquqiy vositadan (shartnomadan) to`laroq foydalanishga jalb qilmoqda. Shartnomalarning ahamiyatini keng tushuntirish mumkin. Ammo ularning sarasi shartnomalar to`lov intizomini kuchaytiradi, taraflarning faoliyatini har tomonlama rag`batlantiradi, o`z navbatida taraflarning mas'uliyatini oshiradi, xo`jalikning debitorlik va kreditorlik holatini yaxshilaydi, pirovardida taraflarning barqarorligini ta'minlaydi. Bu esa o`z navbatida, jamiyatda tovarlar, xizmatlar va kapitallarning mo`l-ko`lligiga garovdir.

Shu ma'noda sohaning tezkor va ta'sirchan huquqiy mexanizmini yaratish, shartnomalar tuzish va bajarishni ta'minlash maqsadida mamlatimizda "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida" qonun

¹⁴⁴ qabul qilindi, shartnomalarni tuzish va bajarish monitoringi yuritilmoqda. Bular, o`z navbatida, tuzilgan shartnomalarni tezroq va realroq ishlashiga xizmat qilmoqda.

¹⁴³ Ammo bu holatdan ayrim istisnolar bor. Chunonchi, O`zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-maydagi "Umumiy foydalanishdagi havo, temir yo`l, ichki suv va avtomobil transporti yo`lovchilarining majburiy shaxsiy sug`urtasi to`g`risida"gi qonuniga ko`ra, parvoz vaqtida yoki aeroport, shohbekat, bekat, bandargohda ro`y berishi mumkin bo`lgan baxtsiz hodisalarda davlat majburiy sug`urtasidan o`tkazilishi kerak bo`lgan havo, temir yo`l, ichki suv va avtomobil transporti yo`lovchilari muqarrar tarzda sug`urtalanadilar. O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1993, 6-son. 250-modda. O`zbekistonning yangi qonunlari. 8-son. -T.: Adolat. 1994.

¹⁴⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси., 1998 йил. 9-сон. 170-модда. Ўзбекистоннинг янги қонуллари. 20-сон. -Т.: Адолат. 1999.

Shartnoma ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o`zaro kelishuvidir.

Shartnoma atamasi uch ma'noda: yuridik fakt; biron-bir yuridik faktga asoslangan, moddiy yoki moddiy manfaatlar to`g`risidagi huquqiy munosabat; shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar) nima to`g`risida o`zaro kelishmalar, shuni aks ettiruvchi, ifodalovchi hujjat ma'nosida ishlatiladi. Bu yerda u o`zining birinchi ma'nosi – yuridik fakt sifatida ko`riladi va o`rganiladi.

Yodingizda bo`lsa, yuridik fakt tushunchasi “Fuqarolik-huquqiy munosabat” mavzusida batafsil berilgan edi. Unda yuridik faktlar mazmuni jihatidan ikki asosiy toifaga: yuridik hodisalar va harakatlarga bo`lingan edi. Yuridik harakatlar o`z navbatida, huquq yo`l qo`ygan harakatlar sifatida bir tomonlama va ikki tomonlama bitimlar (shartnomalar) dan iboratligi ko`rsatilgan edi. Ikki tomonlama bitimlarning hammasi (oldi-sotdi, ijara, qarz va boshqalar) shartnoma hisoblanadi. Bir tomonlama bitim, masalan, vasiyatnoma shartnoma bo`la olmaydi. Binobarin, har qanday shartnoma bitim deyilsa ham, ammo har qanday bitimni shartnoma deb atab bo`lmaydi.

Demak, shartnoma bitimning bir ko`rinishi hisoblanar ekan, unga nisbatan bitimga oid qoidalar, jumladan, FKning 9-bobidaga qoidalar tadbiq etiladi. Shu bilan birga, shartnoma o`ziga taalluqli bo`lgan boshqa maxsus normalar bilan ham masalan, “Qishloq xo`jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilari bilan tayyorlov xizmat ko`rsatish tashkilotlari o`rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro`yxatdan o`tkazish, bajarish; shuningdek, ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to`g`risida”gi Nizom¹⁴⁵ bilan ham tartibga solinadi.

Shartnomadan kelib chiqqan majburiyatlarga, agar qonunlarda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo`lsa, FKda belgilangan majburiyatlar haqidagi umumiy qoidalar (FKning 234-352-moddalari) qo`llaniladi.

Ikkidan ortiq taraflar tuziladigan shartnomalarga ham agar bunday shartnomalar shartnomalarning ko`p taraflamalik xususiyatiga zid bo`lmasa, shartnoma to`g`risidagi umumiy qoidalar qo`llaniladi.

Shartnoma huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o`zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo`lib xizmat qiladi. Ammo shartnomaning harakati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa yuridik faktlar umumiy qoida bo`yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o`zgartirish yoki

¹⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова. //”Норма” Юридик ахборот тизими. 2005 йил 1 апрелгача бўлган версияси.

bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o`zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning xatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

Shartnoma bilan vujudga keltirilgan huquqiy munosabat davomida shartnoma taraflarning xatti-harakatlari qanchalik qonunga muvofiq bo`lgan-bo`lmaganligini ham tekshirish imkoniyatini beradi¹⁴⁶.

Shartnoma tushunchasida asosiy belgi, asosiy shart – taraflarning muayyan natijaga erishishga qaratilgan o`zaro kelishuvlaridir. Taraflarning har qaysisi tomonidan shartnoma bo`yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo`lsa ham, ular oqibatida yagona huquqiy natija beradi, masalan, biron-bir narsaga nisbatan egalik huquqi o`tkaziladi yoki biron-bir ashyodan foydalanish huquqi olinadi va h.k.

Taraflarning kelishuvlari natijasida erishiladigan bevosita aniq natijani mazkur shartnoma tuzishda taraflarning o`z oldilariga qo`yilgan asosiy maqsaddan ajratish kerak. Masalan, metallurgiya zavodi mashinasozlik zavodi bilan muayyan miqdordagi, shart qilingan nav va markali po`latni yetkazib berish to`g`risida shartnoma tuzadi. Bu yerda taraflar o`zaro kelishuvlarining bevosita natijasi metallurgiya zavodi tomonidan mashinasozlik zavodiga shartnoma bilan belgilangan muddatlarda va muayyan shartlarga binoan ma'lum miqdorda po`lat yetkazib berish hisoblanadi. Shartnomaning maqsadi esa har ikki taraf uchun umumiy bo`lib, taraflarning har qaysisi shartnomaning barcha ko`rsatkichlarini bajarishdan, pirovardida foyda (daromad) olishdan iborat bo`ladi. Bino-barin, har ikki taraf ham shartnomani lozim darajada bajarishni o`zlarining burchlari deb biladilar.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma, asosan, mulkiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuziladi. Ba'zi hollarda shartnoma shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlarni ham rasmiylashtiradi. Bu adabiyot, fan va san'at asarlarini yaratish sohasidagi ijodiy faoliyat bilan bog`liq bo`lgan shartnomalar, chunonchi, nashriyot shartnomasi, sahna asari, kinosenariyalar va boshqa shartnomalar uchun xarakterlidir.

Bunday shartnomalar taraflarning mulkiy huquqlari va burchlarinigina, chunonchi, mualliflik haqi to`g`risidagi shartlarni, muddatlarni buzganlik uchun javobgarliknigina belgilamay, balki shaxsiy-nomulkiy huquqlarni ham, masalan, muallif o`z asarida nomini ko`rsatib yoki anonim

¹⁴⁶ Рахманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. -Т.: Фан. 1994. -113-114 б.

tarzda chiqarishi, asari matniga o`zgartirish kiritishga ruxsat berish-bermaslik singari nomulkiy huquqlarni ham belgilaydi.

25.2. Shartnomalarning turlari

Shartnoma unda ishtirok etayotgan taraflar o`rtasida huquq va majburiyatlarning o`zaro taqsimlanishiga qarab *bir tomonlama*, *ikki tomonlama* va *ko`p tomonlama* shartnomalarga bo`linadi.

Bir tomonlama shartnomada ishtirok etayotgan taraflarning birida faqat huquq bo`lib, hech qanday majburiyat bo`lmaydi, ikkinchi tarafda esa faqat majburiyat bo`ladi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor olgan pul summasini o`z vaqtida qarz beruvchiga qarzga bergan pul summasini talab qilish huquqiga ega.

Ikki tomonlama shartnomada esa har ikki taraf ham mustaqil huquq va majburiyatga ega bo`ladi. Bunday shartnomaga oldi-sotdi shartnomasini misol qilib keltirish mumkin. Bu shartnoma bo`yicha sotuvchi sotilgan ashyoning bahosini talab qilish huquqiga ega bo`lib, sotilgan ashyoni oluvchiga topshirishga majbur, oluvchi esa – olayotgan ashyoning bahosini to`lashi zarur bo`lib, sotib olingan ashyoni talab qilib olishga haqli.

Fuqarolik muomalasida tuziladigan shartnomalarning ko`pchiligi ikki tomonlama, ya`ni yuqorida ko`rsatilgan oldi-sotdi shartnomasidan tashqari mahsulot yetkazib berish, mulk ijarasi, pudrat va boshqa shartnomalardan iborat bo`ladi.

Ko`p tomonlama shartnomalar ham mavjud bo`lib, unda taraflar uch va undan ortiq bo`ladi. Bunday shartnomalarda bir paytning o`zida har bir tarafda muayyan huquq va majburiyatlar bo`lishi xarakterlidir. Masalan: franshizing, lizing shartnomalari.

Shartnomalar *haq baravariga* va *tekinga* tuziladigan shartnomalarga bo`linadi. Haq baravariga tuziladigan shartnomalar bir taraf topshirgan mulki, qilgan xizmati evaziga pul yoki mulk bilan haq oladi. Masalan, bir taraf vaqtinchalik foydalanish uchun mulkni ijaraga oluvchi undan foydalangani uchun ijara haqi to`lashga majbur bo`ladi. Bunday haq baravariga tuziladigan shartnomalarga oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, ayirboshlash, pudrat va boshqa ko`plab shartnomalarni misol qilib ko`rsatish mumkin. Agar qonun hujjatlaridan boshqacha qoida kelib chiqmasa, shartnomaning mazmuni-mohiyatidan o`zgacha hol anglashilmasa, shartnoma haq evaziga tuzilgan shartnoma deb hisoblanadi.

Tekinga tuziladigan shartnomada esa bir taraf boshqa bir taraf foydasiga haq olmay, biron-bir mulkni topshirish, biron ishni bajarishi

mumkin. Masalan, hadya shartnomasi bo'yicha mulk egasi o'z mulkini boshqa bir shaxsga tekinga beradi. Tekin foydalanish, foizsiz qarz shartnomalari ham bepul tuziladigan shartnomalarga kiradi.

Shartnomalar tuzilish paytiga va mazmuniga qarab *konsensual* va *real* shartnomalarga bo'linadi.

Konsensual shartnomalar huquq va majburiyatlar taraflarning kelishuvlari asosida qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirganlari zahoti tuzilgan hisoblanadi. "Konsensual" so'zi lotincha "konsensus" so'zidan olingan bo'lib, "kelishuv" ma'nosini bildiradi. Konsensual shartnomaga misol qilib oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, mulkni ijaraga berish kabi shartnomalarni ko'rsatsa bo'ladi. Fuqarolik huquqida aksariyat ko'pchilik shartnomalar konsensual shartnomalar guruhiga kiradi.

Real shartnomalar bo'yicha huquq va majburiyatlar taraflar o'zaro kelishgan va shartnoma narsasi ashyo yoki pul topshirilgan paytdan vujudga keladi.

"Real" so'zi latincha "res" so'zidan olingan bo'lib, "ashyo" ma'nosini bildiradi. Real shartnomaga misol qilib qarz, omonat, hadya, tekin foydalanish shartnomalarini ko'rsatish mumkin.

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida bo'yicha shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma uchinchi shaxs foydasiga tuzilishi ham mumkin. Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnomaga misol qilib sug'urta shartnomasini ko'rsatish mumkin. Uchinchi shaxs shartnomada alohida taraf hisoblanmaydi. Biroq FKning 362-moddasida ko'rsatilganidek, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'z huquqidan foydalanish niyatini qarz-dorga bildirgan paytdan boshlab taraflar o'zlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz bekor qilishlari yoki o'zgartirishlari mumkin emas. Shartnoma tuzgan shaxs shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishini shart qilgan bo'lsa, bu haqda shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatning bajarilishini shartnomani tuzgan shaxs ham, foydasiga majburiyatning bajarilishi ko'rsatilgan uchinchi shaxs ham talab qilishi mumkin.

Agar uchinchi shaxs o'ziga shartnoma bo'yicha berilgan huquqdan voz kechsa, shartnoma tuzgan shaxs, agar shartnomaning mazmuniga xilof kelmasa, bu huquqdan o'zi foydalanishi mumkin.

Shartnomalar, shuningdek, ommaviy shartnoma, qo'shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo'linadi.

Tashkilot tarafidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o`z faoliyati xususiyatiga ko`ra o`ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirish shart bo`lgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko`rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo, jamoat transportida yo`lovchi tashish, aloqa xizmati, elektr quvvati bilan ta'minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmati va boshqalarni) belgilab qo`yadigan shartnoma tuzishda bir shaxsni boshqa shaxsga nisbatan afzal ko`rishga haqli emas (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari).

Tovarlar, ishlar, xizmatlarning bahosi; shuningdek, ommaviy shartnomaning boshqa shartlari hamma iste'molchilar uchun bir xil qilib belgilanadi. Tashkilotning iste'molchiga tegishli tovarlarni berishi, xizmatlar ko`rsatishi, uning uchun tegishli ishlarni bajarish imkoniyati bo`la turib ommaviy shartnoma tuzishdan bosh tortishiga yo`l qo`yilmaydi. Tashkilot ommaviy shartnoma tuzishdan asossiz bosh tortganida haridor (mijoz) uni sud orqali shartnoma tuzishga majbur qilish imkoniyatiga (FKning 358-moddasi) ega. Maishiy pudrat, yo`lovchi tashish, haq evaziga xizmat ko`rsatish shartnomalari ommaviy shartnomalardir.

Shartlarini taraflardan biri formulalar yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo`shilish yo`li bilan qabul qilishi mumkin bo`lgan shartnoma qo`shilish shartnomasi deyiladi. Bunday shartnomalarga misol qilib havo va temir yo`l transportida yuk va yo`lovchilar tashish shartnomalarini ko`rsatish mumkin. Odatda, bunday shartnomalar mazmuni hamma uchun deyarli bir xil bo`lib, oldindan belgilab qo`yiladi va binobarin, mijoz uning shartlarini boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Biroq qo`shilish shartnomasi mijozning o`z ixtiyori, erki va irodasi bilan shartnomaga qo`shilishini bildiradi. Bunday shartnomalarni aslo bir tomonlama bitim deb hisoblash mumkin emas. Qo`shilish shartnomasini bekor qilish yoki shartnomalarini o`zgartirish asoslari FKning 360-moddasida nazarda tutilgan.

Dastlabki shartnoma bo`yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko`rsatish haqida dastlabki shartnomada nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar.

Dastlabki shartnoma asosiy shartnoma uchun belgilangan shaklda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shakli aniqlanmagan bo`lsa, yozma shaklda tuziladi. Dastlabki shartnomaning shakli to`g`risidagi qoidalarga rioya qilmaslik uning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo`ladi. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomaning narsasini, shuningdek, boshqa muhim shart-

larini belgilab qo`yish imkonini beradigan shartlar bo`lishi kerak. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomani tuzish muddati ko`rsatilgan bo`lishi lozim, agar ko`rsatilmagan bo`lsa, dastlabki shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab bir yil ichida tuzilishi shart (FK, 361-modda). Birjalarda tuziladigan turli xil shartnomalar jumladan, forward, fyuchers, opsiyon bitimlar – dastlabki shartnomalardir.

25.3. Shartnomaning mazmuni

Shartnomaning mazmunini uning bandlari (shartlari, rekvizitlari) tashkil etadi. Amaldagi qonunchilikka ko`ra, agar taraflar o`rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan shunday hollarda talab qilindigan shaklda kelishuvga erishilgan bo`lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma shartlari (bandlari) muhim, odatdagi va tasodifiy shartlarga bo`linadi. Shartnomaning narsasi to`g`risidagi shartlar qonun hujjatlari-da bunday turdagi shartnomalar uchun muhim yoki zarur deb hisoblangan shartlar; shuningdek, taraflardan birining arizasiga ko`ra kelishib olinishi zarur bo`lgan hamma shartlar muhim shartlar hisoblanadi. Ba'zi shartnomalar uchun xos muhim bandlar qonun bilan belgilanadi. Chunonchi, “Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida”gi qonunning 10-moddasida, “Qishloq xo`jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko`rsatish tashkilotlari o`rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro`yxatdan o`tkazish, bajarish; shuningdek, ularning bajarilish monitoringini olib borish tartibi to`g`risida”gi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-sentabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomning II bandiga muvofiq, shartnomalarda quyidagilar ko`rsatiladi:

–shartnomaning mavzusi, mahsulotning nomi, assortimenti, miqdori (hajmi), sifati, narxi (turlari bo`yicha);

–shartnomaning umumiy summasi;

–tomonlarning huquqlari va o`zaro majburiyatlari;

–mahsulotlarni yetkazib berish tartibi va shartlari, topshirish – qabul qilib olish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko`rsatish) punktlari va davrlari (muddatlari);

–idishga, markirovka qilishga, o`rash-joylashga qo`yiladigan talablar;

–hisob-kitoblar tartibi, shakli va muddatlari, tomonlarning to`lov, pochta va yuklab jo`natish rekvizitlari;

–shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;

–nizolarni, fors-major holatlarni hal etish tartibi, tomonlarning rekvizitlari, shartnoma tuzilgan sana va joy.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo`jaligi mahsulotlarini xarid qilish yuzasidan tuziladigan kontraktatsiya shartnomalarida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan hamda xo`jaliklar ixtiyorida qoladigan mahsulotlarning sorti va miqdori ham ko`rsatiladi.

Odatdagi shartlar muayyan majburiyatga oid munosabatni tartibga soladigan dispozitiv normalar bilan belgilanadigan shartlar hisoblanadi. Bunday shartlar odatdagidek nazarda tutiladi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasida mulkni mayda (joriy) ta'mirlash shart qilib ko`rsatilsa ham, ko`rsatilmasa ham bo`ladi, chunki bu shart to`g`risida qonunchilikda (dipozitiv xarakterdagi) ko`rsatma berilgan.

Tasodifiy shartlar umumiy huquq me'yorlari bilan tartibga solinmagan masalalar bo`yicha o`zaro kelishuv bo`lib ko`riladi. Chunonchi, ijara-ga olingan mulkni ta'mirlash muddati to`g`risidagi masala tasodifiy shart-lardan biri hisoblanadi.

Shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. Shartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo`llaniladi (FK, 359-modda).

25.4. Shartnoma tuzish

Shartnomaning tuzilishi FKning 354-moddasida ko`rsatilganidek, agar taraflar o`rtasida shartnomaning barcha talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo`lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnomaning umumiy tartibda tuzilishi ikki davr bilan belgilanadi. Birinchi davr – shartnoma tuzishga taklif qilish davri; bu-oferta, shartno-ma tuzishga taklif qiluvchi esa, offerent deb ataladi.

Ikkinchi davr – shartnoma tuzish to`g`risidagi taklifni qabul qilish davri bu- aksept, taklifni qabul qiluvchi akseptant deb aytiladi.

Shartnoma tuzishning umumiy tartibiga oid qoidalar FKning 364-381-moddalarida berilgan. Bu qoidalarda aytilishicha, agar shartnoma tuzish to`g`risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlab qilingan bo`lsa, bu holda shartnoma ikkinchi taraf (akseptant) tomonidan taklifning qabul qilinganligi to`g`risidagi javob shu muddat ichida taklif qiluvchi

(offerent) tomonidan olingan holdagina tuzilgan hisoblanadi. Oferta yo`llagan shaxs uning akseptini olgan paytdan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Shartnoma tuzilishi uchun taraflar o`zaro kelishuvining o`ziga kifoya emas. Bu kelishuv tegishli shaklda rasmiylashtirilgan bo`lishi shart. Shartnomalarning shakli FKning 366-moddasida belgilangan qoidalarga muvofiq bo`lishi shart. Unga asosan, agar qonunda muayyan turdagi shartnomalar uchun ma'lum bir shakl belgilab qo`yilmagan bo`lsa, shartnoma bitimlar tuzish uchun nazarda tutilgan har qanday shaklda tuzilishi mumkin.

Notarial tasdiqlanishi yoki davlat ro`yxatidan o`tkazilishi shart bo`lgan shartnoma notarial tasdiqlangan yoki ro`yxatdan o`tkazilgan paytdan e'tiboran, notarial tasdiqlanishi va ro`yxatdan o`tkazilishi zarur bo`lganda esa – shartnoma ro`yxatdan o`tkazilgan paytdan e'tiboran shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani muayyan shaklda tuzishga kelishgan bo`lsalar, garchi qonunda bu turdagi shartnomalar uchun bunday shakl talab qilingan bo`lmasa-da, shartnoma belgilangan shaklga keltirilganidan keyin tuzilgan hisoblanadi.

Yozma shartnoma taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo`li bilan; shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo`li bilan tuzilishi mumkin.

Shartnoma tuzish haqidagi taklif (oferta) akseptantga bildirilgunicha chaqirib olinishi mumkin. Biroq u akseptant tomonidan qabul qilib olingan bo`lsa, akseptlash uchun belgilangan muddat davomida chaqirib olinishi mumkin emas.

Oferta muayyan shaxsga ham, nomuayyan shaxslarga ham qaratilgan bo`lishi mumkin. Masalan, mahsulotni reklama qilish, o`z xizmatini taklif etib e'lon berish – nomuayyan shaxslar doirasida yo`llangan oferta hisoblanadi. Bunday ofertani, odatda, ommaviy oferta deb ham yuritiladi.

Oferta yuborilgan shaxsning uni qabul qilganligi haqidagi javobi aksept hisoblanadi. Aksept to`liq va pisandasiz bo`lmog`i shart. Agar qonundan, ish muomalasi odatidan yoki taraflarning ish bo`yicha avvalgi munosabatlaridan boshqacha ma'no kelib chiqmasa, sukut saqlash aksept bo`lmaydi.

Agar shartnoma tug`risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlanmasdan, og`zaki ravishda qilingan bo`lsa, ikkinchi taraf (akseptant) bu

taklifni qabul qilganligini darhol taklif qiluvchiga (offerentga) bildirgan holdagina shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar bunday taklif yozma ravishda qilingan bo`lsa, taklifni qabul qilganlik (aksept) to`g`risidagi javob uni olish uchun lozim bo`lgan normal vaqt davomida olingan taqdirdagina, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar shartnoma tuzishga rozi bo`lganlik to`g`risidagi kechiktirilib olingan javobdan uning o`z vaqtida yuborilganligi ma`lum bo`lsa, bu holda taklif qiluvchi shaxs (offerent javobning kechiktirilib olinganligi to`g`risida ikkinchi taraf (akseptant) ni darhol xabardor qilsagina javob kechiktirilgan hisoblanadi. Bu holda javob ayni paytda yangi taklif (oferta) hisoblanadi.

FKning 375-moddasida ko`rsatilganidek, ofertada taklif qilinganidan boshqacha shartlar asosida shartnoma tuzishga rozilik bildirish to`g`risidagi javob aksept hisoblanmaydi. Bunday javob akseptdan bosh tortish va ayni vaqtda yangi oferta hisoblanadi.

Odatda, shartnomada u tuzilgan joy ko`rsatib o`tilishi kerak. Agar shartnomada uning tuzilgan joyi ko`rsatilmagan bo`lsa, shartnoma oferta yo`llagan fuqaroning yashash joyida yoki yuridik shaxsning joylashgan yerida tuzilgan hisoblanadi (FK, 376-modda).

Ayni paytda "Xo`jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to`g`risida"gi qonunda belgilanishicha, kontraktatsiya shartnomalari qishloq xo`jaligi mahsulotini yetishtiruvchi joylashgan yerda tuziladi.

Yuqorida aytganimizdek, shartnomalar tuzishda taraflar erkindirlar. Binobarin, hech qaysi taraf shartnoma tuzishga majbur qilinmaydi. Biroq ayrim hollarda majburiy shartnoma tuzilishi mumkin. Bunda shartnoma tuzish o`zi uchun majburiy bo`lgan taraf oferta olgan kundan boshlab o`ttiz kun ichida boshqa tarafga aksept to`g`risida, akseptdan voz kechish haqida yoki boshqacha shartlar asosida akseptlashi haqida (shartnoma loyihasiga o`zining e'tirozlari bayonnomasini qo`shgan holda) bildirish yo`llashi lozim.

Basharti, shartnoma tuzish offerent uchun majburiy bo`lsa-yu, u o`z takliflariga boshqacha shartlar asosida akseptlash olsa (shartnoma loyihasiga e'tirozlar bayonnomasi bilan birga), u holda bu taraf bildirish xabarnoma olingan yoki aksept muddati tamom bo`lgan kundan boshlab, o`ttiz kun ichida kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilishga haqli.

Shartnoma tuzishi majburiy bo`lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur etish talabi bilan sudga

murojaat qilishga haqli. Shartnoma tuzishdan asossiz bo`yin tovlayotgan taraf shu tufayli yetkazilgan zararni boshqa tarafga to`lashi shart.

Shartnoma tuzish vaqtida vujudga kelgan kelishmovchiliklar sudda ko`rib chiqilgan hollarda, kelishmovchiliklarga sabab bo`lgan shartlar sud tomonidan belgilanadi.

Shuningdek, shartnomalar kim oshdi savdosida ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda obyekt, mulk, tovarni oldi-sotdi shartnomasi kim oshdi savdosini o`tkazgan tashkilot bilan savdoda g`olib chiqqan shaxs (ashyoning mulkdori, mulkiy huquq egasi yoki ixtisoslashgan tashkilot) o`rtasida tuziladi. FKning 374-moddasida belgilanganidek, qonunda ko`rsatilgan hollarda, ashyoni yoki mulkiy huquqni sotish to`g`risidagi shartnomalar faqat kim oshdi savdosi o`tkazish yo`li bilan tuzilishi mumkin. Shuningdek, kim oshdi savdosi sud qarorlari ijrosini ta'minlash uchun ham o`tkaziladi (shartnoma majburiyatlari yuzasidan undiruv majburiy ravishda sud tomonidan qarzdorning mol-mulklariga qaratilgan hollarda, bunday mol-mulklarning muhofazasi ta'minlanmaydi ham).

Kim oshdi savdosi auksion yoki tanlov shaklida amalga oshiriladi. Odatda, bitta ishtirokchi qatnashgan kim oshdi savdosi o`tkazilmagan hisoblanadi. Auksion va tanlovlar ochiq (bunda xohlagan shaxslar qatnashishlari mumkin) va yopiq (maxsus taklif etilgan shaxslar qatnashishlari mumkin) shaklida o`tkazilishi mumkin. Kim oshdi savdosini o`tkazish shaklini agar qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo`lsa, sotiladigan mol-mulkning mulkdori belgilaydi.

Ochiq turdagi kim oshdi savdosiga qilingan taklif (xabar) ni ommaviy oferta desa ham bo`ladi. Unda kim oshdi savdosining vaqti, joyi, shakli, savdoga nima qo`yilayotgani, o`tkazish tartibi, qatnashchilarni rasmiylashtirish, savdoga qo`yilayotgan obyektning boshlang`ich narxi to`g`risidagi; shuningdek, savdoga shartnoma tuzish huquqi qo`yilayotgan bo`lsa, bunga beriladigan muddat haqidagi ma'lumot bo`lishi mumkin.

Savdo tashkilotchisi auksion o`tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o`tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin, tanlov o`tkazishdan esa – kamida o`ttiz kun oldin bosh tortishga haqli.

Bunday hollarda tashkilotchi ishtirokchilar ko`rgan haqiqiy zararlarni (xarajatlarni), yopiq savdolar tashkilotchisi o`zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to`laydi. Shuningdek, ishtirokchilarga ular dastlab tashkilotchiga to`lagan zakalat puli ham to`lanadi. Ayni paytda zakalat savdoda qatnashgan, ammo g`olib chiqmagan shaxslarga ham qaytariladi.

G`olib bilan tashkilotchi o`rtasida savdo natijalari to`g`risida bayonnoma tuziladi. Bu bayonnoma ashyoni, obyekt, yoki mulkiy huquqlarni

oldi-sotdi shartnomasiga tenglashtiriladi. Bayonnoma imzolashdan bosh tortgan g`olib chiqqan shaxs to`lagan zakalatidan mahrum bo`ladi. Tashkilotchi imzolashdan bosh tortganida zakalatni ikki hissa qilib, shuningdek, g`olibga savdoda qatnashishi tufayli yetkazilgan zararining zakalatdan ortiq bo`lgan qismini to`laydi.

25.5. Shartnomalarni o`zgartirish va bekor qilish

Umumiy qoida bo`yicha, shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq o`zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin.

Taraflardan birining talabi bilan shartnoma sud tomonidan faqat quyidagi hollardagina o`zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin:

- 1) ikkinchi taraf shartnomani jiddiy ravishda buzsa;
- 2) Fuqarolik kodeksi, boshqa qonunlar va shartnomada tuzilgan o`zga holatlarda.

Taraflardan birining shartnoma buzishi ikkinchi tarafga u shartnoma tuzishga umid qilishga haqli bo`lgan narsadan ko`p darajada mahrum bo`ladigan qilib zarar yetkazishi shartnomani jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnoma bajarishda to`la yoki qisman bosh tortib, qonun yoxud taraflarning kelishuvida bunga yo`l qo`ysa, shartnoma tegishlicha bekor qilingan va o`zgartirilgan hisoblanadi.

Qonun vaziyat jiddiy o`zgarishi munosabati bilan shartnomani o`zgartirish va bekor qilishga ham yo`l qo`yadi. Shartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo`lgan vaziyatning jiddiy o`zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilmagan bo`lsa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnomani o`zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo`ladi.

Vaziyatni taraflar oldindan ko`ra olganlarida shartnoma umuman tuzmasliklari yoki ancha farq qiladigan shartlar bilan tuzishlari, mumkin bo`lgan darajada o`zgartirishi jiddiy o`zgarish hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o`zgargan vaziyatga muvofiqlashtirish yoki uni bekor qilish haqida o`zaro kelisha olmagan bo`lsalar, shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan FKning 383-moddasida ko`rsatilgan shartlar mavjud bo`lgan hollarda shartnoma sud tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Basharti, qonun hujjatlaridan, shartnoma yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo`lsa, uni o`zgartirish yoki bekor qilish to`g`risidagi kelishuv ham shunday shaklda tuziladi. Bir taraf shartnomani o`zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki

taklifda ko`rsatilgan yoxud qonunda yoinki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo`lmaganida esa – o`ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin shartnomani o`zgartirish yoki bekor qilish haqidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin.

Agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo`yilmagan bo`lsa, taraflar shartnoma o`zgartirilguncha yoki bekor qilinguncha majburiyat bo`yicha o`zlari bajargan narsalarni qaytarib berishni talab qilishga haqli emaslar.

MUNDARIJA

DARSLIK HAQIDA	3
<i>Birinchi bob</i>	
FUQAROLIK HUQUQI TUSHUNCHASI, TAMOYILLARI VA TIZIMI	
1.1. Fuqarolik huquqi tushunchasi.....	5
1.2. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari	10
1.3. Fuqarolik huquqi tizimi	14
1.4. O`zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari	24
<i>Ikkinchi bob</i>	
HOZIRGI ZAMON FUQAROLIK HUQUQINING O`ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	
2.1. Hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik- huquqiy tizimlar	32
2.2. Fuqarolik huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning o`ziga xos xususiyatlari	47
<i>Uchinchi bob</i>	
FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI	
3.1. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari	55
3.2. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo`yicha amalda bo`lishi.	60
3.3. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi	61
3.4. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari.	65
<i>To`rtinchi bob</i>	
FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABAT	
4.1. Fuqarolik huquqiy munosabat tushunchasi	66
4.2. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi).....	69
4.3. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. Yuridik faktlar.....	71
4.4. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilinishi	73
<i>Beshinchi bob</i>	
FUQAROLAR-FUQAROLIK HUQUQINING SUBYEKTLARI SIFATIDA	
5.1. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi	76
5.2. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo`lishi.	77
5.3. Fuqarolarning muomala layoqati	78

5.4. Vasiylik va homiylik	81
5.5. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi	84
5.6. Fuqarolarning turar joyi.....	85
5.7. Fuqaroni bedarak yo`qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish	86
5.8. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish	89

Oltinchi bob

YURIDIK SHAXSLAR

6.1. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari.....	92
6.2. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati.....	95
6.3. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo`lish tartibi.....	97
6.4. Yuridik shaxslarning turlari.....	100
6.5. Xususiy korxonalar – yuridik shaxs sifatida	101
6.6. Xo`jalik shirkatlari – yuridik shaxs sifatida	104
6.7.Xo`jalik jamiyatlari – yuridik shaxs sifatida	107
6.8. Davlat korxonalari – yuridik shaxs sifatida.....	114
6.9. Ishlab chiqarish kooperativlari – yuridik shaxs sifatida	115
6.10. Matlubot kooperativi – yuridik shaxs sifatida	116
6.11. Jamoat birlashmalari – yuridik shaxs sifatida	117
6.12. Jamoat fondlari – yuridik shaxs sifatida.....	119
6.13. Davlat muassasalari – yuridik shaxs sifatida.....	120
6.14. Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari – yuridik shaxs sifatida.....	120
6.15. Yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalari	121
6.16. Yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko`rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlariga bo`lgan huquq.....	122

Yettinchi bob

DAVLAT FUQAROLIK

HUQUQIY MUNOSABATLAR SUBYEKTI SIFATIDA

7.1. Umumiy qoidalar	125
7.2. O`zbekiston Respublikasi mamlakatning ichki oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning subyekti.....	127
7.3. O`zbekiston Respublikasi - mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi	129

Sakkizinchi bob

FUQAROLIK HUQUQINING OBYEKTLLARI

8.1. Fuqarolik huquqi obyektlari tushunchasi va turlari.....	132
8.2. Ashyolar fuqarolik huquqining obyekti sifatida.....	132
8.3.Mol-mulklar fuqarolik huquqining obyekti sifatida	137
8.4.Pullar va qimmatli qog`ozlar – fuqarolik huquqining obyekti sifatida	138

8.5. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi	141
8.6. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri - fuqarolik huquqining obyekt sifatida	144
8.7. Ishlar va xizmatlar - fuqarolik huquqining obyekt sifatida.....	147
8.8.SHAXSIY NOMULKIY HUQUQLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI	
8.8.1.Nomulkiy huquqlarning tushunchasi va belgilari.....	147
8.8.2.Nomulkiy huquqlarning tasnifi va turkumlash mezonlari	150
8.8.3. Sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro` sini fuqarolik-huquqiy himoya qilish	153
8.8.4.Fuqaroning ismga (nomga) bo`lgan huquqi va uni fuqarolik huquqiy himoya qilish.....	156
 To`qqizinchi bob	
BITIMLAR	
9.1. Bitimlar tushunchasi va turlari.....	158
9.2. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar.....	160
9.3. Bitim shakllari.....	161
9.4.Birja bitimlari.....	164
9.5.Bitimning haqiqiy sanalish shartlari	165
9.6. O`z-o`zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari	167
9.7. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari.....	170
 O`ninchi bob	
VAKILLIK VA ISHONCHNOMA	
10.1. Vakillik tushunchasi	173
10.2. Vakolat va uning turlari.....	174
10.3. Ishonchnoma	176
 O`n birinchi bob	
MUDDATLAR	
11.1. Muddat tushunchasi.....	180
11.2 Muddatlar o`tishining boshlanishi va tamom bo`lishi	185
 O`n ikkinchi bob	
DA'VO MUDDATI	
12.1. Da'vo muddatlari	187
12.2. Da'vo muddatining turlari.....	188
12.3.Da'vo muddatining o`ta boshlashi.....	189
12.4. Da'vo muddati o`tishining to`xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi.....	190

12.5. Da'vo muddati o'tishining oqibatlarlari.....	191
12.6. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar.....	192

O`n uchinchi bob

MULK HUQUQI

13.1. Mulk va mulk huquqi tushunchalari	194
13.2. Mulk huquqining mazmuni	195
13.3. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo`lish asoslari	199
13.4. Mulk huquqining asosiy tamoyillar	204
13.5. Mulk shakllari	204

O`n to`rtinchi bob

XUSUSIY MULK HUQUQI

14.1. Xususiy mulk tushunchasi	206
14.2. Xususiy mulk huquqi subyektlari	206
14.3. Xususiy mulk huquqi obyektlari.....	215

O`n beshinchi bob

OMMAVIY (DAVLAT) MULK HUQUQI

15.1. Ommaviy (davlat) mulkining turlari	218
15.2. Ommaviy (davlat) mulkining zarurati va manbalari	218
15.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyalashtirish.....	219
15.4. Davlat korxonasining mulki	221
15.5. Davlat muassasalarining mol-mulki.....	221
15.6. Davlat ijara korxonasining mol-mulki	221

O`n oltinchi bob

ASHYOVIIY HUQUQLAR

16.1. Ashyoviy huquq tushunchasi va tur lari.....	222
16.2. Xo`jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi.....	222
16.3. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari	225
16.4. Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi	226
16.5. Servitut huquqi	226

O`n yettinchi bob

UMUMIY MULK HUQUQI

17.1. Umumiy mulk huquqi tushunchasi. Umumiy mulk tur lari	228
17.2. Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish.....	230
17.3. Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash.....	232
17.4. Er-xotinlar o`rtasidagi mulk huquqi.....	233
17.5. Dehqon va fermer xo`jaligining mulk huquqi	234

O`n sakkizinchi bob

**MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY
HUQUQLARNI HIMOYA QILISH**

18.1. Mulk huquqini himoya qilish usullari.....	236
18.2. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo).....	238
18.3. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to`sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar).....	242
18.4. Mulkiy huquqni fuqarolik huquqi normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari.....	243

O`n to`qqizinchi bob

**MAJBURIYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, TIZIMI,
VUJUDGA KELISH ASOSLARI**

19.1. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari.....	246
19.2. Majburiyatlarni vujudga kelish asoslari.....	252

Yigirmanchi bob

MAJBURIYAT SUBYEKTLARI

20.1. Majburiyatda qatnashuvchi taraflar, ulushli va sherik majburiyatlar.....	255
20.2. Majburiyatda qatnashuvchi taraflarning ko`pchilik bo`lishi.....	255
20.3. Majburiyatdagi shaxslarning o`zgarishi.....	260
20.4. Regress (qaytarma) majburiyat.....	263

Yigirma birinchi bob

MAJBURIYATLARNI BAJARISH

21.1. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari.....	264
21.2. Majburiyatlarni bajaruvchi subyektlar (shaxslar).....	266
21.3. Bajarish predmeti.....	268
21.4. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli.....	270

Yigirma ikkinchi bob

**MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI
TA'MINLASH**

22.1. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash tushunchasi.....	273
22.2. Neustoyka – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	275
22.3. Garov – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	281
22.4. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	292
22.5. Zakalat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	293
22.6. Kafillik – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli.....	294
22.7. Kafolat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	297

Yigirma uchinchi bob

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

23.1. Majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi	300
23.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari	305
23.3. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati	314
23.4. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari	318
23.5. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari	320

Yigirma to'rtinchi bob

MAJBURIYATLARNING BEKOR BO'LISHI

24.1. Majburiyatlarning bekor bo'lishi tushunchasi.....	325
24.2. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo'lishi.....	325
24.3. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi.....	327
24.4. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyatning bekor bo'lishi	329
24.5. Taraflarning kelishuvi bo'yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo'yicha majburiyatning bekor bo'lishi.....	330
24.6. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo'lishi	331
24.7. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi	333
24.8. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi.....	333

Yigirma beshinchi bob

SHARTNOMA TO'G'RSIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

25.1. Shartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati	335
25.2. Shartnomalarning turlari.....	338
25.3. Shartnomaning mazmuni	341
25.4. Shartnoma tuzish.....	342
25.5. Shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish	346

I.B.ZOKIROV

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASINING FUQAROLIK HUQUQI

DARSLIK

(umumiy qism)

qayta ishlangan va to`ldirilgan nashr

Muharrir: S.Usmonov.

Texnik muharrir: J.Abdujalilov.

Kompyuterda sahifalovchi: A.Xudaybergenova.

Bosishga ruxsat etildi:

Hajmi: b.t. Adadi: Buyurtma №

TDYI kichik bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Sayilgoh, 35.